Guy Sorman

KAPİTAL DEVAMI VE AMAÇLARI

AFA

Guy Sorman 54 yaşında. Kendi kurduğu bir basın kuruluşunu yönetiyor. ENA'da okumuş, Paris Siyasal Öğrenim Enstitüsü'nde ekonomi dersi veriyor. İnsanlığa hizmet amacı güden "Action Internationale" (AICF) örgütünün kurucu üyesi. Yazarın diğer kitapları:

La Révolution conservatrice américaine, Fayard 1983
La Solution libérale, Fayard 1984
L'Etat minimum, Albin Michel'1985
Ulusların Yeni Zenginliği, AFA Yayınları, 1988
Les Vrais Penseurs de notre temps, Fayard 1989
Sortir du socialisme, Fayard 1990
No a la decadencia de la Argentina, Atlantida, Buenos Aires, 1990
Hacia un nuevo mundo, Emécé, Buenos Aires 1991
Faut-il vraiment aider les Russes?, Albin Michel 1991
En attendant les Barbares, Fayard 1992

AFA Dünya Dönüyor: 7
AFA Yayınları: 371

ISBN 975-414-343-9

Nisan 1998

© Librairie Arthème Fayard, 1994

Le Capital, suite et finis
adlı Fransızca orijinalinden
çevrilen kitabın Türkçe çeviri hakları
AFA Yayıncılık AŞ'ye aittir.
Yayına Hazırlayan: Fırat Mehmet Eroğlu

Dizgi: AFA Yayıncılık AŞ
Baskı: Umut Matbaası

AFA Yayıncılık AŞ
İstiklal Cad. Bekar Sok. No 17 80080 Taksim - İstanbul
Tel: 0212 245 39 67

GUY SORMAN

Kapital, Devamı ve Amaçları

Çeviren:
Burak Zeybek

AFA
YAYINLARI

İçindekiler

Giriş 9

I – Kapitalizm Evrenselleşiyor

Birinci Bölüm: Doğu'nun Fethi 21
İkinci Bölüm: Kapitalizmin Düşkırıklığına Uğrattıkları 44
Üçüncü Bölüm: Yedinci Perestroyka 64
Dördüncü Bölüm: Yedinciden Sekizinci Perestroykaya 80
Beşinci Bölüm: Asya Tipi Üretim Tarzı 96
Altıncı Bölüm: Bir Milyar Kobay 120
Yedinci Bölüm: Far West Kapitalizmi 136

II – Kapitalizm Kültürü

Birinci Bölüm: Kapitalizm Dini 149
İkinci Bölüm: Kapitalizm Kültürleri Nasıl Değiştiriyor 174
Üçüncü Bölüm: Hata Konfüçyus'un Hatası 192
Dördüncü Bölüm: Kapitalizm Nasıl Demokrasi Üretir 214
Beşinci Bölüm: Pinoşe Olayı 234
Altıncı Bölüm: Afrika ya da Kapializmi Düşünmenin Olanaksızlığı 244

III – Kapitalizmin Çelişkileri

Birinci Bölüm: Amerikan Kapitalizmi Vahşi mi? 268
İkinci Bölüm: Pazar Her Şeye Cevap Verebilir mi? 294
Üçüncü Bölüm: Yeni Liberal Çözümler 311
Dördüncü Bölüm: Tam İstihdam Medeniyeti 330
Beşinci Bölüm: Fransa'da İşsizliğe Politik Bir Çözüm 343

IV – Kapitalizmin Alternatifleri

Birinci Bölüm:	Köktendinciliği Anlamak	371
İkinci Bölüm:	Hindistan'ı Keşfe Çıkan Ram	375
Üçüncü Bölüm:	Gelişmeye Yönelik Bir İslam İçin	407
Dördüncü Bölüm:	Özgürleşme İlahiyatı	445
Beşinci Bölüm:	Çevreciler ve Özgürlükçüler	467
Sonsöz:	Kapitalizm Nasıl Ölüyor?	487
Ekler		505

"İyi prens,
adı bilinmeyendir."

Lao Çu

Giriş

Kızgın babuşka, örgü şişlerini bırakarak, "Meslerinizi takın!" diye bağırdı. Botlarım, cilalı parkenin üzerinde karlı izler bıraktı. Tertemiz ve rahat tahta evin dışarısında, ısı -35 dereceye indi. Soğuktan kurtulmak için aceleyle içeri girdiğimden vestiyerin arkasına saklanan, siyah şala sarınmış bekçi kadına dikkat etmemiştim. Uyarısına boyun eğip adımlarım üstünde geri geri gidiyor ve botlarımı bağcıklı bir tür bez potinle sarıyorum.

Kurala uygun ve yalnızım. Ortama ısınmaya, eşraftan bir okul müdürünün bir asır önceki hayatını kafamda yeniden kurmaya çalışıyorum. Kuyruklu piyano, aile fotoğrafları, yanları bakırdan yataklar, geniş mutfak, fayans sobalar; inceliklerle dolu bir burjuva evi; aynı çağda Almanya, Büyük Britanya ya da Fransa'daki hayatla her yönden denk bir uygarlığın ölçüsünü taşıyor. Hiçbir gecikme, hiçbir zaman farkı yok. Kader, Simbirsk'in bu saygın ailesine iki oğul bağışladı. İlki, XIX. yüzyılın sonunda bütün Avrupa'da moda olan anarşist ideolojiyi eş seçti; meslek hayatını erken tamamladı, bir ipin ucunda. Kardeşi ise diyor efsane, sadece cellatlarını değil, sorumlu tuttuğu bütün toplumu katlederek öç almaya karar verdi. O toplum bizimki gibi gelişebilirdi, çünkü benzerdi. Normal bir biçimde Avrupalı, demokrat ve kapitalist bir ulus olabilirdi. Bir kum tanesi hesabı bozdu: Ailenin adı Ulyanov'du, kudurmuş oğulları Vladimir İliç ise sonraları kendi seçtiği isimle tanınacaktı: Lenin, "Demir Adam".

Dikkatsizlikle –ya da isteyerek– kirlettiğim parke, çocuk Lenin'in ilk adımlarını attığı parke. Pencereden bakınca ergenliğinde gittiği kolej görünüyor, o da bozulmamış: Aile bah-

çesini geçmesi yetiyordu. Ev, çevresindeki bütün mahalle gibi müze ya da anıt olmuş; Lenin'in yerine sokağın ucunda başlayan evreni koymak için yıktığı Rusya'nın, eski Rusya'nın bir kartpostalı: Tek tip ve bakımsız toplu konutların oluşturduğu disiplinli bir sıra. 1990'a kadar Lenin'in evini ziyaret etmek, bütün SSCB'nin çocukları ve kardeş partilerin temsilcileri için zorunlu bir ibadet ve komünizme kabul töreniydi. Bugün, gardiyanımla yalnızım: Dünkü SSCB ile bugünün Rusya'sı arasında her şey değişti aynı zamanda da hiçbir şey değişmedi.

Garip ziyaretimin alarma geçirdiği yerel basın birkaç gazeteci yollamış, televizyoncular da var; yerel gazete Ulyanovsk Pravdası'ndan bir gazeteci soruyor:

– Lenin'in evini ziyaret etmek sizin için neden önemliydi?

– Çünkü her şey burada başladı.

Kapalı yanıtımda hiçbir alay görmeyen gazeteciler çok memnun olmuşa benziyorlar. Ulyanovsk'un yöneticileri ve onlara kur yapan basın, artık Leninist olmayan bir Rusya'da Leninist kalmışlar. Gerçekten de Ulyanovsk'a gitmemin nedeni her şeyin orada başlamış olmasıydı; ayrıca eski adına dönmeyen ender şehirlerden biri olması ve bütün Rusya'da eski rejime olan sadakatiyle tanınması da etkili olmuştu: Tam bir yerli koruma bölgesi. Lenin'in bedeni Moskova'da mumyalanmış halde yatıyor ama ruhu doğduğu şehirde dolaşıyor ve her yerde de fotoğrafları var.

Önceki gece, aynı cinsten bir başka müzeyi ziyaret etmiştim, Volga'nın 500 kilometre daha yukarısında, 1992'ye kadar adı Gorki olan Nijni Novgorod'da. Geleneksel iktidar merkezi Kremlin'den başlayıp buz tutmuş ırmağın kıyısında, uzak ve sıkıntı verici sanayi mahallelerine kadar uzanan uçsuz bucaksız Nijni Novgorod, renkli ve pis kokulu dumanlar tüküren fabrika bacaları tarafından tamamen kirletilmiş. Şehrin en ucunda, son otobüs durağından ötede, terk edilmiş gibi duran bir apartmana girmek için kar tepeleriyle çevrili buz-

dan yolun üstünde debelenmek gerekiyor. Girişte yine bir kadın gardiyan, bu, genç ve güler yüzlü. "Rus musunuz" diye soruyor. Garip soru. Nedeni de giriş biletinin Ruslar için bin, yabancılar için on bin ruble olması. İyi para. 1994'te bütün ülke böyle: Yabancılar, yurttaşlardan on kat daha fazla ödüyor. Kural böyle, deniliyor. Hangi ukaz* ile ilan edilmiş, kimse bilmiyor. Ödüyorum.

Mes kalmamış, yerdeki marley o kadar eskimiş ki fazladan bir ziyaretçinin bir şey değiştireceği yok. Zaten görecek bir şey de yok: Üç yalın oda, sıradan bir yatak, bir tahta iskemle, bir formika masa, eski bir buzdolabı. Pencerelere, serserileri caydırmak için parmaklık konmuş; daire zemin katta. Asıl gerçek küçük bir ayrıntıda yatıyor: 15 Aralık 1986'dan önce olmayan telefon. O gün iki tamirci –muhtemelen KGB'den– kiracının talebi olmadan gelip hattı çekmişler. Ertesi gün telefon çalmış. Söylenene bakılırsa, bir kez. Kiracı şaşırarak telefonu açmış. "Ben Mihail Sergeyeviç demiş ses, uzak ve neşeli." Size özgür olduğunuzu kendim bildirmek istedim." Andrey Saharov Gorbaçov'a teşekkür etmedi. Telefonu kapadı, elyazmalarını toparladı, eşi Elena Bonner'le tren garına gitti. Moskova'ya giden trene bindiler. Birkaç ay sonra bilgin Saharov, adı hâlâ Yüksek Sovyet olan yere temsilci seçildi. 9 Haziran 1989'da kürsüye çıktı, kurtarıcısına döndü ve imkânsızı istedi: SSCB anayasasında, Komünist Parti'nin yönetici rolünü belirten maddenin iptalini. Gorbaçov ani bir öfkeye kapıldı ve Saharov'a hakaret etti. Kısa süre sonra, Gorki'deki yedi yıllık zorunlu ikametin tükettiği bilgin öldü. 17 Aralık 1989'da beş yüz bin Moskovalı, tanıdığım Ruslar arasında gerçek anlamda demokrat ve ılımlı bu yegâne adamın tabutuna eşlik etti.[1]

Bekçi kadın görülecek bir şey olmadığı halde küçük dairede neden bir saat kaldığımı anlamadı, kapamak istiyordu.

* Rusça, "kararname" (çev.).

1. *Sortir du socialisme*'de betimlenen sahne.

Ben de Nijni Novgorod'un merkezine giden otobüse bindim. Soğuktan donan yolcuların sığındıkları, rüzgârdan sallanan pis durağın adı "Andrey Saharov Müzesi". Küçücük bir tabela. Yedi yıl boyunca burada oturduğunu biliyor musunuz diye sordum yanımdaki kadına. "Bu mahalledenim" dedi. Ama onun da burada oturduğunu ancak serbest bıraktıkları gün öğrendim. Her durumda, zaten hiçbir şey bilmememiz, onu tanımamamız ve onunla konuşmamamız gerekiyordu."

Bir müzeden diğerine... Her şey Simbirski'nin burjuva evinde başladı. Gorki'nin proleter apartmanında sona erdi, en azından, askıya alındı. Zira kimse "reel sosyalizm"den sonra gelene ne isim verileceğini bilmiyor. Evrensel kapitalizm mi olacak bu?

Bir Devrimden Diğerine

Marx'tan 1989'a kadar, *kapitalist* sözcüğü her yerde bir küfür sayıldı! Kısmen ABD dışında, ki orada bile....

Sonra kopuş süreci başladı: Fransızlar devrimlerini ciddi olarak toprağa gömdüler, Berlin duvarı yıkıldı, Kotonu'da Benin'liler Lenin heykelini devirdiler, Budapeşte'de göstericiler duvarların üstüne "Yaşasın Özelleştirme!" yazdılar. Birçok halk için eskiden lanetlenen ya da şüpheli görülen kapitalizm bir umut oldu, refahın ve özgürlüğün yolu. Kapitalizmi tarihin sonu, tüm insanlığın yavaş yavaş ulaşacağı tek tip ve evrensel ideoloji olarak görmek gerektiğini düşünen filozoflar bile çıktı.

Abartılı biçimde "iyimser" tahlil. Kapitalizm, aşılamayacak kadar kusursuz değil. İlkin, ruhu kusurlu: Kapitalist sistemin teorik değil, pratik meşruiyeti kırılgan, çünkü sadece başarıdan kaynaklanıyor. Bir başarısızlık, ya da yavaş büyüme, temellerinin yanlışlığına hükmedilmesine ve ölümünün ilan edilmesine yetiyor. Ve de siyasal kırılganlık: Kapitalizm

mitos yaratmıyor, hele kahraman hiç; halklar onu bir tek sonuçlara göre yargılıyor ve bu sonuçların da sonsuza dek olumlu olacağını kimse garanti edemiyor. Bu mitos kısırlığı, kapitalizmin deneysel üstünlüğüne olduğu kadar yapısal zayıflığına da işaret ediyor: Kapitalizm, içimizdeki "Homo symbolicus"tan* çok, "Homo rationalis"i** tatmin ediyor. İşte bu yüzden kapitalist toplumların içinde, aydınlar sınıfı –ama sadece o değil– eşyadan çok kelimelere ayrıcalık tanıyanlar, ilk krizde bunun hurdalığa atılıp yerine başka bir şeyin geçmesini talep etmeye hazırlar, en küçük mekanik aksaklığı kolluyorlar. Ama, yerine koyacağımız ne var bundan böyle? Kesinlikle, Marksist sosyalizm değil. Artık kapitalizmin karşısına Sovyet tipi bir reel sosyalizmi koyamayız; bu, dikiz aynasından görülen küçük bir kazadan, evrensel sanayileşme yolundaki acı bir yön şaşırmadan başka bir şey değil. Kapitalizmin karşısına sosyal demokrasiyi koysak? Alman, İngiliz, İsveçli, İspanyol, Fransız sosyalistler pazar ekonomisine katıldıklarından beri Avrupa sosyalizmi, sanayi toplumunun kurulmasını sağlayan tek model olarak kabul edilen kapitalizmin içindeki bir yönetim çeşnisinden başka bir şey değil. Demek ki kapitalizm–sosyalizm karşıtlığı yerine bugün koyabileceğimiz ilk kutup sanayi toplumu–azgelişmiş toplum.

Şimdilik. Çünkü, hiçbirimizin tanımadığı, binlerce, filiz veren Marx ve Proudhon, potansiyel Mao, Luther aday birtakım kurtarıcı ütopyalar karalamakta, hatta bazen yayımlamakta kararlı görünüyor. Kimse oda filozoflarının yeni ideolojiler üretmesini ve bazı politikacıların da bunlardan yararlanmasını, hiçbir zaman önleyemeyecek; hiç kimse ilahiyatçıları, kapitalizmin doğal sonucu olan tüketim toplumundan daha az maddesel bir ideali övmekten de alıkoyamayacak. Marksizmin çöküşünden beri alternatifler şimdilik sadece karalama

* Simgesel, simgelere değer veren insan.
** Akılcı insan.

halinde görülüyor, örneğin çevrecilerde ya da liberalizm karşıtlarında. Ama bu hareketlerin içinden ideolojilere özgü tek amaç, ilk akla gelen çözüm olarak günah keçisi, sahte–bilimcilik ve kutlu yarınların boy verdiğini görüyoruz bile: Doğuş halindeki mitos.

Doğduğu yer olan batı dünyasında güven bulamayan kapitalizmin kökleşmesi, sanayi toplumlarının güneyinde ve doğusunda daha da zor görünüyor. Orada sosyalizmle modernleşme deneyinde başarısız olmuş halklar, şimdi kapitalizmden medet umuyor; ama hepsi başaramayacak. Sabırsızlık mı, anlamsızlık mı, sistemin kurallarının iyi uygulanamayışı mı? Yoksa batıdan ithal kapitalizmin bazı başka uygarlıklarla arasındaki uyuşmazlık mı? Evet, Japonlar ve Koreliler sentezde başarılı oldular; Orta Avrupa ve Latin Amerika'da da kuşkusuz bazıları başaracak; eski SSCB veya Afrika'da ise büyük olasılıkla başarısız olacaklar. Bunlar için, küçük bir umut parantezi boyunca ilah olan kapitalizmin düşman olabileceğini de kabul etmeliyiz. O zaman, iki kez başarısızlığa uğramış bir modernleşmenin yıkıntıları arasından, Hindistan'dan Mağrip'e, Rusya'dan Brezilya'ya kadar köktendinci ideolojiler doğacak ve gelişecek.

Kapitalizm ve Köktendinciler

Köktendincilik –ki sadece İslamcı değildir– bu yüzyıl sonunda kapitalizmin kuşkusuz en ciddi düşmanı; bir önceki sosyalizm ve "üçüncü yol" (ne sosyalist ne kapitalist) mitoslarının nöbetini devralıyor. Modernliğin çelişkili bir ürünü olan köktendincilik, bizimkinden başka bir çağda ortaya çıkamazdı: Slavseverler, İslamcılar veya Hindular; kendi evlerindeki başarısız bir modernleşmenin, yeniden keşfedilen bir gelenek adına batıdaki başarılı modernleşmeyle, karşılaştırılmasının örnekleridir. Kapitalizme karşı duruyorlarsa da köktendinci-

ler, kuşkusuz gelişmeyi reddetmiyor, ama modernliğe giden, ulusal kültürü ve dini feda etmeyen başka bir yol öneriyorlar: Halkı harekete geçirmek. Çağdaş iletişim yollarıyla kültür ve dini yeni bir düzende bir araya getirmek... Demek ki köktendinciliği geçmiş zamanın kalıntıları olarak değil, çağımızın bir ifadesi olarak ele alacağız.

Yani, "yaşlı" kapitalizmin, içinde olduğu gibi dışında da sürüyle "düşmanı" var. Hastalığın ölümcül olması şart değil, çünkü kapitalizmin tarihi ne pozitif ne negatif hiçbir yazgı tarafından belirlenmiş değil. Üstelik kapitalizm, ekonomik sistem olarak, durmadan kendisini yenileyen düşünce çoğulluğundan da ayrılamayan bir yapı. Marx'ın öngördüğünün aksine, krizleri atlatmakla kalmıyor, bunlardan güçlenmiş olarak çıkıyor. Krizler, şimdiye dek sadece sosyalizm için öldürücü oldu.

Neden bu düşünme-araştırmada daha hoşgörülen *'liberalizm'* teriminden destek almadım da bire bir *'kapitalizm'*i savunmayı seçtim? Kuşkusuz meydan okumak için: Daha hiç kimse "Pis liberal!" diye hakarete uğramadı; ama "Pis kapitalist!" diye, evet! Öyleyse, kapitalizmi haklılığının tartışıldığı alanlarda açıklamaya çalışacağım, hasımlarının kelimelerini kabul ederek: Kapitalizm başarısız mı? Adaletsiz mi? Emperyalist mi?

Öte yandan, herkes kapitalizmin ne olduğunu biliyor: Bir hukuk devleti tarafından garantiye alınan, oyunun öngörülebilir kuralları uyarınca belirli bir pazarda rekabete giren özel girişimcilerin çalıştırdığı, zenginlikler biriktirmeye yarayan ekonomik bir makine. Basit tanımımız, en başta, kapitalizmin ancak *'kontrat'* olgusunu kabul eden, herkesin paylaştığı bir kültür içinde sürebileceğini varsayıyor. Kapitalist bir sistem, işveren ve işçi, üretici ve tüketici, devlet ve girişimci arasında yazılı ama çoğu zaman söylenmeyen kontratlara uyulması sa-

yesinde işler; bu görünmez tokalaşmalar, milyonların katıldığı bu sessiz anlaşmalar, her an, her özgün kapitalizmin kültürel altyapısını oluşturur. Liberalizm, bu kapitalizme şekil veren felsefedir, ama burada tartışacağımız boyut, mekaniği.

Makine dairesini inceleyeceğimiz için fazla teoriye kaçmayacağız ve olgular aracılığıyla kapitalizmin nasıl çalıştığını ya da çalışmadığını anlamaya çalışacağız. Bu karmaşık gerçekliğin anlaşılması neredeyse olanaksızdır yolculuk edilmezse. Gerçekçi tek yaklaşım "mondiyoloji"dir* –henüz kekeleyen ve kabul görmeyen bir bilim– çünkü kapitalizm artık ulusdevletlerle aynı değildir, bir dünya–sistemdir.

Yol Gösterenler-Öncüler

Uzun keşif yolculuğum için –yirmi ulus arasında iki yıl– donanımlıydım, çağdaş Latincemiz İngilizce dışında, yanıma bir de evreni keşfetme dürbünü aldım. Dürbünü, XX. yüzyılın üç büyük kuramcısının eserlerinden yararlanarak imal ettim; üç sistem müteahhidi, o derece ki, doktrinleri bir tek ama sersemletici özdeyişe indirgenebiliyor.

Birincisine, Max Weber'e göre; kültür, daha da özelinde dinsel kültür, ekonomik ve toplumsal kurumları önceden belirlemektedir: İlkin bir *'kapitalizm ruhu'* olmadan, kapitalizm olmaz, diyor yazar 1904'te. Max Weber'den destek alarak, kapitalizmin Avrupa'daki beşiğinden dışarı yayılıp batılı ruhundan farklı "ruhlar" ile ne ölçüde birleşebileceğini –ya da birleşemeyeceğini– soracağız kendimize.

İkinci yol göstericimiz, Amerikalı olmuş Avusturyalı Joseph Schumpeter, kapitalizmin dışarıdan, Marksist ya da faşist düşmanları tarafından değil, içeriden, kendi karşıtlıkları

* Dünya bilimi (çev.).

yüzünden tehdite uğrayacağını yazar 1934'te: Girişimcilerin ahlaksal çöküntüsü ve liberal topluma düşman entelektüellerin "yeni sınıf"ının ideolojisi yüzünden. Demek ki Weber için olduğu gibi Schumpeter için de son tahlilde, görünürde bütün toplumsal oluşumlar içinde entelektüellik seviyesi en düşük olmasına rağmen, kapitalizmin kaderini kültür, ahlak, fikirler belirleyecek.

Nihai yol göstericimiz, Karl Popper, Londra'da yaşıyor.* Yüzyılımız yaşında. Kapitalizm hakkında bir satır bile yazmadı ama oluşturduğu bilimler felsefesi, alanları ne olursa olsun zamanımızın bütün araştırmacılarını kesin bir biçimde etkiledi. Popper, hiçbir şeyi ilelebet kesin kabul etmemeye ve kazanılmış olanın doğruluğunu tartışmaya davet eder. Ona göre, gerçek akıl tarafından eleştirilebilendir. İzlediğimiz yol bu ilkeye sadık kalacak.

Popper okuluna sadık bu kitap iyimserlikten yana. Zaten Popper'in kendisi de, tanıdığı filozofların en mutlusu olduğunu söylemeyi sever. Kapitalizm krizde olsa bile, şimdilik insanların içinde yaşadığı ekonomik sistemlerin en iyisi. Öyleyse ahlak, en çok sayıda insanın bundan yararlanmasını sağlamamız gerektiğini söylüyor. *'Kapitalizmin içindeki'* krizin, *'kapitalizmin krizi'* olduğuna inananlara gelince; onları krizden çıkmanın yolunun kapitalizmi dışlamak değil, çoğaltmak olduğuna ikna etmeye çalışacağız.

Kitabın bundan sonrasını bir deneme gibi okumak şart değil. Okur isterse, bir gezi öyküsü sayabilir, zamanın fikirleri içindeki bir macera romanı gibi de kabul edilebilir bu kitabı. Bütün kişiler gerçektir ya da gerçeğe yakındırlar.

* Karl Popper, kitap yazıldıktan sonra, 1996'da vefat etti (çev.).

I

Kapitalizm Evrenselleşiyor

Birinci Bölüm

Doğu'nun Fethi

"Bay Gorbaçov, bu duvarı yıkın!" Ronald Reagan'ın 12 Haziran 1987'de Berlin Duvarı önünde attığı lafı tarihin geride bıraktığı Sovyet diktatörü değil, iki yıl sonra kazmalı Berlinliler duydu. Reel sosyalizm orada öldü, yıkıntıların altına gömüldü. Yine oradan peydahlanan şeyin ise henüz adı yok. Yabancı düşmanı ve uzaktan Nazi punkların özendiği yeni bir faşizm mi olacak bu? Avrupa kapitalizminde aceleci bir birleşme sonucu ortaya çıkan bir kriz mi? Aniden pazar yoksunu kalan ve diktatörlüklere adanmış Orta Avrupa'nın çöküşü mü?

Bu, daha çok doğudaki "yeni bir sınır"la dinçleşecek reel kapitalizm olacaktır. Karl Popper, "gelecek yoktur, diye yazar, ama yalnız gelecek bizi ilgilendirir. Kehanette bulunmak ve seçmek gerektiği andan itibaren, endişe ya da basitleştirme isteği yüzünden olsun, açık bir biçimde görünüyor ki doğuda inşa edilen demokratik kapitalizmdir. Başka hiçbir şey değil: Ne üçüncü yol ne de komünizme dönüş. Kapitalizme geçiş acılı olabilir ama ne olursa olsun önceki rejimden daha az acı verecektir.

Kurucular

Yolculuğun başında, eskiden iki dünyayı ayıran çizgiyi geçelim. Hay Allah, nereye gitti bu? Doğu ve batı arasındaki Almanya boyunca zik zak çizen sınır görünmez olmuş. Artık yalnızca eski halk polisinin köpekleri sınırı anımsıyor, diye yazıyor Berlinli Peter Schneider, bırakıldıklarında hayali bir ka-

yış yönlendiriyormuş gibi farazi bir kaçağı aramaya koşuyorlar. Doğu artık sadece eski izlerde yaşıyor, yol aniden dar ve arnavut kaldırımı oluyor, orada burada cüzamlı cepheler ortaya çıkıyor. Yerini Volkswagen ya da Mercedes'lere bırakan plastik Trabant'lar kaybolmuş; kapitalizm ilerliyor, düzlüyor, ama yukarıyı ölçü alarak. Her yerde inşaatlar var.

Doğu Almanlar bu kadar çabuk mu kapitalist oldular? Doğru soru bu değil. Halklar bir anda kapitalizm taraftarı olmaz; yalnız girişimciler öyledir, yani bir azınlık. Pazar ekonomisini kurmak için Doğu Almanların, Polonyalıların ya da Macarların kitlesel olarak kapitalizme dönmesi gerekli değildir; bir avuç aktivistin zenginlik yaratma hırsını hissetmesi yeterlidir. Fransız ekonomist ve sanayici Jean-Baptiste Say, daha XIX. yüzyılın başında bunu anlamıştı; tezini desteklemek için *girişimci* terimini uydurdu. Yalnızca girişimci zenginlik yaratabilir, tek koşul bunu yapmasına izin verilmesidir: Yeter ki fazla sert bir devlet ya da boşluğu cesaretini kırmasın, onu iflasa sürüklemesin.

Yağmur sonrası mantarlar gibi doğuda girişimciler bitiverdi; ne akılları ne kültürleri ne de ahlakları onları diğerlerinden farklı kılıyor, ekonomik macerayı emniyete tercih etmelerine yol açan garip huyları var. Richard Krätzer bunlardan biri.

Krätzer yetmiş yaşında, mutlu bir adam; 1972 yılında komünistlerin el koyduğu plastik döküm fabrikasına yeniden kavuşmuş. Almanların alçakgönüllü bir biçimde "değişim" *(die Wende)* olarak adlandırdıkları şey sayesinde, 1992'de Leipzig'in ilk "yeniden özelleştirilen" kişisi olmuş. Bu yaratıcı mühendis, bir tutsak kampından kurtulduğu 1945 yılından beri plastik maddenin yeni kullanım alanlarındaki buluşları ve brövelerinin çokluğuyla DA'(Doğu Almanya)da tanınıyordu. Komünist Parti 1949'da iktidarı alıp her şeyi millileştirdiğinde Krätzer'in küçük işletmesine dokunmadı çünkü orada yalnızca on işçi vardı. DA'da çelişkili bir biçimde durmadan

zenginleşti, çünkü 1960'lı yılların sonunda çalıştırmasına izin verilen 100 işçiyle birlikte büyük devlet işletmelerinin beceremediği ve taşeron olarak üstlendiği hassas ölçüm işlerini yapmayı biliyordu, 1972'ye kadar...

Bir gün, beş Stasi ajanı Leipzig banliyösündeki işletmesinde boy gösterdi; "Hemen o an" sosyalizmin kapitalizme üstünlüğünü kabul etmesini ve "Kendi arzusuyla" işletmesini devlete vermesini istediler. Önce reddetti. Stasi merkezinde geçirdiği üç gün üç geceden sonra imzaladı.

Krätzer'in macerası bitmedi: Artık yalnızdı ama yeteneklerini serbest meslek sahibi olarak icra etti ve vazgeçilmez olduğu için DA devlet işletmelerinin danışmanı oldu. Reel sosyalizm delik deşik bir totalitarizmdi. "Değişim"den sonra Krätzer "Yeniden özelleştirme" için mücadele etti. İşletmesi geri verildi. Teslimden önce geceleyin fabrikası kundaklandı, Krätzer'in cesareti kırılmadı.

Sonra birdenbire batı işletmeleri doğuya geliyor ve Krätzer kadar iyi çalışıyorlar. O zaman seyyar satıcı oluyor ve doğulu yeni tüketicilerin ne beklediğini daha iyi tahmin edebilmek için plastik ev eşyaları satıyor. Bu "yaşanmış" pazar araştırmasından sonra, basit nesneler yaratıyor, atölyesini yeniden kuruyor, işçilerini batıdan gelen sendika yöneticilerinin istediklerinden daha az ücretle çalışmaya ikna ediyor. Krätzer'in kendisi de kanaatkâr bir hayat sürerek yolu gösteriyor: Çalışma odası mütevazı, sadece yeni makineleri pırıl pırıl parlıyor. Yeniden özelleştirmeden bir yıl sonra Krätzer yeniden yüz işçi çalıştırıyor.

Bu macera Schumpeter'i de Max Weber'i de büyülerdi. Özgün bir girişimci olan Krätzer, tekniği, yaratıcılığı, ticari zihniyeti ve çalışma ahlakını birleştiriyor: Alman, daha çok Doğu Alman kapitalizminin ana örneği olan Krätzer, batıda zayıflayan kapitalizmin doğuda yeniden doğmaya başladığı kahramanca bir döneme ait. 1989'da sol gözlemciler doğunun sosyal demokrasiyi yeniden icat etmesini bekliyorlardı. Yanlış! Doğu kapitalizmi, canlandıracak.

Özelleştirmeciler

Klaus von der Decker'in görevinin geçmiş örneği yok: Komünizmin kırıp geçirdiği bir yerde, yani Länder'lerde kapitalizm kültürünü yeşertmek. Batı Alman Leipzig Treuhand'ının başına yerleştirilmiş bu kibar ve dahi *wessie* iki yılda, yüz bin işçi çalıştıran beş yüz devlet işletmesini özelleştirmiş. Konuşmasına bakarsanız, yaptığı, davul zurna eşliğinde gerçekleştirilen bir özelleştirmeden ve altmış yıldan beri, önce Nazi sonra komünist totalitarizminin uyuşturduğu *ossie*'leri uyandırmak için kapitalizme balıklama bir dalıştan başka bir şey değil.

Ossie'ler diye kabul ediyor Klaus von der Decker, *wessie*'leri kendilerini beğenmiş bulurlar. "Öte yandan biz *wessie*'ler de *ossie*'leri inisiyatif almaktan yoksun görüyoruz. Oysa hepimiz Almanız."

Ossie'ler sosyalizm eğitimi aldılar, *wessie*'ler kapitalizm. Eski DA'da tutucu olduğunuz oranda diğerlerinden ayrılır ve toplumsal merdivende yükselirdiniz; 'grupçuluk' bireycilikten üstün bir değerdi. Batıda ise kültürel değerler tam tersi: Sürekli en iyinin siz olduğunu göstermeniz gerekir. "Bir *wessie* kendini satmayı öğrenmiştir, bir *ossie* ise fark edilmemeyi."

Yeniden birleşen *ossie* ve *wessie*'ler, kapitalizmin Alman olma biçimlerini ne kadar değiştirdiğini bilmedikleri oranda, normal hareket edenin kendileri, diğerlerinin ise mantıksız davrandıklarını düşünüyorlar. Bütün bunlar, özelleştirmeler sayesinda çabucak değişecek gibi görünüyor.

Beş yüz işletme iki yılda nasıl özelleştirilir? Yöntem söylemlerine takılıp kalmış, harekete geçmekten aciz öteki doğu ve eski SSCB ülkelerine ders olabilecek yıldırım bir harekâtla.

İlk önce Alman hükümetinin kendisi DA'nın bütün mülkünü bağımsız bir kuruluşa, Treuhand'a devrederek kendini

oyun dışı bıraktı. Bu kurumun görevi devlet sektörünü devletten daha iyi işletmek değil, en kısa zamanda bundan kurtulmaktı. Bu işlem ademi merkeziyetçi modelde sonuca ulaştırıldı: On beş yöresel temsilcilik, bin beş yüzden az işçi çalıştıran işletmelerin sorumluluğunu üstlendi. İşe yarayan ama pahalı bir işlem: Bunlardan bir Leipzig temsilciliği dönem boyunca özelleştirme dosyalarını inceleyebilecek iki yüz üst düzey kişi çalıştırdı. Yalnızca profesyoneller! Treuhand'ın işbirlikçilerinin çoğu gibi von der Decker de Batı Alman özel sektöründen seçilmiş.

Treuhand başka bir hareket planıyla her yerde görülenin tam aksine çalışıyordu: Önce en çok zarar eden işletmeleri özelleştirdi. "İlkin kâr eden işletmeleri satmak kolay olurdu" diye açıklıyor von der Decker." Polonya ve Macaristan'da yapıldığı gibi. Ama o zaman, satılması en zor işletmeler Treuhand'ın kucağında kalırdı: Zararlar da birikirdi, özelleştirmeye karşı çıkan siyasal baskılar da." Orta Avrupa'da da işte tam bu oluyor.

Leipzig Treuhand'ı öncelikle en kötü işleyenleri sattı, yeniden yapılandırdı ya da kapadı. Bir işletmenin zarar ettiği nasıl anlaşılır? Treuhand, aktiflerin objektif değerini hesapladı ve bundan muhtemel işletme zararlarını çıkardı. Bunun için de geçmişten yola çıkmak yerine öngörülebilir bir gelecek dilimini temel aldı. Ayakta kalabilecek işletmelerin, satın alanlar tarafından anında "parçalanmayacağından" ya da bir rakip tarafından bertaraf edilmeyeceğinden ve tersine, özelleştirmenin önceki dönemden daha iyi bir işletme sağlayacağından nasıl emin olunur? Koşullu satışlarla: Alıcının bazı efektifleri koruyacağına ve gelişmeye yatırım yapacağına dair yükümlülük almasıyla. İşte bu yüzden Treuhand, 1993'ün sonuna doğru özelleştirme bittikten sonra da cezai yaptırımları bulunduran bu anlaşmalara uyulmasını gözetmek için görevini sürdürdü.

Treuhand'ın bu acil yöntemleri hiç eleştiri almadı değil:

Leipziger Volkszeitung'un gayretkeş gazetecileri, Batı Alman girişimcilere yarar sağlayan aceleci satışların ya da *ossie*'lerden gelen eşdeğer tekliflere karşı *wessie*'lere sağlanan ayrıcalıkların olduğunu ihbar ettiler. Treuhand siyasal baskılardan muaf değildi, diyor Klaus von der Decker ama özelleştirme ekonomik olduğu kadar ahlaksal bir zorunluluk da sayıldığı andan itibaren uygulamanın çabukluğu diğer bütün kıstaslara baskın çıkmalıydı.

Doğuda Niye Bu Kadar Çok İşsiz Var?

Girişimci Krätzer'in ve özelleştirmeci von der Decker'in maceralarından her şeyin, olabilecek en iyi kapitalist dünyada, olabilecek en iyi şekilde meydana geldiği sonucunu mu çıkarmalıyız? Bu, ırkçı ayaklanmaların dile getirdiği psikolojik denge sarsılmasını ve bu kuşakta sigortalı bile olsa ilk kez işsizlikle karşı karşıya kalan bir halkın şaşkınlığını yok saymak olurdu. Yeni Länder'lerdeki özelleştirme, işsizliğin kapitalizmin özünde var olduğunu mu kanıtlıyor?

Gerçekte, eski DA sanayilerinin hızlı –beklendiğinden hızlı– çöküşünün nedeni ne kapitalizme geçiş ne köhne sanayilerin yeni koşullara ayak uyduramaması ne de Sovyet pazarının kaybolması değil. Doğudaki işsizlik, hükümetin stratejik bir hatasının sonucu: Doğu Almanların bir kuşak boyu ödeyecekleri ağır bir hata. Evet! Helmut Kohl'un hatası, ama Batı Almanya patron ve sendikalarının da işbirliğiyle meydana gelmiş bir hata. Doğu Almanya'daki ücretleri, Batı Almanya'dakilerle eşitlememek gerekirdi, çünkü herkes biliyordu ki doğu işletmelerinin ve personelinin üretkenliği batıdakiyle hiç de koşut değildir. Bu ücret, her şeye rağmen ve dahası doğudaki ucuz işgücünün rekabetinden korkan batılı sendikalar tarafından istendi. Böylece, düşük kaliteli ama daha ucuz ürünlerin rekabetinden kurtulan batılı patronlar tarafından

da desteklendi bu eğilim. Batı Alman hükümeti sendika ve patronların bu korumacılığını hem demagoji malzemesi diye benimsedi hem de ücretlerdeki çifte standartın doğulu işçileri kitlesel bir göçe sürüklemesinden kaçınmak için. Sonuç olarak, bazı doğu işletmelerinin batıya karşı koruyabilecekleri karşılaştırmalı avantaj anında yok oldu. Daha az üretim, daha az kalite, ama aynı kefeye konabilen fiyatlar ortaya çıkınca bu işletmelerin tek yapabildiği, kapatmak veya batıdan gelen alıcılara kendilerini satmak oldu. Üstelik Batı Alman hükümetinin korktuğu göç yine de yaşandı: Yeni sınır halkı olan beş yüz bin Doğu Alman her gün çalışmak için batıya geliyor; bu günlük met cezirin yayılmasını önleyen tek etken Batı'daki durgunluk.

Toplama bakarsak, Doğu Almanya girişimlerinin ölmesinin nedeni niteliksel gecikmeleri. Ama ücret eşitlikçiliği yüzünden gerektiğinden çabuk öldüler. Bu işte, sendikalar rollerini mükemmel bir biçimde oynadılar: İş sahibi Batı Almanları, müşterilerini, artık işleri olmayan Doğu Almanlara karşı korudular. Zaten, hayatta kalan ya da yeniden canlanan doğu firmalarının ancak Krätzer usulü küçük girişimler olabileceğini tespit ettik; personel sendikalı değil, işveren de patron ve sendikalar arasındaki profesyonel anlaşmalar tarafından Almanya'da zorunlu kılınan minimum ücret standardına uymuyor.

Kapitalist olmayan, aksine serbest rekabet oyununu engellemeye yönelik bu manevra burada kalabilirdi. Ama buna, gelecekte işsizliği daha da ciddi boyutlara vardıracak olan yeni bir hata daha eklenecekti. Yeni Länder'lerdeki sanayii yeniden kurmak için Birleşik Almanya Hükümeti doğudaki yatırımları desteklemeyi tercih etti. Gayet iyi bir ekonomik mantıkla, batılı girişimciler vergi avantajları sayesinde doğuda yüksek teknoloji kullanan otomatik ve olduğunca az el emeği çalıştıracak yeni girişimler kuruyorlar. Yarın yeni Länder'lerde robotlar bütün gün çalışacak, insanlar ise pek az.

Doğu Almanlar kapitalizmin kurbanı mı oldular? Daha çok yokluğunun, sendikaların, batının tekelci patronlarının ve devletin müdahalelerinin pazarı uğrattığı çarpıklıkların acısını çekiyorlar. Eşitçilik maskesiyle sunulan bu pazar karmaşıklığı DA'nın eski yurttaşlarının karşılaştırmalı tek avantajlarına, insana dayalı sermayelerine yasak koyuyor. Bu Doğu Almanları elbette ki geri dönüşsüz olarak işsizliğe ya da göçe mahkûm etmiyor ama bütünleşmelerini engelliyor. Birleşme sırasında Helmut Kohl'un ilan ettiği gibi bu bütünleşme on yıl içinde gerçekleşebilirdi. Şimdiyse, yukarıdaki mantık yürütmeyi borçlu olduğumuz ekonomist Herbert Giersch'in öngördüğü gibi bu bütünleşme için bir kuşak geçmesi gerekecek.

Alman kapitalizminin açıklarıyla ilgili bu tahlil yine de kapitalizmin kendisini mahkûm etmiyor; evet doğru, saf, kusursuz ve her türlü işletme hatasından muaf, herkese refah ve sürekli iş garantisi verecek bir kapitalizm yok. Yöneticilerin ve baskı gruplarının müdahaleleri reel kapitalizmin özünde vardır. Reel sosyalizm nasıl kuramsal sosyalizme denk düşmüyorsa, reel kapitalizm de reel sosyalizm ile karşılaştırılmalıdır. Ama *daha fazla* sosyalizmin kuramın yanlışlarını ağırlaştırmasının tersine, kapitalizmin dertlerini *daha az* değil, daha çok pazar ekonomisiyle dindirebiliriz. Doğu Alman laboratuvarında, açıktır ki devletin ve sendikaların daha az müdahalede bulunması, makinelerden çok insan sermayesinin değerlendirilmesi işsizliği azaltacaktı; bunların müdahaleleri işsizliği daha ciddi bir duruma getirdi. Bu saptamayı araştırmamız boyunca, üzülerek, sık sık yinelemek zorunda kalacağız.

Gdansk'ta Bir "Üçüncü Yol" Düşü

Her şey Gdansk tersanelerinin girişini kapatan parmaklıkların önünde başladı. Krzystof Stroska anımsıyor, oradaydı:

1 Haziran 1980, genç elektrikçi Walesa'nın önderlik ettiği grev; işçi sendikası ve entelektüellerin birleşmesi – çoğu eski komünist entelektüeller: Adam Michnik, Jacek Kuron, Bronislaw Geremek; bir sendikadan öte bir şey olan Dayanışma vakfı: Evrensel yankı bulan ulusal bir hareket. Polonyalı papanın ziyareti, üç ay öncesinde kalabalıkları perçinlemişti. Komünizm karşıtı ayaklanmanın kökeninde Papa olduğu için değil, Papa bu harekete biçimini kazandırdığı için: Şiddet karşıtlığı, intikam ve terörün reddi. II. Jean-Paul'e yaptığı büyük katkıdan ötürü hakkını verelim, onun etkisi olmadan tarihe ya da... Tanrı'ya ait olanı ona bağlı olarak görmeden. Reel komünizmin sonunu getiren olaylar biraz mesafeyle yazıldığında, kuşkusuz bu mekândan yola çıkmak gerekecek. Dayanışma'nın kurulmasından ve 1970'lere uzanan ilk ayaklanmadan kalan tanık, tersanenin girişindeki pek çirkin bir anıt: Çapalarla süslü, çelikten üç demir haç. O zamanlar Polonya, Kilise, Dayanışma ve devrim tek bir şeydi. On dört yıl sonra bu artık doğru değil...

Dayanışma'nın tersanelerden sorumlu genel sekreteri Krzysztof Stroska'nın da acıyla belirttiği gibi, üyelerinin yarısı Dayanışma'yı terk etmiş; daha da kötüsü, ne idüğü belirsiz ama gerçekte eski komünistlerin mirasçısı olan rakip sendika "İşçilerin Birliği"ne üye olmuşlar. Krzysztof'un da kabul ettiğine göre Dayanışma'nın kendi üyelerinin yarısı da 1993'te "yenilenmiş" komünist sosyal demokratlara oy vermiş. Gdansk'ın işçileri hiç pişmanlık duyuyorlar mı? "Serbest ekonomiye geçişin iyi tarafı" diyor Krzysztof, "ayrıcalıkların yok olması: Eskiden nomenklatura üyelerine ayrılmış olan tıbbi hizmetler ya da eğlenceler artık herkese açık." Ama yeni bir ayrımcılık eskisinin yerini almış: Para. Tersane işçilerinin paraları giderek azalıyor, enflasyon alım güçlerini kemiriyor; artık vergi, kira ve yakıt parasını zorunlu olarak ödemek gerektiğini öğreniyorlar. 1989'dan önce devlet her şeye yetişiyordu. "Komünistler kalmış olsaydı" diye yorumluyor Krzysztof,

"gerçekçi bir biçimde düşünürsek, yine de ödemek gerekecekti çünkü 1989'da Polonya devleti iflastaydı." Ama komünistler zamanında gittiler ve bıraktıkları faturayı bugün demokratlar ödemek zorunda. "Haydi buyrun bunu işçilere anlatın" diyerek iç çekiyor Krzysztof. "Bir tek bu anı görüyorlar..."

Önümüzde biraz dağınık bir halde, Finlandiyalı bir armatöre gidecek olan devasa bir kargo toplanıyor. Çalışma yöntemlerinin ilkel olduğunu gözlemliyorum, örneğin Kore'deki tersanelerde hüküm süren askeri disiplinle karşılaştırıldığında. "Biz Koreli değiliz" diyerek itiraz ediyor Krzysztof. "Gdansk'taki her işçi, kendi ritmiyle kolektif bir işe katkıda bulunan ve bir bölük içine girmeyi reddeden birer zanaatkârdır: Bu Polonya bireyciliğinin dünya pazarında etkisi şudur ki Gdansk tersaneleri siparişe göre gemi inşa edebiliyor, oysa Koreliler yalnızca standart fabrikasyon yapar. Bu yüzden de Gdansk hiç sipariş sıkıntısı çekmez."

"Eksiğimiz," diyor Krzysztof, "bir patron." Tersaneler hâlâ devlete ait. Başka bir deyişle hiç kimseye ait değil. 1989'dan önce ayrıntılı bilgiler her gün telefonla, Varşova'daki bakanlıklardan akıp duruyordu. Telefon artık çalmıyor ama devletin yerine kimse geçmedi. Özelleştirme? İşletme, çalışanlarına aittir, diye belirtiyor Krzysztof. Dayanışma'nın isteği hisselerin personele dağıtılması. Böylece personelin patronu seçebileceği düşünülüyor. Ne sosyalist ne kapitalist olan bu çözüm Krzysztof'a göre doğru ve işe yarar, Kilise'nin öğretilerine uygun ve kökendeki isteklere sadıktır. Ama tabanın hâlâ umut ettiği şeyi, tepeye gelmiş olan Lech Walesa, Dayanışma'nın kurucusu, duymak bile istemiyor!

Walesa'nın Dönüşümü

Varşova. Başkanlık sarayı mütevazı, taşralı havasını korumuş; temiz suratlı iki koruma ziyaretçileri denetliyor. İçerisi

pek gösterişsiz, halılar eskimiş, vasat tablolar Polonya kırlarındaki inekleri gösteriyor. Askeri diktatörlük zamanında Jaruzelski ziyaretçilerini çağdaş Polonya'nın kurucusu demir otoriteli Pilsudski'nin portresinin altında karşılaşıyordu. Portre kaybolmuş, generalin yerine de Nemesis'i Lech Walesa geçmiş. Devlet başkanlarının normalde madalyalarını taktıkları yakaya Walesa, Czestochowa'nın kara Meryem'inin rozetini takmış. Dedikodulara bakılırsa, Polonya'da Meryem de Walesa'nın resminin bulunduğu bir rozet takıyormuş. Kuşkusuz berikine karşı bir zaafım olduğu için Meryem'ini, bir öncekinin şeref madalyalarına ve diğer Lenin madalyalarına tercih ediyorum.

Walesa'yı Gdansk'ta 1988 yılında tanımıştım; o zamanlar sadece isyankâr bir sendikacıydı, ama hareketlerinde başkanlığın belirtilerini taşıyordu. Bugün daha mütevazı bile geliyor. Gdansk'tan beri, dedim ona, değiştiniz. "Evet" diyerek kabul ediyor, "rejim yaptım." Sözünü ettiğim bu değil, fikirleriniz! Walesa 1988'de bana söylediklerini unutmuş; hatırlatıyorum.

"Kapitalizm" diyordu o zaman, "Polonya için iyi değil, bize üçüncü bir yol gerek, kapitalizmin ve sosyalizmin en iyi taraflarının bir sentezi. Yani bir yandan üretkenlik, diğer yandan da az iş." O zamanlar bana çelişkili gibi görünen bu sözden kaygı duyduğumu söylediğimde Walesa, Polonyalıların bilgisayarlarla bunun üstesinden geleceklerini söylemişti.

Walesa gülümsüyor: Sözleri o zamana uygundu. Dayanışma, eski komünistler tarafından oluşturulmuş sosyal demokrat bir sendikaydı; Papa pazar ekonomisinden çekiniyordu ve buna ancak 1990 yılındaki *Centesimus Annus* genelgesiyle katıldı. 1994 yılının Walesa'sı için "Kapitalizme götüren, kuram değil, deneyimdir." Birçok sanayi işletmesi diye açıklıyor, şu an sendikalar tarafından işletiliyor; bunları ellerinden söküp almayacağız, özyönetimin işe yaramadığını kendileri görecekler. Öyle bir otobüs hayal edin ki, diyor, on dakikada bir di-

reksiyona başka bir yolcu geçsin; fazla uzağa gidemez bu otobüs. Yıkamak gerektiğinde de kimse inmek istemiyor. Ama özelleştirmek için geri almak istesem de yolcuların otobüsü yakma tehlikesi var. Polonya'nın madenlerinde ve ağır sanayi tesislerindeki durum bu. Bu durum, o otobüsteki yolcular bir şoföre ihtiyaçları olduğunu ve otobüsün de tercihan bu şoföre ait olması gerektiğini anladıkları zaman değişecek.

Üçüncü yol? Biz içindeyiz diye belirtiyor Walesa. "Karma ekonomi Polonya'nın güncel durumunu tanımlıyor; sınai üretimin dörtte üçü ve banka hâlâ devletin denetiminde ve devletin şu an olduğundan daha çok varlık göstermesi de nasıl mümkün olabilir, bilmiyoruz. Her hükümet, ister sağdan olsun ister soldan, Polonya ekonomisinin gelişmesini sağlamak için zarar eden kamu girişimlerini durdurmak ya da dönüştürmek zorunda kalacak." Başkan, demek oluyor ki fütursuzca kapitalizme katılmış. "Pazar ekonomisi" ya da Vatikan'ın salık verdiği "serbest ekonomi" yerine "kapitalizm" kelimesini kullanmaya özen gösteriyor, bundan korkmuyor. Polonyalılar diye ekliyor, "kapitalist olmak istiyorlar, mülk arzusu kanlarında var." Komünist rejimde bile hayatta kalmış bir gen bu, öyle ki o zaman da tarımın önemli bir kısmı şahsa aitmiş. Walesa'ya göre her Polonyalı kendi özel işletmesinin sahibi olmayı hayal edermiş. Bu da elbette ki olanaklı değil ve düşkırıklıkları yaratıyor. Walesa'nın tahminlerine göre 1990'dan 1994'e tarım dışında, özel girişimci olan Polonyalı sayısı % 0'dan % 10'a geçti; hedef ise Walesa'nın zihninde, bütün girişimlerin özelleştirilmesine denk düşen % 20'lere varmak.

Walesa'nın anladığı anlamdaki birçok yeni kapitalistin, işletme sahiplerinin eski Komünist Parti nomenklaturacıları olması rahatsız edici, hatta ahlakdışı değil mi? "Yalnız iki kategori Polonyalı tanıyorum" diyor Walesa, "Aktifler ve aktif olmayanlar. Bunlar o kadar çok değiller ki ayıklayalım!"

İsyancılıktan başkanlığa, sosyal demokrasiden kapitalizme Walesa'nın izlediği yol tek başına 20. yüzyılın büyük libe-

ral devrimini simgeliyor. Ona göre, geri döndürülemez bir devrim. Ama sol partiler Polonya parlamentosunu yönetmiyor mu? Başkan, kendi üslubuyla, bir hikâye anlatarak yanıtlıyor: "Yeni parlamentonun açılış ayininde (Ekim 1993) sağ milletvekillerine oranla daha çok sol milletvekilinin geldiğini gördüm ve ilahileri de daha iyi söylüyorlardı." Solun 1993 seçimlerini kazanması diye noktalıyor Walesa, çok iyi oldu: Komünizm belleklerde hâlâ canlı ve bu, solun ülkeyi tekrar oraya götürmesini yasaklıyor; yani kapitalizm sosyal demokratlara kendini bir gereklilik olarak kabul ettirecek. Böylelikle sol, pazar ekonomisine katıldığı için hükümette kalsa sağın veremeyeceği bir yasallığı pazar ekonomisine kazandırıyor.

Walesa'nın tahlili doğru: Sadece demokratik iktidarın el değiştiriyor olması kapitalizmi ideoloji-konumundan gerekliliğe geçirmiştir.

Nomenklatura'nın Yeniden Dönüşümü

Urban nereye kayboldu? Kaçtı mı? Hapiste mi? Polonya'da 1980 - 1990 arasındaki "olağanüstü hal"de baskının bir yüzü vardı: Jerzy Urban'ın yüzü; pembe, pofuduk, koca kulaklı; Jaruzelski'nin sözcüsü olarak her akşam haberleri yorumluyor ve Dayanışma'ya küfrediyordu. Hiç olmazsa bir yurtsever sayılan şefinden daha çok nefret edilirdi Urban'dan. 1990'da komünist diktatör şiddete başvurmadan iktidarı Dayanışma'ya teslim etti. Peki ya Urban?

O unutulmaz pembe domuz yüzü ve iki koca kulağı şirket merkezine dönüştürülmüş lüks bir Varşova villasında buldum. Urban, müreffeh bir girişimci olmuş: Polonya basınında çıkan bir sıralamaya göre ülkenin 47. en büyük servet sahibi. Komünist nomenklaturanın büyük bir kısmı gibi ticarete atılmış. Urban itiraz ediyor: "Haksız biçimde nomenklaturacılar diye adlandırılanlar, zorla Parti'ye üye yapılmış uzman kişi-

lerdi, Polonya'nın en bilgili kişileri. Bu adamların bugün kamusal ya da özel girişimlerin başında bulunmaları son derece mantıklıdır."

Elbette, ama nomenklaturacılar girişimci oldularsa bunu yeteneklerine olduğu kadar ilişkilerine de borçlular. Ben ticaret yapmıyorum, diye düzeltiyor Urban. "Gerçek bir kapitalistim; gelirlerim açık: Kredi yok, rüşvet yok."

Urban'ın çevresinde lüks hüküm sürüyor, bilgisayarlar mırıldıyor ve güzel sekreterler döneniyor; çalışma odasının duvarlarında, erotik daha çok pornografik resimler var. "Kışkırtma aksesuarlarım" diyor Urban. Kışkırtmaktan zevk alarak Polonya'nın ilk mizah gazetesi NIE'yi yarattı ve bu serveti kazandı Urban. NIE dinsel tabuları, Kilise'yi silkeliyor, politikacıların yolsuzluklarını, yasak aşklarını ihbar ediyor ve genel bir biçimde, tirajını 800.000'e çıkaran bütün konuları işliyor.

Hep bir kışkırtıcı oldum diyor Urban."Komünist Parti'ye özgür aşk için girdim; ne yazık ki Parti sonraları kendi hakkında pek utangaç oldu. Savaş sonrasında herkese Yahudi olduğumu itiraf ediyordum ve papazlardan hep açık bir biçimde nefret ettim, bu duygularını kabul edemeyen birçok Polonyalı gibi."

Zenginleşmiş provokatör, artık burjuvalaşmaktan başka bir şey düşünmüyor gibi. Londra'dan aldığı kusursuz kesimli takım elbisesini gösteriyor: "Biliyor musunuz, naylon elbise giyen ve BMW'ye binen yeni zenginlerden değilim; ebeveynim kültürlü burjuvalardı." Demokrasi hakkında ne düşünüyor? "İşletmelere getirilen vergi çok yüksek." Hiç kuşku yok: Adamımız bir burjuva olmuş.

Jerzy Urban ve benzerleri –aynı şema komünizmden çıkmış diğer ülkelerde de bulunuyor– Polonyalıları nomenklaturanın dönüşümünü uzun zaman önce ayarladığına ikna ediyor. Oysa bu dönüşüm ne talihin ne de bu yeni girişimcilerin yeteneğinden kaynaklanabilirdi. Olay şu: Macar hükümeti

1980 yılından başlayarak ilk özelleştirmeleri onaylamıştı; bu da komünist yöneticilere devlet işletmelerini ve binalarını satın almaya yahut karşılığında komisyon ile çalışma kontratı sunan yabancı yatırımcılara satmaya olanak sağladı. Polonya'da ise komünist devlet 1988'de özel şirketlerin kurulmasına ve bunların kamu girişimlerinin işletmesini devralmasına izin verdi; rejimin çöküşünden birkaç ay önce nomenklaturacılar bundan yararlanarak daha önce yöneticisi oldukları kamu girişimlerini sahiplendiler.

Peki bunun, siyasal iktidarı kaybedeceğini bilen nomenklaturanın ekonomik iktidarı elinde tutmak için kurduğu bilinçli bir komplo olduğunu söyleyebilir miyiz? Böyle demek, komünist partilerin yöneticilerine, muhtemelen yoksun oldukları bir öngörüyü atfetmek olur. 1988'de batıda olduğu gibi doğuda da pek az kişi komünizmin ertesi yıl çökeceğini öngörüyordu. Eski komünist rejimlerdeki devlet mülkünün bu şekilde sahiplenilmesini komplo veya kehanetten çok o zamanlar salgın olan bayağı bir yolsuzlukla açıklamayı tercih ederim. Daha basit söylemek gerekirse, o zamanlar,yani 1980'li yıllarda hâkim düşünce komünizmi yıkmak değil, ayakta tutmaktı. 1988'deki Polonya hükümeti, yasasıyla, sosyalizmi liberalleştirmeye değil, SSCB'de Mihail Gorbaçov'un yaptığı gibi "dinamikleştirmeye" çalışıyordu. Sonuç olarak eğer nomenklaturacılar komünizm sonrası yeni ekonomide gerçekten de egemen durumdalarsa, bu, bana öyle geliyor ki önceden plan yaptıkları için değil, somut olarak parayı, şebekeleri, uzmanlıkları, onları kapitalist olmaya uygun hale getiren şeyleri ellerinde tuttukları içindir.

Evet, kesinlikle ahlaksız bir gelişme biçimi. Ama Orta Avrupa'da bugün geçerli olan koşullar bize kapitalizmin en az bir o kadar karanlık başka "doğuşlarını" da hatırlatmalı. Hatırlayalım: XIX. yüzyılın Amerikalı girişimcileri sırf hakaret olsun diye "hırsız baronlar" olarak adlandırılmıyordu; Japon ve Kore yerleşim birimlerinin kökeninde çoğu zaman kaçakçı-

lık ve korsanlık yatar; İngilizlerde, Fransızlarda da köle ticareti. Kapitalizmin kökenleri bazen bulanıktır, burjuvalaşma sonra gelir, toplumsal yükselişi yasallaştırmak için ahlak ise daha da sonra. Kapitalistlerin kökeni ahlaksız olabilir, bu kapitalizmin ahlaksız olduğu anlamına gelmez; kullanımda, bilinen ekonomik sistemlerin en az haksızı olduğu ortaya çıkar çünkü özellikle kişisel günahları kamu yararına kullanır. Liberalizmin ilk kuramcıları olan Adam Smith ve Mandeville *Arılar Fablı*'yla bunu hissetmişler, insanı olduğu gibi, günahlarıyla, sevaplarıyla, doğasını değiştirmeye çalışmadan ele almışlardı.

"Nomenklaturanın yeni demokrasilere komplolar kurmasını seyretmek yerine kapitalizme dönmesine izin vermek daha iyi olmadı mı" diye soruyor Lech Walesa'yla birlikte Dayanışma'yı kuran Polonyalı tarihçi Bronislaw Geremek. İşte Orta Avrupa, Devrim'den geçmeden Thermidor'unu* böyle yaşıyor.

Yine de bir istisna var: "Ahlaklı Çekoslovak liberalleşmesi."

Vaclav Klaus'un Doğru Özelleştirmesi

Liberal çevrelerden gelen dedikodulara bakılırsa Klaus, çağdaş kapitalizmin fikir babası Friedrich von Hayek'in dünyadaki hükümet başkanı olan tek tam –hatta tutucu– temsilcisi. Kitaplığı bunu gösteriyor; ideolojik devrim için gerekli bütün klasikler var: von Mises, Milton Friedman, Hayek. Klaus son ismi 1964'te Çekçeye çevirmiş. Devletin rolü hakkındaki tartışma daha o zaman başlamıştı. Etkileyici biri ama mütevazı değil. "Aynı zamanda hem bir kâhin hem politikacı hem de ekonomistim." Bu, komünizmden özgürlüğe geçmenin tek yolu diye ekliyor başbakan. Reform yolu. Klaus "liberal devrim" lafından nefret ediyor. Bir liberal nasıl devrimci olabilir diye

soruyor. Liberalin felsefesiyle çelişkili olurdu bu durum. İsyancılara taş atıyor, özellikle de temsili bir rolde kenara ittiği Vaclav Havel'e.

Eski rejimin memuru olan Klaus'un isyancı Havel'i gölgede bırakması yeni toplumu kuranların geçmiş düzeni yıkanlar olmadığına tanıklık ediyor. Geleceğin ilahiyatçı ekonomistleri, dünün isyancılarının yerini aldı. '77 Antlaşması'nın sözcüsü olan rahip Vaclav Maly de kabul ediyor ki "isyancı" terimi bile küçümseyici bir anlam kazanmış: Çekler, geçmişten söz edilmesini istemiyor.

"Komünist sistem gerçekten komünist değildi" diye açıklıyor Klaus, ama herkes devrimci gibi görünmek için komünizm karşıtı bir devrim yaptığını söylüyor." Aslında 1990 öncesi Orta Avrupa, net olmayan mülkiyet haklarına sahip kusurlu bir pazardı. Şimdi yapılansa, özellikle Çek Cumhuriyeti'nde, bu kusurlu pazardan daha az kusurlu bir pazara ve belirlenmiş mülkiyet haklarına doğru, devrimci olmayan, reformcu bir geçiş.

Klaus'un kendi hakkındaki üç tanımını ele alalım: Kâhin, politikacı, ekonomist.

İlk önce, öngörüsü. Klaus'a göre sadece iki yol var: sosyalizm ve kapitalizm: İyi yol ve kötü yol. İyi, kusursuz anlamına değil, daha iyi anlamına geliyor. Klaus hiçbir zaman üçüncü yol düşü kurmamış. Ona göre Çekler sosyal demokrasiyi bir an bile denemeyecek kadar acı çekmişler eski rejimde. Orta Avrupa'nın diğer ülkelerinde ve Rusya'da daha da fazla diye ekliyor Klaus, halklar ve yöneticiler artık neyi istemediklerini biliyorlar; ama ne istediklerini henüz bilmiyorlar. Yani, nereye gitmek istendiğinin net, açık bir biçimde ilan edilmesi son derece önemli: Öngörü, gelecekle uyuşma aramadan; Hayek'in "referans ütopyası" adını verdiği şey bu. Klaus için bu ütopya, bireysel mülkiyet hakkı, minimum devlet, toplumsal politikanın olmaması üzerine kurulu. "Kurmak istediğim özgür toplumda başbakanın yapacağı bir şey olmayacak."

Çek toplumu henüz özgür olmamasına rağmen, kendisi vaktini boşa geçirmeye ya da tenis oynamaya pedagojik nedenlerle özen gösteriyor: Halka devletten bir şey beklememeyi öğretmek için. Ama öngörü kamuoyuna "satılmazsa" yarar sağlamaz; pedagog ve hatip Klaus bu alanda harikalar yaratıyor, pazarın değerini öğretmek için her fırsattan yararlanıyor. Bunun için kendi partisini kurmuş; üzülerek adını "muhafazakâr" koymuş çünkü bir grup "sosyal demokrat", "liberal" terimini kapmışmış bile. Klaus'un şartsız destekçisi –ya da Paris'te dendiği gibi aşırı liberal– olmayan her liberal Klaus için bir sosyal demokrat.

Su götürmez dehası ise Çekleri görünüşte karmaşık bir kupon sistemine bağlayabilmiş olmasında kendini gösteriyor.

Her Çek yurttaşı, 1992 ve 1993'te sembolik bin kron karşılığında bir kupon karnesi aldı. Altı milyona yakın Çek, yani nüfusun % 80'i kaydoldu. "Gerçek bir halk oylaması" diye yorumluyor Klaus. Bu kuponlar, özelleştirilecek devlet girişimlerindeki hisselerden pay veriyordu; ama kupon sahiplerinin üçte ikisi bunları o an yaratılan yatırım fonlarına (birkaç yüz) satmayı tercih etti. Böylelikle, kendiliğinden çifte pazar doğdu: Kuponların pazarı ve her hafta değeri belirlenen hisselerin pazarı. 1993'ün başında Çek ekonomisi % 100 kamuya aitti: Macarların ya da Polonyalıların tersine Çek komünistleri hiçbir alanda özel sektöre açık kapı bırakmamışlardı. 1993'ün sonunda Çek ekonomisinin yarısı 1948 ila 1956 yılları arasında el konulan malların eski sahiplerine iadesiyle ya da kuponlar sayesinde özelleştirildi. 1994'ün sonunda devlet, eski işletmelerinden sadece posta idaresini, telefonda belirli bir yüzdeyi, enerjiyi ve demiryollarını korudu. Bu yatırımlar, Çek olsun olmasın isteyene devredilebilecek.

Klaus'un yönteminin üçüncü ayağı uygulama kalitesine dayanıyor. Kamu girişimlerini özelleştirmeye hazırlamak için örneğin büyük işletmeleri homojen ve satılabilir birimlere bölmek, birkaç haftada altı milyon kupon karnesinin satışını

idare etmek, son olarak da bir değerler borsası yaratmak ve her tür hilekârlıktan kaçınmak gerekiyordu. Klaus sisteminin içindeki başarısızlıklar önemsizdi ve basın da iki- üç kötü macerayı –ki hepsi aynıydı– işlemeye mahkûm oldu. Uygulamadaki bu üstün başarı; yönetimin çevresinde toplanan eski rejim altında yetişmiş, övgüye değer ekonomistler ekibi, Klaus'un kendi kararlılığı ve Birleşik Devletler'den getirilen kusursuz bir bilgisayar ağı sayesinde gerçekleşti.

Kuponlarla özelleştirmeye dayanan, 1988'den itibaren komünist dünyada tanınan ve o zamanın demokrat muhaliflerinin Romanya'dan Polonya'ya, Rusya'dan Arnavutluk'a kadar uyguladığı bu Klaus sisteminin yalnızca Çek Cumhuriyeti'nde uygulanmış olmasını nasıl açıklamalı? Vaclav Klaus kendini öne çıkarıyor: Ona kalırsa doğudaki hiçbir yönetici, öngörüyü, ikna yeteneğini ve yöntemi birleştiren gerçek bir liberal reformcu değil. Elbette. Ama kültürel etkene de hak ettiği yeri vermek gerek: Çekler, Çek'tir. Bu da eşitçiliğin, ahlakçılığın ve kurallara saygının çok önemli nokta sahibi olduğu anlamına geliyor. Komünist rejimde bile Çek nomenklaturası doğu ülkelerindeki diğer aparaçiklerinkilerle karşılaştırılabilecek çok büyük ayrıcalıklardan yararlanmadı. Özelleştirme, bütün Çekleri aynı çıkış çizgisi üzerine koyarak eşitlik duygularını doyuruyordu. Komünist aparaçiklerin burada Polonya veya Macaristan'daki gibi yarının kapitalistlerine dönüşmesi kabul edilemez bir şey olurdu. Çek nomenklaturacıları elbette pazar ekonomisine dönmeyi becerdiler ama bu, girişimcilikte gerçek yeteneklerini kanıtladıkları için oldu. Öte yandan Çekler şüpheli her tür zenginleşmeyi ihbar etmek için Klaus'a yazmaktan sıkılmıyor. Bu ulusal "kültür" olmadan Klaus sistemi işleyemezdi. Elbette, Klaus olmadan da işleyemezdi. Bu da stratejinin aynı biçimde başka yerde uygulanmasının güçlüğünü gösteriyor: "Özelleştirmenin amacı her şeyden önce ahlaksal: Aslolan şans eşitliğini, mülkiyet hakkını ve sorumluluğa dayalı yeni bir toplumu kurmak. Ona göre

her yurttaşın bireysel haklarının toplamı olmayan genel ya da ulusal yarar yok.

Çek Cumhuriyeti'nde Klaus'a ve yöntemine kim karşı çıkıyor? Hiç kimse. Zaten Klaus da eleştiriye pek açık değil. Çekler de geleneksel olarak itiraz etmeye pek eğilimli değiller. Peki bu ahlaksal özelleştirmenin etkisi hakkında hiç olmazsa ekonomik bir yargıda bulunulamaz mı? Çek ekonomistlerin çoğu soruyu şöyle yanıtlıyor: "Bir yargıda bulunmak için çok erken." Ama ne zamana kadar çok erken?

İstatistikler Çek Cumhuriyeti'ni Macaristan ve Polonya ile aynı kategoriye koyuyor; üretim azalması komşulardaki gibi yine aynı nedenle % 30 olmuş: Doğu pazarlarının kaybedilmesi. Ama ücretliler için alım gücünün düşmesi Çek Cumhuriyeti'nde kupon ya da hisselerle "giderilmiş"; başlarda psikolojik olan bu fark şanslı hisse sahipleri için ilerde finansal bir avantaj olarak ortaya çıkabilir. Girişimlerin başına genel olarak eskinin uzmanları, komünizm sonrası manager'lar geçmiş; hepsi pazarın yeni koşullarına ayak uyduruyor ya da ayak uydurmaya çalışıyor. İşletme yöneticilerinin bu istikrarı ve dönüşme yetenekleri Klaus'un tahminlerini doğruluyor: Eski komünist rejim insanların hatalı sinyallere uydukları kötü bir pazar ekonomisinden başka bir şey değildi. Sinyalleri, oyunun kurallarını değiştirin, üretken olmayan adamlar iş yapar ve sorumlu hale gelecektir.

Fatura

Liberal devrimden dört yıl sonra Doğu Avrupalılar eskiye göre daha mı az yoksa daha mı fazla müreffehler? İstatistikler bize pek az bilgi veriyor. Varşova'nın boş mağazalarında konvertibl olmayan zlotiye dayanan bir alım gücünü konvertibl ücretlerle ve dolu mağazalarla nasıl karşılaştırmalı? Yeni kapitalizmin ortaya çıkardığı söylenen eşitsizlik için de aynı şey

söz konusu. Bundan böyle somut olarak, zenginlik ve fakirlik doğuda gözle görünür bir şekil alıyor. Ama komünizm altında da zenginler ve fakirler vardı; hastanelere ve kendilerine ayrılan eğlencelere ulaşabilme hakkı olan nomenklaturanın zenginliği herhalde komünizm sonrası toplumda başarıya ulaşan herhangi bir özel girişimcinin zenginliğinden daha "eşitsiz"-dir. Ama nomenklaturanın zenginliği gözle görülmezdi, parasal değildi; hayali bir "tam mesai" kılığına bürünmüş ve bugünkü işsizlik sigortasından daha aşağıdaki sefil ücretlerle alt edilmeye çalışılan işsizlik için de aynı şey söz konusuydu. Yani gerçekliği görünürde olanla karıştırmayalım, ama aynı zamanda bunun toplumsal bir olgu olduğunu da göz ardı etmeyelim; işte bu görünürlük bugün doğu Avrupa'da ortaya çıkan düşkırıklığını açıklıyor.

Macar sosyolog Agnes Reynii, "1989'da sandık ki demokrasi bizi bir anda Avusturyalı komşularımız kadar zengin edecek; bunun yerine işsizliği aldık" diyor. İşsizlik olasılığı gerçek işsizlikten daha fazla Orta Avrupa'yı rahatsız ediyor. İşsizlerin sayısı, kuşkusuz işsizlik sigortaları daha zayıf ve karaborsa daha çekici olduğu için batıya oranla düşük görünüyorsa da yadsınacak gibi değil. Bunun gerçek nedeni nedir? Doğu'da kapitalizm henüz var olmadığı gibi bu "toplumsal" bedelin nedeni kapitalizm değil. Lech Walesa'nın deyişiyle "Doğu Avrupa ekonomileri kapitalizm olarak nitelendirilemez çünkü ortada kapitalizm yok ve girişimci de pek az." Bu ekonomiler devlet sektörünün egemen olduğu ve zarar edilen etkinliklerin her ne pahasına olursa olsun ayakta tutulmasıyla belirginleşen karma ekonomilerdir. "Zarar vergi yükü altında ezilen ender kapitalistler tarafından karşılanıyor ve bu da yeni işletmelerin ortaya çıkmasını güçleştiriyor. Yani "toplumsal" bedelin yaratıcıları çifte hata yapıyor: hem henüz var olmayan bir kapitalizmi bütün kötülüklerden sorumlu tutuyor hem de bunun yerine karma, sosyal demokrat ve mevcut ekonominin geçmesi gerektiğini söylüyorlar. Yani kapitalizmin

doğudaki sosyal bedelinden çok, artık devlet sosyalizmi olmayan ama henüz kapitalizm de olamayan karma ekonominin toplumsal bedelinden üzüntü duymak gerekiyor.

Karma ekonominin bu toplumsal bedeline bir de artık pazarı kaybolan ve tamamen SSCB'nin ihtiyaçlarına göre düzenlenen saçma bir sanayinin saçma "komünist" mirası ekleniyor. Yani doğudaki gerileme liberalleşmenin bir sonucu değil, batının maden, metal ya da geleneksel tekstil üretimini terk ettiği zamanda yaşadığı dönüşüme benzeyen bir olgunun sonucu. Ülkelerimiz için bu dönüşümün, sıkıntıları hafifleten güçlü büyüme hızına ve refahına rağmen ne kadar uzun, acılı olduğunu biliyoruz. Doğu aynı çabayı göstermek zorunda ama eşdeğer kaynakları yok ve dünyaca bir durgunluk süreci söz konusu. Bu durgunluk Doğu Avrupa işletmelerinin girmek isteyeceği doğal pazar olan Batı Avrupa'yı etkilediği için Polonyalılar, Macarlar ve Çekler umdukları açılmayerine Avrupa Topluluğu'nun korumacılığıyla karşı karşıya kalıyorlar.

Doğunun komünizmden çıkışı ve batının durgunluğunun bu şanssız rastlantısına bir de Jacques Attali tarafından doğru biçimde ihbar edilen batılı yöneticilerin miyopluğu ekleniyor. Bu miyopluk, Orta Avrupa'daki dengelerin sarsılması ve buradaki demokratik kapitalizm düşmanlarının cesaret kazanması tehlikesini getiriyor. Bu komünist artığı ya da neofaşist düşmanların kapitalizme yönelik iftiraya dayalı bir dava açmaları kolay çünkü doğuda komünizme karşı hiçbir dava açılmadı. Komünizm karşıtı devrim şiddetsizdi, ne mahkeme salonları oldu ne de darağaçları; işadanına dönüşen nomenklaturacıların 4 Ağustos gecelerini yaşamadan nasıl Thermidor'a kavuştuklarını gördük. Doğu halkları, sersemleten bir propagandadan özgür toplumun saydamlığına bir anda geçtiler: Komünist televizyon mutlu işçiler gösteriyordu, ticari televizyon sadece işsiz işçilerin başını ağrıtıyor. Doğuda demokratik kapitalizmi nihai biçimde benimsemek için komünizme karşı bir kamu davası açmak ve nomenklaturacıların kişisel sorumluluklarını ihbar etmek gerekecek mi?

Özgürlüğün ancak suçluların şüphe götürür pişmanlıkları ya da mahkûmiyetleri üzerine kurulabileceği konusunda emin olan Alexandre Soljenitsin'in Rusya için istediği bu. Lech Walesa bunun tam tersi bir tutum takındı. Hristiyan zihniyetiyle mi? Daha çok gereklilik sonucu. Eski komünistler ekonomik ayrıcalıklı olmalarından ve tarihsel bellek kaybından devleti yeniden ele geçirmek için yararlanmayacaklar mı? Doğudaki seçimler hükümete ya da hükümet çevresine yöneticileri çoğu zaman eski komünist partilerden olan sosyal demokratları getiriyor... Ama komünistler asla geri gelmeyecek. Walesa bunun çelişkili mantığını açıklıyor: "Asla bir Polonyalı komüniste rastlamadım; savaştıklarım hep oportünistlerdi." Polonya başkanı sözünü geri alıyor ve düşüncesini düzeltiyor: "Düşününce, eskiden Gdansk tersanelerinde bir tane gerçek komünist tanımıştım, ama onu Parti'den çıkardılar..."

İkinci Bölüm

Kapitalizmin Düşkırıklığına Uğrattıkları

İşi başından aşkın Christian Führer, bir ayinle grevdeki metal işçilerine destek vermek için düzenlenen bir miting arasında beni papaz evine kabul ediyor. Leipzig'deki Saint-Nicholas'ın genç papazı bir çeşit Sakson Martin Luther King. Kilisesinden 1989'da Doğu Avrupa'nın eski rejimini yıkan, kendi yönetimi altındaki barışçı kortejler oluşmuş. Taşlanmış blucin ve tişört: Christian Führer, ilerici papazın evrensel giysisini benimsemiş; bir askının üzerinde ayin elbiseleri; kitaplığında Marx'ın ve Rosa Luxemburg'un eserleri. Kafasındaki toplum modeli, "Sandinist devrim sırasındaki Nikaragua" idi ve öyle de kalıyor. Batı kapitalizmini daha çok "dayanışma"nın olduğu bir ekonomiyle değiştirerek yepyeni politik özgürlüğü kurmanın mümkün olup olmayacağını soruyor. Telefon ve faks hiç durmadan görüşmemizi bölüyor.

"Pagan kapitalizm, kilise için sosyalizmden daha tehlikeli: Sosyalizm sadece ateistti, kapitalizm ise hem ate hem maddeci." diye beyan ediyor Christian Führer. "Değişimden beri Leipzig yiyecek içecek ve Pepsi Cola içinde boğulmuş vaziyette, dil Amerikanlaşıyor, gençlik şiddet yanlısı ve yabancı düşmanı oldu." Yapay bir sosyalizmden çıkan Almanya, Führer'e göre reel bir kapitalizmin içine girmiş. "Biz Saksonlar, Mısır dışındaki Yahudilerle aynı durumda bulunuyoruz; Yahudiler kölelikten kurtulduktan sonra Altın Dana'yı yaptılar ve Mısır'da kaldıkları zamanı idealleştirdiler." Benzer şekilde ossie'ler de şıkır şıkır bir kapitalizmin içine çörekleniyor, aynı zamanda sosyalizmin kendilerine getirdiği eski emniyeti özlü-

yorlar. "Rekabet ilkesi İncil'in zihniyetiyle hiç uyuşmayan bir olgu" diye düşünüyor papaz. "İncil'e dayanan kilise, asla çalışanlarının üçte birini işsizliğin içine atan bir sistemi kabul edemez." Yani kapitalizmin kutsanması mümkün değil. Öte yandan sosyalizm, Führer'e göre Hristiyan mesajının bir uzantısı. Evet, işlemedi; ama sosyalistler ateizmden vazgeçselerdi işleyebilirdi. Sandinistler de Nikaragua'da bunu denemediler mi?

Papaz egzotik referansından tamamen emin görünmüyor. Yine de doğru yol 1945 yılında Nazi kamplarında ölen Sakson Papaz Dietrich von Hoffer'den esinlenen "özgürlük ilahiyatçıları"nın keşfettikleri yol gibi görünüyor ona.

Sosyalizmi şiddet karşıtı bir yöntemle deviren Ekim 1989 devrimi Führer'e göre yine de ilk evresinde. İkinci evre ossie'ler ve wessie'ler arasında şu an olan ilişkiyi devirecek. "Batı Almanlar bizi artık sistemleri içine almayacaklar; batıyı insancıllaştıracak ve özgün Alman değerlerini yeniden kuracak olan Doğu Almanlardır." Yani? Papaz sıralıyor: "Barışçılık, askerliğin yok edilmesi, çevrecilik, dayanışma, klasik müzik..."

"Kapitalizm, Almanya'da yabancı bir maddedir, çünkü Almanya'nın gerçeği kültürüdür. Maddesel gücü değil" diye noktalıyor Führer.

Führer'in tek kararsızlığı: Kapitalizmin demokrasi için vazgeçilmez bir biyolojik ortam olup olmadığı. Yanıtın hayır olduğunu ümit ediyor.

Aristokrasiler Mezarlığı

"Değişim"den önce Brigitte Moritz Doğu Almanya'da ifade özgürlüğüne sahip ender yerlerden biri olan Saint-Nicholas Kilisesi'nde din dersi veriyordu. Ama Doğunun naipleri de batı-

daki naipler gibi Mercedes sürdüklerinden beri derslerine ara verdi; wessie'lerin hâkim olduğu "maddeci" toplum onu iğrendiriyor.

Brigitte 1989'daki büyük halk mitinglerinin örgütleyicilerinden biri oldu. O zamanlar doğu kolektivizminin yerine batı kapitalizmini koymak gibi bir niyeti hiç yoktu; sadece "sosyalizmi insancıllaştırmak" istiyordu. "Yeni Almanya'daki işsizlerin, eski Doğu Almanya'daki çalışanlardan maddesel olarak daha iyi yaşadıkları doğru" diyor, " ama bir Doğu Alman için özellikle de bir Sakson için işin kendisi bir değerdir." Kapitalizme işsizlik bedelini ödeyerek geçmek, batı tarafından karşılansa bile trajik bir hata oluyor yani.

Bu durumu batılı yaşama tarzından büyülenen doğu halkının kendisince "istenmiş bir hata" diye kabul ediyor Brigite Moritz. Ama bu kabul ediş bir yanlış anlamadan kaynaklanıyor: Ossie'ler düşünüyorlardı ki birleşmenin etkisiyle bir anda wessie'ler kadar zengin olacaklar. "Değişim"den dört yıl sonra birinciler ikincilerden daha fakir kalıyor ve evlerin üçte biri işsizliğin etkisi altına giriyor. Brigitte Moritz'in kurduğu "Bündnisse 90" partisinin savunduğu çözüm, işin ve ücretlerin paylaşılmasına dayanıyor. Bündnisse 90'ın müttefiği olan Alman Yeşiller aynı fikirdeler; ama "Hepimiz birlikte bile aşırı azınlık kalıyoruz" diye kabul ediyor Brigitte Moritz.

Ama bu konu, gözüpek papaz kızını çok rahatsız etmiyor. Sosyalizmde bir isyancıydı; kapitalizme karşı da bir isyancı olarak kalıyor. Brigitte Moritz'in çocuklarına gelince, bundan hiç etkilenmişe benzemiyorlar: Leipzig'deki mütevazı evlerinin duvarlarına en sevdikleri Amerikan rocker'ların posterlerini asmışlar.

Wilfried Schütz, elli yaşındayken Leipzig'deki kömürün mekanik yolla çıkarılmasında en iyi mühendis olduğunu düşünüyordu. Sonra "değişim" geldi. Frankfurt'tan bir banker geldi, bir wessie; Schütz'ün işletmesinin kontrolünü ele aldı, bunun ilkel olduğuna karar verdi ve yöntemlerini de eskimiş

buldu. Böylece Schütz, işinden uzaklaştırılmış, kaderin bu dönüşüyle sarsılmış. İkilem: İşsizlik sigortası ona birleşmiş ve kapitalist Almanya'da, sosyalist Almanya'daki ücretinden daha yüksek bir hayat standartı sağlıyor.

Mühendis Schütz'e, işsizliğinin kapitalizmin sağlığı için gerekli bir koşul olmadığını, aksine Alman hükümetinin stratejik bir hatası olduğunu nasıl açıklamalı? Schütz'ün "değişim"den beri edindiği kişisel deneyim ona bunun aksini öğretiyor. Teknik bilgilerinin uzmanlığı tartışılmaz değil miydi? Çalıştığı işletme Doğu Avrupa ve SSCB pazarını bütün bu kırk yıl boyunca hâkimiyeti altına almamış mıydı? Bu pazarın çöküşünden ya da batının mekanik kömür kazı makinelerine karşı soğukluğundan sorumlu tutulamazdı.

Schütz, birleşmenin Batı Alman kapitalistleri tarafından düzenlenmiş bir komplo olup olmadığını kendine soruyor. Bunların üretim fazlası vardı, diyor, sonuç olarak Doğu Alman sanayiinin kaybolması işlerine geliyor. Kanıtı da şu ki Krupp da batıda mekanik kazı makineleri üretiyor; oysa Schütz'ün dağıtılan şirketinin müşterilerini aldı.

Eski politik sistem diye nokta koyuyor Schütz, daha üstündü. "Daha eşitlikçi ve daha basitti." Bir örnek: "Değişim"den önce Doğu Almanya'da yalnız bir sağlık sigortası vardı. Oysa şimdi, içinden birini seçebileceği on beş tane var. Şüphe yok ki ödemeler daha iyi, ama seçimin karmaşıklığı Wilfried Schütz'e yolunu şaşırtıyor. Ellisini geçmiş ve başka bir kültür içinde yetişmiş biri için kapitalizmi öğrenmek güç.

Kapitalizm, isyancı bile olsalar, sanatçılar için de zor bir okul. Ressam Wolfgang Mattheuer, 1970'li yıllarda *Madalyalı Kadın* adlı tablosu sayesinde ünlü bir direnişçi oldu; bu tabloda, sosyalist çalışmadan yorgun düşmüş bir kahramanı göstererek alay ediyordu sistemle. Bundan sonra eserleri batıda pahalıya satıldı. Fikrimce bu, yeteneğinden çok isyancı oluşundan kaynaklandı. "Değişim"den beri Mattheuer'in fiyatı yerle bir oldu. "Sanatçılar, komünist rejimde ciddiye alınıyor-

du; kapitalizm içinde özgürler ama sadece aldırışsızlığa maruz kalıyorlar" diyor.

Kapitalizme geçiş papazların, sanatçıların, entelektüellerin, teknisyenlerin toplumsal statüsünü aşağıya çekiyor; girişimcilerinkini yükseltiyor. İşte bu yüzden mühendis Schütz, Brigitte Moritz, papaz Führer, Wolfgang Mattheuer, sosyalizimden sonra şimdi de kapitalizmden düşkırıklığına uğramışlar. Konumları, Pareto'nun elitlerin dolaşımı hakkındaki yasasına örnek oluşturuyor: "Tarih aristokrasilerin mezarlığıdır"diye yazıyordu 1840'da. Komünizmden kapitalizme geçiş beş yıl içinde üç aristokrasiyi hiçe indirgemiş olacak: İş dünyasına dönmüş azınlığın dışındaki nomenklatura, aynı zamanda da isyancılar ve Doğu ülkelerinde bir çeşit orta sınıf oluşturan entelijensiya.

Papaz Führer'in konumu için tam bir örnek; hem Doğu Almanya tarafından beslenen entelijensiyaya aitti hem de isyancı gruba; eski rejimde maddi ve toplumsal düzeyde rahat olan iyi ya da kötü sanatçı, yazar, üniversite görevlileri gibi o da sübvansiyonlarını yitirdi; aynı zamanda totalitarizm karşıtı kavgada sahip olduğu otoriteyi de kaybetti. Komünist Parti'ye karşı savaşa uygun "Ahlaksal kuşak"ın yeni bir toplumun kurulmasında pek az işe yaradığı ortaya çıkıyor; bu yeni kuşağın papaz ya da yazarlardan çok ekonomistlere, hukukçulara ve girişimcilere ihtiyacı var. İdealizmden çok pragmatizmi tercih ediyor bu kuşak. Böylelikle de Doğu'daki entelijensiyanın yeni kapitalizmi niçin sevmediği ve bunu adaletsiz gördüğü anlaşılıyor. Aslında kapitalizm komünizmin hiç olmadığı kadar adaletli. Ama sınıf dışı kalmış aristokrasilerin ancak hoşnutsuzluğuna yol açabilecek yeni konumlar yaratıyor.

Bu itirazlar yasal hatta gereklidir. Sosyal demokrasiyi kurmak için değil ama kapitalizme geçişte yoldan çıkmalara karşı savaşmak için.

Yolsuzluk

Budapeşte'nin kuzeyinde söylemesi zor Szekesfehervar adlı küçük şehirde Videoton'un devasa ve ıssız lokallerinde Antal Szabo ikinci bir hayata başlıyor. İlk yaşamı boyunca Videoton'u, eski rejimin en büyük imalathanesini kurmuş. Son yılı olan 1990'a kadar Videoton 14.000 ücretli işçi çalıştırıyordu ve o zamana kadar kimseyi işten çıkarmamıştı. 1990'dan beri Szabo işletmeyi yavaş yavaş dağıtmak ve mallarını satmakla yükümlü. 1990'da, demokrasinin ve kapitalizmin dördüncü yılında Videoton sadece 400 kişi çalıştırıyor. Diğerleri ya işsiz ya da kırda yaşamaya çekilmişler. Hata kimin? Merhum komünizmin mi, yeni kapitalizmin mi, özelleştirmenin mi, çöken Sovyet pazarının mı?

Eski rejimde refah içinde yaşayan ve yaşamlarının sonunda dünyalarının çöktüğünü gören bütün diğerleri gibi Antal Szabo da nerede, ne zaman yanıldığını soruyor kendisine. Geçmişini karıştırıyor, hatayı arıyor ve bulamıyor. Kuşkusuz kökü belirsiz bir günahın suçluluk duygusundan kurtulmak için, öğrenciyken 1950'de Budapeşte'yi işgal eden Sovyet tanklarına nasıl taş attığını uzun uzun anlatıyor. Bu, bir komünizme direniş belgesini hak etmiyor mu yani? Evet, o gençlik macerasından sonra Antal Szabo önce mühendis ardından Videoton'un yöneticisi ve Komünist Parti'nin yüksek isimlerinden biri oldu. Ama sadece kendi söyleyişiyle doğruluyor, teknik tutkusu yüzünden. Mermi ve füzelerle ilgili geliştirdiği yönlendirme sistemlerinin nihai kullanımı hakkında kendine fazla soru sormadan 1990'a kadar tek müşterisi olan Kızıl Ordu için ne üretmesi gerektiğini beş yıl öncedeп biliyordu. SSCB'nin çöküşünden sonra Szabo, Hindistan ve Suriye ordularını arayarak fabrikasını kurtarmaya çalıştı; ondan sonra da renkli televizyon üretimine döndü. İşte o zaman 1992'de Videoton hâlâ cevabı karanlıkta kalan koşullar altında özelleştirildi. Macar hükümeti sanayi kompleksini Gabon Szeles'e,

o zamanın başbakanının bir arkadaşına, arkadaş fiyatına bıraktı. Szeles, Videoton'u kurtarıp Macar kapitalizmini yeniden icat edebilecek mi? Doğrusu pek değil. Yeni sahip parça parça satmak için fabrikayı bölümlere ayırmakla görevlendirdi gazi Antal'ı. Szeles böylece işletmenin Budapeşte'deki arsaları üzerinde bir emlak artı değeri gerçekleştirmiş oldu; Videoton'daki en iyi uzmanlarla bilgisayar oyunları üreten küçük ve uzmanlaşmış bir birim kurdu. Bu yeni etkinliğin tek müşterisi de Macar hükümeti olarak gözüküyor: Böylelikle özelleştirmenin komünizm sonrası Macaristan'da eskiden daha az sevilmesinin nedenini açıklayan üstelik de tek olmayan örnek bir macera son buluyor. 1990'da Reagan-Thatchercılığı savunan hükümet dalgınlıkla Laszlo Lengyel'in "İtalyan modeli" olarak adlandırdığı akıma girmiş oldu.

"İtalyan Modeli" diye açıklıyor Laszlo Lengyel, İtalya'daki sanayii yeniden kurma ulusal enstitüsüne benzeyen ve Macaristan'da taşınmaz mallar bürosu olarak adlandırılıp kamu sektörünü yaşatmakla yükümlü bir devlet holdinginin yaratılmasına yaradı. Kamu işletmelerinin büroya transferi kamu sektörünün devletten bağımsız olduğu kanısını uyandırıyor, aynı zamanda hükümete yeni danışma kurullarını siyasal arkadaşlarıyla doldurmaya izin veriyor. Bu "İtalyan" modeli yolsuzluğu kolaylaştırıyor ve aynı zamanda da özelleştirmenin iki polemik sakıncasından kaçınmayı sağlıyor: Elden çıkarmak için ucuza yapılan satışlar ve işsizlik. En iyi Macar girişimleri yabancı alıcılara satıldığında "ulusal" sağ muhalefet ulusal servetin ucuza elden çıkarıldığını söyleyerek itiraz etti. Alıcılar hesaplarını dengelemek için işten çıkarmalara başlayınca da sol muhalefet işsizliği protesto etti. Bundan sonra da yapılması gereken tek şey özelleştirmemeyi yasallaştırmaktı: Macar hükümeti 1992'den başlayarak, Polonya'da olduğu gibi hiçbir şey özelleştirmemek için Macaristan'ın "stratejik çıkarlarını" dile getirdi. 1993'te ekonomik aktiflerin % 70'i kamuya aitti ve öyle kalmaya da mahkûmdu. Bu devasa kamu

sektörünü yapay biçimde hayatta kalma sürecinde tutmak için çalışan Macarlar, çalışmayanları desteklemek için dünyanın en yüksek vergilerini ödüyorlar.

Neyse ki karaborsa var: Devlet mantığına karşı koyduğunda pazar her zaman kendi kendini yaratıyor. Macarların gerçek girişimci ruhu, hizmet sektörünün, zanaatın, küçük sanayii ve tarımın paralel ekonomisinde kendini gösteriyor. Budapeşte'de birçok ev tercihan dövizle yurtdışına mal satan fabrika ve atölyelere dönüşmüş. İşte bu karaborsanın varlığı Macaristan'ın neden çökmediği ve burada resmi istatistiklerle açıklanamayan bir refahın nasıl hüküm sürdüğü sorularını yanıtlıyor. Macaristan'da kendi dalında söz sahibi olan HVG dergisine göre 1993'te kayıtlı işsizlerin yarısı çalışıyor; ulusal zenginliğin %40'ı paralel ekonomi tarafından sağlanıyor. Kapitalizmin Macaristan'da yeşermesi özelleştirme sonucu değil, bunun yokluğunda, devletin dışında, girişimciler için gerçek bir ekonomi okulu olan karaborsa sayesinde oluyor.

Çağın Durgunluğu

Amerikalılar Kisvarda'ya geldiler. Macaristan ile Ukrayna sınırındaki köy 1990'da umutla Amerika Birleşik Devletleri'nden iki yurttaşın geldiğini gördü. Birinin adı Laszlo'ydu, diğerinin İstvan, ikisi de elli yıl önce Macaristan'da doğmuşlardı ve 1956'dan beri Amerika'da göçmendiler. Komünizmden kaçan diaspora geri geliyor. Geri gelirken buraya kapitalizmi ve bununla birlikte işsizliği getiriyor. İstvan ve Laszlo'nun Kisvarda'daki popülaritesi geri dönüşlerinin nedenini açıkladıklarında çabuk çöktü: Tungsram devlet şirketini satın alan General Electrics temsilcileri olarak görevleri, ülkenin en fakir bölgesinde bulunan bu büyük kasabadaki tek sınai iş sahası olan Kisvarda fabrikayı verimli duruma getirmekti.

Laszlo ve İstvan geldiklerinde Tungsram 2.000 maaşlı işçi

çalıştırıyordu. 1993'ün sonunda gittiklerinde sadece 700 kişi kalmıştı. İşten ilk çıkarılanlar alkolikler oldu: Erik rakısı üreten bu bölgede 100 kişi kadar. Bunu ellisinden yukarı olan ve erken emekliliğe ayrılmaları sağlanan "yaşlılar" izler, ondan sonra da işe yaramadıkları düşünülen daha az yaşlılar. Herkes belirli bir saygıyla, tek tek özenle incelendi Amerikalılarca. Hepsi de kendilerine bir tazminat veya mesleksel bir eğitim ya da bir yeniden değerlendirme teklif edildiğini gördüler. İçlerinden yüz kişi gurur nedeniyle her türlü yardımı reddetti diye açıklıyor köylüler. Kalan 700 kişi haftalarca Tungsram'ın Budapeşte'deki yeni teknik merkezinde eğitime tabi tutuldu. Bunlar Kisvarda'ya geri geldiklerinde üzerinde yıllardır aynı basit hareketleri tekrarladıkları ilkel makineler kaybolmuştu; yerlerinde doğrudan Amerika'dan getirilen elektronik cihazlar vardı.

1994'ün başında Kisvarda'daki fabrika 1990'a oranla iki misli elektrik ampulü üretiyor üstelik üç kat daha az personelle. Bu ampuller bütün dünyaya satılıyor, oysa eski üretim daha vasat üçüncü dünya ülkeleri ile SSCB'ye yönelikti. Küreselleşmiş sanayii köyü Kisvarda, bundan böyle evrensel kapitalizmin haritası üzerinde yaşıyor. Görevlerini tamamlayan Laszlo ve İstvan da Budapeşte'ye geri döndüler.

"Tungsram olayı" Macaristan'da kapitalist devrimin bir simgesi gibi yaşandı, çünkü komünistler hâlâ ülkeyi yönetirken Macaristan'da ilk özelleştirilen şirket oldu. Sol, efektiflerin azaltılmasını, özelleştirmeyi işsizlikle özdeşmiş gibi gösterdi. Şirketin Amerikalılara satılmasını milli servetin ucuza elden çıkarılması olarak adlandırmayı başardı. Tungsram'dan sonra Macaristan'daki özelleştirmeler neredeyse olanaksız hale geldi...

İstvan ve Laszlo suçsuz olduklarını söylüyorlar. Onlar manager olarak görevlerini yaptılar. Tungsram hâlâ bir Macar şirketi mi? Personel Macar, ücretler Macaristan'da ödeniyor. Yani, milliyetçi görüşler diye nokta koyuyor İstvan, karşılığı-

nı bulmuyor. İşsizlere ne oluyor? Onların diye belirtiyor Lazslo, kendilerine gelmeleri iyi olur. İstvan da, başka bir alanda çalışsınlar diye ekliyor. Eğer reel kapitalizm Schumpeterci "yaratıcı yıkım"la uyuşuyorsa, eskiden Tungsram'da çalışanlar –belki sürekli alkolikler hariç– gerçekten yeni bir iş bulacaklar demektir. Ama doğudaki kapitalizm yavaş ilerliyor: Yıkım gerçekleşiyor, yaratım süreci bekliyor. Bunun sonucu olarak da 1994'ün başında Kisvarda'nın çalışabilen nüfusunun dörtte biri işsizdi ve Budapeşte'de olduğu gibi kaçak olarak çalışma şansına da sahip değildi.

Tarımda durum sanayiden pek farklı değil. Sovyet modeli bir kolhoz olan Kisvarda tarım kooperatifi de 1950'de toprakları dışına atılan eski sahiplerinin topraklarını geri istemesinden beri yavaş çalışıyor. Süren davanın sonuca ulaşması için yıllar geçmesi gerekecek; bu arada da kooperatifin yöneticisi yatırımlar yüzünden maceraya atılmak istemiyor. Kooperatifin ücretli işçileri artık orada çalışmıyor, bütün enerjilerini kendi tüketimleri için küçük topraklarına harcıyorlar. Kisvarda'nın çevresinde eskiden kamu inşaatlarında çalışan çingeneler kamp yapıyor. Bu çalışmalar da durdu ve çingeneleri toplum dışına iterek genel kuşkuya yol açtı; burada meydana gelen her suç bazen de doğru olarak hemen onlara kesiliyor.

Macar ekonomist Janos Kornai'ye göre, 1990 - 1994 arasında Macaristan'daki üretim % 30 azalmış. Yani yüzyılın en derin gerilemesi, 1930'dakinden bile daha kötü. Rakamlar bütün eski komünist Avrupa'da benzerlik gösteriyor. "Hiçbir ekonomist bunun böyle olacağını öngörmemişti" diye kabul ediyor Kornai. Peki bu gerileme en azından açıklanabilir mi? Tek bir nedeni yok, diyor Kornai, ama birçok faktörün birarayа gelmesiyle ortaya çıkıyor: Komünist ortak pazar Komekon'un kaybolması, Sovyet pazarının çöküşü, Orta Avrupa'nın Batı'ya dönüşünü yavaşlatan Avrupa Birliği'nin belirli bir korumacılığı, Orta Avrupa'dakine göre daha ucuz el emeği ve aynı kalitede mal üreten Asya ülkelerinin rekabeti.

Dış etkenlerin getirdiği bu şanssızlığa bir de komünizm sonrası dünyanın kendi çelişkileri ekleniyor. Özelleştirmeler, Tungsram'da görüldüğü gibi, eski işyerlerini modern ve yararlı sanayilerle donatıyor ama başlangıç evresinde de su götürmez bir biçimde işsizliği arttırıyor. Garantili kısa vade ve umulan uzun vade arasında bir seçim nasıl yapmalı? Macar hükümeti bir seçim yapmamayı tercih ediyor ki bu da gösterilebilecek en kötü tutum. Kamu işletmeleri hakkındaki kuşku ülkedeki bütün yatırımları askıya alıyor. Bu işletmeler zarar ettiği için devlet kâr getiren alanlarda vergiyi artırıyor, bu da özel girişimin cesaretini kırıp karaborsaya itiyor ve gerilemeyi daha ciddi boyutlara sürüklüyor.

Komünizm karşıtı devrimden çıkan demokratik rejimler, diye düşünüyor Kornai, ciddi operasyonlar yapmak üzere siyasal meşruiyetlerini ortaya koyamayışları yüzünden suçlular; cesaret sahibi olamadıklarından başlangıçtaki bu yasallığı kaybettiler ve uluslarını uzun zaman için ikili bir ekonominin içine hapsettiler: Bir kenarda özel sektörde çalışma ayrıcalığına sahip Macarlar; öte yanda devletin yardımıyla yaşamını sürdürmek zorunda olanlar, kamu sektöründe çalışanlar ve işsizler. Bunlar Orta Avrupa'da "Weimarlaşma" tehdidi yaratıyorlar, diye yazıyor Macar filozof Tamas Gaspar: 1930'lu yılların Almanya'sında olduğu gibi, işsizliğin, moral bozukluğunun ve bir kurtarıcı beklentisinin etkisi altında demokrasinin yavaş yavaş dağılması. Weimarlaşma kesin değil ama böyle bir olasılık artık göz ardı edilemez.

1930'lu Yıllara Dönüş

İdeolojilerin doğuşunda kahvelerin rolünü belirtmek gerekir. Leninizm Zürih'deki kahvelerde doğdu, Nazizm ise Münih'te bir birahanede. Acaba Budapeşte'de birçok kahve olduğu için mi şehir her zaman önemli bir siyasal etkinliğe sahne ol-

du? Hatırlayalım ki sosyolog Karl Mannheim, ilk defa burada, Budapeşte'de 1930'lu yıllarda, *entelijensia* olgusunun toplumsal sınıf ve tarihin aktörü olarak önemini ortaya koydu.

Tuna'nın batı kıyısında Gerbaut kahvesinde yeniden doğan bu büyük gelenek içindeki İstvan Csoori, milliyetçi taraftarlarına söylev çekip onları kışkırtıyor: "Hiç kimse cesaret edemediğine göre" diye sesini yükseltiyor, ünlü Macar şair,"Magyar kültürünü uluslararasılaştırmak isteyen liberal gazetecileri ihbar etmek için benim sözü alınam gerekiyor." Karanlık bakışından ve soluk yüzünü ikiye bölen kömür kaşlarından büyülenmiş bir halde notlar alıyorum. "Medyalarda geçen bir cümle, bir şairin mısrasından daha önemli hale geldi" diyor üzüntüyle. Tekrar not ediyorum. Bu da şifrenin çözülmesinden sonra "milli" bir şairin artık "liberal" Yahudi editörlerden daha az etkili olduğu anlamına geliyor. Şairin sözünün Orta Avrupa'daki totaliter rejimlerde ne kadar etkili olduğu anımsandığı zaman Csoori'nin üzüntüsü anlaşılıyor. "Biz milliyetçi entelektüeller Yahudi düşmanı değiliz diye belirtiyor."Bunu Birleşik Devletler'deki Yahudiler tarafından yönetilen batı basını iddia ediyor; biz sadece milli olanın milli olmayana kültürel üstünlüğünü beyan ediyoruz."

Bütün Orta Avrupa'da ekonomik, kapitalist olan her şey biraz Yahudi olma şüphesi taşıyor. Macaristan'da savaştan önce Pest Yahudileri gerçekten de sanayii kontrol ediyorlardı. Günümüzde ise sayıları iyice azalan Yahudiler Polonya'da olduğu gibi ortadan kayboldular ve artık hiçbir şeyi kontrol etmiyorlar. Macaristan'da hayatta kalan yüz bin Yahudi'den neredeyse hiçbiri kapitalist girişimci değil. Ama olguların burada pek az önemi var: Orta Avrupa'ya kapitalizmin dönüşü, sermaye ve Yahudi arasındaki imgesel ilişkiyi yeniden canlandırdı. 1990 parlamento seçimleri sırasında Magyar Nemzet gazetesi tarafından kendisine soru yöneltilen bir Macar köylü

Liberal Parti'ye (SOS) oy vereceğini, çünkü başkam Janos Kis'in Yahudi olduğunu ve sadece Yahudilerin Macar ekonomisini ayağa kaldırabileceğini söylüyor! Szeget Üniversitesi'nde sosyolog olan Lazslo Karsai, " Yahudi düşmanlığı ölçülebilir bir olay değil; büyük olasılıkla komünistlerin zamanından daha yoğun olmamasına rağmen onlar gittiğinden beri daha gözle görünür hale geldi" diyor. Komünist rejimde özgür ifadenin her türü yasaktı, Yahudi düşmanlığı dahil. Bugün her şey serbest, Yahudi düşmanlığı da dahil. Halkın ne düşündüğü hakkında hiçbir fikrimiz yok diye düşünüyor Karsai, öte yandan "milli" entelektüeller konuşuyorlar: Macaristan'ı ele geçirmeye kararlı Yahudi bankalarının kurduğu bir komplo üzerine fantasmalar kuran bir sağ basın tekrar ortaya çıktı. Bu basın, Uluslararası Para Fonu, Macar kökenli Amerikalı milyarder Georges Soros, Jacques Attali tarafından kurulan BER ve merhum basın imparatoru Maxwell'i karıştırarak demagoji yapıyor: Finansın ve Yahudi medyaların işbirliği Macar milli kimliğini tehdit ediyormuş.

Yahudiler Macaristan'daki komünizmin kurucuları imişler: 1918'in devrimci Bolşevik'i Bela Kun, diğer birçok komünist nomenklaturacı gibi Yahudiydi, işte Yahudiler şimdi de kapitalizme ön ayak oluyorlar. Ama Amerikan yurttaşı olmuş Edward Teller adındaki Macar fizikçi H bombasını yaratarak dünya çapında bir üne ulaştığında "milli" basın Yahudi olduğunu unutuyor ve yalnız Macar kökenini anımsıyor... Yahudi sorununun geri dönüşüne Macar Hahambaşı Giorgy Landesman da ilginç bir katkıda bulunacaktı. 1993'de Katolik bir gazeteye "Yahudiler ülkeyi terk etse, Macar kültüründe köylü dantelleri ve erik rakısından başka bir şey kalmaz" diye beyanda bulundu. Röportaj yapanın kışkırtmasına yanıt olarak gelen bu yürek çığlığından sonra hahama ancak bir polis ve silah dedektörü kordonundan geçip ulaşabiliyoruz. Haham, bana, Budapeşte'deki sinagogda "İnsanları tehdit altında olduğuma inandırmak istiyorlar. Abartıyorlar..." diyor.

"Tribalizm"

Nitra'da, Slovakya'nın tarihi başkentinde, tarih geldiği yoldan geri dönmüş: Kardinal Korec 10 yıl hapis ve 30 yıl yasadışılıktan sonra, piskoposların olduğu gibi duran barok sarayına yeniden kavuşmuş. Komünist diktatörlük zamanında Jan Chrizostom Korec gündüz asansör tamir ediyor, gece din dersleri veriyordu. Komünist parti yasadışı bir vaiz olduğunu öğrendiğinde hapse atıldı. Komünist rejimin son yıllarında serbest bırakıldığında 100.000 inananın izlediği hac yolculuklarına önderlik etti. "Oysa Vaclav Havel,toplaya toplaya yüz küsür entellektüel toplayabildi" diye yorumda bulunuyor alay ederek. " Önümüzde rahipler tarafından servisi yapılan bir lahana çorbası, Jan Chrizostom, kendinden önceki piskoposların portreleri altında, bana 900 yılına doğru Aziz Kril ve Aziz Metod'un İncilleri Slokvakçaya çevirdiğini öğretiyor. Nitra'dan bütün Rusya'ya din dersi vermek üzere yola çıktılar. Bin yıldan beri ilk defa, diyor sevinçle konuşurak, Slovakya tekrar bağımsızlığına kavuştu. Kardinal bundan böyle "Komünist barbarlardan, Bohemya Luthercilerinden ve Prag ateistleri'nden –söz konusu olan Vaclav Havel– kurtulmuş Slovaklar ve Katolikler arasında" halkının Katolik maneviyatını yeniden kurmayı planlıyor.

Söylendiğine göre Slovaklar çok dindarlar, hatta Polonyalılardan daha fazla. Öyleler diye kabul ediyor kardinal, ama aynı zamanda çok da cahiller. Kırk yıllık komünizm beyinlere girdi ve iki entelektüel kuşağı yok etti. Manevi bir Rönesans olmadan Slovakya'da, ne gerçek ekonomi ne de demokrasi olabilir.

Slovakyalıların hepsi kardinallerinin yeniden doğuş isteğini izlemeye hazırlar mı? Piskoposluk şatosuna doğru tırmanan arnavutkaldırımı boyunca kitleleri aynı akşam hayli soyunuk bir Miss Slovakya elemelerine çağıran pek az Katolik birkaç afiş fark etmiştim. Slovak maneviyat yeniden oluşturul-

madan önce, Batı tüketiciliği kangreni tarafından kemiriliyor diye kabul ediyor kardinal. "Korkarım ki Marksizmin bıraktığı boşluk liberalizm tarafından doldurulmasın" diye ekliyor. Liberalizm ile liberterliği karıştırmıyor mu peki? Yoksa sosyalizm ile liberalizmi aynı kefeye mi koyuyor? Elbette ki hayır. Papalık genelgesi *Centesimus Annus*'un çizgisini izleyen kardinal Korec de pazar ekonomisini kabul ediyor. Ama bin bir çekinceyle:" Patronların birer kaplan gibi davranmasını, tekellerin doğal kaynakları yiyip bitirmesini ve çok ulusluların işletmelerimizi vahşi ve kalleşçe kırıp geçirmesini nasıl önlemeli" diye kendi kendine soruyor. 19. yüzyıl resimlerinden ödünç alınmış bir kapitalizmin kıyametvari görüntüsü bu. Bazı patronlar iyi yürekli olabilir diye kabul ediyor ama asıl önemli olan devletin ve kilisenin beraberce her türlü taşkınlığa bekçilik etmesi. Kapitalizmin kendisi hakkında konuşmuyorum diye düzeltme yapıyor; kapitalizm ancak onu uygulayan adamlar kadar değerli olabilir. Hıristiyan bir kuram bu ama şüphe götürür, çünkü sistemler yansız değildir: Kendiliklerinden bazı davranış biçimlerini getirirler. Reel sosyalizm için fazla açık bir biçimde gösterdiği gibi.

Lahana çorbasından çilek turtasına ve o zamana kadar geçiştirmeyi becerdiğimiz asıl konuya geliyoruz: Yahudiler. "Slovakya'nın" diye kabul ediyor kardinal " Batı'da kötü bir ünü var, çünkü medyalara ulaşamıyoruz." Orta Avrupa'nın kodlanmış dilinde medyaları kimin kontrol ettiğini biliyoruz. Medyalar, Jan Chrizostom Korec'in sandığı gibi niye Slovakya'ya karşı komplo kursun? "Yahudiler, Nazilerin işbirlikçisi Slovak hükümeti tarafından yok edilmelerinden bizi sorumlu tutuyorlar." Haksızlar mı? Evet diye son derece inanarak söylüyor kardinal, çünkü holokostun gerçek tarihi bilinmiyor. Peki neymiş bu gerçek öykü? Objektif olarak diye açıklıyor vaiz," 1940'ta Yahudiler Slovakya'da fazla etkililerdi, nüfusun % 6'sını oluştururlarken, ekonominin % 38'ini kontrol ediyorlardı." Böyle istatistiklere nasıl varıldığını sormak zahmetine bi-

le girmiyorum. Gerçekteyse, savaştan önce Yahudi oldukları için daha da göze çarpan birkaç kişi büyük girişimciler olmuştu. Ama bunların büyük çoğunluğu, Polonya ve Ukrayna'da olduğu gibi, sefil durumdaki tüccar ve zanaatkârlardan oluşuyordu. "Slovak devleti, bu yüzden Alman devletiyle, Yahudileri onlar adına Polonya'da yaratılan özerk bir bölgeye yerleştirmek için uluslararası hukuka dayalı bir anlaşma yaptı" diye hemen ekliyor kardinal. 1942'de Slovak piskoposlar, Polonyalı piskoposlardan Yahudilerin katledildiğini öğrendikleri zaman taşıma işlemleri hemen durdu. 1942 Slovakyasında kaç Yahudi yaşıyordu? Kardinal bilmiyor. Bu din adamı Yahudi düşmanı değil: 1933'te Bratislava sinagogunun yeniden açılış törenlerine katılan o değil miydi? Kardinal Korec'i dinlerken Macar romancı György Konrad'ın yazdığı Yahudi düşmanı tanımını hatırlıyorum: "Bir Yahudi düşmanı Yahudilerden normalde olduğundan daha çok nefret edendir." Vaiz bu ölçünün içinde...

Bir Normalleşme Arzusu

Şöyle bir varsayım ileri sürülebilir mi: "Komünizmin kalıntılarından vahşi bir kapitalizm ortaya çıkıyor; işsizliğe yol açıyor ve Yahudi düşmanlığını hortlatıyor, çünkü paranın egemenliği Yahudilerle bir tutuluyor; bir sonraki aşama faşizm olacak."

İşte batıdaki birçok yorumcu ve editör sanki kültürel, tarihsel ya da jeopolitik bir alınyazısı bu halkların kaderini belirliyormuş gibi Orta Avrupa'nın geleceğini böyle görüyorlar. György Konrad'ın ihbar ettiği bir basitçilik. Yazar, Yahudi, Macar liberal partisine ilham veren kişi olan Konrad, 1956'dan beri demokrasi için mücadele ediyor ve ne bu tür kehanetleri kabul ediyor ne de hatta soruyu böyle soruş biçimini. Bu formül diyor, o kadar belirleyici ki yanıtı da kendi içinde taşıyor.

Peki ama kültür nedir, bir halk nedir? Ne bir Orta Avrupa kültürü vardır, diyor Konrad, ne de bir Macaristan kültürü; özü itibariyle kültür zamanın içinde ve toplumsal uzayda hiç durmadan değişir. Gerçekten de, kozmopolit bir yazar olan Konrad'ın kültürüyle Balaton nehrinin yanındaki kır evinin Magyar köylüler ve çingenelerden oluşan komşuları arasında ortak ne var? Dil ve ondan başka da pek bir şey yok. "Milliyetçilerin iddia ettikleri gibi, Orta Avrupa'daki liberaller, Yahudi entelijensiyasından oluşsaydı, liberal partilerin Macar seçmenlerin yarısının oyunu nasıl aldığını anlamak hayli güç olurdu" diye belirtiyor Konrad. Aynı biçimde ona göre Nazizme karşı olan savaş öncesi aristokrasileri ile buna taraftar olan popülist liderleri aynı "milliyetçi" aile içine katmak saçma. Orta Avrupanın kültürünün özünde bulunan otoriter "yazgı" mı? Konrad Macaristan'da, Romanya'da, Slovakya'da faşistlerin sadece yabancı orduların desteğiyle iktidarı ele geçirebildiklerini belirtiyor. Komünistler de Batı Avrupa'ya yerleşmeyi ve ayakta durmayı sadece Sovyet askerleri sayesinde başarabildiler. Orta Avrupa'daki diktatörlükleri dışarıdan destekleyebilecek ne komünist ne faşist kalmadığı için, böyle diktatörlüklerin bir anda ortaya çıkması artık mümkün değil. Macarlar, Polonyalılar ya da Çekler diye noktalıyor Konrad, düşüncelerinin sonuna kadar gidebilmek için fazla tembel ya da fazla alaycılar: "Biz Alman değiliz... Sonuç olarak şunu söylemek gerekir ki, Macarlar, Polonyalılar, Slovaklar ya da Çekler normaldirler ve sadece normal bir biçimde yaşamayı istiyorlar." Başka bir deyişle demokrasi ve serbest ekonomi içinde.

Özgürlüğü Nasıl Ölçmeli?

Çu Enlay ve André Malraux arasında yapılan bir görüşmede, Çinli başbakan 1789 Fransız Devrimi'nin sonuçlarını kesin

olarak değerlendirmek için henüz çok erken olduğunu söylemişti. Değil mi ki o devrim olalı sadece iki yüz yıl geçmiş, komünizm karşıtı devrimden beş yıl sonra bunun zafere ulaştığını ve daha iyi bir dünyanın kapısını açacağım kesin bir biçimde ilan etmek mümkün mü? Katliam kamplarının, işkence odalarının kurbanları konuşabilselerdi olumlu bir yanıt, olumlu ve heyecanlı bir yanıt kuşkuyok ki gelirdi. Ama hayatta kalanların bellekleri zayıf ve çok ender olarak tarihsel bir perspektife sahipler;ancak buradaki, şimdiki yazgıları hakkında yargıda bulunabiliyorlar. Macarlardan ya da Polonyalılardan liberal ve kutlu yarınların umudu adına hemen şu an bazı fedakârlıklar yapmaya karar vermelerini beklemek gibi, böyle düşündükleri için de onları suçlamak yanlış olurdu. Bu hava Komünist Parti tarafından kırk yıl boyunca çalındı.

Öyleyse kapitalist devrimin ve 1989'dan beri değişik Orta Avrupa devletleri tarafından izlenen çeşitli stratejilerin değeri hakkında nasıl bir yargıda bulunulabilir? Bu, kıstasların tanımlanmasını gerektiriyor. Macar Janos Kornai komünizmden çıkış stratejilerinin etkilerini ölçmek için olası üç kıstas öneriyor.

Birincisi, en çok kabul gören kıstas olmasına rağmen, en az kesinlik taşıyanı: Büyüme oranı. Orta Avrupa'da "yeraltı" etkinlikleri öyle genişledi ki bu oranın artık hiçbir anlamı yok. Öte yandan kamuoyunun varlığına inandığı büyüme oranı konu dışı bırakılabilir mi? Polonya'da 1993'te bu oran pozitifti: Yabancı ekonomistler tarafından alkışlanan, bütün Orta Avrupa'daki tek örnek. Ama o zamanlar Polonya'da yapılan anketler ve ampirik gözlem genel hoşnutsuzluğu ve durumun kötüye gittiğine dair bir duyguyu ortaya çıkarıyordu. Objektif başarı Polonyalılar tarafından sübjektif bir başarısızlık olarak hissedilmekteydi. Bunu, "başarı"nın yaratıcısı politik partileri parlamento dışına atıp onların yerine eski komünist partinin henüz pişmanlık duymuş mirasçıları olan sosyal demokratları getirerek kanıtladılar.

Janos Kornai'nin önerdiği ikinci kıstas, ekonomik verilerin politik anlayışa yansıdığı seçimler.

Üçüncü kıstas ise zenginliklerin dağılımı. Komünizmden liberal demokrasiye geçiş kaynakları ve işleri yeniden dağıtıyor, bazılarını yukarı çıkarıyor, bazılarını da aşağı indiriyor. Yeni bir girişimci işletmesi büyüyorsa büyümenin bir başarı, işletmesi başarısız olup yeni yöneticilerin getirdiği vergiler tarafından eziliyorsa büyümenin bir başarısızlık olduğunu düşünecektir. İşsiz biri eski işletmesine bağlıysa komünizmin kapitalizmden üstün olduğunu söyleyecektir. Ama mutlu bir biçimde işsizlik sigortasını kaçak bir işle birleştirebiliyorsa, yeni rejimi de tercih edebilir. Yasal bir kapitalist olmuş Macar ya da Polonyalı nomenklaturacı devrimi kutlayabileceği gibi sadece nomenklaturaya özel ayrıcalıklardan yararlandığı eski zamanı da özleyebilir. Devlet tarafından desteklenen komünizm karşıtı bir yazar bazen aynı anda hem düşman hem de destekleyici olduğu eski zamana özlem duyan biri olabilecektir; bu milliyetçi Macar sağı için ender bir durum değil. Dolayısıyla Kornai'nin üçüncü kıstası ne kadar dayanıklı olursa olsun nicelemeye gelince güçlükler gösteriyor.

Bu yöntem zorlukları insanı tamamen Hegelci bir çıkarıma itiyor: Kapitalist devrim doğrudur, çünkü olmuştur.

Aynı biçimde reel sosyalizmden çıkmak için orada burada takip edilen çeşitli stratejilerin değerini ölçmek de güç. Örneğin Polonya ekolü şok tedavisinin aşama aşama ilerleyen Macar yönteminden daha az ya da daha fazla etkili olduğu nasıl iddia edilebilir? 1991'de Polonya ekonomisi inişe geçtiğinde "şok tedavisi" bir başarısızlık, mutlak bir karşıt örnek gibi algılanıyordu; işin doğrusu terim halkların benimsemesi açısından kötü seçilmiş. Ama Polonya büyümesi 1933'te bu tedavinin düşmanlarını susturdu. Gerçekteyse bu şok tedavisi yani paranın konvertibilitesi, fiyat serbestisi ve sınırların açılması yeni Polonya toplumunun hayli karmaşık tablosunda yalnızca bir unsuru teşkil ediyor. Bu tedaviyi bütün kötülüklerin kaynağı olarak göstermek de körü körüne bir övgü düzmek

kadar saçmaydı. Polonya uygarlığı, dünya ekonomisinin durumu ve Avrupa Birliği'nin korumacılığı en az hükümetlerin stratejisi kadar önemli açıklayıcı etkenlerdi, öyle de kaldılar. Hükümetler tarafından uygulanan tercihler de gidişatı değiştiren küçücük belirtilerin işareti olarak kalıyor. Prygogine'in eğretilemesinde olduğu gibi, Jamaika'da bir kasırgaya yol açan Pekin kelebeğinin kanat çırpması gibi! 1989'da ılımlı Macar sağının iktidar için küçük toprak sahiplerinin partisinden birkaç milletvekiline ihtiyaç duyması gibi küçücük bir olay, parlamentoyu mallarını ellerinden aldığı sahiplerine iade etmeye yönelik bir yasa oylamaya zorladı; bu, Macaristan'daki mülkiyet hukukunun bütün dengesini sarstı, her tür büyüme umudunu yok etti ve birçok sınai ve tarımsal işletmeyi iflasa sürükledi.

Öyleyse önemli olan "kelebek etkisi" mi, tarihin açıklaması diyerek kaos teorisini ayrıcalıklı saymak veya tarihe baskıdan özgürlüğe, komünizmden kapitalizme götürecek bir anlam yüklemek mi? Hiçbir Sovyetoloğun Berlin duvarının çöküşünü önceden haber veremediği hatırlanırsa, kehanette bulunulabilir mi? Hiçbir ekonomist doğudaki gerilemenin genişliğini öngörmediğine göre, kehanette bulunulabilir mi?

Demek ki önce tevazu... Bir determinizm dersi yerine, bana öyle geliyor ki komünizm sonrası 'neokapitalist dünya, bize tarihin yönünden çok insan doğası hakkında şeyler öğretiyor. Gerçekten de o zaman yaygın olan inanışa göre komünizmin sanki bağımlılık geninin kuşaktan kuşağa aktarılabilirliği ortaya çıkmışcasına zincirlerini seven "yeni bir insan", uç noktada bir *homo sovyeticus*, yeni bir ırk yaratacak kadar bilinçlerin içine işlediğine inanılmıyor muydu? 1989'dan önce eski ya da "yeni" özgürlük zihniyetinin Orta Avrupa'da oluşması için en az beş kuşak geçmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Oysa beş yıl sonra Budapeşte'de eskiden adı Lenin olan Andrassy bulvarında ya da Varşova'da II. Jean-Paul ve Dayanışma sokaklarında sadece özgür insanlara rastladım. En azından bu kesin.

Üçüncü Bölüm

Yedinci Perestroyka

Devrimler ancak bittikten sonra bir anlam kazanır. Devrime kapılmış olan Almanlar sadece "değişim"den, Ruslar da "geçiş"ten söz ediyorlar. "Biz" diyorlar, 1994'te Rus yöneticiler, geçişteyiz." Ama neye doğru? 1989'da Perestroyka'nın baharında bile geçişte olduklarını beyan ediyorlardı. Belki de bir "geçişe doğru geçiş"ten hatta "sürekli bir hal olarak kaos"tan söz etmek gerekirdi. Yeni Rusya'da her şey iki anlamlı, her şey iki biçimde okunabilir. Yazar kanıtlamak isteyeceği teze göre kapitalizmin doğuşunu, komünizmin devamını, ebedi Rusya'nın dönüşünü, demokratik normalleşmeyi, vahşi kapitalizmi, feodalizmin sürekliliğini, faşizmin yükselişini seçebilir. Bazıları Gulag'ı unutarak eski düzeni, bazıları da herkes için kutlu olmadığını unutarak kapitalist yarınları idealleştireceklerdir. Rusya'da bütün gelecekler mümkün; birlikte, ayrı ayrı, ardı ardına, çünkü bir devrim öngörülmezliğinden tanınır. Betimleyeceğimiz her kişi, her konum yazı ya da tura olarak yere düşmeden önce havada asılı kalan bozuk para gibi.

Öte yandan bir kesinlik var: Para Rus parası. Rusya asla bizim Batılı demokrasilerimize benzemeyecek; değişiyor ve daha da değişecek ama işin sonunda benzediği sadece kendisi olacak çünkü bir halk başka bir halkın yerine geçemez. Tocqueville'in Fransız devriminin devam çözümü olmadan eski rejimin merkeziyetçi eserini nasıl tamamladığını göstermesi gibi, hâlâ süren Rus Devrimi de bir önceki toplumdan kalan ağır eğilimleri izleyecek. Hatırlarsak 1986'da Mihail Gorbaçov tarafından başlatılan perestroykanın sözü ve utkusu ger-

çek bir yenilik oluşturmuyordu: Ruslar kendi tarihlerinde bir öngörünün, hırslı, evrensel, canlandırıcı bir projenin teşvik ettiği bir çar ya da diktatörün iradesiyle toplumlarını yukarıdan "yeniden oluşturmak" isteminden hiç geri durmadılar.

Sosyolog Andrei Bestuyev Lada; Deli Petro ya da II. Aleksandre'a kadar gitmeden, ki onlar da perestroykacılardı, SSCB'nin, 1917'de doğuşundan beri isteklerinde, dilinde, yöntemlerinde ve sloganlarında şaşırtıcı bir benzerlik taşıyan 7 perestroyka sayıyor. Birincisi Lenin'in eseri oldu: Yeni Ekonomik Politika (NEP), 1921 yılında. Toprakların kolektifleştirilmesiyle ortaya çıkan açlıktan Rusları kurtarmak için pazar ekonomisini ve parayı yeniden sağlamlaştırmayı hedefleyen kısa deneme. Stalinci nomenklatura, kendi koltuğunun sallanmakta olduğunu anladı ve NEP'i ezdi. Aynı senaryo Kruşçev'le 1956'da, Kossigin'le 1965'te (Liberman reformları), Brejnevle 1974'te (üretim birliklerinin yaratılması), Andropov'la 1983'te (işin tümenler halinde örgütlenmesi; işletmeler arasında doğrudan kontratlar), Gorbaçov'la 1988'de (altıncı perestroyka ekonomist Abel Aganbegiyan tarafından tasarlandı) ve sonunda da 1992'den beri Yeltsin'le tekrarlandı. Bütün bu perestroykalar henüz çiziktirildikleri aşamada nomenklatura tarafından parçalandı: Garnizon sosyalizmi her perestroykadan daha da güçlenmiş olarak çıktı.

Uç noktada bu karşılaştırma en azından bir ikilem ortaya koyuyor çünkü yedinci perestroyka olgusal olarak bütün öbürlerinden daha gerideydi. Öte yandan nereye varacağı da en az diğerleri kadar belirsiz. En vaatkâr olanla başlayalım.

Yeşil Gözlü Girişimci

Adetlere boş verelim, Tatyana'nın gözleri yeşil, siyah değil. Ve kahramanlık var bu gözlerde. Nijni Novgorod'daki ilk özel girişimin yaratıcısı olan kırk yaşındaki bu genç kadın, ters

esen bütün rüzgârlara karşı yeni bir Rusya icat ediyor: Askerleştirilmiş ve 1940'lara kadar yabancılara kapalı bu şehrin içinde dolanan komünizm hayaletine karşı; Rus erkeklerinin iki votka arasındaki terbiyesizliğine karşı; yasasız, polissiz, adaletsiz bir ülkedeki hırsızlığa karşı; eski rejimden miras kalan sürüyle bürokratın hırpalamasına karşı. Onu teşvik eden kazanç mı? O bile değil. Tatyana Kuzmina'yı yakalayan girişim zihniyeti kapitalizmin kökündeki garip simyadan ileri geliyor: Maddesel mallar yaratmaya yönelik macera tadı.

Adını taşıyan işletmenin etkinliğini nasıl tanımlamalı? Tatyana buna "kültürel sanayi" adını veriyor. Karanlık bir banliyö semtinde, boş bir binada, kuaför salonu, diskotek, restoran, jimnastik salonu ve sinema klubü yaratmış. Bayağı mı? Rusya'da değil. Bu binaya kadar hiçbir şeyin, buluşacak bir yerin bile bulunmadığı Nijni Novgorod'da değil. Tatyana gibi, Rusya'da sürüyle kahve, restoran, diskotek sahibi, bütün ticarethanelerden daha fazla yeni bir toplumsal anlayışla, insanlararası ilişkilerin artık kaba bir buyuruculuk tarafından yönetilmediği mekânlar yaratıyor.

Sovyetler Birliği'nde aile ya da boşanmalardan, alkolizm ile kürtajlardan geriye kalan aile parçaları dışında bireylerarası ilişkiler otorite ve kölelik tarafından belirleniyordu. Yeni Rusya'da en küçük kuaför salonu bile bir nezaket, bir uygarlık mekânı: Serbest pazar insancıllaştırıyor. Mahalle kadınları bu yüzden Tatyana'ya minnet duyuyor ve onu bölge meclisine seçmek istiyorlar. Amaçsız genç erkekler, kadınlar onun yerinde apartman koridorlarından ve sinemalardan daha rahat bir mekân buluyorlar. Kadınların daha sıkı boyunduruk altında tutulduğu eski rejimi özleyen erkeklerin çoğunluğu homurdanıyor. Komünist Parti kadınlar arasından göstermelik birkaç biblo seçiyor ve yılda bir kere de bayramlarını kutluyordu. Geri kalan zaman onlar için bir cehennemdi. Rus devrimi hiç kuşku yok ki cinsler arasındaki ilişkileri değiştiriyor; kişisel inisiyatifin çökmüş devletin yerine geçtiği yeni bir

yapıyla karşı karşıya kalan kadınların gündelik hayatta varlıklarını sürdürmek için yeni stratejiler geliştirmekte erkeklerden daha yetenekli oldukları ortaya çıkıyor. 1993 Kasımında demokratik oylamayla yapılan ilk parlamento seçimlerinde, tek programı kadınların savunulması ve aile çekirdeğinin yeniden yaratılması olan Rusya Kadınları Hareketi herkesi şaşırtarak oyların % 9'unu topladı, bu da Duma'da kilit grup olmaları için yeterliydi.

Ama bunu önceden söylemiştik: Rus Devrimi devamsızlık içinde devamlılıktır, çünkü Tatyana elbette Komünist Parti çıkışlı; Rusya Kadınları Hareketi Başkanı Alevtina Fedurova da öyle. Bu eski "yeni" kadınlar, enerjilerini ve örgütleme yeteneklerini konsomolda, partinin gençlik hareketinde ortaya çıkardılar. Parti, elitleri üstün duruma getiriyordu, bugün bunlar yeni bir rolde ortaya çıkıyorlar; dünün toplumsal aktörleri, bugünün de aktörleri. Peki yarının aktörleri de onlar mı olacak? Bilmiyoruz.

Tatyana bir servet kazanmadı ve belki yarın iflas edecek. Rusya'daki bütün işletme yaratıcıları gibi o da bazen birlikte çalışan haydutluk ve verginin basit yemi durumunda. O sussa bile diğerleri kabul ediyor ki özel işletme girdilerinin % 20'si hırsızların "koruma"larına ayrılıyor, % 50'sine de vergiler tarafından el konuluyor. Yasadışı hırsızlık, yasal hırsızlık: İkisi arasındaki sınır çoğu zaman net değil. Tatyana durmadan merkezi, bölgesel, belediyeye bağlı öşürcülerin saldırısına uğruyor. Bunlar her gün paraya aç temsilciler tarafından onaylanan yeni bir düzenleme ya da vergi ortaya çıkarıyorlar. Yüzsüzlükleri o derece ki bu metinler bazen yayınlanmadan önce uygulanmaya başlıyor.

Tatyana'nın düşü, her Rus girişimcinin düşü batıyla ilişkiler kurmak; eskiden yasak şehir olan Nijni Novgorod'da insanı yakıp kavuran bir utkuya dönüşen bir düş. Tatyana'nın bürosunda konuşmalar ve toplantılar sırasında bile korsan video kasetler hiç durmaksızın Amerikan rock *clip*'leri yayınlı-

yor. Meksika ya da Brezilya'dan ithal edilen ve şu an Ruslar için ulaşılması olanaksız bir lüks olarak gözüken gerçek evlerde yaşayan, gerçek ailelerin görüntülerini kabul ettiren dizilerin televizyonda gösterildiği saatte Yeni Rusya'da yaşam duruyor. Ama değiştokuş arzusu, değiştokuş edilecek bir şey olduğunu varsayıyor.

"Para istemiyorum, ama Avrupalılardan öğüt, anlayış ve sevgi bekliyorum" diyor Tatyana, karşılık olarak bana batıya "Rus halkının ruh fazlasını ithal etmeyi" öneriyor! Halklar arasındaki dostluğa içiyoruz, herkes ağlıyor, Ruslar kolay ağlar. Ve buna hakları var. Tatyana günde on dört saat, haftada yedi gün çalışıyor ve on üç yaşındaki oğluyla bir satranç partisi yapmadan asla uyumuyor: Ebedi Rusya...

Tatyana'nın son derece mütevazı macerası kelimenin batı anlamında Rusya'da özel girişimin ne olduğunu gözler önüne seriyor. İşte bu, sadece bu, başka da bir şey değil: Asıl olarak ve şimdilik, pazarın sadece kelimelerini almış bir toplumun köpüğü.

Sınai Kolhoz

Özelleştirme yasasının çıkarıldığı 1992yılından beri askeri sanayiler dışında Rus işletmelerinin üçte ikisi özelleştirilmiş gözüküyor. Hükümet tarafından Şubat 1994'te açıklanan rakamlar böyle. Gerçek bir devrim... tabii gerçek olsaydı. Gorbaçov iktidardayken herhangi bir şeyi özelleştirmek hiçbir zaman söz konusu bile olmadı: Altıncı perestroykanın amacı sosyalizmi işler hale getirmekti, yok etmek değil. Ama "özelleştirme" terimi acaba Rusya'da, bizim batılı dillerimizdeki anlama mı sahip? Potemkinciliğin ülkesindeyiz. Cephelerin gerisindeki gerçek kelimelere pek az uyuyor. Boyalı perdeyi yırtalım ve işte arkasında olup bitenler.

Ulyanovsk'daki "Elegan" işletmesi erkek konfeksiyon mal-

ları üreten bir fabrika, çoğu genç kadınlardan oluşan üç bin işçi çalıştırıyor; bu işyerini Şubat 1994'te "özelleştirilme"sinden bir ay sonra ziyaret etmiştim. Rusya'daki bütün fabrikalar gibi Elegan da bir işletmenin ötesinde; lojmanları, kantinleri, dispanserleri, okulları, tatil merkezleri olan bir şehir: Bir işçi kadın buraya on sekiz yaşında giriyor ve emeklilik yaşında çıkıyor. Eskimişlik bir kural, çünkü sosyalist planlama eklemeler yapıyor ama asla bir şey çıkarmıyordu: Aynı atölyede 1920'lerin dikiş makineleri 1970'li yılların teknikleriyle yan yana. 1970'ten sonra Rusya'da bütün yatırımlar durdu.

Elegan, o zamana kadar Moskova'daki ilgili bakandan talimatlar alan bir devlet işletmesiyken 1988'de altıncı perestroyka ile kamuya ait ama özerk bir işletme oldu: O günden beri hedeflerini, fiyatlarını ve ücretlerini belirlemek yöneticinin işi. Beriki de mantıklı bir strateji belirledi. Fiyatlarını yükseltti, üretimini düşürdü ve perestroyka adına istediği gibi yararlanma hakkına sahip olduğu kazançlarını arttırdı. Bu kıtlık düzeni Rus pazarındaki erkek giysileri arzını düşürdü. Bunun da elegan için hiçbir sakıncası yoktu. Değil miydi ki işletmenin hiçbir rakibi yoktu ve ihracat yasaktı, Elegan'da çalışanlar da böylece ücretlerini fiyatların genel artışından daha hızlı bir biçimde artırabildiler. Personel altıncı perestroykayı sevdi, yönetici bir Mercedes sahibi oldu; Rusya büyük bir Mercedes ithalatçısı artık.

1994'te yedinci perestroyka ile Elegan hisseleri satılan bir şirkete dönüştü. Bir Rus işletmesinin değerini belirlemek imkânsız olduğu için bu hisselerin bin rublelik (zamanın bir dolarından az) nominal bir değeri var; sermayenin % 51'i personele, kıdem gözönüne alınarak kişi başına 1'den 12 hisseye kadar emekliler de dahil olmak üzere dağıtıldı. Kazanç devlet, bölge ve yönetici arasında üleştirildi. Yani bu nominal özelleştirme sermaye getirisi, değerlendirme, açık artırma olmadan pazar dışında iyi bir sonuca ulaştırıldı: Elegan, kapitalist bir firmadan çok bir tür işçi kooperatifine dönüştü, adı da

buradan geliyor: "Sınai kolhoz", liberal bir parti (Yabloko) lideri olan Gregory Yavlinski tarafından bu vesileyle icat edilmiş bir terim. "Hisseler" bir kez dağıtıldıktan sonra, "işçi-hissedarlar kolektifi" toplandı ve "demokratik olarak" yeni yöneticiyi seçti, o da şans eseri eski yöneticiydi. Seçime katılan tek aday.

Bu bin rublelik hisseler satın alınamaz, bir pazardan yoksun ve değersizken hisselerden, özelleştirmeden söz edilebilir mi? Ücretli-hissedarlar kâr payı almayı mı umuyorlar? Hisselerin nominal değerleri göz önüne alınırsa, her koşulda gülünç bir rakamda kalacaktı bu kâr payları. Öte yandan ücretli-hissedarların oy hakkı uzun vadede onlara yönetim üzerinde belirli bir kontrol hakkı sağlardı ve bu, işleri gibi maaş artışlarının sabit kalışını da garantiye alırdı. Ama "özelleştirme" ile artan bu toplumsal korumacılık her tür modernleşmeyi, dönüşümü, işletmenin pazar ekonomisine uyumunu olanaksız duruma getirecektir.

Yedinci perestroyka diye belirtiyor Yavlinski, "Sosyalizmin nihai amacını gerçekleştirmiş oldu: O zamana kadar devletleştirilmiş olan sanayiin kolektifleştirilmesi." Öyleyse gerçekten sosyalist olmuş bir pazar mantığı içinde beklenmesi gereken; Elegan'ın tüketiciyi tatmin etmeye yetmeyecek sayı ve kalitede ama ücretlileri doyurmak üzere yükselen bir fiyatta ve daha uzun zaman, 1960'larda karar verilen tek tip modelde sentetik iplikten aynı elbiseleri üretmesi.

Kolektifleştirme yoluyla "özelleştirilmiş" yeni Rus pazar ekonomisi hâlâ üreticiler tarafından kontrol ediliyor; tüketici, dolarları yoksa ve ihraç edilmiş mallara ulaşamıyorsa kral değil, kul olarak kalıyor.

30 yıldan beri Elegan'ın yöneticisi olan, yani bütün bu perestroykalardan canlı çıkmayı başarmış Andrey Zeidler'in bürosunda, Lenin portresinin altında çay içiyoruz: Ebedi Sovyetler Birliği! Başlar başlamaz, tartışma ekonomiden edebiyata kayıyor, " Bulgakov okudunuz mu" diye soruyor yönetici. *Ma-*

itres et Marguerites'in yazarı hakkında ateşli bir tartışma başlıyor, sonra Platonov'a Mandelstam'a ve Babel'e geçiyor, *Karamazof Kardesler*'de ayrılıyoruz: Ebedi Rusya...

Kapitalizmin İni Mafya

Çariçe Katarina'nın bakanı Potemkin yollar boyunca müreffeh köyleri temsil eden tablolar astırırdı. Yedinci perestroyka zamanında tablolar kapitalist girişimcileri temsil ediyor. Ulyanovsk bölgesi Rusya'nın en klasik biçimde komünist kalanı. Yerel yöneticiler hoşuma gitmeye çabalıyorlar, bunda kararlı gözüküyorlar. Öyleyse, bana Lenin'in vatanında var olmayan bir şeyi göstermeleri gerekiyor: Özgün bir girişimci.

Hükümete ait siyah bir Çayka, gelip beni eskiden olduğu gibi nomenklaturaya ve konuklarına ayrılan Ekim otelinden alıyor. Oradan, şehir dışında bir yere, bilmedik bir binanın önüne götürdüler; ne ticaret ne de geçiş olan bir mahalledeydik. Bir kapı açılıyor, sürpriz: Zemin kat, bizde alışıldık olan, Ulyanovsk'ta ise şaşırtıcı olan –Amerikan şampuanı, Fransız parfümü, şampanya gibi– tüketim ürünlerinin bolca bulunduğu büyük bir mağazaya döndürülmüş. Her reyonda dürüst olmak için biraz fazla makyajlı bir satıcı kız bekliyor. Yerel televizyon kanal 2 de şans eseri orada ve hem bu mağazanın hem televizyon kanalının patronu olan kişinin hiç bitmeyecekmiş gibi görünen tokalaşmasını kaydediyor.

Andrey Mannheim kırk yaşlarında olmalı, saçları sarı boya, parmakları yüzük dolu. Mağazada bir saat geçiriyorum: Tek müşteri bile içeri girmiyor, satıcı kızların makyajı yavaş yavaş akıyor: Dışarıda sıcaklık -30'a düşmüş ama spotlar içeride tropikal bir iklim yaratıyor. Girişimci bana aynı zamanda bir titan madeninin sahibi ve bankacı olduğunu açıklıyor. Özel bir televizyon işletme hakkını, üstelik Ulyanovsk'da nasıl elde etmiş? Vali izin vermiş, karşılığında da bu bölgenin

özel politikasını savunmak için istediği gibi ekrana çıkıyor: Karne usulü tüketim ve fiyat kontrolü. Acaba bütün bu dekor benim gidişimden sonra sökülmüş müdür?

Başka mekân, başka dekor. Moskova'da Mokhovaya sokağı, bir tiyatronun girişi. Tiyatroyu boydan boya kat edin diye açıklanmıştı bana, daha sonra da sahnenin sağındaki kapıdan girin. Çöp dolu bir avluya çıkıyorum, bu manzara taşradan çok başkentte alışılagelmiş. Bekçinin biri anahtar deliğinden bana bakıyor; çelik kapıyı açıyor. İçerideki odada iri yarı hapishane kaçkını, televizyonda bir Brezilya dizisi seyrediyor. Özenle seçildiği belli olan eşlikçi bir kız beni başkanın odasına kadar götürüyor. Kuşkusuz daktilo yazmayı bilmeyen dört beş sekreter fark ediyorum. Beta bankasının merkezindeyim.

Bankalar Moskova'yı işgal etmiş. Bankacı Piotr Rişalin'e faizler % 300'lerde dolaşırken (Şubat 1994'te) mesleğini nasıl icra edebildiğini soruyorum. Haklısınız diye kabul ediyor, bu faiz oranlarıyla kredi vermek olanaksız, biz de zaten kredi vermiyoruz. Rusya'da karşılaşılan bankacılardan hiçbiri kredi vermiyor. Mevduat hesapları var mı? O da yok. Fiyatlar ayda % 20 artarken, kim bir hesapta bir ruble bırakacak kadar deli olabilir? En iyisi ithal ürünler ya da döviz almak. "Bankacılar danışmandırlar, aracıdırlar" diye açıklıyor Piotr. Başlıca etkinlikleri dolar üzerinde spekülasyon yapmaya dayanıyor gerçekte. Bu gün 1600 rubleye alıp ertesi gün 1700'e satıyorlar, bazı bankalar müşterilerine bir ay sonra 2000 dolar olarak iade edecekleri 1000 dolar emanet etmelerini öneriyor. Şanslılar kazanıyor, diğerleri bankanın bu arada ortadan kaybolduğunu görüyorlar: Rus ruletinin kurban almayan ama kapitalizmin iyiliğine de katkıda bulunmayan kapitalist çevrimi. Mafya, özel girişim ve bürokrasi arasındaki sınır eleğe dönmüş, rollerin ayrımı da pek açık değil. Girişimci olmayan Ruslar, bütün girişimcileri mafya diye adlandırmaya eğilimli, bu da özgün girişim zihniyetini oyun dışı bırakıyor. Girişimci

ve milletvekili Konstantin Borovoy, bunun karşı köşesinde Rusya'daki tek mafyanın özel sektörü vergiler altında ezen, uyuşturucuyla Rus hammadelerini dolar olarak satmak için kaçakçılarla kırıştıran bürokrasi olduğunu söylüyor. Bugünün mafyacısı, belki yarının sanayiinde büyük kaptan olacak. Amerikalı "hırsız baronlar" ya da eskinin Fransız korsanları gibi. Yine de bunun şartı kızıl baronların hırsız baronları boğmaması: Yedinci perestroykadaki sınıflararası savaşın burjuvalarla proleterleri değil, kapitalist olmak isteyenlerle hâlâ üretim araçlarını kontrol edenleri karşı karşıya getirdiğini göreceğiz.

Kızıl Baronların El Koyduğu Kapitalizm

Nijni Novgorod'daki Gorki (GAZ) otomobil fabrikası, neredeyse devlet içinde devlet gibi. Yılda sadece 100.000 otomobil üreten yüz altmış bin ücretlinin gerçekten kaçı üretimde çalışıyor? Yönetici bu konuda hiçbir şey bilmiyor. Söylendiğine göre, lojman, ısıtma, sağlık, personel tatili sorunlarına üretimden daha fazla zaman ayırıyor. Fabrikalar, diyor, mühendislerin işi. Kendi de batılı anlamda bir managerden çok bu sınai imparatorluğun babası otoriter ve validen daha güçlü gerçek efendisi gibi tanımlıyor.

Vali: Boris Niemtsov otuz beş yaşında, katıksız bir liberal. Komünist çıkışlı ender devlet adamlarından biri olan Niemtsov'la Müdür Gennadi Suvorov arasındaki çatışma yedinci perestroykanın sonucunu belirleyecek türde, bütün Rusya'ya yayılmış iktidar kavgasını simgeliyor. Bir yanda demokrasinin üstünlüğüne inanan, hiç pişmanlık duymadan liberal ve kapitalist dili kullanan, Rusya'nın kaderinin Avrupa'da olduğundan emin olan ve Avrasyacı, Slavsever ideolojik pılı pırtıdan kurtulmaya istekli yeni bir kuşak. Öte yanda, eski KP'nin ya da onun sadece cephesi olan şeye bağlı, Sovyet eko-

nomisinin gerçek diktatörleri "kızıl baronlar"ın oluşturduğu üreticiler çetesi, mühendislerin kapalı kulubü.

Bu kızıl baronlar demokrasi ya da pazar yeni Rusya'da galip gelirse nasıl yaşayacaklar? Kendi kendine özelleştirmeyle. GAZ'da eski rejimden kalma on yeni müdür devletin işletmeye verdiği bir kredivi zimmetlerine geçirerek devlet tarafından dağıtılan hisselerin çoğunluğunun denetimini ele geçirmeyi başardı. Bu eski rejim müdürleri, nomenklaturanın Orta Avrupa'da kapitaliste dönüşmesine benzer bir biçimde yeni rejimin sahipleri oldular. Buna kızmak mı gerekir? Mali sahtekârlık var diye bağırıyor Vali ve GAZ'ın yöneticilerinin hapse atılmasını istiyor. GAZ'ın müdürü ise seçimlerden çıkan ve *demokratura* diye adlandırdığı yönetici kuşağının yapmak istedikleriyle alay ediyor.

Moskova'da özelleştirme bakam Anatoli Çubayis –türünün en önemli örneği ama hiç de tek değil– soru sorulduğunda, sonucun işlemlerin saygınlığından daha önemli olduğunu söylüyor. "Yöneticilerin çoğunluğu hisse sahiplerine dönüştü" diyor. Demek ki söz konusu olan gerçek bir özelleştirme, gerçek kapitalistlerin ortaya çıkması; aynı anda hem devletleştirmeden hem de kolektifleştirmeden çıkış." Yani amaç, karanlık araçları yasallaştırıyor. Ama kapitalist olmuş kızıl baronlar kapalı sınırlarının korumasında organize bir kıtlık düzeninde yaşadıkları sürece kapitalizmden söz edilebilir mi? Özelleştirmeye rağmen ve özelleştirme sayesinde kapitalizmin efendisi kalan baronlar çetesi, devlet üzerinde korumacılığı sürdürmek için yeterince etkiye sahip: Bu çete, kitle halinde işçi çıkarma tehdidiyle karşılıksız krediler istiyor, çeşitli rekabete karşı çıkıyor, yeni işletmelerin yaratılmasını frenliyor, her türlü sınai dönüşümü geciktiriyor. Çetenin bu kendi yağıyla kavrulma sistemi sayesinde kötü yollardan elde ettiği işletmelerde yatırım yapması için hiçbir neden yok. En iyisi bütün kaynakları sonuna kadar kullanmak ve yabancı döviz olarak İsviçre'deki bir bankaya aktarmak. Kızıl baronla-

rın batı bankalarındaki mevduatları 1995'de yetmiş milyar dolar olarak tahmin ediliyordu. Doğal kaynakların yağmalanması, ülkeye geri dönmeyen döviz ihracatı ve kaçakçılık sonucu elde edilmiş paralar. Çete yatırım yapmadığı gibi elindekileri de küçültüyor. Bu da gelecek yıllar için yeni bir üretim düşüşü, nicelik ve nitelikte yeni bir azalma, teknik geriliğin daha kötü duruma gelmesi ve fakirliğe en maruz halk kesimlerinin iyice fakirleşmesi anlamına geliyor. Kızıl baronlar için iyi olan şey Rusya için iyi değil. Suçlanması gereken çete mi? Sanayiciler ve Özel Girişimciler Birliği'nin ("özelleştirilmiş" devlet sektörü) sözcüsü, baronların davranışının mantıksız politik yöntemlere mantıklı bir yanıt oluşturduğunu düşünüyor. Aleksander Vladislavlev, "Eğer özelleştirme, batıda olduğu gibi saydam biçimde yürütülmüş olsaydı; hisselerin dağıtımı hayali değil sermayeye çağrıda bulunarak yapılsaydı, işletmelerin kontrolünü alan gerçek kapitalistler olurdu sahteler yerine. Eğer devlet, kasasına girenin iki katını harcamasa, farkı karşılamak için para basmasa hiper enflasyon olmaz, kızıl baronlar da yurtdışı yerine Rusya'da yatırım yaparlardı." Sonuç olarak eski ve "özelleştirilmiş" nomenklaturanın mantıklı davrandığı oysa yeni *demokratura*'nın öyle olmadığı görülüyor. *Demokratura* liberalleşmeyi kötü tasarlamaktan suçlu mu?

Diyalektik Süreç Olarak Liberalleşme

Dimitri Vasiliyev "yeni Rusya'nın ilk burjuva memurlar kuşağına ait olduğunu" gururla, alay etmeden, mükemmel bir İngilizceyle ilan ediyor. İçindeki bir ateş tarafından kemiriliyor gibi zayıf ve soluk bakışları kalın gözlüklerin arkasında ele gelmez Dimitri, otuz beş yaşında Rus işletmelerinin özelleştirilmesini yönetiyor ya da daha çok bunu planlıyor. Kocaman ve nihai olmaları koşuluyla reformlara âşık bu ulusta, ampirizm, geometri zihniyetine yenik düşüyor. Vasiliyev'in yürüttüğü

"Kamu mallarının idaresi için devlet komitesi"nin dikkatli biçimde, aşama aşama iş göreceği düşünülebilirdi; bu daha liberal olurdu, ama yeterince Rus olmazdı. Özelleştirme 1992 yılında karar verilen bir plana bağlı olarak Pasifik kıyılarından Sen Petersburg'a kadar uygulanıyor. Devlet komitesi özelleştirilecek işletmelerin sayısını ve özelleştirme tarihlerini Gosplanın eski SSCB'de ekonomiyi yönettiği gibi belirlemiş. Bu gelenekten Dimitri'ye onluk hatta handiyse sıfırdan sonra üç sayılık istatistikler takıntısı kalmış: Söylediğine göre Şubat 1994'te "özelleştirilecek" işletmelerin % 61, 165'i özelleştirilmiş. Nijni Novgorod'da da özelleştirmeden sorumlu vali yardımcısı bana gururla taşra için belirlenen hedeflerin % 101, 548 oranında gerçekleştirildiğini söylemişti. Muhatabım, Brejnev zamanındaki gibi hedeflerin böyle geçilmesinden şaşırdığımı görünce, bana, liberal bir atılımın sürüklediği taşra hükümetinin merkezi devlet tarafından belirlenen sayıdan fazla işletmeyi "özelleştirdiğini" açıklamıştı. Vasiliyev hisselerin % 51'ini "Çalışanlar kooperatifi"ne dağıtarak özelleştirme adına farkında olmadan bir kolektifleştirmeye gitmedi mi?

Dimitri Vasiliyev alaycı, "sınai kolhoz" ya da "kızıl baron" olgularını kabul etmiyor. Önemli olan yeni toplumsal kuvvetlerin ortaya çıkmasını ve eski düzenle çatışmaya girmesini sağlamak diye açıklıyor. Dimitri Marksist değil, kendini Hegelci olarak tanımlıyor. Liberalleşme ona göre ancak bu diyalektik süreçten sonra ortaya çıkabilir: Hisselerin dağıtılması işletmelerin içinde yeni güç dengeleri yaratıyor; bu yeni güç dengeleri yeni sınai yapılanmalara götürüyor; pazar böylelikle yaratılan toplumsal açıklardan boy gösterecek. Aynı diyalektik mantık içinde, Rusya'daki enflasyon da ancak yeni güç dengeleri enflasyona düşman Rusların enflasyondan yararlanan sınıfları yenmesini sağladıktan sonra duracak. Sürecin tamamı diye düşünüyor Dimitri, beş altı yıl alacak; bu zamanın sonunda hissedar grupları özelleştirilmiş işletmelerin kapitalist kontrolünü ele geçirmiş olacaklar.

Bu parlak liberal planlamacıyı algoritmalarıyla baş başa

bırakarak yana gidiyorum. Komşu çalışma odaların Amerikalı danışmanlarla dolu olduğunu fark ediyorum. Bu hiç de yatıştırıcı bir şey değil: Bu danışmanlar Ruslara salık verdikleri kapitalizmin, aynı zamanda ne kadar Amerikan olduğunu Rusların da kapitalizmin her şeyiyle Amerikalıları taklit etmek olmadığını anladıklarında ne kadar iyi kapitalist olacaklarını kavramakta büyük bir yeteneksizlik ortaya koyuyorlar. Bu talihsiz Amerikan etkisi, 1990 liberalleşmesinin ortak yaratıcıları olan Egor Gaydar ile Anatoli Çubayis gibi yöneticileri Wall Street ve Harvard dilini kullanarak Rus diline "özelleştirme", "monetarizm" ve "şok tedavisi" gibi yeni sözcükler sokmaya itti: Böyle bir kültürel yabancılaşma da ancak milliyetçi tepkiye yol açabilirdi.

Aynı şekilde; bu danışmanların özel mülkiyeti pazar ekonomisinin tek temeli olarak görme saplantıları da Rus öğrencilerini özelleştiriyor gibi yapmaya itti. Oysa aslolan Polonya örneğinde olduğu gibi parayı istikrara kavuşturmak ve sınırları açmak; yani değersiz kâğıtlar dağıtmak yerine gerçek bir yatırımın ekonomik koşullarını yaratmaktı.

İki yıl müsvedde devrimden sonra Rusya, kamuoyunun kapitalizmde yaşadığını sandığı çelişkili bir konumda bulunuyor. Değil mi ki hükümet kamuoyuna bunun böyle olduğunu söyledi. Oysa ne kapital var ne kapitalist; neredeyse hiç özel işletme yok, rekabet yok, gerçek para yok, uyulan anlaşma yok. Yetmiş yıllık komünist propagandanın Rusları kapitalizmin bir hırsızlık olduğuna ikna etmeye çalışmasından sonra işte şimdi de iktidarda kendilerine kapitalist diyen hırsızlar var.

Lenin bile kapitalizme duyduğu nefret için daha iyi bir doğrulama hayal edemezdi.

Paylaşılan Fakirlikten Ortaya Çıkan Fakirliğe

Moskova'daki üniversite kolejinde öğrencilerimden şu sözle-

rin sahibinin kim olduğunu tahmin etmelerini istedim: "Yoldaşlar, halkın hiçbir şeyi yok. Artık mağazalarda ne diş macunu ne sabun ne çamaşır tozu ne iğne bulunuyor. Bu, yoldaşlar, affedilemez bir şeydir." Yamtlar amfide yankılandı: "1988'de Gorbaçov!", "1991'de Yeltsin", "1992'de Gaydar!" Kimse doğru yanıtı bulamadı: Söz konusu olan Kasım 1979'da Merkez Komite'nin önündeki Leonid Brejnev'di. Bu kısmanın hissesi nedir? Ruslar 1976'da fakirdiler, 1994'te hâlâ öyleler. Ama Sovyetler Birliği zamanında bu fakirliği sineye çekmek daha kolaydı çünkü fakirlik ortak paydaydı. "Fakir ama birlikte" deniyordu o zamanlar. Üstelik bu fakirlik neredeyse göze görünmez bir şeydi. O zamanın medyaları bir tek batıdaki sefaleti gösteriyordu. Sovyetler Birliği'nin pis dairelerini, ölümlük hastanelerini ya da çalışma kamplarını değil. Zenginlik de o zaman göze görünmezdi: Orta Rus, Komünist Parti satraplarının yabancı arabalar, güzel kadınlar, döviz hesapları ve yazlıklar biriktirdiğini bilmiyordu. Moskova sokaklarında gürüldeyen perdeleri çekik birkaç Çayka rejim güçlülerini saklıyordu. Ama bu yaşam sisteme dair bir şey olarak görüldüğü için Rolls Royce ya da Mercedes kullanan yeni zenginlerin gözönündeki çalımından daha kolay kabul ediliyordu.

Demek ki reel eşitsizlik ve fakirlikten çok, eşitsizlik ve fakirliğin görünür olması "pazar ekonomisi" adı verilen yeni ekonomik devrime karşı düşmanlık hissettiriyor; oysa eski kültür neredeyse dokunulmadan olduğu yerde duruyor. Rusya'nın reel ekonomisi % 99 olarak sosyalist kaldı ama şimdiki adı liberalizm. Ekonominin çöküşü ve bunun getirdiği eşitsiz fakirleşme hiçbir şeyiyle liberalleşmenin sonucu değil, çünkü bu önceden vardı; bu olmasaydı zaten altıncı perestroyka da olmazdı, tek fark fakirleşmenin hızlanmış olması: Sadece bir söylem olan "şok tedavisi" yüzünden değil, kaynaklarından ve iş alanlarından yoksun bırakılmış Sovyet pazarının dağılması yüzünden. Nihai sonucun ne olacağına hiç kuşku yok. Gerçek-

ten de girişimci ender Tatyana'lar değişim korkusuna –Rusların üçte biri emekli– karşı, orduya karşı, isim değiştirmiş ama işlevi aynı KGB'ye karşı, kızıl baronlara ve işçi kooperatiflerine karşı ne yapabilirler? Devlet mekanizmasının kalbine sığınmış yirmi milyon bürokratın dünün nomenklaturasıyla sanayi kızıl baronlarının işbirliği, paylaşımsız ve denetlenmeyen –KP yok olduğuna göre– gerçek bir yönetici sınıf oluşturuyor. Bu yönetici sınıfda üretim araçlarının tamamını elinde tutuyor. Doğası itibariyle kapitalizm taraftarı bir devrime düşman olan bu yeni yönetici sınıf kuşku yok ki galip çıkacak. Ve bu savaşta hiçbir liberal demokrasinin karşısında ayakta kalmayı başaramadığı mutlak bir silahı var: Hiper enflasyon. Para basılması bu yeni yönetici sınıfa üretim mekanizması üzerinde mutlak bir egemenlik sağlıyor. Merkez bankasını ellerinde tutanlar, büyük sanayiler, kolhozlar, ordu ve emekliler üzerinde yaşam ve ölüm hakkına sahipler. Hiper enflasyon da para basmaya dayanan bu iktidar suistimalinden kaynaklanıyor; spekülatörleri zenginleştiriyor, bütün diğerlerini fakirleştiriyor ve ulusun moralini kırıyor. Bu moral bozukluğu, fakirleşme, gittikçe artan işsizlik liberalleşmenin değil, liberalleşme yokluğunun sonucu. Yeni yönetici sınıfın işine gelen bir kötü anlaşılma: Halkı var olmayan kapitalistlere karşı kışkırtmak işine geliyor. Bu planlı yanlış anlaşılına umutsuz halkı bir kurtarıcı aramaya itecek. Böylece yedinci perestroyka da toplumsal ayaklanmanın kalıntıları altında kalarak kaybolacak.

Dördüncü Bölüm

Yedinciden Sekizinci Perestroykaya

Daire bayağı, tam Sovyet usulü bir çirkinlik içinde; görünüşe göre içeride kimse oturmuyor. İşte yalnızım, elimde bir kaşık, insan kılığına girmiş şeytanın karşısındayım. 1990 yılındayız ve bu öğle yemeği bir yanlış anlaşılmadan doğdu: Yeni siyasal partilerin karmaşası içinde Vladimir Jirinovski adında biri demokrat liberal partiyi kurmuştu. Kendimi bu tanımlamaya uygun bulduğum için ve o zamanın, altıncı perestroykanın sarhoşluğu içinde, gelecek vaat eden bu adamla tanışmalıydım.

Jirinovski bana ilk başta heyecanlı göründü, bakışları fazla parlıyordu, ama Ruslarda heyecanlanmak son derece yaygındır, ılımlılık ise daha çok kuşku uyandırır. Endişem Jirinovski bir daha bırakmamak üzere sözü aldığında büyüdü; konuşmuyor, sanki bin kişiymişiz gibi söylev çekiyor, oysa tek başınayım: Cam çerçeve titriyor. "Liberal demokrasi taraftarıyım" diye gürlüyor Jirinovski,"ama bir ya da iki kuşak sonra" ve bu arada çelikten bir el Rus halkına önderlik etmeli: Onun eli.

Üç yıl sonra; geçmişi bilinmeyen, nereden çıktığı belli olmayan, kendine bazen avukat, bazen mühendis diyen ama birden fazla yabancı dil konuşan bu şahıs –ki çok dil konuşmak bugünün Rusları için olağan bir şey değildir– genel seçimlerde bütün rakiplerini eziyor ve oyların dörtte birini topluyor. Ondan sonra da politik sahayı weimarlaşma hayaleti sarıp kuşatıyor: 1930 Almanyası gibi Rusya da saygınlıklarını yitirmiş elitleri olan aşağılanmış büyük bir ulus; işsizlik tara-

findan sürekli rahatsız edilen, hiper enflasyon tarafından yiyip bitirilen.

Karşılaştırma, burada sona erip yerini daha dikkatli bir dinlemeye bırakmalı. "Jirinovski bizim kendi gözyaşlarımızla ağlıyor" diyor onu sevmeyen sinemacı. Andrey Smirnov Bu eğretilemeden Jirinovski'nin halkın gündelik deneyimini dile getirdiğini anlamamız gerek. Moskovalılar sürekli bir saldırı, soyulma, evleriyle işleri arasında tecavüze uğrama korkusuyla yaşıyorlar. Öyle görülüyor ki serseriler etnik özellikler de taşıyor: Kafkasyalılar, Çeçenler, Ermeniler. "Hayal edin ki", diyor Andrey, "Parisliler Mağrip ya da Afrika mafyaları tarafından dehşet içinde bırakılıyor olsun. Polisiniz de müdahale etmesin çünkü satın alınmış olsun ve çetelerin şefleri de yanlarında sarışın dilberler ve altlarında Rolls Royce'larla Champs-Elysées boyunca gidip gelsinler: Sizin Le Pen'iniz seçimleri kazanmaz mıydı o zaman?"

İşte bu, emniyeti yeniden sağlamayı, serserileri kurşuna dizmeyi ve maymunları doğdukları Kafkasya'ya yollamayı önerdiği zaman Jirinovski'nin neden popüler olduğunu anlamayı sağlıyor. Bu emniyetçi program dışında ekonomiyi yeniden ayağa kaldırmak konusunda en ufak bir fikri var mı? Tek "somut" tutumu, bu tutumu böyle adlandırabilirsek tabii, Rusya sanayiini uluslararası silah pazarına yönelik olarak yeniden düzenlemek. Bunun zaten yapılıyor olmasından başka, silah pazarı tükenmez bir pazar değil ve rekabet koşulları onu da herhangi bir ürünle aynı gerekliliklere tabi tutuyor.

Programın yararsızlığı ve şahsiyetin paranoyası onu Rus devletinin başı olmaktan alıkoyamayacaktır, seçimle ya da seçimsiz. Ordunun, yeniden oluşmuş KGB'nin ve sanayiin "kızıl baronları"nın muhtemel desteğiyle. Eğer bu o olmazsa, ona kardeşi gibi benzeyen bir başkası olacak. Sonrasında gelecek senaryo da kendi kendine yazılıyor, çünkü bütün halklar sonunda birbirine benzer. Jirinovski'nin ya da benzerinin ilham alacağı şey Frankicilik ya da Pinoşecilik –sonunda kapi-

talizme çıkan otoriter bir ara dönem– değil. Bu kaçınılmaz bir biçimde ağır yatırımların ve zorunlu işlerin olduğu 1930'lu yılların Stalinci Rusya'sına benzeyecek. Ruslar bu yüzden daha müreffeh olmayacaklar ama yeniden birlikte fakirleşecekler, sessizlik içinde: Planlar hazır çünkü hiçbir zaman silinmediler ve baskı mekanizması da olduğu yerde duruyor. Yeni bir totaliter iktidar aynı zamanda yeni Rusya'nın ideolojik boşluğunu da dolduracak. Bu noktada Rus halkının istemleri var: Herhangi bir çılgın ihtiras ya da "Hakiki Rus" bir ses isteriz diye bağıran muhbir sürüsüne dayanmayan bir zorbalık hiç tanımadı bu halk. Bunun söylemi de çoktan hazır. Üstüne boya çekilmiş elden düşme bir mal: Slavseverler, perestroyka sonrasının ideologları olacak.

Silip Atalım Geleceği!

– Merhaba Valentin Grigoriyeviç! Sizi iki yıldan beri izliyorum. İrkutsk'taki evinize kadar gittim ama karınız bana kapıyı açmayı reddetti. Sibiryalıların daha konuksever olduğunu sanırdım.

Valentin Rasputin'in kılı kımıldamıyor. Onu sonunda Moskova'da, *Çağdaşımız* edebiyat dergisinin çalışma yerinde buldum. Burada denemelerini yayınlıyor.

– Yabancı basına şüpheyle yaklaşıyorum: Hep faşist ve Yahudi düşmanıymışım gibi davranıyorlar.

– Söz: Valentin Grigoriyeviç'in politikasından değil, Rus kültüründen söz edeceğiz!

Bu koşullarda söyleşiye tamam.

Bu Rasputin üfürükçü bir papaz değil; Rus romancılarının en popüler olanı; eserlerinin her biri milyonlarca satıyor. "Köy edebiyatı" adı verilen bir türün yaratıcısı olarak köy hayatının basit ve nostaljik hikâyelerini anlatıyor ya da Rusya'da bundan arta kalanları. Rasputin ayrıca Rusya'da çevre-

ci hareketi kurdu: İrkutsk'tan, Baykal Gölü'nün kurtarılması harekâtını ya da Sibirya'daki büyük barajlara karşı mitingleri örgütledi. Doğanın savunulması ve Slavseverlik arasındaki sembolik bir birleşme, çünkü Rasputin Slavseverlerin, batıya ve modernliğe şüpheyle yaklaşan Rus milliyetçilerin düşünce babasından başkası değil.

"Eserim, Rus kültürüne bir veda"diye açıklıyor Rasputin."Artık var olmayan bir şeye veda: Köyler, kır, doğa, halkın dili, yerel el işleri, halk kültürü." 1930'lardan beri yüz bin köy haritadan silindi. Artık Rus köylüsü yok: Kelime bile kayboldu gitti. Bugün "tarım işçisi" deniyor: Korkunç değil mi? Rus köylüleri bütün güçleriyle toprakların kolektifleştirilmesine karşı koymaya çalıştılar. "Stalin zamanında köyümde" diye hatırlıyor Rasputin, "hayatta kalmak için köylü dayanışma cemiyetlerini yaratmıştık. Bizi yöneten ne Yüksek Sovyet ne de partiydi. Bizi gerçekten yöneten, yaşlılar kuruluydu. Komünizmi ehlileştirmiştik." Ama 1960'lı yıllarda Stalin'in bitiremediğini Brejnev bitirdi: Brejnev modernleşmesi nihai olarak Rus köylüsünün hakkından geldi, evreninin, kültürünün ve inancının. "Gorbaçov, ondan sonra da Yeltsin tarafından sürdürülen bir yıkım."

– Nasıl yani Valentin Grigoriyeviç? Sanıyordum ki komünizmin düşüşünden beri kiliseler yeniden kuruluyor, köyler yeniden eski isimlerine kavuşuyor!

– Görünüş, görünüş! diyerek verip veriştiriyor Rasputin. "Kiliselerin restore edildiği doğru; idareciler yeni şehirlerde kilise bile kuruyorlar. Ama rahipler nerede? Hiç rahibimiz yok. Dini törenlerimizde kalabalık yapan inançtan çok merak. Gerçekte Yeltsin de ondan önce Gorbaçov, Brejnev, Lenin'in yaptığı gibi modernleşme saplantısı içinde: O da modernlik pisliği adına yaşlı Rusya'nın yok edilmesi işini sürdürüyor!"

Moskova'nın demokrat basını Rasputin'i eski Komünist Parti'ye yakın olmakla suçluyor. Ama nasıl aynı zamanda Le-

nin'den, Gorbaçov'dan, Yeltsin'den nefret edip Ortodoks kiliseye destek verebilir; Rus kültürü taraftarı olduğunu ilan edip komünistlerle kırıştırabilir?

Siz, diyor, partinin tarihinden hiçbir şey anlamamışsınız! Köken itibariyle 1917'de Komünist Parti, Rus ve din karşıtıydı; Lenin Ortodoks kilisesinin yıkımını destekledi ama 1937'de büyük Moskova davaları partiyi eski kozmopolit, enternasyonalist muhafızlarından arındırdı. Bütün dünyanın komünizmin iğrençliklerinden biri olarak kabul ettiği bu davaları, Rasputin, rejimin kredi hanesine yazıyor. "Bolşevikler, kendi kendilerini cezalandırdılar: Stalin tanrısal adaletin habersiz aracıydı." Böylece parti Rasputin'e göre ikinci bir aşamada, vatanperver bir harekete dönüştü: Nazilere karşı verdiği savaş sırasında Rus karşıtlığından milli Rusya'nın yeniden hayat bulan savaşçısına dönüşmüş.

İşte bir Slavsever tarihi nasıl da yeniden yazıyor! Ama Rasputin sadece nostaljiden söz etmiyor. Bütün Rusya'yı kurtarmak için bir projesi de var. Hangi Rus entelektüelinin yok ki? Bu proje basit, radikal ve nihai. Rusya'nın geleceği ona göre sadece geçmişi üzerine kurulabilir. Rus kültürünü eski temelleri üzerine yeniden inşa etmek gerek. Bu Rönesans'ın anahtarı da mülkiyet olacak. Kapitalist modele göre mülkiyet değil ama, toprakları ve işletmeleri satarak değil, çünkü bu olursa sadece mafyaların onları alacak parası olacak. Gereken diye öneriyor Rasputin, her "tarımsal" aileye devletin miras bırakılabilir ve ömür boyu sürecek bir kontratla bir çiftlik vermesi: Mülkiyet duygusu ve bundan alınan zevk. Mülkiyetin kendisi olmadan.

– Ama Valentin Grigoriyeviç, bana artık köylü olmadığını söylediniz...

– Eğer toprak halka iade edilirse Rusların şehirlerden kıra akın ettiğini göreceğiz. Üstelik Orta Asya Cumhuriyetlerinden, Kafkasya'dan hatta belki Ukrayna'dan kovulan Rusların kitlesel bir göçüne de hazır olmamız gerekir. Onlar kırlar-

da yeniden bir nüfus oluşturabilir ve terk edilmiş izbeleri yenileyebilirler.

Rasputin, eski dünyanın bir tür zincirleme reaksiyon –dil, yerel el işleri, kültür, halk kültürü, din, insanın saygınlığı, doğa aşkı, yakınımıza duyulan sevgi vb– ve paylaşılan mülkiyet duygusu sayesinde yeniden doğacağına emin.

– Ya fabrikaları ne yapacaksınız?

– Yapılması gereken, diyor Rasputin, sanayiden vazgeçebilmek... Bu yapılmazsa işletmelerin kendi kendini yönetmek üzere çalışanlarına verilmesini öneriyorum. Bu da çiftçilerinkine benzer ömür boyu bir anlaşma olacak. Böylece Rusya, bir nomenklaturaya sahip olma bedbahtlığından sonra bu kez bir burjuvaziye sahip olma bedbahtlığından da kurtulmuş olacak.

Hayalci mi bu Rasputin? Herhalde diye itiraz ediyor, batılı kurumları Rus halkına yukarıdan kabul ettirmek isteyen Moskova "demokrat"larından daha az. Batıcı demokratlar, onlar gerçek ütopyacılardır. Rasputin onları bolşeviklerle aynı kefeye koyuyor.

– Bolşevikler Zürih kahvelerinde toplanıyorlar ve Rus halkından tamamen habersiz olarak, sonrasında kuvvetle kabul ettirdikleri bir toplumu parça parça icat ediyorlardı. Harvard Üniversitesi Zürih kahvelerinin yerine geçti, ama işleyiş aynı: Batıcılar, Rusları özelleştirmeyi kabul etmeye zorlamak istiyorlar. 1920'li yıllarda onları kolektifleştirmeye zorlamaya çalıştıkları gibi tam da! Liberaller bolşevik liberaldir!"

İlginç bir savlama! Kolektifleştirme sonradan gelen ve bunların sonucu olan açlık salgınlarını saymadan bile yirmi milyon Rus köylüsünü öldürdü! Özelleştirmeye gelince o şimdilik hiçkimseyi öldürmedi. Ama Rasputin dinlemiyor...

– Sekiz yıldır sizin batılı demokrasinizi kopya etmeye çalıştık, elimizde kalansa bir gericiler parlamentosu ve ayyaş bir başkan oldu. Pazar ekonomisini istedik, şimdi elimizde mafya, kumarhaneler ve spekülatörler var.

Batıcıların hatası mı?

– Rusya farklıdır, Avrupa'da değil, Asya'da değil, aynı zamanda hem Avrupa'da hem Asya'dadır. Rusya ancak kendi yolunu izleyebilir ve Slav çözümler üretebilir!

Rasputin demokrasinin yerine güçlü bir devlet istiyor. Peki bu devleti kim kontrol edecek? Devleti kontrol etmek, diyor, entelektüellerin ve basının işi.

– Ama Valentin Grigoriyeviç, entelektüeller Rusya'yı bir defa yıktılar bile: Leninist devrim entelijensiyanın eseri oldu. Bunu siz de kabul ettiniz!

– Bu bazı devrimci entelektüellerin eseri oldu. Ama entelektüellerin hepsi öyle değildi. Birçok Rus gibi Batı Avrupalılar da 1917 öncesi bütün entelektüellerin devrimci olduklarını ve öyle kaldıklarını sanarak çok ciddi bir hataya düşüyorlar.

Batıda tanınanlar, Rasputin'e göre, soyut sanat ve sosyalizm taraftarlarıydılar ve ulusal olan her şeyi yakıyorlardı. Ama birçoğu "muhafazakâr" ve "halkın hizmetinde" idi. Milliyetçi ve kozmopolit entelektüeller arasındaki bu savaş, aynı biçimde bugünyine tekrarlanıyor. Rusya yeniden bir devrimci entelektüller dalgasının saldırısı altında kalmış. Bunlar yine sil baştan, her şeyi yeniden inşa etmek için yıkmak istiyorlar, yüzyılda bir felaket onlara yetmiyor mu?

– Ama Valentin Grigoriyeviç, bahsettiğiniz bu yıkıcı entelektüller kim?

– Rus düşmanları ve kozmopolitler.

– Kim bu kozmopolitler?

– *Moskova Haberleri*'nde, *Bağımsız Gazete*'de yazanlar. Rus geleneğinden nefret ediyorlar ve bize *made in USA* bir kitle kültürünü zorla kabul ettirmek istiyorlar. Yani Ruslar batı kültüründeki en kötü şeyleri kozmopolitliğin etkisi altında alıp bunun "artıklarını tüketmek" zorunda kalmış, öyle mi? Bu noktada Rasputin'in toptan haksız olduğunu söyleye-

meyeceğim. Rusya da Orta Avrupa gibi, Avrupa'nın ürettiği en bayağı şeyleri –kötü rock ve porno'yu– alıyor; öte yandan bunun karşılığında tüketim toplumunun avantajlarına sahip değil.

Rasputin'de saplantı haline gelen kozmopolitler şans eseri Yahudi olmasın? Rasputin 1990 yılında *New Review of Books*'a şöyle bir demeç vermiş: "Yahudilerin tanrının oğlunu öldürmüş olmalarını bağışlıyorum, çünkü bu iki bin yıl önceydi ve onları bunun için sonsuza kadar suçlayamam. Öte yandan bolşevik devrim ve toprakların kolektifleştirilmesi ki bunlar yeni eserleridir, işte bunu affetmem mümkün değil!"

Rasputin daha dikkatli olmuş:

– Rus ve batılı basın beni Yahudi düşmanı olmakla suçluyor, oysa benim Yahudilere çok büyük bir saygım var. Ancak onların da Yahudiliklerini savunmaları koşuluyla. Ben sadece kozmopolitizme karşı savaşıyorum, Yahudiler ya da Yahudi olmayanlar tarafından gelmesi, fark etmiyor.

Rusya'da Yahudi düşmanlığının Yahudilerin kapıldığı bir çeşit toplu histeri olduğunu iddia ediyor Rasputin: "Eğer Rusya'da örgütlenmiş Yahudi düşmanı hareketler gerçekten olsa ben Yahudiyi savunacak ilk kişi olurdum." Zaten İsrail onun modeli: "Yahudi halkına bakın; göç nedeniyle biyolojik olarak zayıflamış ve dilini kaybetmişti. Siyonizm sayesinde canlılığına ve İbraniceye kavuştu... Ruslar Yahudiler gibiler: Dağılmış ve zayıflamış; ama genlerinin içinde ulusal servetlerini koruyorlar."

Rasputin gerçekten de dinin ve kültürün genler tarafından aktarıldığını düşünüyor. Bundan tam emin değil ama küçücük bir azınlığın bu serveti içinde taşıması, kuşaktan kuşağa aktarılması için yeterli.

Rusya'yı kurtarmak? Öyle olsun. Ama aynı zamanda Sovyet İmparatorluğu'nu da yeniden kurmak mı gerekir?

– SSCB cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını istemiş olduklarını düşünmek büyük bir yanılgı. Slavlar tek ve büyük bir

aileye aittir. Eminim ki uzun vadede Polonyalılar ve Bulgarlar dahil olmak üzere kuzenlerimize tekrar kavuşacağız..."

Rasputin eğer bir gün Rus iktidarını etkilemeyi başarırsa, Polonyalılar ve Bulgarların vay haline! Peki ya başka yerler? Gürcüler, Moldavlar ve Kazaklar?

"Ukrayna, Moldavya ve Gürcistan'da iktidarı alan bağımsızlıkçılar sadece heyecanlı azınlıklardan ibaret. Asla halkı temsil etmiyorlar." Rasputin'e göre Moskova'nın bu cumhuriyetlere büyük kardeşleri Rusya'ya nasıl bağımlı olduklarını anımsatması her birinin teker teker ve bir anda geriye dönmesi için yeterli olacak.

"Tatar işgalinden beri biz Ruslar hiç bugünkü kadar acı çekmedik" diye noktalıyor Rasputin. Biraz abartılı elbette. Mc Donald's yine de Gulag'la karşılaştırılamaz! Ama aşırı olmayan, Rus da değildir.

– Ama Valentin Grigoriyeviç, demokrasi sayesinde bir yazar için en önemli şey olan ifade özgürlüğünü elde etmediniz mi?

– Halkın kaybettiği yanında bu fiyat fazla yüksek. Sadece muhafazakâr bir devlet darbesi halka saygınlığını iade edebilir ve bizi batılı fikirlerin işgalinden kurtarabilir.

Rasputin'in hayran olunası çılgınlığı estetik olarak tamamen tutarlı... Aynı söylem kelimesi kelimesine geçen yüzyılın herhangi bir Slavsever düşünürü tarafından telaffuz edilmiş olabilirdi. Özellikle de Dostoyevski tarafından. Bu düşünce zamandışı, tarihe ve gerçekliğe duyarsız, çünkü siyasal olmaktan çok, ilahi bir düşünce. Rasputin'in ve bazılarının zevkle ona yakın gördüğü Soljenitsin'in fikirleri Ortodoksların deccal inancı dışında anlaşılmaz. Katolikler için retorik bir kişilik olan, insanın yeryüzüne inmesinden önce ortaya çıkacağı düşünülen kara melek, Ortodokslara göre gerçek, canlı ya da en azından canlanmaya teşne bir şekildir. Rusya'nın üzerine herhangi bir felaket çöktüğü zaman halk deccali arar ve bulur. Kuşkusuz Slavseverlerin barbarlığın kökenlerini kendile-

rinde bulamamalarına neden olan yetersizlik ve kötülüğü bir günah keçisine yükleme eğilimi de buradan kaynaklanıyor: Yahudiler, bolşevikler, kulaklar, emperyalistler. Dışarıdan gelen bir komplonun ebedi kurbanı olan Rus halkı, bunun içinden kar beyaz çıkıyor: Slavseverlerin popülaritesi Rusları kendilerine ait olan her türlü sorumluluktan muaf tutmalarından da kaynaklanıyor.

Eğer Rasputin tarafından desteklenen bir Jirinovski Rusya'da iktidarı alırsa, Slavseverlik büyük olasılıkla rejimin yeni ideolojisi olacak. Ama çoktan olmadı mı bile? Slavsever düşünceyi Stalin'den daha iyi kim canlandırdı? Stalinizm, Marksizmden çok Slavseverliğin ifadesi oldu. Stalin köylülerin nefretini ve şiddetini entelektüellere karşı, batıcı burjuvaziye karşı, kapitalizme ve doğmakta olan demokrasiye karşı koyverdi. Marksist kuramın açıklayamadığı kolhoz ve Sovyet, Slav kurumları olan köy komünü ve modernlik öncesi Rusyasının "yaşlılar konseyi" *sobor* ile kusursuz bir süreklilik oluşturuyor. Bolşeviklerin ve Yahudilerin buluşu olmaktan çok uzak kalan Stalinizm, Rasputin'in savunduğu Rus ruhunun derindeki bu güçlerini canlandırdı. Yani Slavseverler ve eski komünistler arasında oluşan yakınlaşma rastlantısal değil; bu kaçınılmaz bir şey ve düşü mutlak bir iktidar uygulamasına–hâlâ taze olan– bağladığı için de daha tehlikeli.

Sekizinci Perestroyka

Slavsever diktanın başarısızlığa uğramasının ardından perestroykanın döngüsü yeniden işleyecek, sekizinci perestroyka gelecek. Bir düş kuralım, ama mütevazı bir düş. Birkaç sene içinde bizim toplumlarımızın ekonomik seviyesine ve bireysel uğraşlarını kapsayan bir liberal demokrasiye dönecek Rusya düşünden vazgeçelim. Ruslar her tür normallikten uzak oldukları için değil. Bu teknik olarak olanaksız. Yirmi

beş yıldır yatırım yapılmaması, kamu altyapısı gibi özel bir varlığın da olmaması Rusya'nın en iyi olasılıkla Kore usulü bir büyüme oranıyla Fransızların kişi başına gelirinin üçte birine ancak on yılda ulaşması olanaklı. Bu, yabancı uzmanlar tarafından hiçbir zaman söylenmedi, çünkü bu söylenemez bir gerçek. Ama yine de gerçek. Gelen kuşak için Rusya "zayıf bir güç" olarak kalacak. On sekizinci yüzyıldan beri olduğu gibi, diye bize yararlı bir biçimde hatırlatıyor Georges Sokoloff. Dolayısıyla Ruslar için mantıklı proje zengin olmak değil, gelişmek ve özgür kalmak.

Umuda dönüş için gerekli en iyi politik rejim nasıl olmalı? Rusya'da bazıları liberal bir Pinoşe istiyor. Kötü bir fikir değil, ama hiçbir anlamı yok. Hiçbir halk yapacaklarını belirleyerek bir diktatör seçmez. Diktatör kendini seçer ve onu da diktatör olmaya iten nitelikler genelde pek liberalliğe uygun değildir. Pinoşe'ye gelince o sadece üzücü bir trafik kazası; Şili'de pazar ekonomisini o bulmadı, çünkü ondan önce de vardı.

Pinoşe olmazsa birçok Rus bir Stolipin'le yetinecek. Bu hükümet başkanı kısa ömürlü iktidarında (1906-1911) yukarıdan mal sahibi yeni bir köylü sınıfın yaratılışını örgütledi ve Rusya'ya yabancı sermayeyi çekti; hiç de demokrat değildi. Özellikle Aleksandre Soljenitsin'in sayesinde Stolipir, altıncı perestroykadan beri doğmakta olan ve hakiki Rus bir kapitalizmin başlatıcısı olarak yeniden keşfedildi ve kutlandı. Elbette Stolipin döneminin anımsanması, Rusya'nın komünist devrimden önce bir Avrupa ülkesi ve burada etkin azınlıkların girişimde bulunmaya hazır olduğunun hatırlanması anlamında psikolojik bir erdem taşıyor. Ama, bir yüzyılın üzerinden atlamak ve bu bayılmış Rusya'yla bağ kurmak sadece edebiyattır. Pinoşe gibi Stolipin de birer eğretileme. İşlevsel çözümler değil.

Rusya için en iyi rejim, şimdiki. Çünkü halihazırda var. Kazanılmış olanın ondan üstün sayılan bir ideal adına sorgu-

lanmasından daha kötü birşey olamaz. Rusya'da kusursuzluk arayışının insanları nereye götürdüğü biliniyor. Var olan kurumlar sekizinci ve bu kez nihai olabilecek perestroyka için gerekli bütün koşulları sunuyor. Liberal ve Rus bir demokrasiye varmak için sekizinci perestroyka tutarlı bir biçimde gerekli aşamalardan geçerek bir "yeniden oluşum"a –perestroyka kelimesinin anlamı– değil ama bir yapılanmaya geçebilir: Stroytelstvo.

Sekizinci perestroykanın temeli hukuk devleti olmalı. Bu, Rusya'nın en çok ihtiyaç duyduğu ve bin senedir neredeyse hiç tanımadığı bir şey. Rus devleti bir ailenin malıydı, feodaldi, teröristti, bazen ahlaksal bozulma tarafından ılımlılaştırılan bir zorbalığı vardı; hiçbir zaman hukuk üzerine kurulmadı. Yasalar eksik olduğu için değil, sivil yasalar ve her yeni gün kendi ukaz yığınını getiriyor, ama bunlardan yarar sağlayabilecek bürokrat dışında hiçkimse bunlara dikkat etmiyor. Rusya'da hukuk, devletle yurttaş arasındaki etkin bir ilişki değil, güçlülerin zayıfları ezmesine yarayan bir araç. Oysa bir kontrat olmadan sivil toplum, özel mülkiyet ve uzun ömürlü yatırım var olamaz. Bu hukuk yoksunluğu zorunlu olarak sermayenin şiddet aracılığıyla birikmesine yol açıyor. Stalinci formül bu. Ya da Gorbaçov ile Yeltsin formülü olan yatırım yokluğuna yol açıyor. Yeni Rusya'yı inşa etmek için özelleştirmeden çok, mahkemeler oluşturmak, nitelikli hâkim ve polisleri çalıştırmaya başlamak daha acil.

Bu devlet oynamakta olan filmi artık geriye doğru değil de ileriye doğru sarmaya başlarsa, öncelikle yedinci perestroykanın güvenceye almadığı devletin doğal görevlerini yerine getirmek zorunda kalacaktır: Sivil güvenlik, en zayıfların sosyal koruma altına alınmasının, pazar serbestisinin (özellikle de işletme açma ve kapama serbestisi), para istikrarının, ki bu da yurtdışına kaçmış sermayelerin geri dönmesinin ve spekülatif olmayan yatırım yapılmasının tek koşulu. Bu oyun kuralları bir kez belirlendikten sonra devletin asıl rolü gözetmek ola-

caktır, yapmak değil. Ekonomik müdahalesi de altyapının uygun bir düzeye getirilmesiyle kısıtlı kalacaktır: İletişim araçları, sağlık hizmetleri, okullar. Yedinci perestroyka gerçekten de bu altyapıların hızlı bir biçimde kötüleşmesi ile kendini gösterdi; öyle ki Rusya'nın bölgeleri kendi aralarında güçlükle iletişim kurabiliyor. Artık SSCB tek pazar olarak kalmadığı gibi Rus pazarının kendisi de taşıma ve telefon yokluğundan dağılıyor. Bu iç pazarın birliğini tekrar sağlamak, sonra da ticari anlaşmalarla bunu SSCB'nin eski boyutlarına genişletmek ekonomik kalkınmanın ilk koşulu.

Sekizinci perestroykada kefil devlet, doğrudan üretim sorumluluğunu özel, kamusal, özelleştirilmiş, kolektif ekonomik kurumlara bırakacaktır. Bu aşamada mülkiyet biçiminin pek önemi yok; önemli olan bu işletmeler arasındaki *rekabet*. Bu noktadan itibaren devlet her işletmeyi doğal bir eleme sürecinde dönüşmesi ya da yok olması için serbest bırakacaktır: Pazar ukaz ile belirlenemez, sadece deneyimle kendini yaratacaktır. Bu sürecin vahşi olmaması için devlet halihazırda var olan dev tarımsal ya da eski rejim mirası sınai işletmelere pek az yardım edecek ve kredilerini daha çok yeni açılan işletmelere saklayacaktır. Sekizinci perestroykanın temel özelliği güçlü bir özel girişimin doğması olacaktır. Bunun için de modern teknikler ithal edilecek ve eski sınai dünyanın dışlanmışları arasından kitlesel olarak işe almalar yapılacaktır.

Kamuoyu da istikrarlı bir para, güvenlik, kamu gereçlerinin yeniden yapılanması, mütevazı ama ciddi büyüme ve iş hedefleri kendisini yatıştırdığı andan itibaren bu sekizinci perestroykaya destek verecektir. Güvenlik istemi başarı için büyümeden daha gereklidir.

Peki yabancı uzmanların, hükümet ve girişimcilerin görevi ne olacaktır? Yedinci perestroyka boyunca bu olumsuz bir etki oldu. Bunlar Rus partnerlerinin ya aptallığını ya açgözlülüğünü suistimal ediyor, sermayenin batılı bankalara doğru akmasına göz yumuyor, vermedikleri kredileri vermiş gibi

gösteriyorlardı. Verilmemesi de iyi olmuş çünkü krediler her durumda hiçbir işe yaramayacaktı. Batının tutumu çalakalem ve gösterişli olduğundan yedinci perestroykanın, Potemkinci kapitalizmin başarısızlığına katkıda bulunacaktı. Bu deneyimle güçlenen batılılar da sekizinci perestroykaya karşı radikal olarak farklı, Rus kültürüne ve tarihine daha saygılı bir tutum benimseyecekler, demokratik bir kapitalizmin kurulmasına doğru giden tek aydınlık geleceğin ve tek yolun Avrupa'yı ya da USA'yı taklit etmek olduğunu söylemekten geri duracaklardır. Batılı devletlerin yardımı sekizinci perestroykaya ancak etkileri Rus nüfusu tarafından doğrudan hissedildiği takdirde yararlı olacaktır, yöneticileri tarafından başka amaçlar için kullanıldığında değil: Örneğin sosyal kamu donanımının doğrudan finansmanı ya da sınai dönüşümün kurbanı olmuş işsizlere sosyal bir yardım fonu için. Özel batı yardımı doğası itibarıyla hiçbir buyruğa uymayacaktır ama Rus hükümeti bunu inatla eski işletmelerin tedavisinde kullanmak yerine yeni işletmelerin açılmasına yöneltecektir.

Böyle tanımlanmış sekizinci perestroyka Ruslar'a batı yaşama düzeyini yakalamalarını sağlamayacaktır; gecikme telafi edilemez boyutlardadır. Bununla birlikte kamu donanımlarının özel tüketimden daha önemli olduğu anlaşılacak, batıda bilinmeyen ortak mülkiyet biçimlerinin ve daha bireysel bir kültürün geliştiği yeni bir toplum oluşacaktır. Sekizinci perestroykanın getireceği başlıca yarar maddi tüketimden çok toplumsal onarıma dair olacaktır.

1994'te yedinci perestroykanın sonunda Rus toplumu parça parçadır: Rusların üçte biri yalnız yaşıyor; üçte biri ailesiz, çocuksuz; üçte biri aileyle ve bir çocukla. Sosyolog Bestuyev Lada'ya göre nüfusun % 20'si ciddi alkolizmin, sigara tiryakiliğinin, eroinle zehirlenmenin acısını çekmektedir. Büyük Rus bedeni eskimiş, hasta, yaşlı; toplumsal ilişkiler şiddetin etkisi altındadır. Rus ruhu, batıdan büyülenme, batılı itikatlar, dini tarikatlar arasında kararsız durumdadır. Slavon dilindeki

töreninin tutsağı olmuş, örgütü kırıp geçirilmiş Ortodoks kilisesi artık halkla konuşmayı bilmiyor. Amerika'daki merkezlerinin desteğindeki vaizler, yönünü şaşırmış bir halkı dönüştürmekten çok onun içinden adam devşirmeye bakıyorlar. Rus bedeninin ve ruhunun bu saçkıranı sekizinci perestroykayla iyileşecektir. İki bin yıldır hiçbir halk yazgıların en acısından bu kadar iyi bir durumda çıkmadı. Rus insanı, der Puşkin, köleyi kendisinden damla damla çıkarmasını bilir. Ama bu sekizinci perestroykayı kim yönlendirecek?

Okul No: 45

Yeltsinci yedinci perestroykanın başarısızlığı, hepsi eski rejimden bıkmış, zorbalık ve ahlak bozukluğu mirasının derin etkilerini taşıyan yöneticilerinin stratejik hatalarıyla açıklanır. Nomenklaturacıların bir anda liberal olması beklenemezdi. Dönüşümleri liberal bir entelijensiya tarafından aydınlatılmadığı oranda şüpheliydi, çünkü Rusya'da altmış yıldan beri entelijensiya yok. Lenin ve çetesi komplo uzmanlarıydı, entelektüel değil. Zaferden hemen sonra entelijensiyayı Gorki gibi rehin tutmaktan, Mayakovski gibi intihara sürüklemekten Babel gibi ölüme itmekten geri durmadılar. SSCB'de hoşgörülen tek entelijensiya askeri sanayiye yararlı olan bilim adamlarınınkiydi, o da politikaya karışmamaları koşuluyla. Yedinci perestroykadan beri bu ikinci entelijensiya da onlara iş veren araştırma enstitülerinin çöküşüyle dağıldı, ticarete başladı ya da Birleşik Devletler'e, İsrail'e, Almanya'ya göç etti. Dolayısıyla sekizinci perestroyka Brejnev zamanında doğmuş yeni bir kuşağın eseri olacak: Bilimsel entelijensiyanın çocuklarının. Bunlar 1980'li yıllardan beri Moskova'nın en iyi okulu olan no: 45 tarafından seçilip eğitiliyor (başkentin okulları numaralarla adlandırılıyor).

"No: 45" Batı Avrupa'nın en iyi okullarına yaraşır bir va-

ha. Çocukların isimleri Tatyana, Nataşa, İrina ve Andrey. Ebeveynleri doktor, mühendis, fizikçi ve hemen hepsi de esas mesleklerine yedinci perestroykada *bizness* adı verilen şeyi eklemişler. Bu okulda genç kızlar oğlanlardan sayıca daha fazla ve daha yetenekli; Moskova Üniversitesi'nde de durum aynı. Rus kadınları Sovyet bunalımına erkeklerden daha iyi direnç göstermişe benziyor; sekizinci perestroykadaki rolleri 1993 seçimlerinde Rus Kadınları Hareketi'nin başarısının da hissettirdiği gibi, belirleyici olacak. Okul no: 45'in öğrencileri kusursuz derecede iki dil biliyor ve hepsi de ABD'de kalmış. Birçoğu da Almanca, İtalyanca ve Fransızca öğreniyor. Onlar için Lenin ilkokul kitaplarında gözüken soluk bir ikon; geçmiş hakkında ancak belli belirsiz bilgileri var, ebeveynleri bu konu hakkında pek az konuşuyor: Kuşku yok ki bu deneyim aktarılabilir bir şey değil.

Okul no: 45'in müdürü Leonid Milgram burada pek yaygın olmayan bir öğretim biçimini başlatmış, katılıma dayanan, psikodram ve sosyodram kullanan bir yöntem. Artık geçerliği kalmamış okul kitapları, öğretilen konularda sürekli bir sorgulamaya yerlerini bırakmak üzere terk edilmiş: Çocuklar ilk defa beyinlerine kesinlikler kazındığını değil, tersine kendilerine kesinsizlik ilkesinin ve araştırma zihniyetinin hazır yanıtların yerine verildiğini görüyorlar.

Maşa, Natalya ve Andrey'e bir aylarını geçirdikleri Washington'daki okul hakkında izlenimlerini soruyorum. Tek yanıt: "Akıllı bir sohbet edebileceğimiz kendi yaşımızda muhataplar bulmakta güçlük çektik." Bu sekizinci perestroyka kuşağı için bayağılıklar yasak, yüzeysellik kabul edilemez; onlar sadece asıl olanla ilgileniyorlar. Sekizinci ile birlikte Rusya artık kölelikten toptan kurtulacak gibi görünüyor. Kapitalist olacak ama sadece kapitalist değil. Sekizinci perestroykayı yönlendirecek devletin başı muhtemelen bir kadın olacak, okul no: 45'in eski bir öğrencisi!

Beşinci Bölüm

Asya Tipi Üretim Tarzı

Şafakta, bir lumbozdan Kuzey Çin'in sarı topraklarına yeniden kavuşuyorum. İlk günkü gibi bir duygu ve bekleyişle: Pekin'e yapılan her yolculuk, her seferinde farklı bir gezegene inmek gibi. Çünkü hiçbir imparatorluk bu kadar hareketli değil. On beş yıl önce Mao'nun devasa ve bembeyaz heykeli, yolcuyu havaalanından başlayarak koşullandırıyordu. Yapılan yolculuk biraz resmiyse çevirmen ve onun bekçi köpeği, on sekiz saatlik yolun bayılttığı yolcuyu köprünün başında bekliyor, çiçekler uzatıyor ve Fransız-Çin dostluğu hakkında alışılmış laflar söylemeye girişiyordu. Yolculuğun süresi yarı yarıya azaldı, Mao'nun heykeli kayboldu, Japon malı basit bir taksi yolcuyu başkente kadar götürüyor. Tek koşul, taksiye dolarla ödeme yapmak.

Pekin yolu üzerinde şoföre "Ne var ne yok?" diye sordum. Beklediğim, bana o günün din dersini okumasıydı. Komünist Parti o hafta on dördüncü kongresi için toplanmıştı. Acaba on beşincisi olacak mıydı? Şoför bana neşeyle Mao'nun Taoist tapınaktaki ölümsüzler gibi kırmızı ponponlu canlı renkte süslerle bezenmiş bir kuklasını gösterdi, bir ikon; direksiyonuna asmış. Parti yoksa Mao Zedung'un düşüncesiyle yeniden mi bağ kuruyor? Bir an bile düşünmeyin. "Mao, yol kazalarını önleyen bir tanrıdır" diye açıklıyor bana. İyiliksever bir tanrı mı olmuş? Tam tersi: O kötü bir tanrı, sadece ona tapanları koruyor. Çin, Rusya'daki Stalinsizleştirme gibi bir Maosuzlaştırma tanımadı; Çinliler "Büyük Serdümen"den kurtulmak için onu tanrılaştırdılar.

Pekin durmadan değişiyor, daha kötüye gidiyor. Komü-

nist Parti modernleşme adına –artık tek yasallığını bundan alıyor– eski şehri haritadan sildi ve bunun yerine bir kuşak gecikmeyle Doğu Berlin'in bir benzerini inşa etti. Pek az zaman önce hâlâ imparatorluk sarayının çevresine sığınmış köy ve kara avluların oluşturduğu geometrik bir kompozisyon teşkil eden şehir, otoyollarla kesilen bilinmedik bir banliyö şehrine dönüşmüş. Artık bir değil, üç çevre yolumuz hatta trafik sıkışıklığımız var, diye rejimin sözcüleri gururla bağırıyor. Yaşlı, sağlıksız Pekin'i özleyenler sadece turistler mi? Yazar Simon Leys Çin geleneklerinin madde dışı olduğunu, eski taşlarla ilgilerinin bulunmadığını iddia ediyor. Yine de bazıları 1960'lı yıllarda şehrin surları yıkıldığı zaman, ki sadece birkaç kapı arta kalmış, ağladıklarını hatırlıyorlar. Yaşlı Pekinliler, eskinin kara avlusunu da dostluk, ailenin toplanma, gürültülü kavgalar ve sırasında yemek pişirme, kümes ve domuzluk yeri olarak özlüyorlar.

Yarım kalmış beton kule ve parmaklıklar arasında daha mı rahatlar? Üst üste yığılmışlığı, sağlıksızlığı ve sıkışmayı gördüğünüz zaman bundan çok emin olamıyorsunuz. Bu apartmanların balkonlarında saksı bitkileri, içselleştirilmiş ve tehlikede olan bir geleneğe tanıklık eder gibi atmosferik kirlenmeye karşı savaşıyor.

Tiyananmen Meydanı'ndaki üzerinde bandroller ve çiçek kütleleri kongreyi kutluyor: Halk deneyimle hiçbir şeyin devrimden yorucu olmadığını biliyor. Bu yüzden her şeyden önce hiçbir şey olmamasını bekliyor ve yeni düşünceye ayak uydurmaya da hazır: "Zenginleşin ve politika yapmayın." Bu hâlâ komünizm mi? Parti öyle olduğuna garanti veriyor. Aparaçikler, pazarı araç olarak kullanarak, sosyalizmi bir amaç gibi inşa ettiklerini söylüyorlar. Şangay borsası 1992 baharında açıldığı zaman resmi *Halkın gazetesi* Karl Marx'ın da Londra borsasında spekülasyon yaptığını hatırlattı; Şangaylılar hisselere öyle hücum ettiler ki "Marksist" spekülatörlerin yüzlercesi ayaklar altında kaldı.

Artık sosyalist olmayan ve kapitalistliği de reddeden bu yeni ekonomi nedir?

Sosyalist Pazar Ekonomisi

Ji Şongvey biliyor. Parşömen gibi bir derisi, Çin'de yaşlılığın ve hayatta kalmanın verdiği bir otoritesi var. Bulunduğu mevki kuşku yok ki cesaretten çok esneklik gerektirir. Ji'nin çevresinde köleleşmiş asistanlar, not alan kâtipler ve çay servisi yapan kız koşuşturup duruyor. Kışın buz kesen, yazın fırına dönen, devlet konseyinin bu geniş ve pis salonunda rahatlıyor, konferansın sessiz geleneğini yeniden yaşıyorum: Lekeli halılar, çökmüş koltuklar, her katta tuvalet kokuları, içinde yüzen yaprakların kıvamlı bir çorba haline getirdiği yakıcı çay. Parti bürokratlarının yorumuna göre modernleşmenin işareti olan yeni bir ayrıntı var: Konuşmamız batıda üretilmiş asansör müziği üstünde sürüyor. Bunun dışında hiçbir şey değişmemiş. Bir de ev sahibim. Ji Şongvey'in oturduğu koltuktan 1979'dan beri çok "baş ekonomist"in geçtiğini gördüm! Her tasviyeden sonra, hepsi sırayla Parti'nin gelecek yüzyıl için politikasını açıkladı ve başka hiçbir olasılığın göz önüne alınamayacağına garanti verdi. Bu devlet konseyi, Çin'in ekonomi politikasına karar veren en yüksek merci. Ama gerçek rolü, tutarlı bir söylemle bütün Çin'i oluşturan çeşitliliği ve çelişkili deneyimleri yasallaştırmak da olabilir.

"1979'dan beri" diye açıklıyor Ji Şongvey, "Çin Komünist Partisi Marksizm-Leninizm ilkelerine uyacak gelişme yolunu arıyor. SSCB'nin ve Avrupa'nın yok olmuş komünistlerinin bulamadığı yolu." Dâhi elebaşı Deng Şiao Ping tarafından tevazuyla "reform" olarak adlandırılan bu araştırma tamamlanmış; büyük keşif, 1992'deki XIV. kongrede ilan edilmişti. Adı "sosyalist pazar ekonomisi". İşte bu kadar basit.

Ji Şongvey bana bu yeni tarzın ilkelerini özetleyebilir miy-

di? Hayli zor diye yanıtlıyor, çünkü parti genel sekreterine bunu kongreye açıklamak için iki saat gerekti. "İki bin karakterlik bir metin" diye belirtiyor muhatabım, konunun ağırlığını göstermek için.

Asistanlar, katıldıklarını söylüyor, kâtipler defterlerine herkesin bildiği bütün bu şeyleri imparatorluğun arşivlerine geçirmek için not alıyorlar. Ji her şeye rağmen beni aydınlatmaya çalışıyor:

"Bizim keşfimize kadar dünya haksız bir biçimde pazar ekonomisinin kapitalizm ile eş olduğunu düşünüyordu. Ağır bir hata. Ama bilgi gelişme gösterdi."

Ben de özenle bütün bu bayağı sözleri kelimesi kelimesine not ediyorum, çünkü otoriter bir rejimde biçim içerikten ayrılmaz. Elbette biçimin tek gerçek öz olması mümkün.

"Kapitalist ülkelerde" diye sürdürüyor Ji Şongvey, "kapitalizmle bağları koparmadan plan yapmak olanaklı oldu; örneğin 1945 sonrası Fransa. Bunun tersi biçimde, pazar ekonomisini sosyalizmi inşa etmek için araç olarak kullanmak da olanaklı. Pazar ekonomisi nesnel bir büyüme etkeni, ideolojik bir seçim değil."

Bana öyle geliyor ki Marksizmden hayli uzaktayız. Ji Şongvey, 19. yüzyılın sonundaki bir geleneği izliyor. Zang Zidong gibi Çin'in batıdan teknikler almasını ama geleneklerine sadık kalmasını öneriyor; ne Çin'de ne başka yerde işe yaramayan bir ayrım. Çünkü batının tekniği kültüründen ayrılabilir bir şey değildir. Ben, Çin ekonomisinin neye dayanarak hâlâ sosyalist, başka bir deyişle orijinal adlandırılabileceğini soruyorum, madem ki pazarı kabul etti.

Çinli resmi merciler sorulardan nefret eder. Özellikle de saygısız iseler. Ji Şongvey zaman kazanmak için, yaprakları uzaklaştırmak üzere çay kâsesine üflüyor ve bir sigara yakıyor. Vatansever bir zehirlenme bu, çünkü tütün vergisi, merkezi hükümetin vergi gelirlerinin üçte birini oluşturuyor. Çevresindekiler bu andan birkaç dakikalığına savuşmak için faydalanıyorlar. Çin çayının idrar söktürücü bir etkisi var.

"Çin sosyalisttir" diye açıklıyor Şongvey, "çünkü bir devlet planlaması sürdürüyoruz, çünkü hâlâ kamu mülkiyeti egemen ve çünkü ücretler yapılan işe göre belirleniyor, sermayeye göre değil." Pazar etkili olduğuna göre diye kabul ediyor Ji Şongvey, bu yavaş yavaş el emeğine yayılacak. Çin'in baş ekonomisti kamu girişimlerinin önemli sayıdaki ücretli fazlasından kurtulmasını teşvik etmek için ulusal bir işsizlik sigortası sisteminin yaratılmasını hedefliyor.

Bunu 1980'de de duymuştum ama değişen hiçbir şey olmadı: Devletin nereden kaynak bulacağı bilinmiyor.

Şangay ve Şenzen'de borsalar açıldı, devlet işletmeleri özel mevduat biriktirmeleri için insanlara çağrıda bulunuyor; bu, şirketlerin özelleştirileceğinin bir işareti mi? Bana hiç de değil diye açıklanıyor. Dağıtılan hisseler, sonuçlar üzerine endeksleniyor, hiçbir şekilde mülkiyet hisseleri değil. Özel girişimciler kendi işletmelerini kurabilirler ama kamu sektöründeki her türlü özelleştirme konu dışı.

Bu kısıtlama niye? Yanıt garip: Özelleştirme konu dışı çünkü bunun sosyalizme zararı dokunurdu ve aynı zamanda "Rusya deneyimi gösteriyor ki özelleştirme başarısızlığa uğramıştır."

Neden söz ediyoruz? Ji Şongvey'le konuşmamızın geçtiği 1993 sonbaharında Rusya'da özelleştirme başarısızlığa uğramadı, bunun çok basit bir nedeni var, çünkü hiç başlamadı. Özelleştirme konu dışı tutuluyorsa herkesin bildiği gibi Çin'de kötü işletilen kamu girişimleri nasıl etkili hale gelecek? Birbiriyle rekabete sokulmalarıyla diye lafı çeviriyor Ji Şongvey. Çin sosyalist ekonomi modeli devlet işletmelerini rekabete sokmaya dayanıyor. Bu yeni bir şey değil, çünkü Macaristan'da 1956'da komünizmin düşüşüne kadar yapılan deneme de buydu. Gorbaçov perestroykasının merkezi hedefi de buydu: Sosyalizmi etkin hale getirmek. Gorbaçov pazar taraftarıydı ve özelleştirmeye karşıydı; işte özellikle bu temel çelişkiden dolayı perestroyka öldü. Yeni Çin modeli eski Macar modelinden ve Gorbaçov perestroykasından neyle farklı?

Ji Şongvey'in yanıtı batılı mantığına itaat etmiyor. "Çin modeli," diyor "Macar ve Rus modelleriyle karşılaştırılamaz, çünkü onlar başarısızlığa uğradılar ve biz başarıyoruz. Kanıtı Güney'de" diye noktalıyor Ji Şongvey, kayıtlara geçirilmesini ister gibi.

Güney mi? 1992 yazında taçsız imparator Deng Şiao Ping güney bölgelerine hayli gürültü koparan bir yolculuk yaptı. Kanton ve Şenzen serbest bölgesine. Pekin duvarlarındaki boyalı panolar yaşlı devlet adamının ilk ve son yolculuğunun ne olduğunu hatırlatıyor. Bu simgesel yolla orada kendisini gösteren "iş ateşi" bütün Çin tarafından izlenecek model olarak teşvik edildi: "Güneye gitmek," reformu benimsemek, "sosyalist pazar ekonomisini kurmak" demek oluyor.

Biz de güneye doğru gidelim ve bakalım orada gerçekten neler olup bitiyor.

Kanton'da İlkel Kapitalizm

– Mercedes mi, hangi Mercedes?

– Belediyenin avlusunda gördüğümüz Mercedes, kime ait?

Yi Zi Vei sorumla boğulmuş gibi oluyor. Yabancı konuklara sakladığı gülümsemesi kayboluyor. Yi yamaklarıyla Kanton dilinde konuşuyor ve havasına yeniden kavuşuyor:

– O Mercedes'i biz hiç görmedik. Kuşkusuz, onu avlumuza bırakmış olan bireyci bir tüccara ait.

"Tüccar" ve "bireyci": Komünist Parti'nin bölgesel sekreteri ve Kanton banliyösündeki Ping Zu şehrinin belediye başkanı olan Yi tarafından çifte küfür. Israr etmiyorum. Yalan açıkça ortada ve Çin'de de muhatabının yalanını ortaya çıkarmamak son derece önemlidir. Mercedes kuşkusuz Yi Zi Vei'ye ait. Sefalet okyanusunun ortasındaki bu olay yolsuzluğun işareti mi? Büyük olasılıkla. Ama bu aynı zamanda işletme zihni-

yetinin ürünü de olabilir. Çünkü Yi, iyi bir komünist olarak "sosyalist pazar ekonomisi"nin çizgisini sadakatle uyguluyor.

"Komünizmin pazar aracılığıyla" inşa edilmesinde altmış milyon kişilik Kanton bölgesi, aşağı yukarı bir milyar ve iki yüz milyon Çinlinin taklit etmeye davet edildiği model. Ve bu bölgede Ping Zu yarışı başta götürüyor. 1960'lı yıllarda Mao'nun küçük kırmızı kitapta toplanmış özdeyişlerini okuyarak buğday üretimini iki kat artıran Dazhai bucağından ilham almak gerekiyordu. Bundan böyle Ping Zu'yu izlemek gerekiyor. "Kedinin renginin önemi yok, önemli olan fareleri yakalaması" diyordu Deng Şiao Ping.

Görelim bakalım partinin sekreteri Yi Zi Vei Mercedes'ini nasıl yakalamış. Kendi alın teriyle değil, daha çok Ping Zu'nun krom kaplama fabrikasındaki Bayan Li'nin alın teriyle. Bayan Li yirmi yaşında, ailelerinden ve pirinç tarlalarından sökülüp alınmış kendi kuşağından beş yüz genç kızla birlikte sosyalist pazar ekonomisinin hizmetinde şok işçi olarak çalışıyor. Bayan Li, haftada altmış saat, üçüncü elden Almanya'dan edinilmiş ilkel makineler üzerinde, sonunda Avrupalı ya da Amerikalı bir burjuvanın (kitch) salonuna ulaşacak olan çeşitli nesneleri; şamdanlıkları, kap kacağı bir krom banyosunun içine daldırıyor. Ücreti yüksek kabul edilebilecek bir rakama ulaşıyor, ayda sekiz yüz yuan (aşağı yukarı yedi yüz Fransız Frangı); buna ek olarak diye belirtiyor Yi, bekârlar yatakhanesinde bedava lojman.

Niçin Çin sanayisinin ortalamasından yüksek bir ücret? Çünkü diyor fazla sıkılmadan Ping Zu'nun belediye başkanı, bu, riskleri olan bir iş; bayan Li ciğerlerini burada bırakacak, yerine de kolayca biri bulunacak, çünkü Yi küçücük tarlalarını bırakarak parti bürokratlarının kırdaki haraçlarından kaçan ve büyük sınai merkezlerine doğru akın eden milyonlarca köylünün oluşturduğu bitmez tükenmez stokun içinden herhangi bir başkasını alabiliyor; 1994 baharında iki yüz elli milyon köylü resmi işsiz olarak kaydedilmişti.

Ping Zu'daki bu fabrikada gürültü, emniyetsizlik, dağınıklık, birbirine karışan mutfak ve kullanılmış su kokuları, Zola'yı tatmin edecek bir doku oluşturuyor ya da daha iyisi, Manchester'da 1840'lara doğru işçilerin koşullarını betimleyen Friedrich Engels'i. Çinli yöneticiler bir hattat yeteneğiyle Marksistlerin o kadar uzun zaman önümüze sürdüğü karikatürleri kopya ederek ilkel kapitalizmi yeniden icat ettiler.

Yi Zi Vei tahlilime sinirleniyor. Sosyalist pazar ekonomisi kapitalizm değil, "onun aşılması" diyor, çünkü bu krom fabrikası özel mülkiyet değil, kapitalist değil, işçi cemaatine ait. Varsayım bu ya, işçiler yılda bir kez Bay Yi'nin kendilerine önerdiği planı oylamak üzere toplanıyorlar. Söylemeye bile gerek yok, plan her zaman onaylanıyor; daha da iyisi, "hedefleri aşılıyor". Görülüyor ki sosyalist pazar ekonomisinin dili ve sloganları Stalin-Maocu belagattan hiç de kopmamış.

Bu yeni işletmelerde üretim araçlarının sahibinin kim olduğunu ve gerçek karar yetkisinin kimin elinde bulunduğunu anlamak, yabancı gözlemci için içinden çıkılmaz gerçek bir Çin bilmecesi. Resmi olarak sosyalist pazar ekonomisinde beş tür mülkiyet iç içe yaşıyor: Önemli sanayilerin neredeyse tamamını kapsayan devlet mülkiyeti; özellikle küçük ticaret ve zanaat için geçerli özel mülkiyet; devletin yine mal sahibi kalarak köylülere toprak kiraladığı kontratlar; daha çok Ping Zu'daki fabrika tipi kooperatifler ve Çin kamu sektörünü yabancı kapitalistler ile işbirliğine götüren özel şirketler olan "joint-venture"lar.

Bu mülkiyet biçimleri içinde en dinamiği, "reform"un gerçek motoru olan dördüncüsü: Kooperatifler. Ama bunlar kooperatif değil! İşçi meclisi paravanı arkasında gerçek yetki hükümet tarafından iş dünyasına atılmaya çağırılmış olan yerel aparaçiklere ait. Ping Zu fabrikasının gerçek patronu Yi Zi Vei aynı zamanda belediye başkanı, Komünist Parti sekreteri, işletmenin müdürü ve bundan başlıca yarar sağlayan kişi: Mercedes'i anımsayalım...

Çinliler Çinlileri Nasıl Sömürüyor

Yoldaş Yi'nin yetkisi Marksizmin resmi perdesi arkasından kendini gösteriyor; ama bunun ardında başka bir perde daha saklanıyor ve Yi'nin Mercedes'i sosyalist pazar ekonomisinin yüzeysel gösteriminden başka bir şey değil. Çin'in pek az döviz sahibi olduğu bilindiğine göre, Yi makinelerini satın almak için gerekli sermayeyi nereden buldu? Kendisi de üretiminin % 95'inin ihracata yönelik olduğunu kabul ettiğine göre, müşterileri kim?

Önemli: Hong Kong, Tayvan, Singapur, bu pazar ekonomisinin anahtarlarını elinde tutuyor. Batıdan gelen birkaç kredi ile Avrupalılar ve Amerikalılarla yapılan ender joint-venture'lar dışında bu Çin "kooperatifler", deniz ötesi Çinlilerin sermayeleri ile yine bunlar için çalışıyor. Otuz ila kırk milyon göçmenden oluşan girişimci bir diaspora, Pekin yöneticilerinin kutsamasıyla, kıtada kalan milyarlarca Çinliyi "sömürüyor". İdeolojik paravan ve uluslararası ticaretin kuralları tarafından korunan bir gizlilikle işleyen deniz ötesi kapitalistlerin ve Pekin komünistlerinin kutsal işbirliği. Ping Zu'daki fabrikanın ürünleri bunu gösteriyor: Hiçbir yerde "made in China" ibaresi yok. Yi'nin kendisi de şamdanlarının ve vantilatörlerinin gideceği nihai noktayı bilmiyor. Kendisine *cash* döviz ödeme yapan bir aracıya bunları teslim etmekle yetiniyor.

Hüzünlü kişiler ya da Marksist tahlili özleyenler deniz ötesi Çinlilerin emperyalistler gibi davrandığını, Çin halkını sömürerek kıtadaki düşük ücretler sayesinde önemli çıkarlar elde ettiklerini belirteceklerdir: 1920'li veya 1930'lu yılları anımsatan utanç verici bir sömürü. O zaman da benzer bir şema ile batılı emperyalistler sömürüyorlardı. Üstüne üstlük yeni sömürücüler "emperyalizm" zamanındaki gibi içerideki aracılar ağına, *kompradorlar*'a dayanıyorlar. Bu yeni işbirlikçiler, komünist bürokrasinin aralıklarına nasıl sızacaklarını

biliyorlar. Çin'de o olmadan hiçbir şey yapılamayan nadir maddeyi ellerinde tutuyorlar: *Guanksi*, yani ilişkileri. Kabaca söylemek gerekirse, kime rüşvet vermek gerektiğini çok iyi biliyorlar.

Çin kadar eski olan bütün bunlar 1979 "reformu"ndan önce gizli kapaklı yapılırken, artık çalımla ortalıkta gözüküyor: *Komprador* cep telefonuyla kendini tanıtıyor. *Guanksi*'sinin simgesi bu telefondan hiçbir zaman ayrılmıyor, herkesin gözü önünde kullanıyor, mümkünse de Kanton'daki büyük bir otelin barında. Cep telefonu *komprador*'u imparatorluk Çin'inde yeşimden bir düğme ya da tavuskuşu tüyleri mandarinin rütbesini belirttiği gibi diğerlerinden ayırıyor. Yeşim düğmenin güzel kadınları etkileyip etkilemediğini bilmiyorum ama açık ki Kanton'da cep telefonuna güçlükle karşı koyuyorlar.

Yolsuzluğun Yararlılığı Üstüne

Yi, sahibi değilse bile parti adına yönettiği kooperatif işletmeden yarar sağlayan kişi. Demek ki yolsuzluk yapıyor. Bu çok ciddi bir şey mi? Batı ahlakına ve Konfiçyus geleneğine göre evet. Ama bu ahlaksızlık hiçbir nesnel değer üretmiyor mu? Yi'nin girişimci zihniyetini teşvik ediyor ve iş yaratıyor. Yi'yi reforma bağlayan da yine o; kötü kazanılmış para aracılığıyla sosyalizmin yıkılmasının nesnel bir işbirlikçisi oluyor ve bu yolla da bir çeşit kapitalizmin inşa edilmesine aracı oluyor.

Bu ahlaksızlık olmasa, Çin Komünist Partisi kadrolarını reformla ilgilendirmek olanaksız olurdu. Nomenklaturanın ve halkın küçük prensler olarak adlandırdığı bunların çocuklarının yolsuzluğu sayesinde, reform büyük olasılıkla hareketi başlatmış olan seksenliklerin kayboluşundan sonra da sürecek. Çelişkili biçimde bu yoldan çıkma Çin kapitalizminin kökenlerinde, Weber tarafından Batı kapitalizminin başlatıcısı olarak görülen Protestan etiğiyle aynı işlevi görüyor.

Belli bir eşiğe kadar. Çünkü ahlaksızlık işletmenin bütün gelirlerini yiyip bitirerek yatırımı öldürüp, bir halk ayaklanmasına da yol açabilir. Erdem adına herhangi bir mesih ortaya çıksa –bugün ona köktendinci denir– ve rejimi yıkmaya kalkışsa bu Çin tarihinde bir ilk olmaz. Çin dinlerinde tek bir tanrı yok ama eskiden beyaz lotüs, boksörler ya da Tiananmen gibi ahlaksal büyük ayaklanmalara ilham vermiş olan azizler bolca var. Yeni bir hanedan karşıtı ayaklanmanın riskleri son derece reel ve bunun yetişeceği toprak da son derece verimli: Gizli örgütler yeniden boy atıyor, kraliyet sonunun işareti gibi.

Parti, kalıcılığı açısından daha çok bu yönden kaygı duymalı ve öyle görülüyor ki, demokrasinin dört bir yana dağılmış –ya da sürgündeki– partizanlarından çok da bu yönden kaygı duymakta.

Peki yolsuzluğu, hem Parti'nin kadrolarını "satın almaya" yetecek hem de ekonomi ve kamuoyu için kabul edilebilecek bir oranda kalması için nasıl ayarlamalı? Başka bir deyişle, komünist bir devleti nasıl hukuk devletine ve bir nomenklaturacıyı nasıl gerçek girişimciye döndürmeli?

Tayvan'da böyle olduğuna göre, olanaksız değil. Ama Yi, Çin'de yolsuzluk olduğunu kesinlikle reddediyor. Nedeni de açık: "Halkın, yolsuzluk yapanları ihbar edebileceği direkt bir telefon numarası var, yani yolsuzluk olması olanaksız." Üstelik Yi samimi görünüyor, bu da bizim yabancı anlayışlarımızı Çin toplumunun üzerine yapıştırmanın ne kadar güç olduğunu gösteriyor. Kıta Çinlileri için kapitalizm her yolu kullanarak para kazanmak anlamına geliyor, özellikle de Batılıların sırtından: Resmi bir görüşme için Kanton belediyesine kabul edilmemin ardından, çağrıldığım belediye salonunun –tuzlu!– kiralama faturasını sunuyorlar. Hiç umursamadan sosyalist pazar ekonomisi için, diyorlar.

Çin'i Yorumlamanın İki Yolu

Okuyucu lütfen, tahlilimin bu devasa kıtadaki tek bir kooperatif ziyaretine dayandığını düşünmesin! Ping Zu kooperatifi gerçekten de var, ama geçen on beş yıl boyunca keşfetmek olanağı bulduğum diğer onlarcasının bir temsili sadece. Bay Yi de var gerçekten, onunla tanıştım, ama o da kendi tipindeki sürüyle girişimci-bürokratın bir temsili. Son olarak; Ping Zu'nun üstünde durdum çünkü Çinli yetkililerin kendileri de burayı diğer Çinli girişimcilerin boy ölçüşmeleri gereken olumlu bir deneyim olarak görüyorlar.

Sözlerim bazıları tarafından olumsuz, hatta alaycı görülecektir. Niyetim bu değil. Ping Zu, birden fazla biçimde yorumlanması gereken çağdaş Çin'in bir gerçekliğidir. Marksist bir gözlükle bakıldığında bu olaylar sömürü olarak nitelendirilip sosyalist bir düzen kurmaya yönelik bir devrimi meşru kılabilir. Klasik bir Marksist Ping Zu'da çevrenin, sağlık gereçlerinin, altyapının, okulların mümkün olan en hızlı zenginleşme için feda edildiğini, bütün enerji ve kaynakların bu amaç için seferber edildiğini ihbar edecektir. Sosyalist pazar ekonomisine uygulanan Marksist tahlil, proletaryanın Çinli uşakların desteğiyle uluslararası kapitalizmin çıkarı için sömürüldüğü sonucunu çıkarmamızı sağlayacaktır. Eğer bugün Çin'de bir tek Maocu kalmış olsaydı Mao'nun 1947'de Çin ekonomisi hakkında yaptığı tanımı olduğu gibi alıp kullanabilirdi: "Bürokrasi, devlet tekeli, feodalizm, kompradorlar!"

Aynı olgular, eski liberal prizmadan bakıldığındaysa kapitalizmin başlangıç evresi olarak görülebilir. Tayvan, Hong Kong ve Singapur'da yirmi yıl öncesinin ilk fabrikalarını bilenlere göre, bu "ejderha"ların başlangıç atılımı da Kanton'dakine benziyordu. Yi bir "sömürücü" ama Tayvan'daki ilk girişimciler de melek değildi. Krom kaplama atölyesindeki Bayan Li şüphesiz sömürülüyor; peki Komünist Parti'nin "yerel imparator"u Liu *(Tu huangdi)* emirleri altında pirinç tarlasın-

da beli kırılırken daha mı az sömürülüyordu? Bu "sömürü" terimi hayli karmaşık: Kapitalizm karşıtı eleştiri buna tamamen olumsuz bir anlam yükledi, oysa birçok fakir halkın dramı sömürülmek değil, tersine sömürülmemek ve bu yüzden uç noktada bir sefalete mahkûm olmak.

Dolayısıyla liberal bir tahlile göre sosyalist pazar ekonomisi el emeğinin niteliksiz, girişimcinin pek az yaratıcı ve pazardaki karşılaştırmalı avantajın da kırılgan ve geçici olduğu, kapitalizmin ilkel bir evresidir. Bu gerçeğin hiçbir şekilde dikkate alınmadığı tek kuram ise Çinli yetkililerinki: "Sosyalist pazar ekonomisi" lafı hiçbir gerçekliğe denk düşmüyor; kapitalist sömürü, dünya pazarına açılma ve komünist bürokrasinin hem siyasal hem de ekonomik iktidarı elinde tutan tek güç olması durumunun bir arada sürmesini meşru kılmaya yönelik aceleci bir ideolojik makyajdan başka bir şey değil.

Çin'i açıklamaya çalışan bunca kuram arasında nasıl bir seçim yapmalı? Komünist Parti, kapitalizmin düşmanı olmaktan çok Çin'deki öncüsü mü? Özgün kapitalizme doğru bir ilerleme gerçekten vazgeçilmez mi? Bu yeni Çin'de üstün değer haline gelen para, komünizm kalıntılarının –siyasal ve ekonomik cihaz da dahil olmak üzere– direnemeyeceği kadar güçlü olacak mı? Kıta Çin'inin Tayvan ya da Hong Kong gibi olması garanti mi? Deniz ötesi Çinliler tarafından içeri sokulan kapitalizm virüsü kıtadaki bir milyarı ele geçirecek mi?

Kapitalizmin eskiden komünizm için söylenen tarihin son noktası olmasının Çin'e gerekip gerekmediği konusunda kesin bir veri yok gibi görünüyor. Çünkü Çin'deki sosyalist pazar ekonomisi, paraya duyulan delice tutkuya rağmen bir pazar ekonomisi olduğu kadar sosyalist bir ekonomi olmayı da sürdürüyor: Oyun daha bitmedi. Sürgündeki yazar Zhao Fusan'a göre "Çin, sosyalist pazar ekonomisiyle birlikte feodal sosyalizmden feodal kapitalizme geçti." Batılılar sosyalizmin bir kenara bırakılmasından şaşkınlık duyuyorlar, Çinliler ise özellikle feodalizmin sürdüğü saptamasında bulunuyorlar.

Komünist Parti'nin davetiyle bakışlarını Çin'e çeviren batılıların başlıca gördüğü başlıca değişen şeyler; Çinlilerin çoğunluğu için ise hâlâ varlıklarını yöneten değişmez kanunlar. Reforma duyulan ilgi devlet işletmelerinde ve geleneksel tarımda çalışan Çinlilerin kooperatiflerde çalışanlardan çok daha fazla olduğunu unutturuyor.

Büyük Kazanda Pişen Pirinç

Sosyalist pazar ekonomisi, zafer bildirileriyle duyurulan büyüme oranlarının arkasına saklanan Çin devlet işletmesi, "büyük kazanda pişen pirinç" *(daguofan)*, "demir kâse" de denen kolektivizm ve ömür boyu garanti işin birlikteliği hâlâ başlıca ölçü. Elbette hileli resmi bildirilere bakacak olursanız bu devlet işletmeleri 1979'da sınai üretimin tamamını oluştururken, bugün üçte ikisini, örnek Kanton bölgesinde ise üçte birini oluşturmakta. Ama devlete ait olmayan bu üçte bir (?) özel mülkiyet de değil. Yerel kooperatifler devlet işletmeleriyle asla rekabete girmiyor; zorunlu olarak hafif sanayi, tüketim ürünleri ve ticaretle kısıtlı kalıyor. Gerçekten özel olan minik işletmeler ise günlük tüketim malzemeleri, ticaret, zanaat ve küçük tarımla sınırlı.

Yani reform ekonomiyi özelleştirmedi, üst üste katmanlar halinde bir yetki sırasına koydu: Yukarıda, sanayi, enerji ve taşımacılığın esas efendisi devlet sektörü; ara katta küçük sanayi; zemin katta ticaret. Bu katların arasında da pazar ve fiyat serbestisi tarafından düzenlenmeyen her ekonomiye yağlama için gerekli olan aracılar gidip geliyor. Bu emir-komuta zincirinin tepesinde ise Fransızcanın Türkçeye olduğu kadar yakından, binlerce kilometre öteden yolladıkları resmi mandarin dilinde emirlerle Pekinli memurların yönetmesi ve planlarını yapması gibi şüphe götürür bir ayrıcalığa sahip devlet fabrikası var.

Konuyu basitleştirmek için, 1979'dan beri bütün Çin'e yayılmış otuza yakın devlet işletmesinde yaptığım gözlemleri tek bir işletmeye, Kanton'daki Sinopec'e ve müdürü Zhuang'ın omuzlarına yükleyeceğim.

Sinopec'in müdürü Zhuang, dünyadaki benzerleri gibi rekabete girmeyen her kamu işletmesi yöneticisinin mahkûm olduğu tutarsız bir rolde sıkışıp kalmış: Özel bir girişimci kadar etkinmiş gibi yapmak. Sözlerini tamamlamak ya da doğruluklarını gözetmekle yükümlü arkadaşlarının ortasında, kaçınılmaz çay kâsesinin önünde, "Sinopec artık eski model bir sosyalist devlet işletmesi değil" diye uzun uzun açıklamada bulunuyor. "Fabrika bütün halka ait ama pazar ekonomisine tabiymiş gibi işliyor." Ya da neredeyse, çünkü "Çin geçiş aşamasında", vb.

Bildik hava. Zhuang kötü bir tip değil. Hatta bazı aparakçiler gibi onurlu ve uzman olmasından şüpheleniyorum. Ama Kanton'da tekel olan bu gübre fabrikasının müdürü, sonuçlarını denetleyemediği bir durum mantığına kapılmış. Stalin-Maocu dönemin mirası olan Sinopec'in Sovyet işletmeleri gibi idare edilmesi olanaksız bunun nedeni de onlarınkiyle aynı: Ne rekabet ne de tüketiciler tarafından ceza gören bir devlet tekeli zayıf bir sonuç için çok enerji harcamaya mahkûmdur.

Peki Zhuang ne yapsın? Ve işletme devlet tekeli olduğuna göre verimliliğini nasıl ölçmeli? Ne özel ne kamusal ne Çinli ne yabancı hiçbir rakip Kanton bölgesindeki kırk ya da elli milyon köylüye yönelik olarak gübre üretmek ve satmak hakkına sahip değil. Öyleyse yeni "pazar sosyalizmi"nin eski devlet sosyalizminden nesi farklı? Reformdan önce işletme, hammaddelerini sabit bir fiyatla merkezden alıyordu; gübre üretiminin tamamını da yine sabit bir fiyatla bunu dağıtmakla yükümlü başka bir devlet idaresine teslim ediyordu. Artık merkezi devlet hammaddenin ancak yarısını veriyor, kalanı bulmak ise Zhuang'ın işi. İşte bu noktada cep telefonları ile aracı-

lar devreye giriyor. Sinopec çıkışta üretiminin % 20'sini düşük bir fiyatla merkezi yönetime vermek zorunda. Bütün köylülere olduğu gibi kamu işletmelerine de uygulanan bu teslimat bir tür zorunlu tahsilat, bir zorunluluk. Çin Komünist Partisi'nin *novlangue*'ında bunun adı "kontrat sistemi". Garip bir kontrat bu, tartışmaya kapalı ve eşit durumda olmayan ortaklar arasında! Bu kontrattan arta kalan üretimin % 80'ni ise Zhuang serbestçe pazar fiyatına satabiliyor. Bu da marketing'i keşfetmesine ve kendi alanında ilk kez bir satış ekibi oluşturmasına yol açmış. Rekabet fazla canlı olmamalı ki Sinopec'in "ticari servis"i, sekreter ve şoför dahil olmak üzere on bir bin ücretli içinden sadece on iki kişi çalıştırıyor...

Dolayısıyla gübre tüketicisi köylüler kral değil, Sinopec tekelinin sömürdüğü kurbanlar; bunun sonuçları ise kırsalın fakirliği, tarım üretiminin geriliği, besin fiyatlarının yükselmesi. Bundan kim yararlanıyor? Sinopec'in on bir bin ücretlisi: Reformun bir türlü ortadan kaldıramadığı, üyeleri devlet fabrikalarının işçileri olan ayrıcalıklı bir elit sınıf, "Mao yılları"nın arkeolojik bir katmanı. Kamu dinazorlarının hazımı zor; siyasal rejim kâğıt üzerinde hâlâ proleter olduğu için bunların dönüştürülmesi Çin'de daha da zor. Bir devlet işletmesindeki son karar mekanizması ilkesel olarak "manager"lar ya da merkezi yönetim değil, "işçi meclisi". Bu elbette bir hayal ama uygulamada söz konusu işçilerin bilincine kök salmış ve onları "demir kâse"lerine yapılacak her tür müdahaleye karşı koymaya itiyor. Onları anlıyorsunuz: Devlet işçisi ömür boyu işe alınıyor, konutu var, besleniyor, işletme tarafından tedavi ediliyor, ailesi de öyle. Bu "demir kâse"nin sonraki kuşağa miras kalması ve devlet işletmelerinde işçi hanedanlarının oluşması ender bir olay değil. Buna karşılık işçiler de 1989 Tiananmen ayaklanmasında görüldüğü üzere, komünist rejimi destekliyor, öğrencilerin yardımına koşuyorlar.

İşten çıkarmak mı? Düşünülemez ve neredeyse olanaksız: Söz konusu kişinin çok ciddi bir hata yapması durumunda bu-

na işçi meclisinin izin vermesi gerekiyor: Söz konusu olan ancak gerçek bir suç ise. Zhuang'ın hareket alanı işe alma konusunda da geniş değil: Öğrenciler üniversite ya da mühendis okullarından çıkar çıkmaz garanti bir iş sahibi olacak biçimde işletmelere alınıyor; gerçekte ise devletin ücretlileri oluyorlar.

"Demir kâse"yi kıramayan ve yontamayan reform Zhuang'a yine de bir nebze olsun hareket yeteneği sağlıyor: Sabit efektifle emekliye ayırmalar, kontrat üzerinde işe almalara olanak sağlanarak ödüllendiriliyor. Sosyalist pazar ekonomisinde sıradan bir iş sözleşmesi bile beş on yıl sürüyor: İşin esnekliği nerede? Bu, özellikle devlet işletmesini bırakıp bir joint-venture ya da kooperatifte çalışmaya giden ücretliye yarıyor diye itiraf ediyor Zhuang.

"Demir kâse" kırılmaz bir şey, üstelik kimseye ait değil.

Çin kooperatiflerinin kime ait olduğu bilinmediği gibi "reforme edilmiş" devlet fabrikalarında kimin neye karar verdiği de bilinmiyor: Kuramsal olarak egemenlik işçi meclisinin ama stratejik kararları Pekin yönetimi alıyor ve bir de yönettiklerini iddia eden manager'lar var. Komünist Parti'yi unutacaktım: Sinopec işletmesindeki bin üyenin sekreteri Zhuang'ı "İşletmenin sosyalizmi inşa etmeyi unutmaması için" sürekli gözetliyor.

Gerçekten istenen, hedef ve sorumluluk seyrelmesi olmasın? Peki fazla eleştirimle reform'un dinamizmini mi küçümsüyorum? Reformun mantığının özelleştirmeye yol açması gerekmez mi?

Muhataplarım afallıyor: "Lütfen biraz daha çay alın." "Çok sıcak, değil mi?" "Bahar bu yıl biraz erken geldi, ne dersiniz?" "General de Gaulle'ün Çin'i tanımasına içelim!"

Ama özelleştirme, diyordum...

Zhuang yeniden söylemini yakalamayı başarıyor: "Kolektif mülkiyet kapitalist mülkiyetten üstün olduğu için bu, sosyalist pazar ekonomisine göre bir gerileme olurdu." Üstelik diye ekliyor, halk bunu kabul etmezdi.

Ben de Zhuang'a, bir kamu işletmesini etkin biçimde idare etmek için sadece iki yol olduğunu açıklıyorum: Ya özelleştirmeli ya rekabete tabi tutmalısınız; her ikisini de dışlarsanız, Çin ekonomisi durgunluğa mahkûm olur, yeni özel girişimciler de merkez dışı ve parazit etkinliklere hapsolur.

Zhuang üçüncü bir varsayım öneriyor: "Bir kamu işletmesi para kaybediyorsa bu, kötü yönetildiği ve çalışanlarının yeterince teşvik edilemediği anlamına gelir." Garip bir tahlil, radikal biçimde Marksizm karşıtı çünkü bütün reel koşullara boş vererek ekonomik davranışlarla ilgili tamamen öznel bir yaklaşım öneriyor. Diyelim ki kabul ettik. Peki Zhuang on bir bin işçiyi nasıl teşvik ediyor? Sloganlarla. Sinopec fabrikası, "Yaşasın kalite!", "Hepimiz birlikte Reform'a destek vereceğiz!" "Müşteri kraldır!" gibi afişlerle bezenmiş. Panolarda başarılı işçilerin fotoğrafları var: "Hua, Plan'ın hedeflerine erişmek için asla çabasını esirgemedi. Arkadaşlarına işte yardım etmek için özel hayatını feda etti." İmparatorluğun meşruiyetini hat sanatıyla sağlayan uzun bir geleneğin mirasçısı komünist rejimin bastırılamaz slogan tutkusu, devlet sosyalizminden pazar sosyalizmine geçişe yetecek mi?

Çinlilerin kapitalistleştikleri uyarısında bulunmak için uyandırılması gereken Mao değil; insanın kendisine kabul ettirilen nesnel koşullara boyun eğen toplumsal bir hayvan olduğunu anımsamak için yeniden okunması gereken Marks'dır.

Son şaşkınlık konusu: "Demir kâse"nin bu on bir bin sahibi nereye gitti? Sinopec işletmesine yaptığım dikkatli bir ziyarette ancak birkaç yüz kişi sayabildim; sekiz saatlik üç ekiple çalışıldığında bile gerçekten çalışan efektif iki bini geçmiyor. Ya diğerleri?

Sabah sekizde geldiğimde Bay Zhuang bana dinlenme saati olduğunu söylemişti. Öğleyin yine geldim; elbette hâlâ ve hep mola zamanı. İşte bu, Çinlilerin bireyselliği ve zorbalıktan kaçma sanatı hakkında bana güven veriyor.

«Gorbaçov Hastalığı»

Çin'in Stalin-Maocu işletmelerine getirdiğim eleştiri herhangi bir liberal uzlaşmazlığın basit göstergesi değil: Çin Komünist Partisi ekonomistlerinin çoğu bu görüşü paylaşıyor. 1979 Reformu'nun büyük mimarı ve seksen beş yaşından ötürü hiç olmadığı kadar etkili olan Ma Hong bana 1993'te, sınai kamu sektörü işçilerinin günde ortalama iki saat çalıştıklarını oysa sekiz saat üstünden ücret aldıklarını; bir işçinin oğlunun kabiliyetsizin biri olsa bile babasının yerine geçeceğini; ve Çinli vergi mükellefinin kamu sektörü zararını üç kez karşıladığını" söylemişti: "İlkinde, enerji ve hammaddelere parasal destek verilip boş yere harcandığı için; ikinci bir defa, işlenmiş mallar ender ve pahalı olduğu için; ve üçüncü defa da kamu açığını vergi mükellefi dengelediği için." Bu eleştirel söylemi, Ma Hong da dahil olmak üzere, 1986'dan beri duymaktayım ve o zamandan beri hiçbir şey değişmedi. Devletin mega-işletmelerini dönüştürmek kuşkusuz olağanüstü zor. Bunlar işletmeden fazla bir şey. İşçi, kul ve yurttaşlarının yaşamlarından, doğumundan ölümüne kadar sorumlu olan küçük bağımsız krallıklar: Müdür sadece üretimden değil, doğum kontrolünden (çift başına bir çocuk) ve defin işlemlerinden de sorumlu. Bunları şekillendirenin Stalin-Maoculuk olduğunu biliyoruz. Ama köylünün, zanaatkârın aynı zamanda yaşamsal bir birliktelik olan bu iş birlikteliğine bağlılığı klasik Çin'den beri var. Bu üretim tarzını bilmemize karşın, böylesi feodal merkezleri nasıl dağıtıp pazara kazandırmalı? Kamu sektörünün liberalleştirilmesi kendi müşteri kitlesini, kazanılmış haklarını, baskı gruplarını yaratan 1950'li yılların sosyalizmiyle bir kopuş oluşur, bu aynı zamanda daha eski örflerden kopmaya yol açar ve hep cemaatin egemen olduğu bir uygarlıkta da bireyleşme sürecini başlatırdı. Bu zor liberalleşmenin ölçüsünü anlamak için Batı Avrupa'da maden ve metal sanayilerini rekabet pazarına katmak için otuz yıldan fazla zaman ge-

rektiğini anımsayalım. Ve ne pahasına! Çin'deki reform henüz on dört yıllık ve Çin fakir.

Güçlüğü kabul ediyoruz ama Çinli reformcuların belirledikleri strateji yine de doğru değil. Devlet işletmelerindeki somut sonuç yokluğu bunu kanıtlıyor. Partinin ideolojisi özelleştirmeyi yasakladığı için reform ancak patronlara verilen özerklik sayesinde üretim tarzını kapsıyor. Düşünelim ki bu patronlar bütün rakip güçlere, parti, işçi meclisi, ulusal, bölgesel ve sorumlu yerel yönetimlere karşın,iktidarı alsınlar, özerk kamu işletmesi o zaman etkin olur muydu? Bunun tek koşulu satış fiyatları gibi hammadde ve enerji fiyatlarının da pazar, gerçek rekabet, ücretlilerin tasarrufu ve özgür tüketici tarafından belirlenmesi. Oysa birkaç istisna dışında bu koşulların hiçbiri Çin'de yok.

Gorbaçov deneyimi, Çin'deki kamu girişimleri özerkliğinin; kaynakların kötü kullanımı, çevre kirlenmesi ve kıtlığı da daha kötü bir hale getireceği korkusunu doğuruyor. Gorbaçov bunu anladığı zaman perestroykayı başlattı ama geri dönüşü olmayan bir teknik hata yaptı: Devlet sektörüne rekabete zorlamadan ve özelleştirmeye gitmeden fiyatlarını, üretimini ve efektiflerini belirleme özgürlüğü verdi. Böylece kendini de felakete mahkûm etti: Tekel kamu işletmelerinin yöneticileri kusursuz bir pazar mantığıyla fiyatlarını arttırdılar ve kârlarını yükseltecek biçimde üretimlerini düşürüp personellerini azalttılar. Bunun kaçınılmaz sonuçları da "organize kıtlık" ve halk ayaklanması oldu.

Gorbaçov'un SSCB'deki gibi reformcuların kamu işletmeleri arasında olmasını arzu ettikleri rekabet pek olarak gerçekleşiyor, çünkü Çin hiç ihracat yapmıyor –buna olanağı yok– ve kıtlık da iç pazarda kural haline gelmiş. Üstüne üstlük, bölgesel çekişmeler ve iletişim araçlarının zayıflığı bu iç pazarı bölüyor da.

Reformun bu stratejik zayıflığı patronların işe alış tarzı yüzünden derinleşiyor. Kapitalist bir rejimde patron, işletmesi-

ni yaratarak, başarısıyla kendini göstererek, hissedarlar tarafından seçilerek kendi sıfatını kendisi belirler; kötüyse rekabet onu yavaş yavaş eler (her zaman değil ama çoğu zaman). Oysa Çin'deki bir devlet işletmesinin ya da tarım-sınai köy cemaatinin patronu olmanın yolu nedir? Genel kural olarak "İyi bir komünist olmak" diye yanıtlıyorlar. Çin Komünist Partisi içindeki işe alınma ve yükselme kıstaslarının gerekli manager niteliklerini sağlamayabileceğini söylediğim zaman da iyi komünistlerin artık bu özellikler sayesinde yükseldiğini söylüyorlar. Bilgi ya da uzmanlıktan çok "Kızıl bir yürek" sahibi olmanın en önemli sayıldığı "Mao yılları" anımsandığında bu garip geliyor. Çin komünizminin tek ülküsünün ve meşruiyetinin bundan böyle ekonomiyi yönetmek olduğunu kanıtlamak için de cumhuriyetin başkan yardımcısının kendi kendini yetiştirmiş bir işadamı olduğu ileri sürülüyor. Bundan Çin Komünist Partisi'nin bir patron sendikası olduğu sonucunu mu çıkarmalıyız?

Bu patronlar partisi ne kadar pragmatik olursa olsun yine de % 100 olamaz çünkü bir ideolojiye göre hareket etmek, ediyormuş gibi yapmak durumundadır. Elbette aşırı hoşgörülü bir ideoloji bu, ama ciddi olarak özelleştirmeyi düşünecek kadar da değil. Oysa kamu sektörünü özelmiş gibi idare edip sosyalist kalarak kapitalizm taklit edilemez.

Çinli yöneticiler kâr eden Fransız işletmeleri örneğini ortaya getiriyorlar. Bu yanlış bir karşılaştırma çünkü söz konusu Fransız işletmeleri ancak ulusal ve uluslararası rekabete maruz kaldıkları oranda etkin oldular. Bu da Çin işletmeleri için geçerli değil. Gorbaçovculuğun başarısız deneyimi Çin'e Fransız deneyiminden daha çok uyuyor.

Çin usulü sosyalist pazar ekonomisinin öngörülebilir başarısızlığının reformun çökmesine yol açması şart değil ama kamu sektörünün etkisizliği ekonominin büyümesini yavaşlatacak, enflasyon ve kıtlığın sürmesine neden olacaktır. Öte yandan Çin Komünist Partisi meşruiyetini hiperbolik büyüme

oranları üstüne kurduğu için bu meşruiyet ya da bundan arta kalan tamamen yok olacaktır. Ama parti yok olursa yönetim de *ipso facto* yok olur çünkü eski SSCB'de olduğu gibi Çin'de de devlet partidir ve tersi. Bu gerçek devlet yokluğu, partiden bağımsız var olabilecek gerçek bir devletin yokluğu, bana göre ekonominin destekleyeceği gelişmeye özelleştirmenin reddi kadar önemli bir engel oluşturmaktadır.

Başarısızlığa Mahkûm Bir Model

Çin'e giden her yolcu insanların reformdan beri hararetli bir koşuşturmaca içinde olduğunu fark eder. Her bir kişinin, çocuk ya da yaşlının pazarlık etmediği, dolanmadığı, uğraşmadığı tek bir sokak, meydan, köy yok: Her Çinlinin satacak bir şeyi var gibi. Hatta "iş ateşi"ne *(Gongsi Re)* kapılan Tiananmen'deki bazı göstericilerin hapisten çıkar çıkmaz iş dünyasına katıldıkları oldu. Eğer ülkenin büyüme oranını yalnızca bu koşuşturmaca belirleseydi Pekin hükümetinin ilan ettiği % 10-12'lik oranlar güvenilir görülebilirdi. Ne yazık ki–ve ekonomi bu konuda adaletsiz bir daldır– işin örgütlenme biçimi nihai durumda herkesin bireysel düzeyde kattığı enerjiden daha belirleyici oluyor: *Kompradorlar*'ın cep telefonunu kasıla kasıla taşıyanlar dışında. Çekinmeden enerjilerini harcayan Çinliler bunun karşılığını bulamıyor çünkü içinde çalıştıkları sistem enerjiyi değerlendirmekten çok zayıflatıyor.

Enerjinin dağılıp yok olduğu bu düzen, Çin'e Japonya ya da Kore'deki gibi ilkel noktadan kapitalizmin daha örgütlü bir evresine; hızlı gelişme saplantısının sadece birkaç "faydacı"ya değil de bütün Çin toplumunu sefaletin dışına çekmeye yarayacağı uzun vadeli yatırım boyutuna geçecek şekilde ters dönebilir mi? "Sosyalist pazar ekonomisi"nin şu anki durumuna bakılırsa bu dönüşümün başarılı olması pek şüpheli.

Bu şüpheciliğin nedenleri Max Weber ve Schumpeter'in

eserlerinde görülüyor. Max Weber *Ekonomi Tarihi*'nde, kapitalizmin akılcı olması için beş koşulun bir araya gelmesi gerektiğini yazıyor: 1) Üretim araçlarının özel işletmelere ait olması; 2) Pazar serbestisi; 3) Akılcı bir teknik; 4) Özgür iş. Bu dört koşul Çin'de iyi kötü gerçekleşebilir. Ama Weber bir beşinciyi ekliyor, en önemlisini: Akılcı, hesap edilebilir bir hukuk. Oysa Çin'de hükümdarın değişen ruh hali ve parti feodalleri arasındaki oynar güç dengelerinden başka yasa yok. Hukukun bu istikrarsız niteliği hem partide hem yönetimde ekonomik aktörleri uzun vadeli yatırımdan çok spekülasyon yapmaya iter. Bu da Çin'i ancak taşeron işlerle gelişmeye sürükler.

Sınai yatırım pek az olduğu gibi, insan sermayesine yapılan yatırım da vasat: Tek parti diktatörlüğü, Konfiçyusçu olarak ün yapmış bir ülkedeki okulları viran halde bırakarak gerçek bir devletin temel yükümlülüklerini ihmal ediyor. Bir yaş grubunun yüzde birinden azı üniversiteye gidiyor: Dünyanın en düşük yüzdelerinden biri. Öte taraftan milyonlarca çocuk hiç okula gitmemiş çünkü aileleri nüfus planlamacılarının baskısına uğramamak için doğumlarını bildirmemiş; meşru varlıkları olmayan bu çocuklar eğitilemez. Bu düşük öğrenim düzeyi Çin'i, tek karşılaştırmalı avantajın niteliksiz bir el emeğinine dayanan düşük maaş olduğu bir gelişme modeline mahkûm ediyor. Asya "ejderhalarının" tam tersine bir strateji.

Tek parti diktatörlüğü üyelerinin bireysel olarak çabuk zenginleşmesini sağlamaya çalıştığına göre bunda şaşılacak bir şey yok, oysa gerçek bir devlet, özgün kapitalizmin vazgeçilmez temel taşı olan sürekliliğe demir atar.

"Sosyalist pazar ekonomisi"nin bu yapısal zayıflığına son olarak sosyalist düşüncedeki klasik bir yanlış anlama ekleniyor: Yöneticilerin, Schumpeterci "yaratıcı yıkım" sürecini kabul etmedeki yetersizliği. Planlama zihniyeti işletme yaratır ama hiç yok etmez. Oysa kapitalist gelişme diye açıklar Sc-

humpeter, yaratıcı yıkımla ortaya çıkar: Yerlerini başkalarına bırakarak kapanan işletmeler sermayenin, bilginin, el emeğinin ve kazançların hiç durmadan dönmesi demektir. Devlet sektörünün egemen olması bir rejimde bunun gerçekleşmesi söz konusu bile değil; devlet doğası itibarıyla değişmezdir ve bu hareketsizliğiyle kendisine bağlı her şeye bu hastalığını bulaştırır.

Başka bir deyişle, Komünist Parti'nin şu an gözlemlenen göreceli ekonomik liberalleşme eğilimi geçici görünüyor. Son raddede ikisinden biri galip gelecek, kazananın da liberalleşme olacağı hiç kesin değil. Kolektivizme doğru bir geri dönüş de görmemiz hayli mümkün.

Altıncı Bölüm

Bir Milyar Kobay

Çin'de tarlalar küçücük olduğu için traktörler toprağı harmanlamaya değil, taşımacılığa ve sebzeleri komşu pazara götürmeye yarıyor. Du Dian bir istisna oluşturuyor. Burası, Kuzey Çin'de tarımsal malzemenin tarlalarda kullanıldığı ender köylerinden biri.

Çin hükümetinden ev sahiplerim beni kesinlikle oraya götürmek istiyorlardı. Böyle bir durumda kabul etmek gerekir, hem nezaket icabı hem de seçilen model ziyaretçiye o anki siyasal seçimi göstereceği için. Mao Zedung zamanında her yabancı Dazhai'ye giderdi; "Mao düşüncesi"nin incelenmesi, deniyordu, buraya batı tekniklerini yerleştirip verimliliği ikiye katlama yetiyor. Buna yalnız batılılar inandılar. 1985'ten itibaren Şişuan bölgesindeki Tuanjie'yi ziyaret etmek gerekiyordu: Toprak burada kolektif mülkiyetten çıkarılmış ve aile işletmelerine devredilmişti; Reform "Üretimi ikiye katlamış ve köylüleri mutlu etmişti." Bunlar Mao'nun afişlerini Deng Şiaoping'inkilerle değiştirmemiş miydi?

Batılı gözlemciler toprakların bu yeniden dağıtımında bir tür özelleştirme görmüşlerdi. Haksız yere: Reformdan sonra bile Çin liberal tarafa geçmedi. Toprak hâlâ devletin malı: Sosyalist pazar ekonomisinde toprağın mülkiyeti, Komünist Parti'nin koltuğuna yapışmış sofu (zelot) köy şeflerinin kontrolü altında uzun süreli bir kontratla ailelere kiralanıyor. Bu anlaşma bir yanıyla –toprağın özelleştirildiği söylenmeden özelleştirilmesi– Marksist ideolojiye ters düşmemek için. Ama sadece bu değil. Anlaşmayı, diye belirtiyordu 1989'da ekonomist Ma Hong, sosyalizmin derinleşmesi olarak algıla-

mak gerekir. Bu ne anlama geliyor? Toprağın köylülere emanet edilmesinin tek nedeni bunun verimliliğini arttırmak: Kesin hatları çizilen bir anlaşma her ailenin ne kadar üretmesi gerektiğini miktar ve fiyat olarak belirliyor, ayrıca cezai yaptırım var. Yani köylü ve Komünist Parti yerel yöneticisi arasındaki bu "kontrat" toprağı işleyen kişiyi, devlet organlarına belirli bir tahıl, sebze ya da et kotası vermeye zorluyor: Doğrudan ürün teslimatı ya da ortakçılık usulüyle mal sahibi devlete ödeme yapılıyor. Eğer toprağı işleyen kotasını aşmayı başarırsa fazlalık ona kalıyor, o da bunu serbest pazarlarda satabiliyor.

Bu reform sayesinde Çin'deki köylülerin çoğu –bir milyar– 1970'lerin sonunda kötü beslenme ya da açlıktan, 1980'li yılların sonunda hayatta kalabilme koşullarına geçiş yaptı. Ama ne zafer! Oysa bunun tek yaptığı, önceki otuz yıllık Maocu kolektifleştirmenin yol açtığı zararları yok etmek oldu. Önceki dengenin yeniden kurulmasının ötesinde, en dinamik köylüler ve yeniden dağıtım sırasında en iyi parçaları kapan Komünist Parti yöneticileri serbest pazarda zenginleştiler. Bazıları servet sahibi bile oldu. Acaba bu yeni zenginlerin kaçta kaçı aynı zamanda yerel Komünist Parti yöneticisi olup da nomenklaturacı konumundan kulak konumuna geçti? Ne yazık ki bu çeşit istatistikler Çin'de yok.

Çinli reklamcılar ve onların batılı dalkavukları tarafından 1980'li yıllarda dahice diye nitelendirilen bu kontratlı toprak rejimi, 1990'larda artık pek öyle sayılmıyor. Pekin'de resmi olarak söylendiğine göre, "Tarımsal reform artık tükendi". Burada, ideolojik manevranın ve gerçekliğin etkisi nedir? Partinin pinponları aniden köylülerin fazla serbest ya da fazla zengin olduklarını mı düşünmeye başladılar? Yoksa gerçekten bir durgunluk mu söz konusu?

Ünlü ekonomist Dong Furen, bir sır verir gibi konuşarak, "1986'dan beri üretim düşüş gösteriyordu" diyor. Ama Dong Furen aynı zamanda halk meclisinin bir üyesi: Saptamasının

bir değeri var mı? Toprakların dağıtımı diye yine açıklıyor, her bir tarlanın aşağı yukarı üçte bir hektarlık olmasıyla sonuçlandı; bu da makinelerin kullanılmasını ve her tür teknik iyileştirmeyi olanaksız kılıyor. Yani bir an önce reformu aşmak gerekiyor. Nasıl? Dong Furen'e daha fazla özgürlük öneriyorum: "Toprak köylülere kiralayacakları ya da satabilecekleri biçimde, tamamen onların mülkü olacak tarzda dağıtılamaz mı? Böylece daha büyük ve daha akılcı tarlalar oluşurdu." Bu liberal çözüm parti tarafından reddedilmişti; Dong Furen'in dediğine göre bu, "Sosyalizm yolunda bir gerilemeye yol açar ve zengin ile fakir köylüler arasında toplumsal eşitsizlikler doğururdu." Elbette! Ama bu eşitsizlikler zaten var ve en zengin köylüler de zorunlu olarak en etkin olanlar değil. Gerçekte, liberalleşme, Komünist Parti'nin kontrat sistemi ve zorunlu teslimatlar sayesinde uyguladığı iktidarı ortadan kaldırırdı. İşte bu iktidarı sürdürmek için toprakların özelleştirilmesi konu dışı tutuluyor. Çin'de bireysel özgürlük iktidardaki mandarinler tarafından geçici olarak bahşedilen ve geri alınabilir bir imtiyaz.

Çin düşüncesinin en sabit özelliği, diye yazıyor tarihçi Benjamin Schwartz, toplumun ahlaklı olması koşuluyla bir elit zümre tarafından şekillendirilebilmesi. Peki mandarinler ahlaklı mı ve demokrasi olmadığına göre buna kim karar verecek? Böylece, parti tarafından cezalandırılmadıkları sürece tam bir dokunulmazlık içinde olan Ma Hong veya Dong Furen gibi ekonomistler (bunlar hiç olmazsa uzman) Çinlileri istedikleri gibi yönlendiriyorlar. Dün gökyüzünü temsil etmek adına olduğu gibi bugün de pazar sosyalizmi adına. Bu mandarinler kobay ulusların üzerinde hiç durmadan yeni modeller deniyor: Halk komünü, kırsal sınaileşme, "Reform", anlaşma, kontrat, dünya malından vazgeçmeye övgü, zenginleşmeye övgü. Bütün bu kitlesel "ileri doğru atılımlar" bir kuşaktan az zamanda bu koca ulusa, yaşları gereği geleneksel olarak bilge kabul edilen bir avuç moruk tarafından zorla kabul ettiriliyor.

Bu "modeller"in kolayca kabul ettirilmesinin bir nedeni daha var, köylüler Çin'de bir alt sınıf olarak görülüyor: Çin'de bir "köylü" bu sıfatı yaptığı iş nedeniyle değil, konumsal bir veraset olarak taşıyor. Bu yüzden şehirde oturması ya da şehirlilere ayrılmış olan destekli tüketim mallarından alması yasak. Konum değiştirmek ve köylülüğü terk etmek için idari bir karar, yani partinin kabulü gerek. 1949'da başlatılan bu sürekli devrim çerçevesinde parti 1992'den beri yeni bir reçete deniyor, Ma Hong'a göre sosyalizmin bir üst evresi olan gönüllü kolektifleştirmeyi: Birincisi kolektifleştirme oldu; ikincisi aile anlaşması; ve işte üçüncüsü, "Reform'un derinleştirilmesi." İşte bu noktada Du Dian köyü sahneye çıkıyor.

Reel Sosyalizmin Dönüşü

Du Dian'daki bin köylü aile "bir anda" küçük tarlalarından vazgeçtiler ve bunları yerel Komünist Parti'nin sekreteri Zhang Zhenliang'ın denetimi altında cemaat yönetimine bıraktılar. Pekin ya da Şangay'ın neonlarından uzakta Hebei bölgesindeyiz, burada toprak fakir ve merkezi sulama yok, bu da ancak pek vasat bir tahıl üretimine izin veriyor. Zhang, köylülere en ufak bir baskı yapmadığına yemin ediyor; onları yalnızca bireysel çalışmanın etkin olmadığına "ikna etmiş".

Zhang, otoriteleri köylülerin ekonomik ve kişisel yaşamları üzerinde mutlak olan köy imparatorları Tu Huangdillerin kastından geliyor: Bunlar köyü terk etme, çocuk sahibi olma, evlenme gibi izinleri biraz sessizce ve bazı iyilikler karşılığında veriyorlar. "İlkin, Pekin'deki merkezi yönetim inisiyatifimle şoke oldu" diye iddia ediyor Zang; ama "Sağlanan başarı Merkez Komite'yi, izlenmesi gereken yolun bu olduğuna ikna etti." Çin dehası, tabandan gelen bir atılımla, sosyalizmin inşası yolunda yeni bir keşifte bulunuyordu: Çin'de tarih, işte böyle yazılıyor.

Du Dian'daki bütün topraklar bir kooperatifte bir araya toplandı ve bu da gerçekten modern tekniklerin uygulanmasına, randımanınartmasına olanak sağladı. Bu yepyeni traktörlerin parasını kim ödedi? "Komünümüz" diye yanıtlıyor Zang. Merkezi hükümetin bir deneyimin başarıya ulaştığını kanıtlamak için çoğu kez el altından para yatırdığını bildiğimiz halde Zang'a inanmalı mı? Tazhai'dekilerin de yabancıları, ama sonuçta kendi kendilerini yanıltmak için yaptıkları buydu. Du Dian'ın köylüleri çalışma ekipleri halinde örgütlenmişler, "kontrat" ilkesi hâlâ işliyor ama bundan böyle bu, komün ve bütün "ekip" arasında. "Kapitalist" dile çevirmek gerekirse köylüler, komünün yani Parti'nin ücretli elemanları olmuş. Bu ikisi çoğu kez karıştırılıyor. Eğer köylü ekip ("uzmanlaşmış aile" olarak adlandırılıyor bunlar) patron Zang tarafından belirlenen kotayı geçerse belirli bir prim eşit olarak dağıtılacak. Çin'in öbür kesimlerinde olduğu gibi, artan malı pazarda satmak burada da söz konusu değil. Bu resmi tirada karşı Du Dian caddelerinde yere eğilmiş, birkaç şalgam ve lahana satan bu kadınlar ne yapıyor peki? "Aile kontratı sisteminde kalan komşu köyden geliyorlar" diyor Zang, küçümseyici bir tonla.

Du Dian'daki toprakların bir arada işlenmesi muhtemelen üretimi artırmış; aynı zamanda da el emeğini "serbest kılarak" eski Çin ikilemini yeniden gündeme getirmiş: Çok fazla kişinin ve pek az verimli toprağın bulunduğu bir ülkede, etkin olmayan aile işletmesi ve kırdan kitlesel göçe yol açan durum arasında nasıl bir seçim yapmalı? Daha XVIII. yüzyılda King hanedanı köylerden toplu göçü frenlemek için işçilere taşeron işler vermeyi denemişti. Bu yöntem köylü sınıfı sabitledi ama sınai imalathanelerin ortaya çıkmasını da engelledi. Çin komünist partisindeki reform teorisine göre "kırsal sınaileşme" bu tarihsel ikilemin aşılmasını sağlayacak. Deniz ötesi Çinlilerinin sermayeleri sayesinde Du Dian'da birçok küçük tekstil atölyesi açıldı; ilkel makinelerde köyde çalışma yaşına

gelmiş kadınların hemen hepsi çalıştırılıyor. Burada üretilen giysiler, Avrupa Birliği'nin yasaklarını delen gizemli bir kanal aracılığıyla Almanya'ya gidiyor. Bu imalathanenin kârının nasıl kullanılacağına kim karar veriyor? Köy karar verir diye yanıtlıyor Zang. Gerçekteyse köy kendisi, çünkü Zang hem muhtar hem işletmenin genel müdürü hem de Komünist Parti'nin genel sekreteri aynı zamanda.

Buradaki Komünist Parti şimdilik pek az kişiyi alıyor, bu da şeflerin gücünün azalmamasını sağlıyor: Dört bin kişi içinden yüz kırk kişi, diyorlar Du Dian'da. Her isteyen aparaçik olamıyor öyle. Bütün Çin'de 1993'te on iki adaydan yalnız biri partiye kabul edildi: Buraya girmek, üye olmayan vatandaşlar tarafından üretilen artı-değere sahip çıkma hakkı veriyor...

Du Dian, Çin kampanyalarının dediği gibi müreffeh görünüyor; hatta batılı ilaçlarla geleneksel Çin ilaçlarının yan yana durduğu bir eczanesi bile var. Bu köy, batılı teknik ve Çin kültürü, dünyaya açılmayla uygarlığın devamlılığı arasında doğru sentez olamaz mı? Nasıl karar vermeli, kime sormalı?

Çevirmenimle birlikte rastgele Du Dianlı köylü ve işçilerin mütevazı evlerine girdiğimizde hepsi bizi konuklara ayrılan kol koyma yerleri nakışlı alçak koltuklara oturtuyor, çay ikram ediyor, aynı doygun ifadeyle gülümsüyor ve aynı söylemi yineliyor: "Reform sayesinde hiç olmadığımız kadar iyi yaşıyoruz, vb." Benzerleri 1977'de bana şöyle demişlerdi: "Bir bisikletimiz ve bir saatimiz var: Bu mutlu olmamıza yetiyor; biz kapitalist tüketiciler değiliz." Bay Zang, " Du Dian egoistçe değil, kolektif olarak zenginleşmeyi seçti" diye noktalıyor. "Aile kontratında kalan köylerdeki eşitsizliklerden kaçınıyoruz."

Mutlu bir ütopya olan bu emekçiler ortaklığı (doğulu falanster) Çin'e bir dahaki gelişimde belki de ortadan kalkmış olacak. Reform bir ekol yaratabileceği gibi, herhangi bir başka "derinleşme"si tarafından yutulabilir de. Ama Zang hâlâ

orada olacak. Ya da ona benzeyen herhangi bir başka köy imparatoru: Çin'de değişmeyen tek şey iktidar.

Hebei'deki Du Dian'ı ziyaret ettim ama Sişuan'daki Renşu'yu ziyaret etmedim. Şimdiye dek hiçbir yabancı gitmedi oraya. ABD'ye göç etmiş olan gazeteci Liu Binyan sayesinde biliyoruz ki 1993'te on bin köylü, orada partinin zulmüne karşı ayaklandı. Bu köyün aparaçikleri –ama istisnai bir uygulama değil– her şey için vergi ve ödeme istiyorlardı, çocukların devlet okuluna gidebilmesi için bile. Köylüler ödemeyi reddettiklerinde polis hasada el koyuyor; ailenin kişisel eşyalarını, televizyonu, bisikleti alıyordu. Polisle çıkan çatışmada iki taraf da birçok kayıp verdi.

Zelijyang'daki Hangzu köyünü de ziyaret etmedim, oraya da hiçbir yabancı gitmedi. Yine Liu Binyan sayesinde öğrenmiştik ki 1993'ten beri orada da köylüler birçok kez ayaklanmıştı çünkü Parti "akdi" yani zorunlu teslimatları yuan olarak değil, celp kâğıdıyla ödüyordu. Bu kâğıtlar da yalnızca içinde doğru dürüst mal bulunmayan devlet mağazalarında kullanılabiliyordu. Biliyoruz ki Zejiang'da ama Hunan başta olmak üzere birçok başka bölgede de parti için çalışmaktan bıkan köylüler, "belirsiz nüfus" olarak adlandırılan şeyi daha da şişirmek üzere tarlalarını bırakıp şehirlere doğru kaçtı: Geçici iş arayan seksen milyon yurtsuz.

Parti'nin hiç durmadan ardı arkası gelmeyen başarılarının reklamını yaptığı reform bütün bu olayları o kadar derinleştirdi ki o zamana kadar Çin tarihinde görülmemiş bir şey ortaya çıktı: Terk edilmiş topraklar, malazlar (Hangzu toprağının üçte biri). Oysa ekilebilir topraklar o kadar az ki! Köylerinden kaçan Çinli köylüler, kendilerini yöneten partiden daha akılcı olduklarını kanıtlıyorlar. Bütün kazanılan Partiye verilecekse çocuklar okula bile gönderilemeyecekse niçin çalışmalı?

Bunların uç örnekler olduğu doğru, ama Parti yaşam gidişatını sürdürmek ve sosyal istikrarı sağlamak için zarar eden

kamu işletmelerine ve insan yığınlarına para akıtmak üzere köyleri yağmalamaya devam ettiği sürece kaçınılmaz bir biçimde bu gedik açık kalacak.

Çin Komünist Partisi Vazgeçilmez mi?

Batıda "uzman ve pragmatik" olarak –Gorbaçov ve ondan önce de Andropov için dendiği gibi– adlandırılan, Çin ekonomisinin şefi Zu Rongji, ziyaretçilerini bir yükseltinin üstündeki koltukta karşılıyor. Ben notlar alıp çayımı yudumlarken o yukarıdan kehanetler savuruyor.

"Çin Komünist Partisi olmadan, Çin'de birlik olmazdı ve birlik olmadan da gelişme olmaz" diyor Zu Rongji. Reforma uğramış sosyalizmin savunma çizgisi bundan böyle bu: Parti'nin meşruiyeti artık ideolojik değil, ekonomik.

Komünist Parti bu son dönüşümle iflastan kurtulacak mı? ZuRongji birlik olmadan gelişmenin düşünülemeyeceğini söylediğinde, siyasal birlik ile birlikte pazarın birliğini de konuya dahil ediyor. Oysa bu pazar birliği tamamen düşsel. Altyapı ve iletişim araçlarının zayıflığı bölgeleri birbirinden ayırıyor. Buna bir de bölgesel yönetimlerin bağımsızlık duygusu ekleniyor. Çin pazarının parçalanmasının hassas bir göstergesi, yokluğuyla göz kamaştıran ulusal vergi sistemi. Merkezi hükümet eski Çin İmparatoru gibi, her bölgeyle her yıl yerel partilerin merkez partiye ödemeyi taahhüt edecekleri verginin –ya da haracın– götürü meblağının pazarlığını yapıyor. Bu parçalanmayı tamamlamak için de yerel hükümetler iç sınırlarından geçişte vergiler koyuyor ve bazen kuvvetle kimi malların dolaşımını yasaklıyor. Sonuç olarak Komünist Parti pazarı oluşturamıyor. Bu açıdan bakıldığında örneğin Avrupa Birliği, gerçekte Çin'den daha sağlam bir birlik.

Büyüme oranının gerçekliği hakkında da soru sormalıyız. Bu doğru mu yoksa bunda partinin parmağı mı var? Önce ki-

me inanmalı? Zu Rongji'ye bakılırsa 1993'teki büyüme % 12, 1979'dan beri de ortalama % 8; ve Parti tarafından yapılan "seçim"i de ilan ediyor: Gelecek on yıl için % 9. Parti'nin ne Asya'nın dört "ejderhası" ne de Japonya'nın asla erişmediği böylesine akıl almaz rakamları nasıl elde ettiği anlaşılıyor: Meşruiyeti bu büyüme oranına endekslenmiş.

Kuşku yok ki çok aşağıdan başlandığı için ve 1979 öncesi karışıklıkları gidermekle ilgili olsa bile, büyüme muhtemelen yüksek. Peki hatalarından vazgeçti diye Parti'yi kutlamak mı gerekir? Parti sadece, Çinlilerin zenginleşme hakları kendilerine verildiği andan itibaren mantıksal olarak bu doğrultuda çabaladıklarını kanıtlıyor. Herhangi başka bir istikrarlı hükümet de halkını otuz yıllık Maoculuğun felaketlerine katlanmak zorunda bırakmadan aynı sonuca ulaşabilirdi.

Üstüne üstlük, bu devasa kırsal ülkede geçerli istatistikler elde edilebileceğini kabul etsek bile ilan edilen rakamlar güvenilir değil. Köylülerin yol kenarında sattığı şalgam ve lahanaları da hesaba katmalı mı? Bazı fiyatlar serbest, diğerleri devlet tarafından belirleniyor: Bu koşullarda üretimin değerini nasıl ölçmeli? Nüfusun % 80'inin kırsal olduğunu, tarımın ya durgunluk içinde bulunduğunu ya da doğası itibarıyla ve toprak bölünmesi yüzünden ancak ağır ağır geliştiğini bildiğimiz halde bu yıllık % 12,4'lük orana nasıl inanmalı? Buna göre, sanayiin yılda % 80'lik bir tempoyla gelişmesi gerek... Oysa Çinli otoritelerin kendi sözlerinden biliyoruz ki üretim devlet işletmelerinin çoğunda, yani sanayinin onda dokuzunda durgunluk içinde. Taşımacılığın düzensizliği, iletişim araçlarının zayıflığı, enerji kaynaklarının yetersizliği de bu resmi büyüme oranlarından şüphe duymamıza yol açıyor. Kuşkusuz, KP'nin yayınladığı rakamlar, komünist rejimin istediği gibi belirlediği enflasyonu da hiç hesaba katmıyor.

Tüketimin arttığını görmek için gözlerinizi açmanız yeter diye itiraz edilecektir. Bu doğru, ama en önemli nedeni, sivil kent toplumunun devlet fakirleştikçe zenginleşmesi: Parti'-

nin her kademede –devletin bölgelerden, bölgelerin kentlerden, kentlerin kasabalardan, kasabaların köylerden, köylerin köylülerden – aldığı vergilere rağmen reform katma değerin daha büyük bir bölümünü çalışanlara veriyor, onları gözetim altında tutanlara ise daha az. Bazı bölgelerde göze görünür hale gelen tüketim ekonominin reel büyümesini ölçmeye olanak vermiyor yani. Ayrıca öyle olsa bile Komünist Parti'yi acımasızlığını azalttığı ve ticarete olanak sağladığı için kutlamak mı gerekir? Önemli olan gereken yerde çalışmak: Tüccar zenginleşirken üniversite çalışanı açlıktan ölüyor, tabii tüccar olmazsa.

Gerçekteyse, büyümenin en belirleyici unsuru, Güney'de, kıyılarda, en göz kamaştırıcı olduğu yerde kendini gösteriyor, Parti'de değil: Çin diasporası. Deniz ötesi ve Tayvan Çinlilerinin yatırımları olmadan, kıtadaki düşük ücretlerin dışarıdaki Çinliler tarafından sömürülmesi olmadan büyüme de olmazdı. Büyümenin kaynağı, "yabancı" sermayeye açılmadır. Komünist Parti sayesinde değil, ona rağmen. Büyümeyi hızlandırmak bir yana, Parti yavaşlatıyor: Kanıtı da devlet sanayilerinde ne kadar çok varlık gösterirse ekonominin o kadar kötüye gitmesi.

Peki, sonuçta, Çin'in reel büyüme oranı hesaplanabilir mi? En güvenilir değerlendirme, Kaliforniyalı bir vakıf olan Rand Corporation'ınki: 1980'den beri % 4,7. Tutarlı görünen ve Çinlilerin gerçek alım güçlerini hesaba katan tek rakam bu. Demek ki, özellikle Maocu gerilemeyle karşılaştırıldığında güçlü bir büyüme söz konusu. Ama yine de istisnai değil ve Tayvan ya da Kore'ye göre de hayli geride. Çin yolunun etkinliğinden çok, el emeğinin kitlesel biçimde kırdan sanayiye aktarılmasıyla açıklanan bir büyüme. Sınai devrimlerin temel aşamasındaki üretim kazançları her zaman çok büyüktür. Zaten Çin'in yapısal gecikmesi, Çin deneyiminin sınaileşmiş Rusya ya da Orta Avrupa'daki kolektivizmden çıkış stratejileriyle karşılaştırılmasını engelliyor.

Asya "ejderhaları"yla bir karşılaştırma yapmak da mümkün değil; bunların tersine Çin büyümesi devasa bir doğal kaynak ve dahası ciddi olarak insan kaynaklarının harcanmasına dayanıyor; eğitimin nitelik ve efektif olarak çöküşü, entelektüellere karşı gösterilen küçümseyici hava aynı zamanda hem uygarlığı hem de bilgiyi yiyip bitiriyor. Acımasız Parti, gerisinde elitsiz, kültürsüz bir Çin bırakacak: Çin modeli gelişme olmayan bir ilerleme icat etmiş olacak. Tayvan, Singapur, Kore ve Hong Kong'u "ejderhalar"a benzettiysek de ben Çin'i kuyruğunu ısıran bir kaplan olarak tanımlama eğilimindeyim!

Sonuç olarak partinin övünebileceği tek şey en trajik hatalarından vazgeçmesi ve deniz ötesi Çinlilerle anlaşmış olması. Başka bir şey yok.

Çelişki: Batılı uzmanlar partiyi kutluyor ve ilan edilen büyüme oranına inanıyormuş gibi yapıyorlar. Çin istatistikleri 1949'dan beri hep yanlış olduğuna göre bu yaltaklanma neden? Çünkü batılılar, dünyanın her yerinde genişleme perspektifleri karardıkça büyük Çin pazarı hakkında fantasma kuruyorlar. Çünkü batıda olduğu gibi Japonya'da da pek az kişi Parti'nin istikrarını kaybettiğini görmek istiyor: Hükümetler henüz tanımadıkları ve muhtemelen tek değil, birçok Çin'den oluşacak bir şeyle görüşmektense tanıdıkları bir kötülüğü, Komünist Parti'yi tercih ediyor...

Yeni "Parçalanmış İmparatorluk"

Diyelim ki Komünist Parti Çin'in siyasal birliğini sağlıyor. Peki bu birliğin nesi gerekli? Çin kültürü tek bir dil ama birçok dille üç bin yıldır kesintisiz sürüyor; merkezi bir devletle karşılaşması ise bir rastlantı. Çin kültürü ve ekonomisinin en müreffeh olduğu dönemler birleşmiş imparatorluk dönemleri

değil. Bunun tersi yalnızca, mandarinler tarafından mandarinler için yazılmış tarihte yazılı, özellikle de 1949'dan beri.

Bu birliği korumak için durmadan öne sürülen iddia: Çin'i bir iç savaştan korumak. Peki ama, 1949'dan beri Parti tarafından birlik adına sürdürülenden daha kitlesel bir kıyım olabilir mi? En az altmış milyon kurban: İktidarı aldığında Parti tarafından örgütlenen ölümler, neden olduğu açlık salgınları ve kültür devrimi sırasında. Hangi varsayımsal sivil savaş daha kötü kıyımlara yol açabilirdi? Bölünmüş Çin'in tarihinde hiçbiri, bu çılgın birleştirme kampanyası kadar öldürücü olmadı.

Bütün ideolojik ıvır zıvırını bırakıp birlik ilkesinin arkasına sığınmaya hazır Parti'nin son iddiası da ne tarihsel ne ampirik incelemeye karşı koyabiliyor. Öyleyse Çin'in batıdan ödünç alınmış bir konsept olan ulusal birlik mitosunu bırakması ve kendi aralarında konfederasyon olarak birleşecek bölgeler temelinde örgütlenmesi düşünülebilir: Han "ırk"ının lafta kalan birliğine rağmen etnik ve dilsel aidiyetler derin bağlar oluşturduğu için, Komünist Parti yok olursa, bu şema daha da muhtemel hale gelecektir. 1993'te Şangay'a yüz kilometre uzaklıktaki Suzhu şehri, gelişmesini Singapur'a emanet ediyordu: Bu taşeronluk, merkez dışı site-devletin merkezci ulus-devlete üstünlüğünü kabul etmek anlamına geliyordu. Konfederasyon zaten Tiananmen baskısından beri sürgünde olan bütün Çin demokratlarının ortak projesi, özellikle de hareketlerinin eskiden entelektüel lideri olan Yan Jiyaki'ninki.

Ekonomik olarak gereksiz ve belirsiz olan Komünist Parti, siyasal olarak bunun tam tersi bir görüntü çiziyor; reel bir kapitalizm ile modernleşme çabası, totaliter bir merkezden idare edilmesi olanaksız bir "bütün"den çok, Tayvan, Hong Kong veya Kanton'daki gibi birçok bölgeye ayrılmış bir kıtada daha şanslı olur.

Demokrasi Nasıl Doğacaktı?

"Kim Çin'i tanıdığını iddia edebilir?" Kendine bu soruyu soran adam Çin'i belki de en iyi tanıyan kişi. Demokrasi için sürdürülen savaşımın simgesel şahsiyeti olan ve Tiananmen'den beri Princeton'a göçüp orada yaşayan Liu Binyan, 1970'li yıllarda ülkesinde kendinden önce olmayan bir şeyi yarattı: Araştırmacı gazetecilik. Mao'nun ölümünden sonra oluşan özgürlük aralıklarından faydalanarak bütün Çin'i gezdi; buradan en duygulandırıcı ya da en korkunç gözlemlerle geldi; bürokratların yolsuzluğu, 1959'daki "İleri Doğru Büyük Atılım" sırasında aç kalan köylülerin yaptığı yamyamlıklar ya da Parti'nin emirleri doğrultusunda Hunan ve Guangksi bölgelerinde yapılanlar: Kültürel devrim sırasında öğrenciler buralarda öğretmenlerini yedi. "Çinliler gelenekleri itibarıyla yaşama karşı büyük bir saygı duymaz" diye yorumluyor Liu Binyan. "Parti tarafından örgütlenen açlık ve şiddetin buralarda tek yaptığı binlerce yıllık nefret ve intikam törelerini kuvvetlendirmek oldu."

Liu Binyan, Birleşik Devletler'de zorunlu emekliliğe çekildiği yerde, çeşitli kanallar aracılığıyla bütün Çin'den hatta bazen Deng Şiaoping sonrasını hazırlayan Parti yöneticilerinden gelen haberleri topluyor. Liu Binyan'ın kendisi de Parti üyesi olmuş, sağcılık yüzünden dışlanmış, sonra yeniden kabul edilmiş, ardından nihai olarak dışlanmış: Hayatta kalmayı başarmış Çinli bir entelektüel için klasik bir süreç.

Sürgündeki bu isyancı, 1911'de Japonya'dan Kanton'a gelip cumhuriyet ilan eden Sun Yat Sen gibi Çin'e demokrasi getirecek mi? Liu Binyan bir an bile buna inanmıyor. Tiananmen'i örgütleyenler ona göre ne kuram ne strateji sahibiydi; Çin'in durumu hakkında düşünmemişlerdi ve sürgün onları gerçeklerden daha da uzaklaştırdı. Dışarıdaki isyancıların etkisi, kendisininki de dahil olmak üzere, sıfır; eğer Çin liberalleşirse bu içeriden gelecek diye düşünüyor Liu Binyan.

Kıta Çin'inde liberalleşme, demokrasi, kapitalizm mi? İlerisi için diye düşünüyor Liu Binyan, bu olanaksız değil: Ama Deng Şiaoping usulü reformu izleyerek değil, bununla bağları koparark. Çünkü reform Çin'i kapitalizme yaklaştırmıyor, uzaklaştırıyor: Batılılar nasıl olur da diye soruyor Liu Binyan, Pekin hükümeti 1949'dan beri hiç durmadan yalan söylediği halde Komünist Parti tarafından çığırılan büyüme ve zenginleşmeye inanabilir? "Aynı kişiler niye durup dururken doğru söylesin?" Kapitalizme göre Çin'de girişimci bir burjuvazinin oluşması gerekir. Oysa batılıların girişimci olarak gördüğü kişiler Parti yöneticileri ve bunların çocukları; doğal kaynakları yağmalıyor, ucuz el emeğini sömürüyor, köylülerin iliğini emiyor, arazi spekülasyonu yapıyor, sahte joint-venture'lar kuruyor, döviz kaçakçılığı yapıyorlar. Bir sonraki saray devriminden önce, dış ülkelerdeki banka hesaplarına göndermek üzere mümkün olan en hızlı biçimde ceplerini doldurıyorlar. Yeni kamu girişimleri sadece Parti'nin müşteri kitlesine iş sağlamak ve bu işletmelerin ne üreteceği ve satacağı konusunda toptan bir umursamazlık içinde boş iddialara dayanan sınai başarılar ilan etmek için yaratılıyor.

Kapitalizme göre, uzun vadeli yatırımlarla gerçek işletmelerin yaratılması gerekir: Durum bu değil. Pazar ekonomisine göre, kamu girişimlerinin akılcı bir biçimde idare edilmesi gerekir: Durum bu değil ve buna da dönemez çünkü komünist yöneticiler işçilerin desteğini ve toplumsal barışı, kamu sektörünü iflasa iten bir şekilde çalıştırmayı sürdürerek "satın alıyorlar". Parti bürokratlarının köylülerden her şey için kullanım bedeli ve vergi aldıkları kırda durum daha da kötü. Binyan'a göre, köylülerin hayat standartı 1985'ten beri yılda % 3 olarak düşüyor. Parti'nin haraçlarından yoruldukça toprağı terk ediyor ve gidip belirsiz nüfusu şişiriyorlar. Kentli meslek sahipleriyle memurları da dürüstlerse ve tek bir meslekleri varsa aynı biçimde fakirleşme yolundalar, alım güçlerini enflasyon kemiriyor. Bir devrim için gerekli bütün koşul-

lar bir arada diye düşünüyor Liu Binyan, ama bu devrim gerçekleşmeyecek. Kuşkusuz, orada burada köylü ayaklanmaları patlak veriyor, Parti temsilcileri yeni bir haraç istemek üzere geldiklerinde binlerce gösterici harekete geçiyor. Ama bu höykürünmeler ideolojisiz kalıyor, stratejisiz, yöneticisiz.

Peki "saf" bir solun ya da yolsuzluğa karşı çıkarak ahlaksal düzeni yeniden inşa edecek bir Mesihçiliğin geri dönüşü söz konusu olabilir mi? Bazıları kuşkusuz bunu deneyecektir, diyor Liu Binyan, ama başarısız olacaklar. Çünkü artık ahlaksal bir Çin geleneği yok: Komünist Parti bunu öldürdü. Çin halkının dönüşümü o kadar derinden oldu ki geleceğiyle ilgili akıl yürütmek için geçmişini ve eski kültürünü anımsamak saçmalık oluyor. Liu Binyan Çin insanını anlamak ve çelişkili de olsa bir umut beslemek için yeni bir bakış öneriyor ve şöyle diyor: "Çinliler, artık hiçbir şeye inanmıyor ne unutulmuş geleneklerine ne onlara ihanet etmiş Parti'ye: Kalan, kendini savunma sanatında usta olarak kabul edilen ve sadece maddesel hayatta kalma koşullarıyla ilgilenen bir bireyciler ulusu." Nice zorluktan geçmiş bu ulusun içinden Çin tarihinde ilk defa bir sivil toplumun belirdiğini görüyor.

Birkaç belirti: Şangay ve Kanton'daki "özgür" radyolar doğrudan programa katılan dinleyicilerin özel hayatını, hatta aşk hayatını aktarıyor. Batıda fazla alışılmış; bireyin hiçbir zaman söz hakkının olmadığı geleneksel ya da komünist Çin'de ise devrimci bir olay bu. Başka işaret: Kaçırılmış çocuklarını bulmak için kendiliğinden bir araya gelen ve örgütlenen aileler var, bu ne yazık ki evlat edinecek, bir varis arayan aileler tarafından da sık sık yapılıyor. Yurttaşlar Japonların yol açtığı savaş zararlarının karşılanmasını istemek için komiteler oluşturuyor, Çin hükümeti bunu yapmaya asla cesaret edemedi...

Çin Maelström'ünün üstündeki, saman çöpleri gibi dağınık bu gözlemlerden yola çıkan Liu Binyan bir demokrasi için olanaklı temelleri görüyor. Bunun aktörleri kim olacak? Söy-

lediğine göre, Komünist Parti'nin hayatta kalmak için içten çoğalması ve bugüne kadar Çin'de izin verdiği ve her zaman, isyancı olmayan birkaç entelektüeli bir araya getiren küçük demokratik partilerle ortak bir siyasal yaşama atılması bile olanaklı. Halkın artık tek parti tarafından sömürülmediği bu çoğulcu Çin'de kapitalizm de demokrasinin doğal bir ürünü olacaktır.

Kapitalizmin demokrasiden önce geldiği Tayvan ya da Kore'nin tersine bir ilerleme mi? Deneyimler karşılaştırılabilir gibi değil, diyor Liu Binyan: "Tayvan ve Kore iktidara belirli bir meşruiyet sağlayan Konfiçyus geleneğini korudu; kıta Çin'indeyse geleneğin yıkımı her tür iktidarın elinden bu meşruiyeti aldı." Demek ki demokrasi kapitalizmin doğal sonucu değil, bunun öncüsü olacak, bu da Çin'in Asya "ejderhalar"ından çok Rus ya da Doğu Avrupa modeline benzer bir yol izleyeceğini gösteriyor.

Demokrasi ve kapitalizmin gerçek olmasa bile en azından evrensel özlemler olması, Çin'i değişmez bir zorbalığa mahkûm eden ya da ona daimi bir devrimci misyon yükleyen ebedi taraftarları hayal kırıklığına uğratacaktır. Böyle bir düşsel Çin'in yandaşları da doğrusu bu ya, çoğu zaman Çinli değil, batılı.

Yedinci Bölüm

Far West Kapitalizmi

Kapitalizm kazandı denilmesini protesto ediyor Milton Friedman. "Doğu Avrupa'da belki. Ama Birleşik Devletler ya da Fransa'da sosyalizm ilerliyor!"

Adları sadece entelektüel eserlerinin erdemiyle sıfat haline gelen adam ya da kadınlar enderdir. Milton Friedman bunlardan biri. Düşünce evreninde serbest pazar, bireycilik, kapitalizm ve devletçilik karşıtlığıyla ilgili bütünsel –ya da tutucu– bir düşünceyi gösteren her şey Friedmancı olarak nitelendirilebilir. Birleşik Devletlerin politika-kültür sahnesinde ve taklitçilikle başka yerlerde de *friedmanist* olumlu ya da olumsuz biçimde; ebedi düşman sosyalizme karşı, aynı anda hem özgürlük hem refah sağlamaya yetkin tek sistem olarak kapitalizmi gören ve bunun dikkatli nöbetçisine verilen isim oluyor.

Seksen yaşını devirmiş ve inanılmaz bir canlılığa sahip Milton Friedman daha hoşgörülü olmamış, tersine, her yerde sosyalizmi kovalamayı sürdürüyor. Şurası doğru ki sosyalizm hakkında geniş bir anlayışı var, çünkü bununla, Adam Smith doktrininin izin verdiği "doğal" alanlar dışındaki her müdahaleyi kastediyor: Ulusal savunmayı ve ticaret özgürlüğünü sağlamak.

Buna kıstas olarak da devletten geçen ulusal zenginliği ele alıyor: Birleşik Devletler'de % 30, Fransa'da % 40. Yani Fransa yarı yarıya sosyalist, Birleşik Devletler de üçte bir oranında. "1920'li yılların sonunda New York'ta koleje giderken" diye hatırlıyor, "devlet kaynaklarımızın ancak % 10'unu yönetiyordu: Daha fakirdik ama çok daha mutluyduk!"

Milton Friedman'ın Son Kavgası

Kahretsin! Devletin müdahalesi, gelişme ve insan mutluluğu arasında kanıtlanabilir bir ilişki var mı acaba? Milton Friedman bundan kuşku duymuyor. Kapitalizme duyduğu tutkunun ve devletçilikten nefret etmesinin asıl nedeni de bu. "Rose ve ben –ayrılmaz eşi ve düşünce ortağı– herkes için telefon ve arabanın olmadığı, antibiyotiklerin bilinmediği, tıbbın henüz kekelediği, buzdolabı ve çamaşır makinesinin prototip aşamasında kaldığı, bilgisayarın akıl almaz bir şey olduğu bir dünyadan geliyoruz." Oysa en mütevazımızdan başlamak üzere yeryüzündeki varlığımızı nesnel olarak daha iyi duruma getirmiş olan modernliğin bütün bu kazanımları kapitalist girişimcilerin eseri. Bu nesnelerin yaratılmasının ve halka yayılmasının kökeninde sadece kapitalizm var. Daha hoş bir yaşamı, daha iyi çalışma koşullarını, daha rahat yolculuğu, daha az kirli bir çevreyi ortaya çıkaran da kapitalizm. Kapitalizm XX. yüzyılda ilerlemenin motoru olmuş oluyor.

Peki devlet buna karşılık verecek ne üretti? İlerlemeye nasıl katkıda bulundu? Devlet, kapitalizmin tek başına başaramayacağı ne yaptı? Korkulur bir diyalektikçi olan Milton Friedman sadece yanıtını bildiği sorular soruyor: "Hiçbir şey ya da pek az şey." Devletin ilerlemeye katkıda bulunan hiçbir şey üretmemiş olmasına rağmen toplum üzerindeki etkisi hiç durmadan büyüdü, bürokrasisinin girişimci zihniyeti engellemek için gösterdiği çabalar da hiç bitmedi.

Friedman kendine kapitalizmin yarattığı ilerlemelere rağmen neden altmış yıl öncesinden daha mutlu olmadığımızı soruyor. Eğer gelişmiş toplumlar, fakir oldukları zamanlarda hissetmedikleri kolektif sıkıntılar çekiyorlarsa herkesten önce devlet sorumlu.

Aşırı mı Friedman? Bana daha çok sakinmiş gibi geliyor, odun ateşinin önündeki koltuğuna yerleşmiş. Ardımızda San Francisco koyu.

Dünyada hiçbir şehir, diyor, yeryüzü cennetine bu kadar yakın değil. Hiç durmadan dünyanın dört bir yanından gelen davet akınını yanıtlamada çekinceli davranmasının nedenini böylece açıklamış oluyor. "Cenneti niye terk edeyim?"

İç sıkıntılarımızın suçlusu devletin davasına gelelim. Batı Avrupa'nın yakalamak üzere olduğu Birleşik Devletler örneğinde Milton Friedman devletin yol açtığı başlıca dört toplumsal sorun görüyor:

Öncelikle, cinayete giden şiddet, ki bunun nedeni doğrudan uyuşturucu daha doğrusu uyuşturucunun yasaklanması. Friedman'a göre uyuşturucu yasallaşacak olursa, içki yasağının 1934'te son bulmasının ardından suç oranının her toplumda olduğu orana inmesi gibi, mafya ve saldırılar da normal düzeylerine inecek. Yani, bu zamana kadar modern toplumlarda hiç görülmemiş bir dereceye ulaşan şiddeti besleyen, uyuşturucuyu yasaklayan devlet.

Devletin yol açtığı ikinci toplumsal hastalık: Bir fakir sınıfın, *underclass*'ın ortaya çıkması. Gittikçe kuşaktan kuşağa aktarılma eğilimi taşıyan bu "yeni hastalık"; devletin fakirleri artık bir mahkûmiyete dönen sosyal koruma planlarıyla "korumasından" önce ortada yoktu. Devlet fakirler yaratıyor ve onları fakirliğin içine hapsediyor.

İşsizlik? Asgari ücret ve işverenin zorlandığı sürüyle vergi engeli aşılsa kalifiye olmayan gençler dahil herkes bir iş bulurdu.

Peki 1920'li yılların Amerika'sında hiç görülmeyen gettolar, kentteki harap görüntüler? Devlet suçlu diye yineliyor Friedman. Büyük şehirlerdeki kira denetimi ev sahiplerini apartmanların bakımını yapmaktan vazgeçiriyor ve hiçbir şey ödemeyen kiracıları da kendi haline bırakılmış binalara saygı göstermeye teşvik etmiyor.

Demek ki kolektif bilinci tedirgin eden ve ilerlemeden dolu dolu zevk almasını önleyen Amerikan rahatsızlığının, toplumsal ve kentsel hastalıkların başlıca, hatta biricik nedeni devlet, yine ve hep devlet.

Biraz daha sistematik düşünelim, yapılan açıklamadan bazı aşırılıkları çıkaralım; Milton Friedman'ın söyledikleri her şeye rağmen mantıklı. Peki eğer bunlar mantıklıysa, devlet, sonrasında deneyimle etkisizliği anlaşılan sosyal politikalar doğrultusunda tamir etmeye çalıştığı rahatsızlıkların nasıl oluyor da bile bile ortaya çıkmasına yol açıyor? Friedman'ın yanıtı devletin kendisinin, daha belirli söylemek gerekirse devlet yöneticilerinin bir tek kendi kıstaslarına uyması. Sapık, kötü ya da bencil oldukları için değil, içinde geliştikleri konum kendilerini böyle bir davranışa zorunlu kıldığı için.

Örneğin diye gözlemliyor Friedman, çalışma konusu bittikten sonra bile bir idari dairenin ortadan kalktığı hiç görülmemiştir. Bir hükümetin, politikalarından birinin başarısız olduğunu söylediği hiç duyulmuş şey midir? Başarısızlığa uğradığı ayan beyan ortadaysa –fakirlere yardım, uyuşturucuyla savaş– yöneticiler bundan o işe yönelik siyasetlerin yetersiz olduğu sonucunu çıkarıp çabalarını artırırlar. Yöneticiler diye ekliyor Friedman, toplum üzerindeki etkilerini arttırdığı ve kendilerini etkilemediği oranda da yararsız ve yanlış siyasetler izlemeye eğilimlidir. Batı toplumları, uzun zamandır gerçekten demokraside yaşamıyor diye değerlendiriyor, çünkü yöneticiler –politik ve bürokratik sınıf bir arada– halkın iradesinden bağımsız hedefler izliyor. Bir yönetim, iktidardaki parti hangisi olursa olsun, otoritesini ve bütçesini genişletmekten başka bir amacı izlemez. Eğer devletin aldığı önemli kararla ilgili referandumlar düzenlenebilseydi, olayların büyük bir çoğunluğu hakkında kamuoyunun siyasal sınıfın tersi yönünde davranacağı görülürdü.

Muhafazakâr Devrimden Sonra Halkçı Devrim

Milton Friedman bir popülist mi yoksa. Evet, kesinlikle! "Seksen yaşımda şu sonuca vardım ki" diyor, "kapitalizmin kurtul-

masının ve toplumsal sorunların çözülmesinin tek yolu devlet kurumlarını kökten değiştirmek. Öyle yapmalıyız ki devlet yeniden halkın kontrolü altına girsin ve politik personel de bürokrasinin suç ortağı değil, denetçisi olsun yeniden." Bunu yapmak için iyi aday seçmek yetmez. Bürokratik sapmayı yaratan kurumların kendisidir. Bu devlet karşıtı devrimi Ronald Reagan denedi, onun danışmanı olmuş olan Friedman, ama parlamentonun zorla kabul ettirdiği *statu quo* bunu baltaladı. Öğrenci Reagan'ın Friedmancı okula gösterdiği eksiksiz ideolojik bağlılığa rağmen sekiz yıllık başkanlık sonunda devletin Amerikan toplumu içindeki ağırlığı hiç değişmedi.

Yani Milton Friedman artık "sosyalizm"e karşı savaşını "tabandan" sürdürüyor. Bu savaşta halk inisiyatifi referandumları geçerli oldukları eyaletlerde, özellikle de Kaliforniya'da en önemli silahı oluşturuyor. 1990'lı yılların başından beri Milton Friedman'dan ilham alan halk inisiyatifi referandumları geleneksel siyasal sınıfla iki alanda çarpışıyor: "Öğrenim çeki" ve seçimle verilen görevlerin sürelerinin kısıtlanması. Milton Friedman bu "halkçı" hareketin sonunda kazanacağından şüphe duymuyor.

"Öğrenim çeki"nin kamusal bürokrasilerin elinden eğitimle ilgili her tür müdahale hakkını alacağı düşünülüyor. Her aile devletten çocuk başına bir yıl süreyle kamu ya da özel sektöre ait okula gitmek için bir "kupon" alacak. Okullar da böylece rekabet içinde başarılı ya da iflas riski yaşayan işletmeler olacak. Devletin yardımcı rolü artık sadece oyunun kurallarına uyulmasını gözetmeye dayanacak.

Seçimle verilen görevlerin kısıtlanması ise (referandumların çoğunluğu senatörler ve görevleriyle ilgili, en çok altı yıllık bir görev süresi) ancak Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi'nin onayından sonra geçerli olabilecek. Ama halkın sesi yükselir ve yayılırsa, buna anayasal güç kazandıracak bir yasa değişikliği önerisinin kabul edilmesi kaçınılmaz hale gelir. Milton Friedman'ın bu hareketten beklediği –bana kalırsa bi-

raz da iyimser bir yaklaşımla– siyasal sınıfa katılımlar ve bu sınıfın davranış biçimi hakkında derin değişiklikler olması. Hırslı gençler, altı yılın sonunda kesin olarak bitecek bir siyasal kariyer için daha az hevesli olacaklar; öte yandan aktif yaşamlarının sonlarına gelen erkek ve kadınlar lobilere karşı büyük bir bağımsızlık içinde, kendi adlarına pek hırs taşımadan, kamu yararı için halkı temsil etmek eğiliminde olacaklar: Sonuç itibarıyla, bürokrasinin suç ortağı değil, denetçisi olacak bir bilgeler meclisi.

Bu Eğilim Bulaşıcı mı?

Bu Kaliforniya inisiyatiflerinin Birleşik Devletler sınırları dışına taştığım görecek miyiz? Önemli bir öncülü anımsayalım: Doğrudan vergilerin düşürülmesine taraftar olan hareket 1970'li yılların sonunda Kaliforniya'daki bir "halkçı" ayaklanmadan doğdu. Bu hareket Kaliforniya'dan başlayarak ulusal boyuta ulaştı.

Sonunda Ronald Reagan döneminde gelir vergisi derecesinin kitlesel olarak azaltılmasına yol açtı, ardından bütün dünyaya yayıldı. Amerikan muhafazakâr devriminden önceki kadar el koyucu oranda bir daha asla, başka hiçbir yerde görülmeyecek.

XIX. yüzyıl devrimleri Avrupa'dan çıkmış olsa bile bizim yüzyıl sonu devrimlerimizin çoğunun Kaliforniya'dan çıktığını aklımızda tutalım: Batı kültürünü dönüştürmüş olan 68 Mayısı, ebeveyn-çocuk ilişkileri, toplumsal sıralamalar ve cinsel davranışlar, 1964'ten itibaren Berkeley Üniversitesi kampüsünde başladı. Transistör, atom bombası, entegre devre, kişisel bilgisayar Kaliforniya'da bulundu. Ekonomik uygulamaları baştan aşağı değiştiren ve monetarizmi evrensel bir model olarak kabul ettiren liberal devrim San Francisco yakınlarındaki Hoover Enstitüsü'nde bir entelektüel kulübü ta-

rafından tasarlandı. Bu çağdaş üniversite manastırında Milton Friedman ve arkadaşları George Stigler, Gary Becker (üç Nobel Ekonomi ödülü), Martin Anderson, Thomas Moore, tek başlarına özelleştirme, öğrenim çeki, dereglemantasyon, belirsiz çevirim oranları gibi yeni konseptleri, çağımızın bütün ekonomik paradigmalarını keşfettiler.

Kültürel Amerikan emperyalizmi mi? Birleşik Devletler'in kudreti, İngilizcenin egemenliği, medyaların Amerikan ağırlıklı olması, bütün dünyadan toplanan elitlerin üzerindeki Amerika üniversitelerinin çekiciliği, doların evrensel para olması... Bütün bunlar çok önemli bir biçimde, taraftar ya da düşman olunsun, Friedmancılığın doğrulanmasına yol açıyor. Milton Friedman'ın değerlendirmesine göre önerdiği araçlar kültürel olarak tarafsız ve Birleşik Devletler'in herhangi bir kültürel emperyalizminin ifadesi değil. Elbette yanlış! Kapitalizm kültürel olarak tarafsız değildir. Cemaatten kaynaklanan dayanışma duygularını, eski emir-komuta zincirlerini yıkar, "maçizm"i, duygusallığı, clientelizmi* aşındırır. Bunların yerine özgür ve anlaşan bireylerin arasındaki ticareti koyar. Tabii bundan nefret etmeye de izin var. Ama bunun çekiciliğine de kapılınsa, buna karşı da konulsa, bunun uyarlaması da yapılsa, Kaliforniya modelinin etkisinden kaçınmak olanaksız. Devlet ve pazar gibi iki kültürün arasındaki savaşı konu edinen Friedman sorunsalı, evrensel olmak yolunda.

Rose ve Milton Friedman'dan ayrılırken eşikte, daha eski bir vedayı anımsadım, 1988'deki son bir ziyaretten sonra Friedrich von Hayek'i Fribourg'da bıraktığım zamanı. Liberalizmin XX. yüzyıldaki tartışmasız hocası olan yaşlı filozof beni bir an kolumdan tutmuş ve son bir ders vermişti: "Kapitalizmi, sevdiğimiz için değil –Orta Avrupa aristokratı von Hayek modern olan hiçbir şeyi sevmezdi– insanlığın maddesel kaderi buna bağlı olduğu için savunmalıyız" demişti. Doksan yaşına yaklaştığı yıllarda yayımladığı son eserlerinde Hayek, kapitalizmin demokratik ilkenin kendisi yüzünden değil, de-

mokratik kurumların sapması yüzünden tehlikede olduğunu düşünüyordu. Demokrasi ilkesiyle kapitalizmin arasındaki ittifakı korumak için önerdiği de parti egemenliği yerine bir defalık görev yapmak için seçilecek bilgelerin oluşturacağı bir meclisin geçmesiydi.

Anlaşılmaz ekonomistlerin, kütüphane filozoflarının zırvaları mı bunlar? Unutmayalım ki kütüphane felsefeleri geçmişte dünyanın çehresini değiştirebildiler ve değiştirecekler de. Normal bir zamanda diye belirtiyor Friedman, hiçkimseyi akılcı sözlerle ikna edemezsiniz. Ama kriz zamanında ütopyalar kendilerini kabul ettirir ve gelip boşluğu doldurur. Kapitalizmi savunmak gerek diye ekliyor Milton Friedman, demokrasi maskesi arkasındaki sözümona sosyal adalet adına yapılan aşırılıklar dahil olmak üzere!

Kapitalizmin Sınırları

Milton Friedman'ı düşüncesinin sonuna kadar izledik, ama bu demek değildir ki biz de aynı görüşü paylaşıyoruz. Milton Friedman'ın gerekli militanlığı kapitalizm içinde var olan mantık kadar bir kültürün, tarihsel bir deneyimin, Birleşik Devletler kültürünün bir yansıması. Fransız bir Milton Friedman olması mümkün değil, dedim ona, deneyimlerimiz fazlasıyla farklı. Bundan hoşnut olsak da olmasak da Fransızların tarihi devletlerinin tarihinden ayrılamaz; bizim ulusumuz, Birleşik Devletler'in tersine, öncülerin değil, memurların eseri olmuştur. Kapitalizmi ihraç etmeye çalışan Amerikalı düşünür ve danışmanlar, Ruslara ya da Meksikalılara nasıl demokratik kapitalizmi değil de bunların kültürlerine yabancı olan, *kendi* görüşlerini kabul ettirmeye çalıştıklarının hiç farkında değiller. Her egemen gücün özünde bulunan bu, Amerikan ve evrensel arasındaki karışıklık, birçok yanlış anlaşılmanın ve şokun da kökeninde.

Avrupa liberal ekolünün aşırılığı bu değil; aksine, diğerle-

rinin kültürüne o kadar değer veriyor ki, bunların demokratik kapitalizme geçişinin mümkün olabileceğini yadsıyor! İşte bu yüzden birçok Fransız liberal Rusların *a priori* demokratik isteklerinin olmadığını ve Çinlilere demokrasiyi kabul ettirmek için uğraşılmaması gerektiğini düşünüyor. Amerikalıların kendi inancını yayma çabasının bir tür simetriği olan halkların kültür çeşitliliğine gösterilen bu saygı da sonuçta onları zorbalarının arzularına bırakmaya ve kendilerine sorulsa hiç kuşkuyok ki bir parçası olmak isteyecekleri bu evrenselliğe katılmalarını reddetmeye varıyor.

Avrupalı bakış açısından değerlendirildiğinde Friedmancı liberalliğin bir diğer zafiyeti de siyasanın özerkliğini, toplumsal olguları ve mitosların kalıcılığını yadsıması. Hayır, pazarın her şeye yanıtı yok. Elbette ki daha fazla pazar devlet müdahalesinin daha kötü hale getirdiği işleme bozukluklarının hepsini ya da çoğunu bir çözüme kavuştururdu. Ama Friedman'ın doğruluğunu kabul etmediği demokratik oyunun vazgeçilmez rolü, pazarın eleyemediği bazı çatışmaları, pazarınkinden başka bir mantıkla idare etmesidir. Kapitalizm üretici ve tüketicinin arzularına yanıt verebilir. Toplumsal saldırganlığı azaltabilir, ama Alain Touraine'in söylediği gibi, yurttaşın ya da modern "özne"nin bütün özlemlerini doyuramaz. Siyaset bir oy pazarı, politikacılar da girişimci olarak tahlil edilebilir; ama siyaset, pazar gibi değerlendirilse bile ekonomik olandan ayrılacaktır: Ekonomik pazarda söz konusu olan bireysel iyiliktir, siyasal pazarda ise toplumun iyiliği. Elbette, bu toplumsal iyiliği çelişkilerine maruz kalmadan tanımlamak mümkün değildir, ama demokrasi de bu işte görüş kavgasının uygar bir biçimde yapıldığı yerdir.

Sonuç olarak pazar yandaşları, hâkim oldukları pazar bilgisini savunmalı ama sınırlarını da kabul etmeliler, elbette her şeyi ideolojik kalıba dökmek isterlerse başka. Liberal düşünce ne mitosları ne de ulus, sınıf, adalet vb için duyulan toplu utkuları açıklamaz. Oysa insan toplumlarında mitos ve simgeler de gerçek nesnelerdir.

II

Kapitalizm Kültürü

Kapitalizm en değişik kültürlerde kök salar. Başlangıçta Kalvinci toprakta yeşermiş olan tohum, Katolik İspanya'ya, Müslüman Türkiye'ye, Taocu Çin'e uyum sağlamıştır. Ama kapitalizm sadece mal üretmez, aynı zamanda yaşamasını sağlayan yeni davranış biçimleri üretir. Tüketim tutkusu, şiddetsizlik, anlaşmalara saygı, kişisel sorumluluk: Bu özellikler ilkin yoksa bile kapitalizmin girdiği ülkelerde sonradan gelişir. Makine aynı zamanda oksijenini de üretir. Zehirlerini de: Ahlaksızlık, çalışma etiği ve edonizm arasındaki rekabet, ki belki kapitalizmin ölüm nedeni bu olacak, ama daha uzun bir süre değil.

Kapitalizmin bu kültür üretimi evrenselleşmesine katkıda bulunuyor: İşbaşında olduğu her yerde kapitalizm din, bireycilik ve demokrasinin temellerini atıyor.

Din? Ampirik gözlem bize kapitalist dünyada dinlerin yok olmadığını, daha çok değiştiğini gösteriyor; ama hepsi de göreceğimiz gibi, evrensel kapitalizm kendini doğrulayacak evrensel bir dinin doğmasına yol açıyormuş gibi, aynı yöne doğru gitme eğilimi gösteriyor.

Bireycilik mi? Batılı toplumlarda tanınıyor, Asya'da daha az. Kapitalizmin toplumları baştaki "grupçuluk"tan nasıl ortak bir bireyciliğe geçirdiğini Asya toplumlarını incelerken göstereceğiz.

Ve sonunda, demokrasiyle ilişkiler karmaşıklaşıyor; ama kapitalizm demokrasinin dışında doğabilirse de yolun sonunda bunu üretmeye başlıyor. Bu demokrasinin biçimleri farklı

olabilir ama ilkeleri evrensel. Bütün dünyanın demokratik kapitalizm kültürünü benimsemesini hiç de gerektirmeyen bir evrensellik. Büyük olasılıkla yeni bir sınır kapitalizme girmeyi başaramamış ulusları kapitalist bloktan ayıracak ve bunlar başka bir yönde yollarını izleyecek.

Birinci Bölüm

Kapitalizm Dini

"Bu dünyadaki başarısı, Kalviniste tanrısal seçilmişliği hakkında güven verir." Max Weber kapitalizmin kökenini işte bu cennet saplantısıyla açıklıyor. Peki bu, kapitalizmin Katolik olmaktan çok Protestan olmasını açıklıyor mu?

Tarih 1960'lı yıllara kadar Max Weber'e hak veriyor gibi. İşte ancak o zaman İspanya, İtalya veya Québec biraz gecikmeyle de olsa demokratik kapitalizme katılıyor. Fransa da kapitalizme açık bir biçimde ancak Gaullizm'den sonra bağlanıyor: Alain Peyrefitte'in Weber gibi, ahlaksal ve dinsel değerlendirmelerle açıkladığı, Anglo-Sakson dünyaya göre bir gecikme. Peki kapitalizme karşı duyulan bu çekinceleri bir ilkeler bütünü olarak Katolikliğe mi yoksa örgüt olarak kiliseye mi mal etmeli?

Öyle görünüyor ki Katolik Kilise tekel olduğu yerde (İspanya'da, İtalya'da, İrlanda'da) veya neredeyse bir tekel olduğu Fransa'da frenliyor. Azınlık ya da en azından rekabet içinde olduğu yerde ise (Almanya, Avusturya, İsviçre...) kapitalizm kendisini daha kolay kabul ettiriyor. Yani ekonomik rekabet, girişim serbestisi dinsel rekabetin ters dönmüş fotoğrafı gibi kendini gösteriyor: Girişimci zihniyet papaz ve pastörlerin, papa ve imparatorların arasındaki düşmanlıkların serbest bıraktığı iktidar ve "oyun"un aralıklarına giriyor. Yoksa kilisenin uzun zaman kapitalizme karşı çıkmasının nedeni manevi kaygılardan çok teokrasiyi korumak isteği miydi? Bu, olasılık dahilinde. Bunun tersine, Kalvinistlerin cennete gideceklerinden kuşku duydukları için mi (ilahi neden) yoksa azınlık oldukları için mi (toplumsal neden) kapitalist oldukla-

rı sorulabilir. Kökendeki kapitalist girişimciler çoğu kez Avrupa'daki Kalvinist azınlıklara ait ama ilk kapitalistler Bombay'daki Parsi azınlıklarla, Hindistan'da, Taoist azınlıklarla Tayvan'da, Doğu Afrika'da Sihlerle, Brezilya'da Lutherci azınlıklarla, Korelilerle, Kaliforniya'da, Batı Afrika'da Maronitlerle, Utah'ta Mormonlarla da ortaya çıkmıştır. Tarihçi Werber Sombart kapitalizmin doğuşunu Yahudilere mal etmişse bu Yahudi oldukları için değil, azınlık oldukları içindir.

Sonuçta, kapitalizm Max Weber'in uyuşmaz olarak gördüğü Asya'daki Konfüçyüsçülük ya da Türkiye'deki İslam da dahil olmak üzere birçok dinle uyum sağlıyor gibi görünüyor. Ama ilk çıkış her koşulda bir azınlık tarafından gerçekleştiriliyor. Bu azınlık etik itikatlarına bağlı bir biçimde, siyasal toplumda egemen olamadığı için var olma hakkını iktisat yoluyla söylemektedir.

Elbette ki tek başına dinsel bir azınlık yeterli değildir; aynı zamanda hukuksal, toplumsal ve siyasal koşulların da bunun girişimci burjuvaziye dönüşmesine izin vermesi gerekir.

Kapitalizmin doğuşunda toplumsal ve ahlaksal mantığın payını nasıl belirlemeli? Rusya veya üçüncü dünyanın geleceğini kavramak için bunu bilebilmek isterdik. Tartışılmaz bir yanıt yok çünkü toplumlar deneyimlerin *in vitro* olarak yinelenmesine olanak vermiyor. Öte yandan bizi karşılaştırmaya davet eden birkaç laboratuvar var.

Québec Laboratuvarı

Kanada bu laboratuvarlardan biri çünkü aynı toprak üstünde iki yüzyıldan beri Katolik Fransızlar ve Protestan İngilizler bir arada yaşıyor. Öte yandan açık olan bir şey var ki Kanada kapitalizmini Protestan İngilizler kurdu, Québecli Katolikler ise onları ancak otuz yıl kadar önce yakaladı. Katolik kilise ekonomiyi yavaşlatan bir unsur, kapitalizm karşıtı değerlerin

etik ve toplumsal bir aracı oldu mu? Derin bir dinselliğin yerine "Devletler'de üretilmiş" yani *made in USA* tüketim ibadetinin ve belirli bir kilise karşıtlığının geçtiği çağdaş Québec'teki ortak duygu bu.

Bundan, Québeclilerin Katolik inanışları reddederek İngiliz yurttaşların kapitalizmine katıldıkları sonucunu çıkarabiliriz; zaten papazlar tarafından Québec'te boşaltılan mekânlara Protestan, Pentekotist, Adventist tarikatlar yerleşiyor. Ama bu kültürel yorum, ne kadar çekici olursa olsun tarihsel tahlil tarafından yadsınıyor. "Muzaffer bir kilise egemenliği"nin Québeclileri yüzyıl ortasına kadar etkisi altına aldığı doğru; papazlar inananları baştan çıkaran şehirden uzaklaştırıyor, geleneksel değerlerin muhafızı tarıma yönlendiriyordu. Ama bu papazlar sosyolog Louis O'Neill'in deyişiyle tam bir "gelişim etkeni" gibi hareket ettiler. Québec köyünün papazı bir girişimciydi. Dinsel görevlerinin ötesinde Québec'e eğitimi, hijyeni ve elektriği getirdi. Yani, bizim de O'Neill'ı izleyerek kilise ve "Québec gecikmesi" konusunda bambaşka bir inceleme yapmamız gerekecek. Québec'teki gecikmenin nedeni kilise değil, İngiliz sömürgeciliği deniliyor: Dinden çok siyaset. Kanıtı da şu ki diye haklı bir biçimde belirtiyor O'Neil, 1973'te "sakin devrim"le siyasal iktidarı alan Québecliler, Protestan İngilizlerin ekonomik düzeyine; sadece yirmi yılda erişti lerse özellikle kilise eğitimlerini sağladığı içindir. Aranın kapatılmasının ardından kilise örgütleyici rolünü yitirdi; bu da artık eskiye göre daha az Katolik bulunduğu anlamına değil, Katoliklerin artık "bireysel" olduğu anlamına geliyor. Québec böylece, kurumlaşmış dinin yerine birbirine bağlı olmayan dinsel davranışların ortaya çıktığı diğerleri gibi kapitalist bir toplum oldu.

Kilisenin kapitalizmin doğuşundaki ahlak boyutundan çok toplumsal olan bu yanı, bana, aynı biçimde İspanya ya da İtalya'da da uygulanabilir gibi geliyor. Egemen modanın bu yönde olmadığını biliyorum: Marksizmin ölümünden beri eği-

lim "her şey kültürel"den, Webercilikten, tarihin sahneden çıkarılmasından yana. Gördükleri doğru ya da yanlış, Weber, Katoliklik kapitalizme ayak uydurduğundan beri geçmişe yönelen ve sonu olmayan bir tartışma başlattı. İlahi kutsamayı 1990 yılında alan emrivaki bir uyma. Jean-Paul II *Centesimus Annus* papalık genelgesiyle simetrik olarak kapitalizmi de sosyalizmi de reddeden gelenekle bağlarını kopardı. Genelgenin biçimi, tarzına uygun, hayli ölçülü ama Papa sadece "serbest ekonomi" olarak adlandırdığı şeyin saygınlığa ve gelişmeye götürebileceğini kabul ettiği andan itibaren bu kopuş son derece net. Bu saptama kilise için belki de bir intihar...

Kapitalizm Dini Yıkıyor mu?

Dinsel etiğin kapitalizmi ürettiğini kabul ediyorsak, aynı kapitalizmin ikinci bir evrede kendi temellerini erittiğini nasıl görmüyoruz? Azla yetinme, kökendeki kapitalizmin başlıca özelliği olmuştu. Bunun yerine edonizm geçti: Peki bu, çağdaş kapitalizmin sürekli motor gücü olabilir mi? Max Weber bu bozulmayı hissetmişti ama bir kez "fırlatılan" kapitalizmin kendi kendine devam edeceğini ve herkesin mekanik biçimde, yaratılan makinenin içinde yerini bulacağını düşünüyordu: Kapitalizmin etiği ona göre sadece ateşleme için gerekliydi. Mekanikçilerin hayali olan sonsuz hareket iktisadi düzende işler mi?

Şimdili şu bir gerçek ki edonizmin kanaatkârlık yerine geçmesi, tüketicilerin iştahını ve üreticilerin düş gücünü bileyen yeni arzular yaratarak, kapitalist büyümeyi yavaşlatmaktan çok hızlandırıyor. Aynı zamanda şu da bir gerçek ki çalışma erimesi olgun kapitalizmde büyümeyi, robotlar ve diğer makineler artık insanların çalışmadığı yerlerde çalıştığı sürece frenlemiyor. Batı kapitalizminde bu ahlaksal aşınma Kaliforniya'daki Çinliler gibi yeni girişimci göçmenler sayesinde de geri çekiliyor.

Ama bu iyimser perspektif, henüz kapitalist olmayan ve kapitalist olmak isteyen uluslara uygulanamıyor. Tüketim arzusunun üretimden, yerel ya da ithal edonizmin iktisadi kalkınmadan önce geldiği üçüncü dünya ülkelerini düşünelim. Aynı biçimde gelecekte "Protestan" ya da işlevsel benzeri olan Konfüçyusçu, Parsi etiğin de orada burada ahlak yakıtından yoksun kalan kapitalizmin sönmesine yol açacağı garanti değil. Gelişmiş toplumlarda işsizliğin ilerlemesi girişimcilerde olduğu gibi ücretlilerde de pazar ekonomisinin zafiyetleri ve sosyal korumanın bazı aşırılıklarıyla olduğu kadar bu etik erozyon ile açıklanabilir ama yine de kısmen.

Bu, kapitalizmin sonunda tasarruf ve tüketim ilkesi arasındaki çelişkiye mahkûm olduğu anlamına mı geliyor? Eğer toplum bir tek edonistlerden oluşursa onların borçlarını kim ödeyecek? En azından Arjantin örneği, bir toplumun konumundan doğan kârı tükettikten sonra, kapitalist girişimci ve çalışma etiği yokluğu yüzünden sadece bir kuşak içinde nasıl refahtan iflasa geçtiğini gösterdi. Weberci savın tersi, bu egoist yok oluş, batılı ahlakçıları korkutuyor: Birleşik Devletler'de Irving Kristol veya Fransa'da Louis Pauwell'e göre dinin gerilemesi etiğin çöküşüne yol açıyor, bu da kaçınılmaz bir biçimde kapitalizmin yok oluşuna götürüyor. Bu perspektiften bakınca kapitalizm, sonsuz bir hareket olmanın ötesinde kendi kendini yok etmeye mahkûm bir düzen gibi görülüyor. Belirleyici özelliğiyle çekici bir kötümserlik; ama temelli değil çünkü kapitalizm dini yıktığı kadar yeni din de yaratıyor.

Fransa'dan bakınca bu öneri saçma görünebilir; ama sadece Fransa'dan bakınca. Karizmatik Katolikler ya da muhafazakâr Yahudilerdeki birkaç sıçramanın dışında din bizde azınlıkta kalan bir olay. Birçokları bundan kapitalist modernliğin kendinde akılcılığı taşıdığı ve sonunda her tür maneviyat biçimini eleyeceği sonucunu çıkarıyor. Voltaire bunu önceden söylememiş miydi? Ama klasik dinler şimdilik Fransa, İspan-

ya ve İtalya'da yerlerini yenilerine bırakmadan kayboluyor. Başka yerlerde kapitalizmin belirgin özelliği dinin çökmesinden çok değişmesi: Eski dinlerin yerine yenilerinin geçmesi ya da aynı kökenden farklı biçimlerin ortaya çıkması.

Kilisenin Sermayeyle Barışması

"Girişimci modern zamanların aristokratıdır, her aristokraside olduğu gibi zorunlulukları ve çelişkileriyle." Bu sözler herhangi bir patron örgütünde söylenmiş olsa bayağı kaçardı. Ama bunu söyleyen Rafael Alvira, 1991 yılında kutsal kişi ilan edilen Jose Maria Escriva de Balaguer'in kurucusu olduğu ve "Çalışma ile kutsanma için dini bir yapıt" olan Opus Dei'nin entelektüel merkezi Navarre Üniversitesi'nde felsefe dersi veriyor.

2 Ekim 1928'de Aragonlu rahip, Tanrının kendisinden ne beklediğini "gördü". Bu terimi ondan sonra kullandı: Her durumdaki bütün insanları, kutsallığı kendi mesleklerinde aramaya götürmek. Ve bu da meslek değiştirmeden olmalıydı. Bu havari işini Escriva de Balaguer "Tanrı'nın Yapıtı" olarak adlandıracaktı. "Yapıt" bir tarikat değil, aynı inançla bir araya gelen rahip ve sivillerin oluşturduğu gönüllü bir dernek.

"Kurucu" 1975 yılında Roma'da öldüğü zaman Opus Dei seksen ayrı milliyetten altmış bin üyeyi barındırıyordu. Bunun bin kadarı Fransız. Opus Dei artık Ignacio de Loyola'nın cizvitlerinden daha İspanyol değil.

Peki bu hareketin kapitalizmle olan ilişkisi nasıl? Bana kalırsa birinci derecede önemli. Kapitalizmin Avrupa'da bütün aydınlanmacı filozofların ve diğer akılcıların asla beceremediği kadar Katolik kiliseyi bir yüzyılda nasıl dağıttığını gördük. Opus Dei kapitalizmi "Yeniden ahlaksallaştırmak" ve kiliseyle barıştırmak mı istiyor? Yapıtın üyeleri tam olarak bu biçim-

de konuşmuyor ama dışarıdan bakınca ben bunun nesnel rolünü böyle yorumluyorum.

Opus Dei diye belirtiyor Rafael Alvira "Şu ya da bu ekonomik sistemin kutsallığı hakkında yorumda bulunmaz ama üyelerine eğer patronlarsa Hristiyan patron gibi olmalarını, işletmeyi yönetme biçimlerini insancıllaştırmalarını, kapitalizmden doğabilecek toplumsal çelişkileri çözmek için asilce davranmalarını söyler." Alvira bu konuda ne derse desin kapitalizmin bu kabulü ve bunun meşru bir arzuyla "yeniden ahlaksallaştırılması" Katolik kilisenin *Centesimus Annus*'a kadar süren yüzyıllık bir düşmanlığın sona ermesiyle aynı çizgiye oturuyor. Bu genelgeyle kilise ilk defa varsayımsal bir üçüncü yol arayışından vazgeçti; artık üçüncü dünya dahil olmak üzere "serbest ekonomi"nin üstünlüğünü kabul ediyor, aynı zamanda bunun adaletsizliklerine karşı savaşmaya da çağırıyor, ama içeriden. Opus Dei bu ilahi devrime yabancı değil; daha da iyisi, gayet özel bir yöntemle bunu gerçekleştirmekle yükümlü.

Escriva de Balaguer'in felsefe dersleri dışında kurduğu okullar Barselona'da bir *business scholl* ve Pampeluna'da bir gazetecilik okuluysa, rastlantı değil: Manager'ler yetiştirmek, ama Hristiyan ve kurulu düzeni, özellikle de pazar düzenini karalamayacak bırakacak olan gazeteciler yetiştirmek. Opus Dei için "Dünyayı Hristiyan değerlerle doldurmak" üye kazanmaktan daha önemli; Yapıt'a üye kabul edilmek de zaten hayli zor. Barselona yüksek ticaret enstitüsü müdürü eski öğrencilerinin patron olduklarında "Kaçakçılığa, haksız rekabete, tekellerin sağladığı rantlara, kazançların haksız dağılımına karşı çıkacaklarını" ümit ediyor. Kapitalizmin her havarisi bu öğütleri onaylar. Peki bu güzel eğitim sonuç veriyor mu? Navarre Üniversitesinden yetişen öğrenciler İspanyol işletmeler tarafından aranır olmuş; Latin Amerika'da meslektaşları için de durum aynı: Rektör Alejandro Llano "ahlaklılıkları için" diyor. İspanya'da bu okuldan iki bin gazeteci çıkmış;

bunlar kendilerini işleriyle kutsayıp kapitalizmi ahlaksallaştıracaklar mı? Yapıt'ın zihniyetinin toplumunu işliyorlar mı? Tabii kendilerinin içine bunun işlemiş olduğunu varsayarsak. Ya da çağın akışına kapılıp laik modernlik tarafından bozulacaklar mı? Çekirdeğe sızma, kültürel iktidar madalyaların Katolik *reconquista*'sı mı yoksa bunlardan hiçbiri değil mi? Bilmek için henüz çok erken diye kabul ediyor rektör.

Opus Dei'den söz edip de yol açtığı tartışmaları geçiştirmek olur mu? Bana öyle geliyor ki polemiğin konumuzla doğrudan bağlantısı var: Yapıt'ın düşmanları aynı zamanda kapitalizmin de düşmanları. Opus Dei'ye karşı kampanyalar, diye laf arasında söylüyor Roma'daki Opus Dei Üniversitesi rektörü ve aslen psikiatr olan Monsenyör Carrasco, medyalarda ortaya çıktı ama kilisenin kendi bağrından. Etki kavgası, ama aynı zamanda ilahiyat kavgası. Monsenyör Escriva çalışmanın azizliğe götürebileceğini söyleyerek, gelenek itibarıyla en yüksek yere hayranlığı ve fakiri yerleştiren kilise değerleri sıralamasını alt üst ediyordu. İncillerin zenginlere karşı duyduğu güvensizliği biliyoruz diye hatırlatıyor Monsenyör Carrasco; oysa Opus Dei çok zengin bir patronun azizliğe ulaşabilmesini dışlamıyor. İnsan diye hatırlatıyordu Escriva, *Ut operatur* –çalışmak için– yaratılmıştı (Tekvin 2, 15) ve İsa Yusuf'tan marangozluk mesleğini öğrendi. Öyleyse diye düşünüyordu kurucu, insan kendini işiyle kutsayabilir, "İster bakan ister çöpçü olsun".

Opus Dei, bu nedenle kapitalizme karşı ya da taraf olunmasına göre, açık-koyu renkte görülecektir. Yapıt'ın düşmanları bin bir kollu imparatorluğun kendisini son derece mantıklı bir biçimde cömertçe finanse eden patronlarla yaptığı işbirliğini duyuracak; bir bankacı onun üyesi olmaya görsün, Hristiyan ya da ate rakipleri, toplumsal adalet adına Opus'un para tutkusunu ihbar edeceklerdir.

Opus Dei de tüketim tutkusunu ihbar ediyor diye belirtiyor Mgr Carrasco, ama tüketilecek bir şey olması koşuluyla.

Bu da kurtuluş ilahiyatçılığının ortalığı kırıp geçirdiği fakir ülkelerdeki durum değil. Sol kilise adamlarının sözde "fakirler için tercih"i, diye ekliyor, onların sadece ekonomiyi bilmediklerini gösteriyor. Sonuç olarak Opus her şeyden önce kilisenin içinde rahipleri iktisatla barıştırmaya çalışıyor: Zor iş!

Rahiplerin çoğu diyor Carrasco, ekonominin dışında yaşıyor ve onları bununla ilgili bilgilendiren hiçbir şey yok. Opus Dei bunu değiştirmek için rahiplerin eğitimini Roma Atene'sinde geliştirmeyi ve kilisenin tepesinden pazar ekonomisi karşıtlarını uzaklaştırmayı planlıyor. Bundan, kapitalizm karşıtı cizvitlerin yerine kapitalizm taraftarı Opus Dei'nin geçeceği sonucunu mu çıkarmalıyız? Tepkinin zaferi mi?

Genel kanıların tersine Opus Dei bana özünde –üyelerinin hepsi olmasa bile– gerici değil, nesnel biçimde ilerici geliyor çünkü sadece kapitalist ekonomi daha çok refah ve adaletle reel ilerlemeler sağladı. Yapıt'ın düşmanları onu kapitalizm ile işbirliği yaparak kiliseyi ahlaksızlaştırmakla, ahlakını bozmakla suçluyor. Kapitalizm savunucularının bu hareketten bekledikleri ise bir yeniden ahlaksallaştırma. Artık ekonomi sadece teknik değil, etik bir meşruiyet. Opus elbette dünyayı değiştirmeyecek ama kiliseyi değiştirebilir ve bu da hiç fena sayılmaz.

İnsanlığın Bir İşletme Gibi İdare Edilen Kurtuluşu

"This is the right place", yolculuğun amacı, Yeni Dünya'nın Kudüsü'nün inşa edileceği yeri bulmak. 1847 yılındayız. Brigham Young, yüz kadar yoldaşıyla birlikte bir buçuk yılda iki bin kilometre katetti. Nebo Dağı'nın tepesindeki Musa gibi, Kayalık Dağlar'ın tepesinden dünyanın en üzgün manzaralardan birini seyrediyor, çölle çevrili büyük bir tuz gölünü. Ama Brigham Young bir anda onu buraya Tanrı'nın getirdiğini anlıyor.

Yüz elli yıl sonra, Main Street ve Notrh Temple Street'in köşesinde, yakıcı bir güneşin altında, manager kılıklı adamlar, beyaz gömlek ve kravatlı, kısa saçlı ve Bond çantalı, aceleci adımlarla işletmelerine doğru gidiyorlar. Saat sabahın yedisi. Hepsi kırmızı ışığa uyuyor ve birbirlerine karşı kusursuz bir nezaket gösteriyor. Son Günlerin Azizleri Kilisesi'nin merkezinin yirmi beşinci katındaki saygıdeğer Elder Charles Didier, Tanrının bu krallığının işlerini yönetiyor. Belçika kökenli ve mesleği iktisatçılık olan Didier, Son Günler Azizleri Kilisesini, daha çok "Mormon" adıyla bilinen kiliseyi yöneten Yetmişler Meclisi'ne seçilen Amerikan olmayan ilk kişi.

1840 yılında yazılan *Mormon Kitabı*'nda Joseph Smith, İsrail'in kayıp kavimlerinin nasıl Kuzey Amerika'da yaşadığını açıkladı: Zamanımızın 400. yılında İsa onları ziyaret etti. Zamanın büyük romanlarıyla denk bu olağanüstü macera hiç olmazsa o dönemin edebiyat tarihinde yer almalı. Ama *Moby Dick* çevrecilerin dışında balinalara tapınmayı getirmediği halde, Joseph Smith sonra da halefi Brigham Young Tanrının seçilmiş peygamberleri olduklarını ilan ettiler.

Joseph Smith'e gelen vahiy, eğer bir halk yaratmak fikri aklına gelmeseydi belki de devamsız kalacaktı: Yahudilerin diğer uluslardan ayrıldığı gibi Mormonlar da çok eşliliği, yiyecek yasakları ve çilekeş adetlerli bir araya getiren yaşam kurallarıyla diğerlerinden ayrılıyor. Çok eşlilik kayboldu ama diğer yasaklar hâlâ yaşıyor. Mormonlar, ayrı bir halk; Yeni Dünya'nın İbranileri, Amerikalıların ortalamasından daha çok yaşıyorlar, daha çok çocukları var, daha yüksek eğitim düzeyleri var ve çok daha zenginler. Modern kapitalizmin hastalıkları sanki onlara dokunmamış: Mormonlar uyuşturucu kullanmıyor, kahve bile içmiyor ve tabii ki sigara da. Onlarda boşanma yok, bekâr anne yok, işsiz yok, dilenci yok. Bu dinin etik davranışını ve iktisadi başarısını açıklayan, inanç mı or-

ganizasyon mu? Neden özdeşleşecek kadar iyi uyuşuyor kapitalizmle?

Mormonlar, inanç, bilgi, ahlak, organizasyon, dayanışma ve çalışma arasında ayrım yapmaz, diye açıklıyor Elder Didier. Bir Mormon çalışmadığı takdirde hızla piskopos tarafından ele alınacaktır; kiliseye ait olan ya da Mormonlar tarafından yönetilen işletmeler ağı sayesinde kendisine bir iş bulacaktır. Eğer bir aile güçlüğe düşerse dayanışma hemen harekete geçer. Her aile düzenli olarak, gerekirse önlem alabilmek, "her şeyin işlediğinden" emin olmak için gelen pastörler tarafından ziyaret edilir. Gönüllü rahipler çünkü kilisenin rahip kadrosu yok; yöneticileri var.

Son Günlerin Azizleri Kilisesinin merkezine girdiğini bilmeyen ziyaretçinin buranın bir kilise olduğunu tahmin etmesi olanaksız; IBM ya da Rank Xerox da olabilir burası. IBM veya Rank Xerox gibi, aslında yerel bir işletme olan Mormon Kilisesi, önce ulusal, sonra uluslararası olmuş: Dünyadaki Mormonların yarısı artık Birleşik Devletler'in dışında oturuyor. Kilise diye açıklıyor Didier, altmış bin misyoner çalıştırıyor. Marketing'den mi yoksa inancını yayma çabasından mı söz etmeliyiz? Mormonların Birleşik Devletler'deki "büyüme oranı" yıllık % 6, din "pazar"ındaki bütün kiliselerin içinde en güçlü ilerleme. Televizyon kanalları, radyolar, yayınevleri, bankalar, sigortalar yönetiyor. Eskiden başkan Eisenhower'ın bakanı olan Ezra Taft başkanları; ona yardım etmek için de On İkiler Konseyi ve Yetmişler Meclisi var. Çokuluslu bir şirketin *board*'ı sanki, değil mi? Rastlantı olduğunu belirtiyor Didier; Mormonların ilahiyat düşüncesine uygun bu örgütlenme İsa'nın kendi zamanında kilisesinde kurduğu örgütlenmeyi örnek almış. Görevdeki başkan da zaten aynen kelimenin İbrani anlamında peygamber, Tanrıyla sürekli bağlantı halinde. Çünkü Mormonlar için –ve bu da onları bütün diğer Hristiyan kiliselerinden ayırıyor– zamanın koşullarına

uyarlanan vahiy sürüyor yani. Son Günlerin Azizleri Kilisesi kapitalist bir işletme gibi işliyor, ama *esinli* bir işletme. Amaç kazanç değil: Mormonlar kapitalizme duydukları aşk yüzünden değil, Tanrının krallığını kurmak için girişimci oldular.

Son Günlerin Azizleri Kilisesi kusursuz bir Amerikan dini, Birleşik Devletler'in görünür gidişatıyla en iyi uyuşanı, ama bu ortaklık tek başına kapitalist toplumdaki başarısını açıklamaya yetmiyor. Bu başarının nedeni, bana kalırsa, kesinkes dinsel nedenlerle açıklanabilir. Katolik bir kilisede diye yorumda bulunuyor saygıdeğer Didier, çarmıha gerilme imgesi merkezdedir; Protestan bir tapınakta haç çıplaktır, İsa dirilmiştir; bir Mormon tapınağında haç yoktur çünkü İsa yaşıyor ve bizim aramızda. Hatta bu biraz da Holywoodvari bir İsa: Salt Lake City'de ya da Mormon resim satıcılarında görülen temsili resimleri onu Kaliforniya *sörfçüsü* tipinde, bronzlaşmış bir atlete döndürmüş. Tutkunun üzüntüsü diye kabul ediyor Didier, Mormonları ilgilendirmiyor. Onları yakalayan, ölümsüzlük fikri. Dünya zevklerinden el etek çekmeleri sayesinde, Joseph Smith tarafından yazılmış kurallara gösterdikleri saygıyla, başkan-peygamberlerinin önderliğinde Mormonlar bu dünyada daha çok yaşıyorlar ve "daha da ilginç" bir hayatın diye belirtiyor Didier, ölümden sonra başladığına eminler. "Tanrı insanları kendi imgesinden yaptığına göre, bu, Tanrı olduğumuz anlamına geliyor." Her Mormon kendisini oluşmakta olan bir Tanrı gibi görüyor.

İnsanın kendini böyle tanrılaştırması, bu yaşanan ölümsüzlük, bu "formda" İsa modern, kapitalizmin kültürüne tıpa tıp uyuyor; beden biçiminin sonsuz gençliğin yüceltilmesi ve ölümün kesin reddi. Mormonlar ve modern kültür arasındaki manevi bağ bana göre güçlerini en az kapitalizm ile olan sosyolojik ve örgütsel denklikleri kadar belirliyor. Son Günlerin Azizleri Kilisesi modern dünyada gittikçe daha müreffeh oluyor çünkü muzaffer Amerikan kapitalizminin *Success Story*'sine neredeyse metafizik bir meşrutiyet getiriyor.

Yeni Amerikan Dini

International Survey Programı'nın yaptığı bir kamuoyu araştırmasına göre (Chicago, Mayıs 1993), Amerikalıların % 90'ı Tanrıya inandıklarını söylüyor. Büyük bir çoğunluk da cennete ve ruhun ölümden sonra yaşayacağına inanıyor. İnsanlığın tarihinde dinsel inanış hiçbir zaman çağdaş Amerika'daki kadar güçlü olmadı diye yorumluyor bu araştırmayı yapan rahip Andrew Grieeley. Aynı istatistik kategoride –karşılaştırmalı bir araştırma bu– yer alan diğer ülkeler ise İrlanda ve Polonya, bunların ardından da İtalya, İngiltere ve Yeni Zelanda geliyor. Batı dünyasında itikatı en zayıf ülkeler ise Doğu Almanya (komünistler toptan başarısız olmadılar), Fransa (1789 Devrimi kazandı) ve garip bir biçimde de İsrail (Yahudiler her zaman inançlıdan çok şüpheci oldular). En kapitalist ülke olan Birleşik Devletler görünen o ki dinin de en güçlü olduğu ülke.

Klasik yorumlama tarihi incelemeyi gerektiriyor: Püritenleri tarafından kurulan ulus köklerine sadık kalmışa benziyor. İnsanı pek az ikna eden bir açıklama bu çünkü bugünkü ülkenin kurucularının ülkesiyle pek bir ilgisi yok; bunun anısı, yeni Amerikan kültürünün kendisini oluşturan etnik ve kültürel malzeme tarafından hayli seyredildi. Amerikalıların % 90'ı "Tanrıya inanıyor" ama söz konusu olan gerçekten Tanrı mı? Rasyonalist sosyolog Daniel Bell'e göre kamuoyu araştırmaları Amerikalıların inançları hakkında gerçek bir bilgi sunmaktan çok, onların bir cemaate aidiyetlerini ya da ait olma isteklerini yansıtıyor. Ona göre bu istek onlarda Avrupalılarda olduğundan daha güçlü çünkü Birleşik Devletler esas itibarıyla, siyasal (demokrasi), iktisadi (kapitalizm) ve tutucu (hangisi olursa olsun, din) bir kontratla federasyon oluşturan cemaatler yığışımı. Daniel Bell öte yandan, Marx ya da Voltaire gibi, "ilerleme"nin dini ortadan kaldırdığı sonucunu çıkarmıyor. Bizi iki düzey arasında ayrım yapmaya davet ediyor:

Modernleşmeye Voltaire'in sandığından daha çok direnç gösteren inancın düzeyi ve kapitalizmin ortaya çıkardığı yeni topluma uyumu sağlayan dinsel cemaatleri seçerek dünyasallaştırdığı örgütlemenin düzeyi.

Daniel Bell ile birlikte Amerikalıların bir Tanrıdan çok dine inandıklarını kabul edelim; peki ama hangi dine ya da daha doğrusu hangi dinlere? Her birinin marketing teknikleri ve medyayı kullandığı Amerikan dinlerinin geniş pazarı karşısında kapitalist Amerika'nın hâlâ Hristiyan, hatta Yahudi-Hristiyan olduğu iddia edilebilir mi? Adventisler, Yehova şahitleri ve kendilerine Hristiyan diyen ama ne aynı peygamberleri izleyen ne de aynı dinsel gerekleri yerine getiren Mormonlar arasında ortak ne var? Tutucu yahudiler hâlâ yahudi mi yoksa Avrupa yahudilerinden çok vaftizcilere olan yakınlıklarıyla önce Amerikalı mı? Açık olarak, bu çeşitliliğin ötesinde yeni bir Amerikan dininin doğuşuna tanık değil miyiz? Yale Üniversitesi'nde eleştirmen ve ilahiyatçı olan yazar Harold Bloom'un tezi bu. 1992'de ilk defa o, Birleşik Devletler'deki bütün dinlerin, özellikle "Yeni Amerikan dini" olarak adlandırdığı şeye doğru ortak biçimde ilerlemekte olduğunu söyledi.

Kesin olan bir şey var diye gözlemliyor Harold Bloom, Birleşik Devletler'deki dinsel duygu her yerde kendini hissettiriyor ama artık kiliselerin klasik tarzı olarak göstermiyor varlığını. "Yeni Amerikan Dini", "kendi" dinini özgür seçimine göre yaşayan inananın kişisel deneyimi üzerine kurulu tarikatların oluşturduğu bir koleksiyon. Amerikalı Hristiyanların çoğunluğunun İsa'yı rahip ya da pastörlerinin aracılığı olmadan görmüş olduklarını bildirmeleri son derece dikkat çekici. Amerikan dini vahiyle gelmiyor, deneniyor; kiliseler bu deneyimin içinde artık sadece basit deniz kabukları ya da toplumsal ritler ve cemaat heyecanı üretmeye yönelik makineler olmuş.

Bu yeni Amerikan dinine ne ad vermeli? Bloom Gnose'u

öneriyor, Hristiyan çağının başlangıcındaki bir dine atıfyaparak, vahiyden çok bilgiye, ayinden çok bireyciliğe, nefsin üstündeki Tanrıdan çok özde Tanrıyı aramaya dayanan bir din.

Modernliğin son ürünü olan bireyin kendini böyle tanrısallaştırması, Birleşik Devletlere özgü bir kültürel olay mı? Artık değil: Yeni Amerikan dini dünyayı fethetme seferine çıktı.

Kapitalizmin Meczupları

Neston Garcia Birleşik Devletlerin binlerce kilometre güneyinde psikanalist ve pentekotist pastör olarak çifte bir yaşam sürüyor. Buenos Aires, New York'tan bile önce, on bin kişi başına düşen psikanalist sayısıyla dünyanın en önde gelen şehri. "Ama Freud'un güçsüz kaldığı yerde İsa kurtarabilir" diyor Neston Garcia.

Dönüşünün kökeninde Nestor Garcia Birleşik Devletler'den gelen bir pastörün "tanıklık ettiğini" duymuş, Buenos Aires'de bir parkta. Böylece "İncil'in gerçeği onu yakalamış" ve bundan sonra o da kamuya açık yerlerde anlatmaya başlamış. Sonra, tedavisi olmayan bir kansere tutulmuş bir amcayı iyileştirmiş. Pastör olarak tanınmış ve bir anda çevresinde bir cemaat oluşmuş. "Mucize, pentekotist kilisesinin temeli değil, yöntemidir" diye açıklıyor. Kilisesine gelen inanç sahiplerinin ruhsal veya patolojik hastalıkları, sosyo-profesyonel dengesizlikleri gibi gerçekten "iyileşiyor". Nestor Garcia tarafından öğretilen İncil sayesinde evsizler, alkolikler, uyuşturucu bağımlıları sağlıklarına ve refaha kavuşuyor. Bu maddi sonuçlar diye ekliyor Nestor Garcia, pentekotizmin amaçlarını değil, gerçekliğinin işaretlerini oluşturuyor; ekonomik bir yeniden topluma kazanıma dayanan bu ara aşamadan sonra gelen hedefi "gökyüzü vatandaşlığı" olarak adlandırıyor: Ulusal vatandaşlık, ırk veya toplumsal konumla her türlü bağdan kurtulduktan sonra Tanrıya yeniden kavuşmak.

Psikanalist Garcia'ya gelen hastalar doktorlarının pentekotist pastör olduğunu biliyor mu?

– Bazen evet, bazen hayır, ama onlara asla İncil'i kabul ettirmeye çalışmıyorum; yine de bazen psikanalizden daha etkili olduğu ortaya çıkıyor.

– Sahte bir peygamber olmaktan korkmuyor musunuz?

– Bu soruyu her gün kendime soruyorum, ama şimdiye kadar gerçekten Tanrı'yla karşılaştığım ve diğerlerinin de bunu başarmalarına yardım ettiğim duygusuna sahibim, diyerek beni inandırmaya çalışıyor Garcia.

Neoarkaik -örgütlenme tekniklerinde modern, şamanik uygulamalarıyla Hristiyanlık öncesi– bir din olan Pentekotizm artık sadece Kuzey Amerikalı değil. Latin Amerika'da en çabuk yayılan *made in USA* Hristiyan din oldu. Burada yavaş yavaş Katolik kilisenin yerine geçiyor. Bu konuda her tür değerlendirme dikkatle yapılmalı çünkü Pentekotizmin yapılanmış bir örgütle hiç ilişkisi yok, bir kiliseden çok, bir hareket. Öte yandan Pentekotistlerin Guatemala'da çoğunluk oldukları kabul ediliyor ve Brezilya'nın en gelişmiş eyaleti olan Sao Paulo'daki Brezilyalıların üçte birini inananları arasına kattıkları da. Şili ve Arjantin gibi geleneksel toplumlarda bile Pentekotizm önemli cemaatler topluyor.

Olayla ilgili birkaç yorumda bulunmak mümkün. Pentekotistler, Katolik kilisenin politik bir iktidara bağlı olup da gözden düştüğü ülkelerde (Arjantin, Şili) ya da tersine, papazların sağcı solcu herkesi kaçırtacak kadar solcu olduğu yerlerde (Brezilya, Uruguay) hızla gelişiyor. Şili'de papazlar Vatikan II'den itibaren kurtuluş ilahiyatçılığının etkisi altında ve ibadetin yeniden düzenlenmesinin ardından "fakirlere yaklaşmak" istediklerinde en mütevazı Hristiyanlar kiliselerden kaçıp Pentekotistlerin sınırlarını kalabalıklaştırmaya başlar. Muhtemelen bu melez nüfusun içindeki (Şili'de melezlik derecesi ekonomik fakirlikle ilintili) Amerika yerlilerinin dinlerinin bazı izleri Katolik dinsel törenlerde devamlılık bulmuş-

tu ve Vatikan II'nin dikkatsizlik sonucu dışa ittiği de özellikle bu büyüydü. Eski Katoliklerin fakir mahallelerde, Santiago'nun *poblacione*'lerinde mantar gibi büyüyen ve eski Katoliklerin Protestan tapınaklarda buldukları büyülü düşünce. Sosyolog Arturo Fontaine'in incelediği, Pintana mahallesindeki Şilili Penetkotislerin İsa'yla "doğrudan iletişim"e geçme olayları, yerlilerin ruhlar ile kurdukları şamansı iletişime yankı yapıyor gibi.

Pentekotizmin, inananlarındaki kapitalizm refahıyla özdeşleşme isteğine tercüme olduğu da varsayılabilir: Pentekotist olmak Kuzey Amerika düşünü biraz da olsa paylaşmaktır; Pentekotist "misyonerler"in çoğu Birleşik Devletler'den geliyor ya da oradan geri dönen "Latino"lardan oluşuyor. Pintana'da Pentekotistlerin evleri mütevazı olsa bile ilk bakışta, temizlikleri, bir refah başlangıcı, aile içi şiddetin yokluğuyla ve çoğu kez aile reisinin ticari ya da girişimci bir mikro-aktiviteye dönmesiyle diğerlerinden ayrılıyor. Boston Üniversitesi sosyoloğu Peter Berger'a "Max Weber'in bugün Santiago'nun kenar mahallelerinde yeniden doğduğunu" söyleten de bu.

Pentekotizmin atılımı sonuçta kapitalizmin ikili bir sonucu oluyor: Kapitalizm bazı geleneksel Katolik toplumların dengesini bozuyor, daha sıcak yeni bir din arayışındaki bireyleri tekleştiriyor. Arayışları sırasında tekleşen bu bireyler, kökeninde *made in USA* olan ve onlara refaha ulaşma umudu veren dinsel bir cemaate katılıyorlar.

Bu çifte varsayım, köylü ya da büyük şehirde "kaybolmuş" işçi olan Pentekotistlerin yeni kiliselerinde kişisel bir denge, bir cemaat dayanışması ve bir ahlak bulduklarını saptayan Arturo Fontaine'in incelemesiyle doğrulanıyor gibi. Geleneksel bir disipline yeniden katılmalarını sağlayan bu olay onları ikinci bir evrede de sabit bir iş bulmaya ve başarıya götürüyordu. Böylece Santiago'nun Pentekotistleri, üç yüz yıl arayla, Max Weber için son derece değerli olan Kalvinist tarikatla-

rın izledikleri yolu günümüzde yineliyor: Protestan etiği başka biçimlerle Guatemala veya Santiago'da iş başında.

Ama Max Weber, olgun kapitalizmin evrensel bir kapitalizmin özel kültürlerini kucaklayacak yeni tarikatların üreticisi olacağını hayal etmemişti.

Tarikatlar İmparatorluğu

1993 Noelinde Ruyho Okawa adında biri Tokyo'nun büyük beysbol stadı Tokyo Dom'da toplanmış yüz bin müridine Buda, İsa ve Musa'nın bir arada bedeninde yeniden canlandığı kişi olduğunu açıkladı. Daha önce New York Borsası'nda döviz görevlisi olan Okawa, kamu yararına bir etkinlik kurmuş bulunuyordu: Bir din, daha belirli bir biçimde söylemek gerekirse, Japonya'da "yeni din" olarak adlandırılan bir şey kurmuştu. Bu ulus, bir şeyin yerine bir başkasının geçmesiyle değil birikim ilkesiyle hareket ettiği için, halka ait dinler olan Şintoizm ve Budizm'e önce "yeni" Hristiyanlık eklendi şimdi bunların üstüne de "yeni dinler" geliyor: Çoğu zaman karma olan, gizlicilik (okültizm) ve şamanizme dayanan binlerce tarikat. Bazılarının sadece bir şeyhi ve bir müridi var! Ama Okawa'nın kurduğu Mutluluk Bilimi, bilgisayara kayıtlı birkaç milyon üye barındırıyor.

O akşam, Okawa'yı beklerken, Tokyo Dom'un sahnesinde şarkılar ve danslar, Disneyland usulü ve büyüleyici estetik kolajlar salonu koşullandırıyordu: "Ebedi" Japonya'nın yerine, yönünü şaşırmış kitlelerin alt-kültürü egemendi. Mutluluk Bilimi'nin gri elbiseli ve sarı atkılı yöneticileri (saygıdeğer işletme yöneticisinin üniforması, tarikatın işareti) zafer bültenlerini ilan ediyorlardı: Beş milyon üye. Eğer rakam doğruysa kapitalizmin dengelerini sarstığı sosyal grupların sıkıntısının ölçüsünü veriyor.

Dumanlar, lazerler ve bando: Peygamber ortaya çıkıyor.

Ben diye ilan ediyor, İsa, Musa ve Buda'yım. Okawa bir peygamber hakkında edindiğim düşünceye pek uymuyor. Tiz sesi hi-fi mikrofonda kırılıyor, nakışlı sarı elbisesi ve kafasındaki trikorn* karşı konulmaz bir biçimde *Kral ve Ben* operetindeki Siam kralını anımsatıyor. Kuşkusuz Mesih hakkında fazla Avrupa merkezci bir görüşüm var.

Kar altındaki büyük ülkenin yok olacağını söylemiştim, diye höykürüyor, SSCB kayboldu! Kalabalık ayağa kalkıyor ve alkışlıyor. "Size bu akşam iki kehanet daha ilan ediyorum: Amerika ve Avrupa da dev bir tufan tarafından kaldırılacak ve yok olacak!" Kalabalık yeniden ayağa kalkıyor ve yeniden alkışlıyor. "Ama Japonya yaşayacak! Siz yaşayacaksınız! Okawa'nın çağdaşı olma şansına sahipsiniz!"

"Şimdi, Okawa'nın yazdığı İncilleri ve mantraları okuyacağız." Metin bir ekranın üzerinde beliriyor ve yüz bin ses tarafından aynı anda tekrarlanıyor: Kalabalık toplu bir okumayla ayin yapıyor, bu arada da gökkuşağının renkleri sözlerinde beliriyor: "Aşk olan İsa gibi *beyaz*, adalet olan Musa gibi *kırmızı*, mantık olan Kant gibi *mavi*, bilim olan Newton gibi *gümüş*, Konfüçyus gibi *eflatun*, Lao Tsu gibi *yeşil*..." "Cesaret, cesaret, cesaret!" diye de sonunu getiriyor Okawa, yeni bir duman bulutu içinde sahne perdesinin arkasında kaybolmadan önce adının başharfleri olan "O.R" yazılı bir çeşit asayı sallayarak. Işıklar yanıyor; inananlar uslu bir biçimde metro yönünde dağılıyor.

Yeni Mesih özel görüşme kabul etmiyor; bilgiye ulaşmak hatta dönmek için Kageyama Tanyo'dan geçmek gerekiyor. Kageyama Tanyo? Japon televizyonunun bir yıldızı, bir çeşit nipon Poivre d'Arvor ya da Dan Rather. Bu gecenin örgütleyicisi olan Kageyama büyük bir heyecan içinde görünüyor. Okawa'nın kehanetlerinin etkisi mi? Bundan çok daha önemli bir neden var: "MITI'nin birçok yüksek düzeyli memuru bu akşam Mutluluk Bilimi'ne katıldı." MITI en önemli bakanlıktan, nipon ekonomisinin en yüksek karar merciinden, devlet iktidarının can damarından başka bir şey değil.

Kageyama'nın kendisi niye Mutluluk Bilimi'ne katıldı? 1945 yılından beri diye yanıtlıyor, "Japonların ahlaksal ve manevi değer eksikliği var: Çocuklar artık ebeveynine saygı göstermiyor, öğrenciler hocalarına saldırıyor, kutsal ormandaki ağaçlar kesiliyor ve imparatorun oğlu tenis oynuyor." Kageyama yolunu daha önce Şintoizmde, Budizmde, Katoliklikte aramış; hatta bir an Museviliği bile düşünmüş, "Birleşik Devletler'in gücünü neyin yarattığını anlamak için"; sonra çevreci olup nükleer enerjiye karşı savaşmış ve sonunda da Mutluluk Bilimi'ne katılmış. Kageyama son derece ciddi bir biçimde "Bir yıl önce Kageyama'nın Buda olduğunu anladım" diyor. Peki ama bu gerçekten bir din mi? "Japon yönetimi tarafından dinsel özelliği nedeniyle vergiden muaf tutulduğuna göre" bunun bir din olduğu söylenebilir.

Okawa'nın yüz elli kitap yazdığını biliyor muydunuz, diyor bana Kageyama. Bunların yüz kırk yedisi "İkinci kategoriden tanrılarla doğrudan iletişimden" esinlenerek –Buda, Musa, İsa ve Kant– üçü de tam bir bilinç içinde yazılmış. Beklenmedik bir biçimde Kant, Mutluluk Bilimi'nin metinlerinde sık sık ortaya çıkıyor: Filozof, Okawa'nın mezun olduğu Tokyo Üniversitesi'nin programında yer alıyor ve kuşağının öğrencileri eskiden *Dekanşo* (Descartes, Kant, Schopenhauer) adını verdikleri bir şarkı söylerlermiş. Okawa'nın, diyor Kageyama, ilk elden yazılmış olan Kuran'ı tekrar yazması gerekmedi; öte taraftan ikinci elden yazılmış olan İncilleri ve Buda metinlerini tekrar yazması gerekti. Onun sayesinde, yeryüzüne gelişinden önce var olanlardan kutsal ruha daha saygılı metinler var artık elimizde.

Bütün bunlar Japonya'da hiç de bir çılgın olarak görülmeyen Kageyama tarafından ciddiyetle anlatılıyor. Karşı olanların Japonya'daki ilk "katodik" din olarak nitelendirdiği Mutluluk Bilimi'nin müritleri arasında birçok yazar, sanatçı ve Japon televizyon yıldızı var.

Eğer ölüme hazırlamıyorsa bir din nedir ki? Mutluluk Bili-

mi Budist inanışın yeniden doğuşunu paylaşıyor ama Buda öğretisinden farklı olarak Okawa hiç durmadan yeniden doğacağımızı söylüyor: Yani hiç ölmeyeceğiz. Okawa'nın ilan ettiği mutluluğun formülü işte böyle; Budizm aşkı artı nirvana olarak tüketim toplumu!

Bundan yararlanmak için Japon mu olmak gerekir? Kageyama yanıtlamakta kararsız. Mutluluk Bilimi istediği kadar doğu ve batının vahiyle inmiş dinlerini "geçmiş olsun", rahipleri sadece Japon. Şimdilik!

Şimdiye kadar hiç bu kadar çok ciddi soru sorulmamıştı Kageyama'ya. Bana, olabilecek en ciddi sesle "Sakın Spinoza'nın reenkarnasyonu olmayasınız" diyor. İşte maskem düştü!

Birkaç milyon Japonu, ünlü entelektüelleri, rock müzikçileri ve televizyon sunucularını örgütleyen bir hareketi alayla yorumlamak olanaksız. Okawa nasıl oldu da bu kadar önemli bir örgüt kurabildi? Buda olarak ortaya çıkmadan önce New York'ta finans işiyle uğraştığını biliyoruz. Amerikan televizyonunun evanjelist vaizleriyle orada yakınlık kurmuş olmasın? Japon kültürünün devamı olan bu din, "niponluk"tan çok kapitalizmin ürünü gibi görünüyor. Kanıtı: Okawa'nın "vahiy"inden birkaç ay sonra Mutluluk Bilimi sıradan bir işletme gibi iflas etti...

Müritleri ne oldu? Başka doğaçlama kiliseler aramaya gittiler. Hiç durmadan yenileri çıkıyor. 1994'teki son moda, dünya mallarından elini eteğini çekmek etiğiydi; sıfır büyüme, fakir *look*, kimsenin gitmediği ıssız barlar. Efemerin imparatorluğunda kuşkusuz geçici bir moda. Kageyama, Asahara adında, uzaktan Tibetli, Mercedesle dolaşan, ziyaretçilerini pazar günleri Fuji Dağı'nın eteklerindeki inziva yerinde kabul eden sakallı bir keşişin müridi oldu. Bu dağ, "ebedi" Japon'un en arı simgesi değil mi? Kuşkusuz, ama Fuji aynı zamanda kalabalık Tokyoluların kapitalist ibadetin en modernini yaşamak için geldikleri bir yer: Otomobilli hafta sonu...

Hepsi *Born Again (Yeniden Doğmuş)*

Transa giren pastörler, Brooklyn'in mesih hahamları, esriyen müritler; "Tanrının kendilerini şahsen sevdiğinden" emin olan, "İsa'yla yürüyüp konuşan" milyonlarca Amerikalı: Bütün bunlar (Birleşik Devletler'e özgü bir enerjiden mi kaynaklanıyor) artık evrensel bir tüketim ve kendileri için var olan mitos ile imgeler üreticisi. Dünya kapitalizmi sadece Amerikanlaşma yolunda mı, yoksa aynı anda yeni bir evrensel maneviyat da doğuruyor mu?

Görünen o ki Asya'nın en kapitalist ülkelerinde de –Japonya, Kore, Tayvan– yeni Amerikan dinine benzeyen din biçimleri ortaya çıkıyor. Oysa Uzak Doğu kültürlerinin Hristiyanlıkla ilgisi yoktur, Amerika'yla ise pek az. Japonya'nın eğitim görmüş gençliğinin Budacı tarikatlar, Tibet ibadetleri, Şaman tapınmalarıyla ilgili bu tutkusu niye? Tayvan'daki Taocu veya spiritist tapınaklar bizim ortaçağ kiliseleri gibi günlük yaşamla tam bir ortaklık içinde. Kore'de Şamancılık, özellikle de iş çevrelerinde yeniden ortaya çıkıyor. Birçok Amerikalı gibi, kapitalizmin dönüştürdüğü bu Asya halkları da sadece eski ibadetlerle yeniden bağ kurmakla kalmıyor, aynı zamanda yeni dinler de icat ediyorlar. Tayvan'da gittikçe gelişen ve şamanların otomatik yazısı sayesinde tanrılarla ilişkiye geçmeye dayanan Phenix ibadeti, köken Taoculuğuna göre, Pentekotizmin hıristiyanlığa göre temsil ettiği sapmaya benziyor. Tayvan, Hong Kong veya Kanton tapınaklarında, Pentekotistlerde olduğu gibi, inanç sahipleri ayin yapmıyor, inanmıyor: Sağlık ve refah bekledikleri şeyh ya da kâhine soru sormaya gidiyorlar. Bunlar da Birleşik Devletler'deki evanjelistlerin Kutsal Ruh'la iletişime geçtikleri gibi öteki dünyayla ilişkiye geçiyorlar. Güney Çin'de, şeyhlerin bilgisine ve inisyasyonuna dayanan özgün Taoculuğun tersine "Yeni Çin halk dini" bireysel katılıma dayanıyor. Pentekotistlerde

olduğu gibi ve kendi kendini seçen bir şamanın araya girmesiyle elde edilecek maddi bir ödül umuduna dayanan. Farklı bir manevi kökenden yola çıkarak yeni Asya dinlerini "Amerikan İrfanı"na yaklaştıran bunca farklılık.

Modern İslam da Türkiye'deki *revivals*'da görülebileceği üzere, bu "Pentekotist" eğilimden payını alıyor: Müslüman girişimci ve entelektüeller de mistik esinler deniyor. Bunlar elbette sufi bir geleneğin devamı sayılabilir ama söz konusu kişilerin Amerika'nın İncil *born again*leri gibi kendilerine *born again muslim* demeleri garip değil mi?

Aynı saptama Katolik kiliseye kabul edilmiş ama glossolalie(?)ye olan düşkünlüklerinin Vatikan geleneğinden çok evanjelistlere hatta Şamanizme yaklaştırdığı karizmatik hareketler için de geçerli.

Parça parça yapılmış bu araştırmanın dağınık iplerini bağlayacak olursak, kapitalist modernliğin Voltaireci akılcılık ya da Marksist ateizm değil; mitoslar, insanın kendisinden başka tanrının olmadığı dinler ortaya çıkardığı sonucuna varırız. Kapitalizm dini ortadan kaldırmaz, onu dönüştürür (Opus Dei) ya da vahiye dayanan büyük dinlerden çok ilkçağın Orpheusçu maneviyatına götüren yeni ibaretler yaratır (Doğuda Phenix, Batıda Evanjelizm).

Dinler Pazarı

Kapitalist sistemin içindeki insan önceki toplumlarda olduğundan daha az ya da daha fazla dinsel inanç sahibi değil: Bütün kamuoyu araştırmaları bunu gösteriyor. Eski düzenle yaşanan kopukluk başka yerde kendini gösteriyor: Modern bireyler *inanıyorlar ama artık birlikte inanmıyorlar.* Yeni din, "alakart" seçim artık eski tek tanrılı dinlerle kısıtlı değil, yeni dinlere de olanak veriyor. Tanrının kendisi de diğer tanrılardan biri olup çıktı; herkes kendi metafizik, iktisadi, spiritist,

natüralist, kendine has ya da nefis üstü tanımını benimsiyor. Québec'li sosyolog Raymond Lemieux'nün yazdığı gibi "Pazarın kurtuluş mallarına yayılması" kurumları, kilise ve pastörleri gereksiz kılmaya eğilimli. Çağdaş inanan kutsala sadece düş gücüyle ya da dinsel törenin yerine geçen medyatik ayinle erişiyor. Bu yeni inanan manevi ve maddi mal tüketicisi gibi sürekli bir "mal krizi"nde. Pazar, gerçekten de gereksinimlerine yanıt veremez; sürebilmek için durmadan gereksinimi körüklüyor ama asla doyurmuyor. Birey burada her an kendi başına, seçiminde özgür ama yalnız, sürekli özgürlüğün verdiği mutluluk ve yalnızlığın getirdiği düşkırıklığı arasında gerili.

Kapitalizm bizi "tanrılı" bir toplumdan, tanrısız olmaktansa "tanrıları olan" bir topluma geçiriyor. Bu tanrıları olan toplum, artık tanrı olmadığı için değil, çok fazla sayıda tanrı olduğu için, her şeyin özgür kalacağı ahlaksal bir göreceliliğe mi yuvarlanacak? Henüz durum bu değil, çünkü ortak bir dinleri olmasa da kapitalist toplumlar hâlâ dinin anısını koruyor. Artık yahudi ya da hıristiyan (ya da başka bir din) olmayan dinler hâlâ yahudi ve hıristiyan kültürü olarak kalıyor ve inanç kaybolduktan veya bunların incelenmesi artık bırakıldıktan uzun zaman sonra bile emir ve yasaklarına uyuluyor.

Kötümserler, yüceliği olmayan bir ahlakın sürekliliğinden endişe duyacaklardır. İnsana inanan hümanistler –çoğu zaman aşırıya kaçarak– ahlakın kendisinden başka temeli olmadığını, sivil eğitimin dini eğitimin yerini tuttuğunu, "sivil" bir dinin ulvi bir dinin yerine geçebileceğini düşüneceklerdir. Bu, yahudi ve hıristiyan, Müslüman veya Budist bir kültürde geçerliydi; bunun dinsel belleği olmayan bir kültürde sonsuza kadar geçerli olup olmadığını göreceğiz. Bir şey, biri gelip bu boşluğu dolduracak mı?

Daha çok "Manitu" takma adıyla tanınan Talmutçu Leon Askenazi, safve içten gelen bir kendini meşru kılma arayışındaki kapitalizmin yol açtığı paganizmin saldırısıyla karşı kar-

şıyayız, diyor. Bu yeni paganculık kapitalizm kadar evrenselleşip kapitalizm ruhunun ve bütün sivil toplumların onsuz ölmeye mahkûm olduğu ortak bir ahlakı kurmaya yeterli olacak mı? Bunu bilmiyoruz ve zamanı gelmeden konuşmak, kehanette bulunmak olur. Manitu bizi bundan alıkoyuyor: "Yalnız bir deli kehanet gibi zamanlarda kehanette bulunur."

İkinci Bölüm

Kapitalizm Kültürleri Nasıl Değiştiriyor

Kapitalizm cemaate aidiyeti eritiyor ve her yerde bireycilik üretiyor. Çağdaş bir Avrupalı yüzyıl başındaki ataları gibi düşünmüyor. Modernleştirici kapitalizm onu köklerinden ayırdı, yeniden şekillendirdi, laikleştirdi. Kültürü bunun sonucunda alaşağı oldu. Yine de Avrupalı: Kültür, bu değişimin ve değişmez özelliklerin karışımıdır. Hiçbir kapitalist toplum bu derin harmanlamadan kaçamıyor ve hareketsizlikleriyle ün yapmış toplumlar gözümüzün önünde dönüşüme uğruyor. Kapitalizmin yarattığı yeni kültürler yerlerine geçtiği kültürlerden ille de iyi değil, ama durum bu. Sabit kültür ve ekonomi arasında belirleyici bir ilişki kuran Weberci kuramın yerine kapitalizm başka bir model öneriyor, daha çembersel: Ulusal kültürler, kendisi de gelişen etkin haldeki kapitalizm tarafından dönüşüme uğratılıyorlar.

Kapitalizm ile "yeni insan"ın üretilmesini örneklemek için değişmezliğiyle ün yapmış Japonya'yı seçtim: Olağanüstü bir laboratuvar burası çünkü kapitalizm o kadar ani biçimde kök salmış ki aynı yerde eski kültürün kalıntıları, modernliğin etkileri ve gelecek olan bir arada yaşıyor.

Artık "ebedi" olmayan Japonya'da kapitalizm daha bireyci ve daha az "grupçu" yeni bir kültür üretiyor. Ama Japonlar salt bu yüzden "bizim gibi" olmuyorlar, çünkü kapitalizm kültürleri dönüştürürken yerlerine "bir" kapitalizm kültürü koymuyor. Somut olarak kapitalizm tek bir kültür değil, bir kültür çokluğu yaratıyor: Herkesin, istediği takdirde, aynı zamanda iki dünyaya birden, yerele ve evrensele katılma olanağı var.

Kapitalizm Öncesi Japonya'ya Elveda

Bir yaz sisi Fuji'yi gözlerden saklıyordu. Simgesel dağın eteklerinde tahta bir eve sığınmış, Tokyo'nun hayhuyundan uzakta, kapitalizm öncesi Japonya'nın nostaljik efendisi olan ve hiç durmadan onuyeniden inşa eden kişi oturuyor: Akira Kurosawa... Sinemacıya, çağdaş Japonya hakkında ne düşündüğünü soruyorum. Heyhat, ne kadar aptalca bir laf etmiş ve yaşlı adamın yarasını deşmişim! "Artık Japonya yok" diye bana fısıldıyor Kurosawa. Kaçıp giden sadece gençliği olmasın? Kurosawa bir anlatıcı, soyut konuşmalar onu sıkıyor: "Size bir öykü anlatacağım, ama önce içelim." Filmlerinde Kurosawa hep sarhoşları sahneye koydu. Düşüncelerimi mi okuyor? "Biliyor musunuz, artık günde sadece dört bardak viski içiyorum o da sulandırılmış. Doktorumun emri! Elbette biraz hile yapıyorum..."

Kırk yıl önce, diye başlıyor Kurosawa, babamın Akita yakınlarında, Japonya'nın kuzeyindeki köyüne gittiğim zaman, garip bir gelenek çarpmıştı gözüme. Bir köprünün girişinde, genç kadınlar ırmağı geçmeden önce bir taşın üzerine çiçekler koyuyorlardı. Hareketlerinin anlamını sordum; hiçbiri bana nedenini söyleyemedi. Kökenini bilmedikleri bir töreyi sürdürüyorlardı. Köyde yaşlı bir adam beni aydınlatabildi. En az doksan yaşındaydı. O biliyordu ki tam orada, yüzyıllar önce bir samuray düelloda öldürülmüştü. 1970'li yıllarda Akita'ya döndüğümde genç kızlar artık kayanın üstüne çiçek koymuyordu; yaşlı adam ölmüştü; ırmak iki beton çeper arasında akıyordu.

Kurosawa kolunu uzatıyor ve evini çevreleyen karaçamların arasından bana elektrik tellerini, çelik direkleri, ormanın içinde biçilmiş bir golf sahasını, Gotemba'dan Tokyo'ya giden otoyolu gösteriyor: "Kendiniz görün!"

Ama Kurosawa sayesinde Akita'nın yaşlı adamı tamamen ölmedi, töre tamamen unutulmadı. Sinemacı bu öyküyü *Düş-*

ler'de yeniden hayata kavuşturdu. Geçmişten yapılan tek sapma: Filmdeki yaşlı adam yüz on yaşında ve seyircilere barışçı, çevreci bir söylev çekiyor. Bu Kurosawa'nın ideolojisi mi? Kendini savunuyor: "Verecek mesajım yok, konuşan yaşlı adam". Kuyruklu yalan: Kurosawa ağaçlarla konuşuyor ve modern Japonya'dan nefret ettiği kadar doğayı taparcasına seviyor.

İşte güneş alçalıyor, sisi dağıtıyor, Fuji'nin arkasına geçiyor, kusursuz şekli ortaya çıkarıyor, karlı doruğu gözler önüne seriyor. Dilimizi yutmuş gibi hayranlıkla seyrediyoruz. Kurosawa ölüm habercisi edasıyla büyüyü bozuyor: "Diğer yamaçta bir yol tepeye kadar çıkıyor; bir teleferik var ve bir de otopark yapılması düşünülüyor."

Japon Modelinin İcadı

Japonya uzaktan nasıl mı görünüyor? Çalışkan karıncalar ulusu, bir imparatorluk fethine yönelik ortak bir proje. Yakından bakınca Japonya daha aykırı bir görüntü sunuyor. İş mahallesi Ginza'da işyerlerinin kapanma saatinden sonra Tokyo büyük batı kentlerinden, işleri ve uzaktaki evleri arasında zorunlu geçiş noktası olan barlardan yalpalayarak çıkan *salary man*'lerin görüntüsüyle ayrılıyor. Yine Ginza'da, kapitalist modernliğin deprem merkezinde aynı *salary man*'ler, tabureye oturup mum ışığında el falına bakan kâhinlerin önünde kuyruğa giriyor. Bazı tarihçiler Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü kurşun zehirlenmesine bağlar: Söylediklerine göre Romalılar kap kacak ve su kanalı yapımında kullandıkları metal olan kurşun yüklü su ve yiyeceklere yenik düşmüş. Gelecekte de kolaycı bir gazeteci –söz konusu Japonya olunca bunlardan bolca bulunuyor– "Japon modeli"nin yıpranmasını açıklamak için bira ve batıl inançları gösterebilir.

Tabii bir de "Japon modeli" diye bir şeyin olmaması olasılığı var...

Japonların kendileri de bunun krizde olduğunu kabul ediyor. Bunu söylemek bile, bu modelin ancak kapitalizmde gelişme sürecinin özel bir anı, hatta doğu ve batının ideolojik birleşmesi olduğunu kabul etmek değil midir? Gerçekten de, kendi ekonomik başarılarından şaşkına dönmüş Japonların, Avrupalı olmayan bir rakibin ortaya çıkmasından dehşete kapılan batılılarla işbirliği yaparak ama karşıt nedenlerle daha cemaate dayalı, toplumsal olarak Avrupa kapitalizminden daha muhafazakâr ve daha verimli bir "Japon kapitalizmi" kavramı yaratmış olmaları olasılığını da göz ardı etmeyelim. Bu kavram kuruluş modernliğin dağıtıldığı ulusal kültürlerinin sürerliği hakkında Japonları yatıştırıyordu; simetrik olarak batılıları gelişme kökendeki kültür alanı dışında olduğu için bunun "anormal" olduğuna ikna ediyordu.

Ama batılı kapitalizmden farklı bir Japon kapitalizmi olduğunu kabul edersek, ortaya şöyle bir soru çıkıyor: Bu kapitalizm niye Avrupa'da ortaya çıkışından yüz yıl ve ancak doğu-batı karşılaşmasının şokundan sonra boy gösterdi Japonya'da? Bu Japonlaştırma denemelerin tam tersine olayların tarihsel dizinine bakınca Japon kapitalizminin nasıl da bal gibi batılı olduğunu görürüz. Bunun da çok basit bir nedeni var, Meiji hükümeti bunu "anahtar teslim" batıdan getirdi. Elbette bu andan itibaren ithal edilen kapitalizm Japonlaştı; Alman kapitalizminin Alman, Amerikan kapitalizminin Amerikan olduğu gibi. Devlet sosyalizminin tersine kapitalizm doğası gereği ulusal kimlik özelliklerini evrensel organizasyon ilkeleriyle birleştirir. Eğer 1950 ila 1990 yılları arasında Japonya'daki büyüme batıdakinden güçlü olsaydı –nicel bir unsur olan bu özellik, modelin nitelik olarak özgün olduğunun sanılmasına yol açtı– bu, yeni bir kapitalizm icat edildiği için değil, Japonlar gecikmelerini Birleşik Devletler tarafından çoktandır geliştirilmiş teknikleri kullanarak kapadıkları içindi. Aynı kestirme yol Kore ve Tayvan'ın da açığı kapamalarını sağladı.

Nippon kapitalizminin reklamcıları –başta MITI'nin memurları ve bunların batılı dalkavukları– şu an için kapitalizmlerinin nesiyle Japon olduğunu betimlemek konusunda hayli zorlanıyorlar. Ekonomik ilkeleri kapitalizminkilerle harfi harfine aynı: Özel mülkiyet, çok canlı rekabet sayesinde sürekli yeni girişimcilerin pazara girip çıktığı Schumpeter usulü yaratıcı yıkım ve hepsi de önceleri ağırlıklı ama gittikçe etkisi hafifleyen bir devlet denetimi altında. Bu devlet yirmi yıldır işletmelerin stratejilerini "yönlendirmek"ten vazgeçti, Batılı bürokrasilerden ne daha fazla ne daha az hata yaptı. Kendisinin yaptığı başlıca iş de Birleşik Devletler veya Avrupa'daki gibi ağır sanayilerin sancılı dönüşümüne eşlik etmek.

Yani Japonya kapitalizmi, genel ilkeleriyle, mekanizmalarıyla; işletmelerin kendi aralarında, pazarda ve devletle olan ilişkilerinde alışılmış bir tablo çiziyor. Kimsenin yadsıyamayacağı özgünlüğü ise başka yerde, işletmenin içinde. Patronların meşruiyeti, ücretlilerin işverene sadakati, ömür boyu iş ya da çalışanların çok düşük iş değiştirme oranları, ücretlerin sömestr başı primlerle sonuç üzerinden değerlendirilmesi, özel ve mesleki hayatın iç içe geçmesi, kıdeme göre ilerleme ama aynı zamanda kıdemlilerin altmış yaşından itibaren dışlanması: Küçük ve büyük işletmelerin bu özellikleri kapitalizmin belirsiz ekonomik kuramından değil, geleneksel klan anlayışından yerel bir kapitalizm kültüründen ileri geliyor. Japon işletmesi tribaldir çünkü Japonya klancı bir toplum olmuştur; eski aristokrasinin Meiji tarafından ortadan kaldırılmasından ve işgalci Amerikalılarca zorla kabul ettirilen toprak reformundan beri derebeysiz ve kaprisli tanrısız bu uygarlıktaki klan sadakati yeni efendi patron üzerine odaklanmıştır.

Fakat işletmelerin bu kültürel özellikleri hızla eriyor. Kapitalizmin evrensel ilkeleri, Japon pazarının başlangıçtaki inşaasında işlevsel ama yeni kuşaklar için gereksiz olan ilkel gelenekleri ortadan kaldırma eğilimi taşıyor. En az on yıldır Ja-

pon ücretliler güne işletmenin marşını söyleyerek başlamıyor ve patronun "Uyum"a yani daha az kazanarak daha çok çalışmaya çağıran sözlerini alayla karşılıyorlar. İşletme yöneticilerinin üretimin gelişmesinde gerekliymiş gibi sunduğu bu "uyum" maskesi altında eski kültürü koruma çabaları bazen gerçekten de gülünç kaçıyor. Bunları hâlâ yutan bir tek patronlar kaldı.

Sözlerimin soyut ya da keyfi görünmemesi için anlamlı bir örnek vereceğim: Fusao Sekiguşi'nin gerçek macerası.

Kitsch'*in Egemenliği*

Japonya'nın eski sınai feodallerinden gelmeyen yeni girişimcilerin en parlaklarından biri Fusao Sekiguşi. 1974'te ilk *engineering* firması Meitec'i kurar. 1994 yılında Meitec, Sekiguşi'nin şatafatlı bir biçimde "teknomerkezler" olarak adlandırdığı Kobe ve Nagoya'da daha somut bir eğitime tabi tutulan; kolej ve üniversitelerden çıkar çıkmaz işe alınan dört bin danışman, mühendis ve teknisyen çalıştırıyor. Meitec Japon sanayiinin ısınarlama program pazarına hâkim durumda. Buraya kadar her şey son derece sıradan: Meitec'in bilgisayar odaları ve mühendisleri davranışlarında, çalışma yöntemlerinde hiçbir değişiklik olmaksızın Silicon Valley'e ya da Saclay'e taşınabilir.

Ama Sekiguşi'ye ulaşmak ya da *tırmanmak* bambaşka bir olay. Bunun için, eskiden kuşkusuz yerel Daimo'yla karşılaşmaya hazırlanıldığı gibi hazırlanmak gerekiyor. Ayakkabılarını çıkarmak son derece normal geliyor; küçücük bir meditasyon odasına kapanmak ve iç yoğunlaşmayı daha iyi sağlamak için tataminin üzerinde diz çökmek bundan biraz daha az rastlanan bir durum sayılabilir; aydınlatmanın ziyaretçiyi yavaş yavaş karanlığa soktuğunu görmek ise biraz garip kaçıyor. Bu inisyatik evre klostrofobi göstermeden atlatılabilirse, son-

raki aşamaya geçiliyor: Bu olay için düzenlenmiş geleneksel bir oturma odasında, bir işletmenin içinde münasebetsiz gelen çay töreni. Bu işten yüz akıyla çıkmak için kaseyi sol elinizle kavramanız, salatalık tadındaki kıvamlı sıvıyı bir dikişte içmeden önce iki kez döndürmeniz gerekiyor. Bu da alışılmış kimono yerine, Meitec üniformaları giyinmiş iki eşlikçi kızın inceleyici bakışları altında oluyor.

Sekiguşi sonunda geliyor: Elli yaşlarında, saçları boyalı, ayağında topukları yükseltilmiş timsah derisi ayakkabılar. Ayrıca elmas kakmalı koca kol düğmeleri ve yakuttan bir kravat iğnesi var. Başkan konuklarını kendi tasarladığı ve sürekli titreyerek bedenine ve zihnine masaj yaptığını söylediği bir koltukta yatarak karşılıyor. İnsana pek de kanaatkârlık aşılamayan şahsiyet Zen Budizmine döndüğünü iddia ediyor. Zen ve teknik tutkusu: Yönlendirici ilkeleri ve işletmesinin felsefesi buymuş. Hemen dibindeki kâtip ve sekreter sürüsü sıcak bir biçimde onaylıyor: İşleri bu.

Birkaç bira, Japon viskisi ve sake şişesi sonra dekor çatırdıyor ve Sekiguşi temsil ettiği kişiliğe kapılmaktan vazgeçiyor: "Japon kültürünün görünüşünü korumaya ve teknik yenilemeyle birleştirmeye çalışıyorum, ama savaş kaybedildi bile" diye itiraf ediyor. Japon kapitalizmi "artık on yıllık bir gecikmesi olan Amerikan kapitalizminden başka bir şey değil." İşe alınan gençlerdeki bireycilik ilerlemesi geri döndürülemez bir süreç. Ömür boyu iş. Olgunluğa erdiği için yavaş büyümeye mahkûm bir ekonomide işletmeler artık ücretlilerine böyle bir garanti veremez. Sonuca göre hesaplanan bonus. Meitec çalışanları bunun değişmez ve kazanılmış haklar olduğunu düşünüyorlar. İşletmeye sadakat. Meitec'in yetiştirdiği mühendisler başka yerde şanslarını denemek ya da kendi rakip firmalarını yaratmak için ilk fırsatı değerlendiriyorlar. Artık yapacak tek şey kalıyor diye iç çekiyor Sekiguşi, korumacı bir devlet, batıdakiler gibi işsizlik yardımları yaratmak ve Japon kapitalizmini Japonluktan tamamen çıkarıp sadece kapi-

taliste dönüştürmek olacak. Nippon işletmeler artık sadece ulusal ve yabancı rekabete karşı koymak zorunda kalmayacak, aynı zamanda Sekiguşi'nin yeteneksiz ve kapitalizm karşıtı olarak adlandırdığı devlet bürokrasisiyle de uğraşmak zorunda kalacak.

Bu örnek patrondaki moral bozukluğunun nedeni ne? Bunun ilk nedeni, kimsenin geçici mi kalıcı mı olduğunu bilmediği ekonomik durgunluk. Ama kesin olan bir şey var, o da bu durgunluğun evrensel kapitalizmden farklı bir "Japon modeli" konseptini yok ettiği. Japonya sıradanlaştı, modernleşme özellikleri törpüledi; Birleşik Devletler ve Avrupa'yla birlikte kapitalizmin ikinci evresine, iç çelişki evresine giriyor: Ekonomik gelişmenin kendi kökenlerini oluşturan kültürel ve ahlaksal temelleri dinamitlediği karar anı.

Batıda olduğu gibi Japonya'da da iş başındaki kapitalizm üretken davranışları, çalışma etiğini eritiyor ve kendi karşıtlarını besliyor: Kapitalizm karşıtları, çevreciler, dinozor solcular, milliyetçiler, akılcılık karşıtları. Ne kadar modern ve ne kadar az Japon olduğunu fark eden Nippon toplumu kendini krizde görüyor; bir yanda bireyciliğin ve postmodernliğin yandaşları, diğer yanda köktendinci bir kimliksel nostaljiyi örgütlemeye çalışan "grupçuluk"un taraftarları arasında bölünmüş.

Yönünü Şaşırmış Bir Ulus

Susumu Nişibe'ye inanmam gerekirse, XXI. yüzyıl Japon olmayacak. Japonlar hâlâ var olacak, diyor sosyolog, ama dünyadaki etkileri sıfırlanacak; bu etki zaten kan kaybediyor. Sanat düşmanı bir entelektüel olan Nişibe bir marjinal değil: Herkes yüksek tirajlı basındaki iç karartıcı yorumlarını okuyabilir. Dile getirdiği duygular batılılarla ilişkideki memurlar ya da patron çevreleri tarafından itiraf edilmiyor ama üni-

versite çalışanlarında hayli yaygın. Ve sadece onlarda değil: "Zamanımın çoğunu Tokya barlarında geçiriyorum ve iyimserliğini yitirmiş saptamalarım bütün içki arkadaşlarım tarafından paylaşılıyor" diyor Nişibe.

Nişibe ne içiyor? Bilhassa *şosû*: 1992'de büyük romancı Nakagami Kenji'yi öldürmüş olan bir patates alkolü. Japonlar hep bu kadar çok içmediler; Nişibe'ye göre bu yeni davranış "kapitalist stress"in bir sonucu. "Japon modeli"nin yandaşları hiç alkolizmden söz etmez; aynı şekilde Japonların çok çalıştığına inanmayı da sürdürürler. "Çok çalıştılar" diye düzeltiyor Nişibe; uzun süre evlerinin dışında kalıyorlar ama bu artık çalıştıkları anlamına gelmiyor.

Büyüme, Birleşik Devletler veya Avrupa oranında sürünüyor. Geçici kriz mi? Hayır, kültürel bir dönüşüm. Japonlar diye açıklıyor Nişibe, artık ne tutucu ne "grupçu"lar. İmparator 1945'te savaşın sonunu ilan ettiği zaman bütün halk bir günde öfkeli bir savaştan küçük ticarete geçiş yaptı. 1945'ten 1990'lı yılların başına kadar savaşçı tutuculuğun yerine demokratik tutuculuk ve sınai "grupçuluk" geçti: Durumun getirdiği bu yeni tutuculuklar Japonlara sivil barış ve refah getirdi. İkisi de elde edildikten sonra "grupçuluk"un zamanı doldu; artık bir Japon'dan daha bireyci olan kimse yok diye saptamada bulunuyor Nişibe.

Bireycilik her şeyi yok etti: Ailede, erkeğin kadın ve çocuklar üstündeki egemenliğini. Üniversitede öğrenciler öyle uzun boylu bir şey yapmıyorlar ve hocalar da etkilerini kaybetti. İşletmelerde yöneticilerle üst düzey görevliler otoritelerinin önemli bir kısmından vazgeçtiler ve artık sadece pazarlığı yapılan bir uzlaşmayı ifade ediyorlar. Adetler öylesine değişti ki patronlar sekreterlerine merhaba diyor ve çalışanlarıyla aynı asansörü paylaşıyorlar. On yıl önce düşünülemezdi bile!

Esas olarak Konfüçyusçuluktan doğan ahlaksal değerden geriye hiçbir şey kalmadı. Tokyo metrosunda gençler sakatla-

ra ve yaşlılara ayrılmış koltukları kapıyorlar. Ya genç Japonlar yorgun ya da Konfüçyus öldü diye yorumluyor Nişibe. Ya Konfüçyusçu terbiye? Herkes halka açık yerlerde pornografik çizgi romanlar okuyor, hoşgörülü diye bilinen Avrupa ve Birleşik Devletler'de olacak bir şey. Japon *salary man*'lerin en sevdikleri tatil Filipinler ve Tayland'a *sex tour*'ları. Ya çalışma etiği? Üretken olan bir tek robotlar kaldı; ücretlilere gelince, onlar barda. Gerçekte, Japon olmaktan utanıyorum, diyerek nokta koydu ve beni eğilerek selamladı Susumu Nişibe. "Teknomanyaklardan başka bir şey değiliz, ruhsal olarak çırılçıplağız."

Sahne ondan çok benim kendimi kötü hissetmeme neden oluyor. Ona bir dal uzatıyorum:

– Ne öneriyorsunuz?

– Hiçbir şey ya da neredeyse hiçbir şey. Japonlar tüketmekten başka bir şey düşünmüyor ve elitler yabancı fikirlere kapılarak onlara ihanet etti. Bize gereken iyi bir yenilgi!

– Bunu 1945'te yaşamadınız mı?

– Gerçekten değil. Savaş Japonya'dan uzakta oldu; bombardımanlar ise bir zelzele, bir felaket olarak yaşandı, bir yenilgi olarak değil. Sonra barış geldi ve Amerikalılar bizi cezalandıracakları yerde bizi bir küfenin içine koyup hastabakıcılığımızı yaptılar. Büyüdük ama bebek kaldık.

Nişibe, hakiki Japon *şoşû*'sundan bir ikinci şişeyi açıyor.

Ne Plan Var Ne Komplo

Şuişi Kato Tokyo'da, yani hiçbir yerde oturuyor. Tokyo'da oturmak, Paris'de oturmaya benzemiyor. Tokyo yok. Burası bir şehir değil; birçok yönetim merkezi, sayısız mahallesi, banliyösü olan bir ülke. Yani, Japon edebiyatının büyük yazarı ve tarihçisinin evine iki saat geç geldiğim için özürüm var.

Kato'nun Tokyo-Setagayaku'daki küçücük evi ulusal kül-

türün resmi gibi: Minyatürleştirilmiş ve "tortul". Japonya'da diye kabul ediyor Kato, "Eski ve yeni nesneleri, ulusal ve ithal gelenekleri, buradan ve başka yerden gelen dinleri biriktiririz. Hiçbir şey bir diğerinin yerini doldurmaz, buna eklenir. Yüzyıllardan beri Japonlar pek az ayrım yapan kaşarlanmış tüketiciler olmuştur, "bu da kapitalizme katılmamız için bizde özel bir istek doğurdu!" Marka tutkusu, züppelik, karşıt stillerin biriktirilmesi, kiç, batılıların çağdaş Japonla özdeşleştirdikleri her şey Kato'ya göre eski Japonya'da vardı ama modern tüketimle abartılı biçimde ortaya çıktı.

Japonlar eskiyi yeniye karşıt saymıyor, hiçbir zaman sanatta ya da edebiyatta Eskiler ve Yeniler kavgası olmadı. Nedeni de çok basit çünkü Japonlar geçmişte ya da gelecekte değil, şimdiki zamanda yaşıyor. "Bırakın akan su geçmişi götürsün" der ünlü bir haiku. Yarın rüzgâr başka bir yönden esecek diye ekler bir halk deyişi.

Batılılar, diyor Kato, Japonların gizli amaçları olduğunu düşünmekte haksızlar. Bir komplo, hatta bir proje için gelecek duygusunun olabilmesi gerekir. Japonların durumu ise bu değil. Süreklilik içinde olan batılılar ile yalnız anı yaşayan Japonlar arasındaki bu karşıtlığı müzik iyi ifade ediyor. Avrupalı bir sonatın bir başı, bir ya da birkaç teması, bir yapısı, bir sonu vardır. Japon müziğinin yapısı yoktur; yalnız ses kalitesi önemlidir. Bir Japon müzik resitaline istenilen an girip çıkmak serbesttir çünkü bu müzik kendilerine yetecek dolu anların birbiri ardına dizilmesinden oluşur. Bir no gösterisinde bir flüt sesi oyundan daha önemli olabilir.

Japonlar plan yapma yetisinden yoksundur diye sonuç çıkarıyor Kato. "Batılılar Japonların dünya ekonomisini kontrol etmeye dair komploları olduğunu hayal ettikleri zaman Japonya'ya bizim olmayan bir tarihsel görüşü mal ediyorlar."

Fransızlar Paris metrosunu inşa ettikleri zaman daha başta, yüzyıl dayanacak bir şebeke tasarladılar. "Tokyo'da metroyu inşa ettiğimiz zaman bir çizgi çektik; sonra gereken yerle-

re başka çizgiler ekledik, ama bütünlük görüntüsü oluşturmadan." Aynı şekilde kentin planlaması da tutarsız, yönlendirici bir şeması yok: Organik bir hücre bölünmesi. Yalnızca batılı yazarlar Japonya'nın üstün başarılarını devlet bürokrasisinin kalbindeki bir avuç dâhi planlamacının varlığına bağladı. Oysa hiçbir şey planlanmamıştı. MITI'nin önerdiği ulusal stratejilerin hiçbirine uyulmadı. Japon hükümetinin ekonomik politikası müsvedde doğaçlamalar dizisinden başka bir şey değil. Uzun vadeli tek planlar büyük işletmelerin planları, onların da başka seçenekleri yok: Toyota ve Toşiba, ömür boyu iş garantisi verdikleri andan itibaren ya pazar paylarını kapacaklar ya da manager'ları ücretlilere bağlayan anlaşmaya ihanet edecekler.

Ama pazarlara Japon ürünlerinin sızması bir mitos değil herhalde? Elbette bir mitos, büyük bir oranda diye yanıtlıyor Kato. Japon işletmeleri Amerikan, Alman ya da Fransızlardan daha az ihracat yapıyor. Ama markalarımız daha çok göze batıyor çünkü Asya'dan geliyorlar; batının gerilediğine dair bir izlenim ve korku yaratıyorlar. Bu da çelişkili bir durum çünkü Japonların ithal ettikleri bütün mallar batıda tasarlanıyor. Volkmen Japonya'da üretiliyor ama onu kim Japon müziği dinlemek için kullanıyor? Japonların kendileri bile kullanmıyor. Kapitalizm onları kimliklerinden yoksun bıraktı!

Gerici Kimliksel Tepki

Kültürel kimliğin bu kaybı büyük işletmelerin patronlarını, muhafazakâr partilerin yaşlı yöneticilerini, devletin yüksek görevlilerini endişelendiriyor. Bunda, ekonomik bir yavaşlamanın, Birleşik Devletlere yeniden bağımlı olmanın, özellikle de ele avuca sığmayan bireyci ücretliler üzerindeki etkilerinin tehlikede olduğunun işaretlerini görüyorlar.

Kapitalizm ve geleneği nasıl buluşturmalı? Çin dünyasın-

da yöneticiler bunu yapmak için Konfüçyusçuluğu yeniden icat etmeye çalışıyorlar. Japonya'da simetrik bir tarzla, yönetici elitler eski düzeni ve modern hareketi ebedi bir "nipponluk" ile meşrulaştırmak istiyorlar. Yeniden yaratılması gereken bir nipponluk.

Başbakan Nakasone 1987'de Kyoto'da patronların cömert yardımlarını gören Japon Tarihini İnceleme Merkezi'ni hizmete açtı. Oradaki araştırmacılar 1930'lu yıllarda ulusal kimlik ve modernliği bağdaştırmaya çalışan benzer bir kuruluşun anısına "Yeni Kyoto Okulu" adını verdikleri bir hareket yürütüyorlar.

Bu Yeni Kyoto Okulunun en ünlü düşünürü, İsviçre'de şahsen Carl Gustave Jung tarafından eğitilmiş bir psikanalist, Hayao Kavai. Psikanalizin hiçbir eğilimi kimlik arayışına Jungçuluktan daha iyi uymuyor, çünkü Jung'a göre her kültür bozulmaz ana örneklerden (arketiplerden) oluşan değişmez bir yapıdır. Kawai "Batı kültürü ataerkil bir temele sahiptir: Baba imgesi dine, aileye, mitolojiye, politikaya hâkimdir. Baba –Zeus, Tanrı, şef, başkan– batılıların tekleşmiş bireylere karşı otorite ilkesini oluşturur" diye açıklıyor. Bunlardan hiçbiri "anaerkil temelli" olan Japon kültüründe yok Hayao Kavai'ye göre. Ana, Japon mitolojisinin merkezi kişiliği: Japonya'yı bir tanrıça kurmuş; ortaçağ geleneğinde tapınakların koruyucusu bir ana; ve ana bugün de her *salary man*'in maaşının tamamını teslim ettiği, ailenin "patroniçesi" olarak kalıyor. Japon bir yetişkinin davranışlarının anahtarı anneye ya da bunun yerine geçen şeylere karşı duyduğu sürekli bağımlılık duygusu (klan veya işletme). Bu gönüllü bağımlılığın karşılığı olarak Japon erkeği annesinden (karısından, işletmeden, okuldan, devletten...) sürekli bir "bağışlayıcılık" görür: Japoncada *amae*; ulusal kimliğin en önemli parametresi...

Hayao Kavai'nin yorumladığı peri masallarında güzel bir prensesle evlenmek için ailesini terk eden yakışıklı şövalyeye

hiç rastlanmıyor; bu arketip yok. Bu toplum bireysel maceray dışladığı gibi kişisel cezaları da tanımıyor: Öğrenciler gruplarından ayrı kalmasınlar diye hiç sınıfta kalmıyorlar; hâkimler yargılamıyor, pişmanlık duyan suçluları azarlıyorlar; patronlar işten adam çıkarmıyor.

Peki anaç temelli toplumda iktidar nerede? Ancak çukur olarak var: "Merkez boş". Mitolojide iktidar bir kadında, Ay Tanrıçasında vücut buluyor. Oysa Ay Tanrıçası hiçbir şey yapmaz, onun işlevi de budur; asası dünyayı yansıtan bir aynadır. Japonya'da iktidar, anlaşma noktasıdır, karar değil; Tokyo'nun merkezi simgesel olarak büyük bir boşluk, imparatorluk parkı tarafından işgal edilmektedir. İmparator yönetmiyor, başbakan hiçbir şeye karar vermiyor, patronlar karizmatik değil.

Peki hiç değilse gerçekten kimin karar verdiğini öğrenme olanağı yok mu? Sorunun bir anlamı yok çünkü alınan bir karar yok: Doğal bir uyum sonucunda ortaya çıkıyor.

Batı tipi bireyciliğin bu koca toplumda hiç yeri yok: Yeni Kyoto Okulunun kanıtlamaya çalıştığı bu. Kapitalizm, Kavai'ye bakarsanız, bu sürekli kimliği hiç de eritmiş değil. Aksine, Japon kapitalizmini şekillendirilecek ve batı tipi kapitalizme indirgenmesini önleyecek olan da bu kimlik.

Bu teori muhafazakâr Japonları çekiyor. Batıda, pazar ekonomisinin yol açacağı bireycilik ve "değerler kaybı"ndan üzülenlerin de hoşuna gidiyor. Ama kuşku yok ki bu sadece bir görüş biçimi ya da bir ideoloji.

Postmodern Birey

"Anaç" kapitalizm mi? "Kıvır zıvır, bit pazarı Nipponluğu, sahte bir ebedi Japonya'nın mitoslarından yola çıkılarak icat edilen bir uyum". İşte Akira Asada Kyoto Okulunu böyle değerlendiriyor. Asada: Medyatik entelektüel, postmodern Japon-

ya'nın düşünürü; başlıca uğraşları yolculuk etmek, bolca aşk macerası yaşamak, gözlük çerçevelerinin rengini ithal kaşmir kazaklarına uydurmak olan genç kuşağın gurusu.

Buraya kadar duyduklarımız, kayıp bir Japonya için ağlayan, kapitalizmin dağıttığı bir cemaat için üzülen ve bunu yeniden icat etmeye çalışan yaşlı adamlardı. Ama kapitalist modernlikten eski düzeni pek de özlemeyen yeni Japonlar çıktı; onlar bu düzeni hiç tanımadılar ve ilgilerini de çekmiyor. Bu Japonlar bütün zamanlarını tüketim ve cinsellik içinde geçiriyor, çizgi roman okuyor, batılı gibi yaşıyor ve acayip eğlendiklerini söylüyorlar. Atalarının klanlarını ilan ettikleri gibi onlar da markalarını (tercihan Avrupai) göstere göstere geziyorlar: Tokugava'dan ziyade Gucci ve Saint Laurent, Toyota'dan çok BMW. Yasuo Tanaka'nın "kristal kuşak" olarak adlandırdığı, kendi adetleri ve dili olan bu kuşak için *teke-teke* ("olayın içine girmek") önemli.

Bu edonist çılgınlıktan –varoluşçuluk olarak tüketim– Akira Asada barok bir felsefe çıkarmış. Derrida ve Deleuze'e atıflarla dolu, Fransız yapısalcılık ve dekonstrüksiyonizminden referanslar birikimi. Sonuçta da pek açık değil. Ama önemi yok: Okuyucuların özellikle de televizyon seyircilerinin aklında kalan, Asada'nın geleneğe ve "grupçuluk"a aldırmayan tüketicinin tavrını meşrulaştırması.

Tüketimci çılgınlık, diye ısrar ediyor Asada, Japonya'yı diğer bütün ulusların öncüsü yapıyor, çünkü ilk postmodern bireyi, kültürel veya ulusal bağları olmayan elektronik bir göçebe inşa ediyor. "Bireycilik nefret edilmeyecek bir şey olmakla kalmıyor. Japonya'da yetersiz kalıyor; cemaat zihniyetinin yaratıcılığa hâlâ çok zararı dokunmakta." Amerikan işletmeleri Japonya'ya karşı bilgisayar programları savaşını kazandılarsa diye açıklıyor, bu, Japonya bireyciliği yeterince beslemediği içindir, program yaratımının kültürel toprağını. "IBM ile, seri malzeme üreticileriyle rekabet edebiliyoruz ama Apple ya da Microsoft ile değil: Korkunç derecede Kaliforniya mode-

li *computer freaks* açığımız var çünkü yönetimdeki yaşlılar bunlara katlanamıyor. Tanrı'ya şükür ücretlilerin tatilleri maaştan önceye geçirme baskıları, geri döndürülemez ve arzu edilir değişikliklere yol açıyor..."

Sonuçta diye noktalıyor Asada, eğer Japon kapitalizmi kırılganlığını koruyorsa bu bireyciliğin yükselmesi yüzünden değil, üretim karşıtı çabalar ve eski cemaat kültürünü yeniden icat etmek ya da sürdürmek isteyen yaşlılar yönetimi yüzündendir.

Dünya Vatandaşları

Ebedi, kapitalizme geçit vermeyen bir kültür ile görünümlerin tektipliğine, davranışların da homojenleşmesine yol açan "küreselleştirici" bir kapitalizm arasında nasıl seçim yapmalı? Ama niye seçim yapmalı? Madem ki Kato'nun bize açıkladığı gibi Japon kültürü kaynaşmaya değil, üst üste koymaya dayanıyor... Bu arada, gerçek Japonya nedir? Bizim özgün sandığımız şey çoğu kez ancak yüz yaşında. Bir asır önce bürokrasiyi, merkezi devleti, bir başkenti, bir ulusal orduyu, cehennemi çalışma temposunu, korkunç bir okul sistemini icat etmiş olan İmparator Meiji'dir. Gerçek Japon sandığımız o çalışkan ve azla yetinen, emir komuta zincirine itaat eden akılcı ve pozitivist Japonlar; Meiji'nin batıya direnecek şekilde batılı kurumlardan ithal ettiği ürünlerdir.

Bu "modern gelenek" katmamnın altından, bu yüzyıl sonunda, daha eski, filozof Şinişi Nakazava'nın "Asya'ya dönüş" olarak adlandırdığı bir katman ortaya çıkıyor. Kapitalizm, diyor, Japonlara kendisinden bekledikleri refah ve bağımsızlığı getirdi. Öyleyse bu koşullarda niye hâlâ Amerikalılar gibi demokrat, Almanlar gibi çalışkan olma numarası yapsınlar artık Meiji öncesindeki Japonlar gibi keyifçi ve gizemci olabilecekken? Japonlar Meiji geleneğinden sıkıldılar; yeniden eski-

den olduğu gibi Asyalı, büyü düşkünü, şehvetli kimlikleriyle bağ kurmak istiyorlar.

Modern Japonya'nın Meiji öncesi ve sonrası iki gelenek arasındaki bu kararsızlığına Meiji'nin bürokratik başkenti Tokyo ve ticari, sanatsal, Asyalı başkent Osaka arasındaki coğrafi çekişme iyi bir örnek oluşturuyor. Nasıl ki New York artık Birleşik Devletler'in asıl özünü yansıtmıyorsa, Tokyo da Japonya'dan uzaklaşıyor. Osaka, klasik dönemdeki gibi yeniden Japonya'nın gerçek merkezi olmakta.

Batılılar bu "Asya'ya dönüş"te modernlik ve batılılık karşıtı bir tepki göreceklerdir. Bunu böyle yorumlamamak gerekir: "Asya'ya dönüş", kapitalizmin homojenlik kadar çeşitlilik, küreselleşme kadar neo-tribalizm de getirdiğini öğretiyor. Kapitalizm bütün kültürlerin Amerikanlaşmasını sağlayan bir merdane değil, gelenek ve gelenek yaratımını birbirine ekleyen bir sistemdir.

Kapitalist Japonya kültürünün temsilini –ve genelde kapitalizmin temsilini– özet halinde bulduğum yer dünyanın bütün restoranlarının yeniden kurulduğu Tokyo'nun o çarşıları: Daha az yapay olmayan bir *suşi bar*'ın yanında, sahte bir Fransız bistrosu ve sahte bir Bavyera tavernası. Kim gerçek, kim sahte, kim geleneksel, kim değil? Özgürlüğün kaybolmasına, kapitalizmin avamlığına ağlayalım ama bize sunduğu seçme özgürlüğünü de kutlayalım! Olanlardan, küreselleşen dünyada tek bir "sentetik" kültürün hile ve desiseyle bütün cemaat ya da ulus kültürlerini yerlerinden edeceği sonucunu çıkarmayalım. Daha muhtemel olan, bireyin kapitalist dünyada zorlayıcı bir tek kültüre bağlanması değil, çok köklü bir kültüre geçeceği. Evrenselleşmiş vatandaşın tek değil, birçok kültürü olacak; bu birey, kişiliğinin içinde ulusal ve kozmopolit kültür arasındaki yapay çelişkiyi ortadan kaldıracak.

Bu kozmopolit, kapitalist dünyanın vatandaşı köksüz değil, Edgar Morin'in yazdığı gibi "çok köklü" biri olacak. Geleneksel halkların çoğu ulus-devlet zamanından önce iki dilli

(hatta çok dilli) idiyse kapitalizm-dünya nasıl ki vatandaşı yeniden çok dilli ve çok kültürlü oluyor. Bu da özgürleşmiş düşünce gibi serbest pazarın da motoru olan çatışan çıkarların uyumu ilkesine uygun olarak kimseyi fakirleştirmez, aksine zenginleştirir.

Üçüncü Bölüm

Hata Konfüçyus'un Hatası

Modern kapitalizm niye doğuda değil de batıda doğdu? XII. veya XIII. yüzyılda Çin, bilimsel alanda olsun yönetim kalitesi ya da öğrenimin genel düzeyi açısından olsun Avrupa'dan daha ileriydi. Ekonomik bilimin bu merkez esrarına Max Weber basit bir çözüm önerdi. Kapitalizm diye yazdı 1904'te, bir girişimciler sınıfı yoksa doğamaz; oysa etik bir model olmadan girişimci zihniyet olamaz ve ahlaksal meşruiyet de ancak bir din üzerine temellendirilebilir. Weber'e göre, böylelikle Kalvincilik baştaki niyeti bu olmamakla beraber sermaye yoluyla kişisel zenginleşmeyi meşru kıldı ve sonuç olarak da batıda modernliğin ortaya çıkmasını sağladı.

Çin dünyasına icat ettiği bu bu gözlükle bakan Max Weber savını *a contrario* destekledi: Çin kapitalist değildi ve olamazdı, çünkü ulusal din görevi gören Konfüçyusçuluk her konuda muhafazakârlığı salık veriyordu. Konfüçyusçu rasyonalizm diye yazıyor Weber, dünyaya akılcı bir ayarlama yapmayı doğruluyordu; püriten rasyonalizm ise dünyanın akılcı olarak kontrol altına alınmasını. Kapitalizm, diye eklemesi gerekecekti 1950'li yıllarda öğrencisi Talson Parcott'un, Konfüçyusçu sentezi böylece sarstı.

Max Weber Çin'in ekonomik tarihi hakkında ne biliyordu? Yazdığı sıralarda herkesin bildiğini, yani hiçbir şey. Savının kabul görmesini engellemedi tabii bu. Ama bu sav doğru mu? İki bin beş yüz yıl önce Lü krallığında doğmuş Konfüçyus adında biri Çin'de kapitalizm olmamasından nasıl sorumlu tutulabilir?

Kapitalizmin Donmuş Tomurcukları

Kültürel kader: Bunu ilk yadsıyanlar Marksist ideologlar oldu. Mao'nun bir proleter devrimin sonunda iktidarı alması için Çin'in Marx tarafından betimlenen bütün evrelerden geçmesi gerekmez miydi? Dogmaya göre Çin'in komünizme katılmadan önce tarihinin belirli bir anında kapitalist olması gerekiyordu. Bilindiği üzere Çin 1940'lı yıllarda kapitalist değildi: Peki nasıl komünist olacaktı? Mao Zedung çelişkiyi "kapitalizm tomurcukları" denen kuramla çözdü.

1942'de tarihçilere toprak altından kapitalist bir geçmiş çıkarmalarını ve "tomurcukların" batı emperyalizmi tarafından yok edildiğini kanıtlamalarını istedi. Mao'nun ilk isteğini karşılamak kolay oldu: Çin gerçekten de yüzyıllardan beri pamuk, ipek ve porselen üreten "sınaileşmiş" bir ülkeydi. Aynı yıllarda, Mao'nun emirlerine uymamakla birlikte, tarihçi Fernand Braudel de XV. yüzyıl öncesi Çin ticaretini o kadar gelişmiş görüyordu ki bunu o zamanın Avrupa'sından ileri bir "kapitalizm" olarak tanımlamak durumundayız diye yazıyordu.

Peki aktif ticaret ve tekstil sanayii; batıdan önce var olan, orijinal, batılı olmayan, batının yıktığı bir kapitalizmin varlığını kanıtlamaya yeter mi? Kapitalizmi tanımlamayı reddederseniz, evet; çünkü Braudel'in ve Maocuların anlattığı ticaret kapitalizmin kendisini oluşturmuyor. Çin sınai üretimi XIX. yüzyıla kadar zanaat tarzında örgütlendi; imalathaneler buna istisna oluşturuyordu. İmparatorluk Çin'inde kentli tüccar yapılacak işleri köylere dağıtıyordu, kapitalizme has hiçbir özelliği olmayan bir "fason iş": Sermaye birikimi yok, el emeği ve enerjinin tek bir yerde yoğunlaşması yok. Yani Max Weber, "Konfüçyusçu Çin"in kapitalist olmadığı konusunda haklı olmakla birlikte; batılı rekabetle karşılaşmadığı sürece yaşayabilen bir başka biçim sanayiin üretkenliğini de fazla önemsiz görüyordu.

Tomurcukları batı mı yok etti yoksa zaten hiç tomurcuk

yok muydu? Bu son olayda suçlu batı emperyalizmi değil, evdeki bir cin.

Devlet Dini Olarak Konfüçyusçuluk

Eski Çin sanayi öncesi üretim tarzında kaldıysa bu Konfüçyusçuluğun suçu mu? Şu doğru ki, XVIII. yüzyılda, teknik devrimin Çin'de olabilme olanağı bulunduğu sırada mandarinler kır hayatını övüp en tepeye edebiyat ve hat sanatını koydular, en aşağıya da tüccarları. Bu hatipler gerçekten de bağlı olduklarını söyledikleri Konfüçyusçu geleneğe mi aitler? Gerçekte, sınavla –uygunluk sınavı, sonra ideolojik sınav– seçilerek elemeci bir Konfüçyusçuluk uyguladılar: Konfüçyus'tan emir komuta zincirini alıyor; insancıl, bireyci, hatta bazen anarşist olan kökendeki Konfüçyus'u ve halefi Mensiüs'ü siliyorlar. Bunlar, bağımsız entelektüeller olmaktan çok, imparatorluk sarayının, Minglerin, sonra da onların yerine geçen Mançuların "işbirlikçileri".

İmparatorlar Çin'i oluşturan farklı bölgeleri iki bin yıldır bir memur ordusunun desteğiyle yönetti. Otoritelerini mülkiyet ya da işten değil de işlevlerinden alan bu mandarinler doğal olarak bilgilerini idealleştirip ekonomiyi küçük gördüler. İmparatorların istediği de bu; gelişme onları ilgilendirmiyor, tek istedikleri Çin'i yağmalamak ve otoritelerini sürdürmek. Hatipler onlara gereken söz meşruiyetini sağlıyor. XVII. yüzyılın sonundan itibaren nüfusun arttığını fark eden Mançu imparatorları köylüleri tarımda kalmaya zorluyor; memurlarına köylüleri tüccar ya da zanaatkâr olmamak konusunda "ikna etmelerini" söylüyorlar. Bu etkinlikler –Konfüçyus'un himayesi altında– üretken olmayan ve toplum düzenini bozucu işler olarak görülüyor. Aynı nedenle fuarlar da yasak, oysa bunların Avrupa'da burjuvazinin doğuşundaki asal rolü biliniyor.

Konfüçyusçu bürokratlar saraya gerekli sınai üretimi, geleneksel yetki sırasını alaşağı etmeye katkı sağlamaması koşuluyla destekliyor. Maoculukla birlikte yeniden rastladığımız kırsal sanayi bu üretken ve muhafazakâr çifte istemi karşılıyor, kapitalizme geçişi de önleyerek.

Hiç kuşku yok: Devlet ve Konfüçyusçuluk arasındaki işbirliği gayet güzel bir biçimde ekonominin gelişmesini ve bilimin pratik uygulamalarını Çin'de her şeyden önce imparatorluk otoritesini koruyacak şekilde kesintiye uğrattı. Çin ekonomisinin ilk tarihçisi Etienne Balazs'ın gözlemlediği gibi "Çin'de kapitalizmin kesintisiz gelişmesi için en gerekli olan şey ne mekanik kıvraklık ne bilimsel yetenek hatta ne de yeterli bir zenginlik birikimiydi; eksik olan bireysel girişime açık bir alandı. Özel girişim için ne bireysel özgürlük ne emniyet vardı, devletin hakları dışında yasal temel yoktu, memurların keyfiyeti ya da devletin müdahalelerine karşı garanti yoktu."

Şu son yıllara kadar bütün Çin tarihi boyunca bürokrasi, otoritesini azaltma tehlikesi taşıyan özel inisiyatifi, batılılarla ticareti, sınai etkinliklerin cesaretini kırdı. Bu bürokrasi imparatorluk zamanında Konfüçyus'u tuttu, 1949'dan beri de Marx'ı tutuyor: Meşrulaştırma değişiyor ama baskı hâlâ aynı.

Bu bürokratik baskı olmasa kapitalizm Çin'de ortaya çıkar mıydı? Bürokrasi hiç kuşku yok ki Çinlilerin ekonomik edemlerinin kendini göstermesine karşı çıkmış olmaktan sorumlu tutulabilir. Bu anlamda –ama sadece bu anlamda– Konfüçyusçuluk ve kapitalizm klasik Çin'de gerçekten de çatışıktılar. Ama Çin'e özgü bir dram varsa, bu Konfüçyusçuluktan çok toplumun içinde iktidarın aşırı bir yer işgal etmesidir. Kanıt tarihte sürekli görülüyor. Pekin'de asker-köylüler iktidarı alır: Gelişme durur. Hong Kong'da İngiliz bir teknokrat yönetir: Çinlilerin tek düşündüğü şey zenginleşmek olur. Çinliler sürgünde mucizeler yaratıyor. Oysa bütün Çinliler aynı: Siyasal koşullar değişti, kültür ise pek az.

"Kültürel Bütün"ün Aşırılıkları

Hiçbir şey kültürel determinizmin kötü talihini Konfüçyus'un Asya dünyasındaki maceralarından daha iyi temsil edemez. 1960'lı yıllardan beri Kore, Singapur, Tayvan ve Hong Kong kapitalizmin yeniden bulunması gibi görünen bir yola girdiler; Güney Çin'deki Kanton bölgesi de onlara katılmışa benziyor. Bu uluslar, kültürel ve etnik farklılıklarının ötesinde hangi ortak temeli paylaşıyor? Yoksa bu Konfüçyusçu miras mı?

İşte bu, Weberci akıl yürütmeyi ters yüz ederdi. Bu adım, 1979 yılında fütürolog Herman Kahn tarafından atıldı: "Konfüçyusçu ahlak diğer kültürlerinkinden daha yüksek büyüme oranları yaratacak." Weberci Peter Berger'a göre "Asya'daki Konfüçyusçuluk, batıdaki Kalvinciliğin işlevsel eşi." Konfüçyus'u tekrar okuyan bu Amerikalı yazarlara öyle geliyor ki Kong Usta hiç kuşkusuz eşsiz bir muhafazakârdı; ama normlara, emir-komuta zincirlerine, kanaatkârlığa saygı gösterilmesinde o kadar ısrar etti ki uysal el emeğinin kızgınlığını da perçinledi. Böylece, ölümcül bir taklanın sonunda Max Weber düşüncesi yine ayaklarının üstüne düşüyor!

CNRS'in Çinbilim uzmanı Şan Hing Ho'nun da belirttiği gibi: "Kültür ve gelişme arasında doğrudan bir ilişki yaratıldığı andan itibaren, bu Konfüçyusçuluğa ve Çin'e uygulandığı andan itibaren her yöne çevrilebilir." Bazıları Konfüçyusçuluğun hareketsizliği belirlediğini söyleyiverecektir, 1960'lı yıllara kadar hâkim olan kuram buydu; bazıları da Konfüçyusçuluğun gelişmeye götürdüğünü açıklayacaktır, bu da 1970'lerden beri hâkim olan yeni kuram. Ama karşıt görünse de iki taraf aynı sistemin içinde düşünüyor, diyor Şan Hing Ho. Bu kültürcü determinizm çağdaş zihinleri artık daha da çok çekiyor çünkü Marksizmin çöküşünden beri "nesnel" iktisadi ve siyasi etkenler entelektüelleri sıkıyor. Bir moda etkisi sayesinde Konfüçyusluk, Asya mucizesinin açıklamasında siyasal koşullardan daha ikna edici görünüyor.

Konfüçyus, Japon işgali, Amerikalıların kapitalizmi zorla kabul ettirmesi: "Kültürel bütün"ün ve "politik bütün"ün paylarını nasıl belirlemeli? Eğer sadece Konfüçyusçu olmak ya da öyle görünmek yetiyorsa neden Çin ancak 1980'den beri gelişiyor ve Vietnam niye hâlâ gelişmiyor? Fransız iktisatçı Serge-Christophe Kolm, 1980'li yılların başında yedek bir anahtar bulduğunu sandı: Budizm. Asya kapitalizminin Kalvin'i artık Konfüçyus değil, Buda'ydı. Budist temel Asya ve Japonya'nın "ejderhalar"ına ortak değil miydi? O zamanlar, yine Budist olan Tayland da bu gruba katılmak üzere gibi görünüyordu. Kolm için bunun Tayland'daki Taocu Çinli girişimciler sayesinde olmasının önemi yoktu! Kolm'a göre Çin durgunluk yaşıyorsa, onun nedeni Budizm'i kovup yerine Konfüçyusçuluğu koymuş olmasıydı; Komünist Parti'ye gelince, o da Çin'i hareketsizliğe mahkûm eden Konfüçyusçu mandarin sınıfının eşdeğer takipçisi olmuştu.

Bu Budist moda, Tayland sözlerini tutmaktan geri durduğundan ve Çin kapitalizme dönüş yaptığından beri buhar olup havaya karıştı. Bir Vietnam kalıyor, Konfüçyusçuluk taraftarları için sıkıntı yaratan. Çinbilimci Leon Vandermeersch de yenilikçi bir yanıt önerecekti: Vietnam diye yazıyor, elitlerinin batılılaşmasının (Vandermeersch için Marksizm bu batılılığın bir biçimi) ve Latin alfabesini alıp Çin yazısını bırakarak Konfüçyusçu mirasını harcamasının kurbanı oldu; yani Konfüçyusçuluk yazısından ayrılamıyormuş. Kore, Japonya ve Çin gibi bu kadar farklı ulusları birbirine bağlayan şeyin ne olduğunu kendine soran Vandermeersch, bütün kapıları açan parolayı bulmuş: Çin yazısı. "Çinlileştirilmiş" toplumların hepsinin tarihlerinin belirli anlarında Çin ideogramlarını kabul etmeleri, kültürlerinin, bu yazıların grafiğinden ayrılamaz ortak bir düşünce tarafından derinden etkilenmesine neden olmuş. Bu grafik düşüncenin getirdiği asıl düşünce de cemaat ilkesiymiş: Asya'da batıda olduğunun tersine birey cemaate bağımlıdır. Çin'den başlayan Konfüçyusçuluk Ja-

ponya'ya, Tayvan'a, Kore'ye ve yeni Asya kapitalizmindeki lokomotif rolleri bilinen deniz ötesi Çinlilere yayılmış. Bu bireycilik yoksunluğu "Çin" kapitalizminin neden batılı girişimcinin "hubris"i yoluyla değil de Tayvan'ın aile işletmeleri, Koreli *Şaebol*'ler, Japon *zaibatsu*'lar ya da kıta Çininin "birimler"i yoluyla; "ev zihniyeti" ve işletmeye bağlılıkla kendini gösterdiğini açıklıyormuş. "Çinlileşmiş kapitalizm"in özündeki başka bir özellik, Vandermeersch'e göre: Devlet burada, Konfüçyus'un istediği gibi otoriter ve işlevselmiş. Yurttaşlar ne katılım ne temsil edilmek istiyor, iyi prensten tek bekledikleri barış ve refahı temin etmesi.

Bu, Konfüçyus temelli, Çinlileştirilmiş kapitalizm kuramı, Asya'nın bu parçasında belirli bir davranış homojenliği olduğu saptamasını yapıyor; peki ama homojenlik özellikle de Batılı bakışta değil mi? Eğer Konfüçyusçuluk Çinlileştirilmiş kapitalizmin temeliyse Konfüçyusçular nereye gitti? Mandarinler, hatipler, adetler, tapınaklar yok oldu. Vandermeersch'in yanıtı: Konfüçyusçuluk eski normlardan dönüşerek çağdaş değerlere aktarılmış. Mandarin Pekin'deki Plan'da veya Tokyo'daki MITI'da memur olmuş; İmparatorluk sınavları eğitim için duyulan tutkuya dönüşmüş; aile sevgisi aileden aktarılmış; kanaatkârlık yatırıma dönüşen tasarruf olmuş.

Sosyoloji mi eğretileme mi? Niye Çin dünyasının tamamının çubuklarla yemek yediğini saptayıp bunun üzerine Asya kapitalizminin kökleri hakkında yeni bir kuram kurmuyoruz, diye alay ediyor Çinbilimci René Viennet.

Kapitalizm, Sömürgeciliğin Etkisi mi?

Ele gelmez bir Konfüçyusçuluğun ya da Çin yazısıyla şekillenmiş bir cemaat düşüncesinin aranışı "ejderhalar"ın ekonomik başarısının kültürel olarak daha soylu bir yere getirilmeye çalışılmasından kaynaklanmıyor mu? Konfüçyusçuluklarından

önce Ejderhalar gerçekten de daha yeni ve pek de muzaffer olmayan bir deneyimi paylaşmış: Sömürgeleşme. Japonlar, İngilizler, Amerikalılar. Bu yüzyıl başından itibaren Japon işgalciler Tayvan ve Kore'yi metropolün hizmetindeki ve de İngiliz ya da Fransızların kendi sömürgelerinde asla elde edemedikleri bir üretim etkinliğiyle çalışan imalathane ve tarımsal işletmelere döndürdüler. Tarım uygarlığından sökülüp alınma, köylülerin sanayiin veya motorlu tarımın normlarına dönmeleri Japonların bu topraklara vurduğu damgadır. Hong Kong ve Singapur'da da paralel biçimde İngiliz yönetimi o uykucu depoları üretim kovanlarına döndürdü; yerel nüfus elbette buna uygundu ama gelişme fitilini yakan, alt yapıyı yaratan ve büyümenin desteklenmesi için gerekli olan hukuksal kuralları saptayan İngilizlerdir. 1945'ten sonra eski sömürgelerde ve Japonya'da onların yerine Amerikalıların geçmesi doğmakta olan bu ekonomilerin ilkeli bir işletmecilikten bağımsız bir kapitalizme geçmesinde kesin sonuca götüren olay oldu. Toprak reformu, devlet tekellerinin yıkılması, ittifakların Amerikalı liberal uzmanlar tarafından yasaklanması feodallikleri yıktı, yeni bir üretken çiftçi sınıfı ortaya çıkardı, sınaileşme için el emeğini serbest bıraktı ve girişimci zihniyeti rant ekonomisinden rekabet ekonomisine geçirdi.

Tayvan'daki toprak reformu –bu tarzda dünyada tek başarı– tamamlanan en iyi reform oldu: Büyük araziler kendi başına yaşayabilecek ekonomik birimlere bölünerek krediyle köylülere satıldı ve mal sahiplerinin zararı ödendi. Çangayşek'in Amerikalı danışmanları tarafından uzaktan idare edilen bu toprak reformu yeni bir küçük arazi sahipleri sınıfı yarattı: Malları ellerinden alınan ama zararları karşılanan eski mal sahipleri sermayelerini imalathanelere yatırdılar ve Tayvan'ın şansını yaratan ihracata yönelik küçük sanayiini oluşturdular. Elbette orada da Tayvanlılara özgü Konfüçyusçu, Taocu ve Nipponcu özelliklerin bu değişime uygun olması ve onları savurmaktan ziyade yatırıma götürmesi gerekti; ama

bu zihniyetin çiçek açabilmesi için sömürgecilerin bazı emirleri zorla kabul ettirmesi gerekti.

Çin'de de az kaldı bu olmayacak mıydı? Kanton, Şangay ve Nankin merkezli sınai devrim ve parlak kapitalizm başlangıcı 1920'li yıllarda Japon ve batılı işgaliyle oldu, sivil savaştan ve yabancıların sınır dışı edilmesinin "kapitalizmin tomurcukları"nı dondurmasından önce. Bu da, bu kez Çin asıllı yeni sömürgecilerin gelip kıtayı döllemesine ve buraya kapitalist işletmeyi ya da hiç olmazsa özgün bir kapitalizmi sokmalarına kadar sürdü.

Bu hatırlatmalar sömürgeciliği aklamayı hedeflemiyor ama Asya kapitalizminin bir tarihini bu konuyu atlayarak yazmak düşünülemez. Konfüçyusçu Asya deneyimi sömürgeciliğin kendinden gelişmeye götürdüğü sonucunu çıkarmamızı sağlamıyor çünkü rastlantı bir tek orada gerçekleşti, başka yerde değil. Sömürgecilik gelişmenin nedeni değil, bir şeylerin olabilmişliğini sağlayan bağlam. Bunun muhtemel bir nedeni de doğudaki kapitalizmin Asya kapitalizminin o zamana kadar *sui generis* ne nesne ne hizmet ne de biçimini icat ettiği ihraç bir aşı olması. Ne kadar üretken olurlarsa olsunlar Asya "ejderhalar"ı batı kapitalizmini taklit ettiler; ne onu buldular ne de başka bir üretim ya da zenginliklerin dağıtılmasını önerdiler.

Belki de bu, son derece basit bir biçimde, gelişme için olanaklı tek bir biçim bulunduğu anlamına geliyor, adı da evrensel kapitalizm....

Ejderhaların Gerçek Zihniyeti

Peki bu batılı zırvaların muhatapları ne düşünüyor? Tayvan'dan Singapur, Kanton ya da Seul'a kadar Konfüçyusçu bir filozof bulmak, çağdaş Fransa'da bir druidin izini bulmak kadar zor. Turistler için restore edilmiş birkaç tarihi eser dı-

şında Çin, Tayvan veya Singapur'da ne okumuş mandarin ne âdet ne tapınak kalmış. Neo-Konfüçyusçular, Konfüçyusçuluğun Çinlileştirilmiş dünyada artık temsil etmeyi ya da açıklama yapmayı gerektirmeyecek kadar içselleştirilmiş olduğunu söyleyerek lafı çeviriyor. Bir de tabii Konfüçyusçuluk ve yeni Çin kapitalizmi arasındaki ilişkinin hayal ürünü olması olasılığı var. Bakın, Tayvan'daki en önemli sanayici, Formosa Plastics'in kurucusu Winston Wang, Taibei'de ne diyor:

"Konfüçyus mu? Taibei'deki öğrenimim sırasında birkaç deyişini öğrenmiştim: Üniversiteye giriş sınavları sırasında dualarının okunması gereken zorunlu ve kuru bir din dersiydi."

Eğer kapitalizmle Konfüçyusçuluk arasında bir neden-sonuç ilişkisi bulunsaydı bunun ilkesel olarak Tayvan "ejderhası"nın bu simgesel patronunda kendini göstermesi gerekirdi. Ama onu sanayiin zirvesine taşıyan nedenler kendisine göre başka yerde: Halkının felsefesinden çok maddi tarihine bağlı bu nedenler. "Biz Tayvanlılar, bir dizi felaket yaşadık: Japon sömürgesi, uygarlığımızın yok edilmesi, adanın 1949'da Komintang ordusu tarafından fethi..." diyor Wang. O andan sonra da Tayvanlılar askeri diktatörlüğün kendilerine bıraktığı tek alanda çalıştılar: Ticaret, ithalat, iş dünyası. "Siyasal iktidar ailesini daha müreffeh kılmak ve çocuklarını okutmak için zengin olmasına izin verirse kimse bir Çinliden daha girişimci olamaz." Eğer Wang'ın bir inancı varsa, diyerek bana sır veriyor, Konfüçyus'unki değil, atalarımınkidir.

Peki Formosa Plastics'in refahını yaratan, her şeye rağmen Çinli işçiler tarafından içselleştirilmiş Konfüçyusçu değerler değil mi? Bu bir batılı görüşü diye lafı çeviriyor Wang. "Amerikalılar ve Avrupalılar umutsuz bir biçimde Asya 'ejderhalar'ının dünya pazarındaki karşılaştırmalı avantajının ne olduğunu anlamaya çalışıyorlar ve bunun için de Konfüçyusçuluğu bulup çıkardılar. Boşuna! Avantaj, işçilerin niteliğinden kaynaklanmıyor; bunun nedeni girişimcilerin niteliği.

Kapitalizmi yapan, girişimcinin stratejisi, manager erdemleri. Kanıtı: Formosa Plastics Birleşik Devletler'deki fabrikalarında çalışan Amerikalı ücretlileriyle, Tayvan'daki Çinli ücretlileriyle elde ettiği sonuçların bire bir aynısını elde ediyor. "Eğer bu sonuncular özel bir gayretle çalışıyorlarsa bu Konfüçyusçulaştırıldıkları için değil, henüz geride bıraktıkları fakirliklerinden kurtulmak içindir. Kurulu düzene ve patronlarına Konfüçyusçu bir miras sonucu özel bir saygı gösteriyorlar mı? Formosa Plastics'de yaşanan bu değil. "İşçilerim hiç grev yapmadılar, ama istekte bulunmakta tereddüt etmiyorlar; bu da iyi bir şey" diyor Wang. "İşçiler kendilerini ifade ettikleri oranda işletme de başarılı olur."

Wang'ın sözleri Jean-Baptiste Say'e çekici gelirdi. Klasik liberal kuram Asya kapitalizmi için Konfüçyusçuluktan daha iyi bir açıklama mı yoksa? Girişimci Wang'ın görüşü bu yönde; bu görüş Dört Ejderhanın ekonomik stratejilerinin sahipleri tarafından da paylaşılıyor. Bu sonuncuların ekonomik kalkışları o kadar eski olmadığı için tasarlayanları bulabiliriz.

Asya kapitalizminin göze görünen bir özelliği hakkında düşünelim: Tasarruf. Bunun önemli düzeyde olması, Konfüçyusçuluğun bir göstergesi değil mi? Tayvan'ın büyük ekonomik kalkışının büyük strateji uzmanı ekonomist Tsiang Şoh Şieh, "Palavra!" diyerek yanıtlıyor. "Deniz ötesi Çinliler, Tayvanlılar, Japonlar batılılardan daha fazla tasarruf yapıyorlarsa bu, geleneksel kültürleriyle hiç ilgisi olmayan nesnel nedenlerden ötürüdür. Birinci neden, Asya'daki tasarrufun, oranların bazen enflasyon yüzünden eksi olduğu batıdan daha çok kazanç getirmesi."

Tayvan'da Tsiang bu oranın hep pozitif olmasını gözetmiş. Öte taraftan tüketim kredisi Asya'da pek oluşmamış ve bu da önemli bir mal alacak kişinin tasarruf yapmasını zorunlu kılıyor. Sonunda da devlet tarafından temin edilen sosyal koruma ve emeklilik sistemleri o kadar mütevazı ki bireylerin kendilerinin tedbir tasarrufu oluşturmaktan başka çareleri yok.

Amerika'da Cornell Üniversitesi'nden yetişen Tsiang'a göre bir tek ekonomik bilim var, bunun ilkeleri evrensel ve kurucusu da İskoç Adam Smith, Konfüçyus değil.

Singapur ekonomik modelinin kurucusu Goh Ken Swee'de de aynı söylem. Eğer Çinlilerin kültürel bir özelliğini ille de diğerlerinden ayırmak gerekiyorsa, diyor bana, bu tasarruf için duyulan Konfüçyusçu istek değil, "oyun tutkusu, savurganlık, çalımdır" Singapur hükümeti Çinlilerin kanaatkârlıklarına o kadar az güveniyor ki onların yerine tasarruf yapıyor: Ücretlerin % 40'ı zorunlu olarak, devletin idare ettiği bir tasarruf hesabına yatıyor, Central Providence Fund'a. Singapurlular bu hesabı ancak hükümetleri tarafından mantıklı kabul edilen harcamalar için kullanabiliyorlar: Konut alımı, sağlık, emeklilik. Goh, London School of Economics'de yetiştirilmiş.

Bir sentez yapmayı deneyelim. Diyelim ki Çinli "ejderhalar"ın kapitalizmi Konfüçyus'tan çok Adam Smith ve Jean Baptiste Say'e borçlu ve batıdan ithal edilmiş. Peki ama bu kapitalizm neden bu kadar iyi "işliyor"?

Yine iki olası açıklama var. Birincisi klasik ekonomiden kaynaklanıyor: "Ejderhalar" dünyadaki talebe karşılık veren düzenli ve ucuz işgücü sağlama kapasitelerinin sonucu olan karşılaştırmalı bir avantajdan yararlanıyorlar. Ama şunu da fark etmeliyiz ki bu ürünler –tekstil, bilgisayar, otomobil, gemi, mekanik aletler, oyuncaklar– hiçbir zaman Asya'da tasarlanmıyor; hepsi batılı. Çinlileştirilmiş kapitalizmin orijinalliği de bu "karşılık veren" ya da tekrar eden özelliğinde yatmıyor mu? Konfüçyus töreniyle üretime davet eder, ama zanaatkârın, şeylerin değişmez düzenin hareketiyle olmalıdır bu. Önce çalışma düzenine, sonra da ithal edilebilir ürünlere aktarılan bu hareketsizlik "Çinli" kapitalizmin belki de tek gerçek Konfüçyusçu boyutu.

Böylece iki sav uzlaşıyor: Gözlemciler son derece doğru bir biçimde "ejderhalar"ın evrensel kapitalizmden kaynaklan-

dığını söyleyecekler; kültürcüler de bu kapitalizmin mekanizmalarının Çinlileştirilmiş dünyaya özgü bir enerji, bir cemaat zihniyeti sayesinde işlediğini söyleyeceklerdir.

Peki bu nedenle, bu zihniyet Konfüçyusçu olarak nitelendirilebilir mi? En çeşitli dinlerde olduğu gibi ulusal kültürlerde de eritilemeyen, maddesel olmayan bir Konfüçyusçuluk mu? Bütün Tayvan eliti ve Singapur yurttaşlarının % 10'u gibi Korelilerin de üçte biri Hristiyan. Deniz ötesi Çinlileri Konfüçyusçu olmaktan çok Taocular, Kıta Çin'inin en "kapitalist" bölgeleri olan Kanton ve Fujian'dakiler de öyle. İşte bunlar da bizi böyle değişken bir geometri sunan Konfüçyusçuluğun ne menem bir şey olduğunu sormamıza yol açıyor.

Bir ya da Birkaç Konfüçyusçuluk

Aynı Konfüçyus nasıl olur da tarih boyunca kapitalizme bir taraftar bir karşıt olabilir, gelişmeyi bazı koşullarda engelleyip bazı koşullarda destekleyebilir? Çin'de XIX. yüzyılın sonundaki Konfüçyusçu rönesans, batının ve ekonomik reformların dışlandığı zamana denk gelir. Aynı devirde Japonya'da bunun tam tersi meydana gelir. Aslında bu gizem yapay çünkü "Konfüçyusçuluk ve gelişme" hakkındaki akıl yürütmeler bir tek Konfüçyusçuluk olduğunu varsayıyor oysa elbette birden fazla vardır.

Konfüçyusçu anlayışlar ortak bir temeli paylaşmalarına rağmen, kültürler, devirler, toplumsal sınıflara göre değişir. Çin dünyasında, okumuşların, tüccarların ve eğitimden yoksun halkın Konfüçyusçuluğu arasındaki mesafe en az bir saray Jansenisti, bir Cenova Kalvinisti ve bir Romalı Katolik arasındaki mesafe kadar büyüktür. Gariptir ki kapitalizmin kaynağındaki Lutherci tarikatlar arasında o kadar ince ayrımlar çizen Max Weber, söz konusu Konfüçyusçuluk olunca aynı titizliği göstermemiştir. Bize, ekonomi üzerine ancak ayrıntı olarak etki eden "blok" bir Konfüçyusçuluk bırakmıştır...

Asya deneyimi açıkça gösteriyor ki Konfüçyusçuluğun kapitalizme olumlu ya da olumsuz etkisi, içinde bulunduğu toplumun konumuna göre değişiyor. 1910'dan önce Mançuların Çin'inde ya da Yi'lerin Kores'inde olduğu gibi devlet iktidarına bağlı bir ideolojik tekel uygulandığı zaman gelişmeyi boğuyor. Bunun nedeni de Konfüçyus düşüncesi değil, bence, iktidarla arasındaki ittifak. Japonya'da ise *a contrario*, her zaman başka dinlerle rekabette olmuş ve iktidar da geleneksel olarak ademi merkeziyetçi olduğu için kapitalizmin ortaya çıkması kolaylaşmış. Aynı şekilde çağdaş Kore de ancak Konfüçyusçuluk başka dinlerin rekabetine, özellikle Protestanlığınkine uğradıktan sonra kapitalist oldu. Konfüçyusçuluğun hiçbir zaman devlet dini olmadığı Hong Kong, Singapur, Tayvan'da da bunun aynısı gerçekleşti.

Demek ki Konfüçyusçuluk ancak rekabette olduğu konumlarda gelişmeye katkıda bulunuyor. Bundan da Asya'daki gelişme kıstasının özünde Konfüçyusçuluk blunmadığı; bir devlet ideolojisinin olup olmadığının önemli olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Varsayımımız doğru ise Çinlileşmiş dünyadaki kapitalist ve kapitalizm karşıtı uygulamaların çeşitliliği açıklanır. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi, bir devlet dininin olduğu yerde, Avrupa'da da kapitalizm zor başlangıçlar yaşadı. Öte yandan dinler arası rekabetin canlı olduğu yerlerde –Hollanda, İngiltere, Almanya– kapitalizm meşru bir hızlılık kazandı. Bu varsayım, İslamın tekel olduğu Müslüman-Arap dünyadaki durgunluğu da açıklayabilir.

Kore ya da Tayvan'da gelişmenin kendini gösterebilmesinin nedeni, Konfüçyusçuluktan derinden etkilenmesi olduğu kadar, sadece Konfüçyusçu olmamanın da etkisi var. Çin 1930'lu yıllarda Konfüçyusçuluktan komünizme geçtiği zaman kapitalizm belirdi; ülke o zamanlar artık tam anlamıyla Konfüçyusçu değildi –Komintang yöneticileri çoğu zaman Hristiyandı– ve henüz komünist de olmamıştı. Bir devlet ideolojisi devlet Konfüçyusçuluğunun yerine geçer geçmez kapi-

talizm bayıldı. Çin toplumu 1980'li yıllarda biraz "oyun"a kavuştuğunda girişimci zihniyet yeniden kendini gösterdi. Ama şimdiki konümizmin yerine yeni bir iktidar gelip de bir devlet Konfüçyusçuluğu koyarsa kuşku yok ki girişimci zihniyet yine uyuşur.

Çin belirsiz bir Neo-Konfüçyusçulukla yeniden bağ kurarak değil, çoğul bir düşünce için tek düşünceyi bırakarak gelişebilir.

Neo-Konfüçyusçu Tepki ve Yenilgisi

"Konfüçyus şimdiye dek pek işimize yaramadı ama şu andan itibaren bize yararlı olacak" diyor bana filozof Wu Teh Yao, Singapur'daki *Raffles* barında. Wu neden söz ettiğini biliyor: Adanın efendisi Lii Kuan Yew'in düşün ustası o.

Bana kalırsa artık, Konfüçyusçuluğun Asya'daki kapitalizmin ortaya çıkışındaki rolü yerine, ideoloji olarak Asya'da alabileceği rol hakkında düşünmek daha yararlı. Weber dizinini anımsayalım: Din etiğe götürür, etik girişimci zihniyeti meşru kılar, sonra girişimci kapitalizmi kurar. Oysa Asya'da bu dizin tersine dönmüşe benziyor: Çin geleneğiyle belirli bir devamlılık içinde yer almaktan fersahlarca uzaktaki kapitalizm burada karmaşaya neden oluyor. Burada ortaya çıkardığı; Konfüçyusçu iktidardan nefret eden bir girişimciler sınıfı, siyasal haklar isteyen bir orta sınıf, katılım hakkı isteyen sendikalar, kamu yardımı bekleyen işsizler. Bu ithal kapitalizm emir-komuta zincirlerini ve toplumsal dengeyi sarsıyor: İmalathanelere karşı çıkan Çin imparatorları doğru tahmin etmişlerdi. Kapitalizm, Tayvan, Singapur veya Kanton yöneticilerinin kolay kolay kabul edemediği hatta anlayamadığı yaratıcılık ve itiraz kavramlarını getirdi. Bunlar da o andan itibaren bir ikilemle karşı karşıya kaldılar: İç çelişkilerini eleyerek refaha götüren kapitalizmi nasıl meşru kılmalı? İthal bir siste-

min erdemini neyin üstüne kurmalı? Hangi ideoloji, hangi ahlak, hangi din üzerine? Böylece yeniden Konfüçyus ortaya çıkıyor.

1919'dan beri Konfüçyusçuluk Çin'in gecikmesinin tek nedeni olarak Pekin'de lanetlenmişti. Ta ki 1983'te Çin Komünist Partisi, Konfüçyus'un gerçek torunu olan (77. kuşak) Şangay'da profesör Kong Ling Ming'i bulup onu Çin halkının politik danışma konferansına atayana kadar. Konfüçyus'un doğum yeri Kufu'da (burada herkesin adı Kong) kültürel devrim sırasında tahrip edilen tapınağı 1990'da restore edildi. Tayvan'da da aynı şey: Üniversite giriş sınavlarının gözetiminden sorumlu "Sınav Yuan'ı"nın başkanlığına da Konfüçyus'un 78. kuşaktan torunu Kong Deşeng getirildi. Bir çeşit din dersi biçiminde özetlenen Konfüçyusçuluk zorunlu ders oldu. Yazarlar mikroplarından arındırılmış bu Konfüçyusçuluktan Hristiyan, Budist ve Taocuların dinsel inanışlarına ters düşebilecek bütün sözleri çıkarmaya özen göstermiş. Kong Usta'nın öğretisi, çocukların ebeveynine, yurttaşların devlete, küçüğün büyüğe karşı ödevlerini, karşılıklılığı ve erdemi hatırlatan ulusal, ahlaksal bir ideolojiye indirgenmiş. Başbakan Lii Kuan Yaw'in başlangıçta Çince Malezya dilinin yerine ulusal dil olarak İngilizceyi koyduğu Singapur'da dönüş 1983'de, Doğu Asya Filozofları Enstitüsü'nün yaratılmasıyla gerçekleşti. Bu enstitütünün amacı şöyle tanımlanıyor: Doğu Asya'nın modern toplumlarının gereksinimlerine yanıt vermek için Konfüçyus Felsefesinin anlaşılmasını sağlamak.

Çinlileştirilmiş dünyada kapitalizme götüren artık Konfüçyusçu etik değil, tersi. Ya da daha çok kapitalizmin içinde taşıdığı, batılılaşmanın sağlığa zararlı etkilerine karşı durmak için yönetici sınıfın yapmak istediği bu. Singapur'da 1991'den beri Konfüçyusçuluk eğitime "Beş paylaşım değeri" denilen temel bir ahlak biçimiyle katıldı: "Ulus cemaatten önce gelir, toplum bireyden önce; aile toplumun ve bireysel gereksinimlerin karşılanmasının temel birimidir, uzlaşma çatışmaya ga-

lip gelmelidir." Bütün bunlar hâlâ Konfüçyusçu mu? Enstitünün müdürü John Wong "Doğu kapitalizmini batıdan gelen yıkıcı bireycilikten kurtarması gereken ortak cemaat değerleri"nden söz etmeyi yeğliyor. Neo-Konfüçyusçu söylemde bireycilik hâlâ yıkıcı. Çin dilinin de bunda etkisi var: "Bireysel özgürlük" terimleri bu dilde yok, düşünceyi açıklamak için ancak kendini bırakma ve lakaytlıkla eş anlama gelen işaretler kullanılabiliyor.

Güya cemaat değerlerini korumaya yönelik bu savaş, bana kalırsa, iki yönden kaybedilmiş bir uğraş. Öncelikle, kapitalizm önüne geçilmez bir biçimde kendi içinde bireyciliği taşıdığı için. İkincisi, bireycilik kapitalizmle gelişme için gerekli bir koşul olduğundan. Cemaat değerleri elbette ki Asya kapitalizminin bugünkü noktaya gelmesine katkıda bulundu ama onu şimdi pek vasat bir yaratıcılık düzeyine mahkûm ediyor: Bir taşeronlar kümesi. Tayvan, Singapur, Kanton her şeyden önce batının ve Japonya'nın tüccarı; taklit bazen modelden daha etkin olsa bile, kapitalizmleri bir yaratımdan çok batının taklididir. Çinlileştirilmiş kapitalizmin ampirik gözlemi sonucunda, eğer Konfüyusçuluk ve kapitalizm arasında bir ilişki varsa şu şekilde ifade edilebileceği eğilimini taşıyorum: Kapitalizm ancak resmi Konfüçyusçuluğun yıkıntıları üstünde yükselecek.

Bu, meşruiyetinin girişimcilerin yararına ortadan kaybolduğunu gören bürokrasinin direnişine de yol açacaktır. Tayvan eğitim bakanının, gençlerin bütün değerleri yitirdiklerini, sınavlarda başarılı olmak için amfetaminle doping yaptığını ve –Aman Allahım!– "bireyci" olduğunu açıklarkenki yakınmaları kadar Konfüçyusçu bir şey olamaz. Hata, diyor Bakan, Birleşik Devletler'den Tayvan'a öğrencilerin inisiyatif alması gerektiği türünde saçma bir anlayışın ithal edilmesiydi, oysa her şeyden önce disipline ihtiyaçları var. Eski Çin'de diye ekliyor, öğrenciler serbest değildi ve ezber yapıyorlardı: Sonuçlar mükemmeldi! Bakan, hangi kıstasa göre konuştuğu-

ma dair bir tek kelime söylemiyor. Konfüçyusçu gelenekte, geleceğin kutlu olduğu kapitalist geleneğin tersine idealin geçmişte olduğunu bile bile o eski zamanlarla nasıl yeniden bağ kurmalı? "İnsanlığın bilime, felsefenin matematiğe olan üstünlüğünü yeniden sağlayarak, öğrencilerin sınav notlarında davranışlarını göz önünde tutarak, halka açık televizyon programlarını şiddet değil, değerleri yayacak biçimde Konfüçyusçulaştırarak, çocuklar ebeveyne ve yurttaşlar devlete yeniden saygı göstererek... diyor bakan.

Biliyoruz ki her yıl okumak için on bin genç Tayvanlı Birleşik Devletler'e gidiyor ve yarısı oraya yerleşiyor. Konfüçyusçu bakan harekete geçecek olursa, muhtemelen hiçbiri geri gelmez, Tayvan da yeniden fakirliğe dönerdi.

Lao Tsu'nun Hakkı Lao Tsu'ya

Buraya kadar Çin dünyası Konfüçyusçuymuş gibi Weberci ve mantıklı sosyologları takip ettik. Peki gerçekten öyle mi? Çin kapitalizminin ocaklarında, Tayvan, Kanton, Fujian'da tüccar locaları tarafından idare edilen tapınakların gittikçe çoğaldığını, her gün bir yenisinin kurulduğunu, gece gündüz faaliyette olduğunu ve ziyaret edildiğini görmek için insanın gözlerini açması yeter. Oysa bunlar Konfüçyusçu değil, Taocu ya da Taoculuğun türevlerine ait.

Çin'in kapitalist olduğu yerlerde sunakların tahtında Konfüçyus değil, Güney Çinli tüccarların tanrıçası Matsu veya Gök Tanrısı oturuyor. XIX. yüzyılın sonunda diye belirtiyor Kristoffer Schipper, Pekin'de bin tapınak var, yedi yüz kişi başına ortalama bir tane; ibadet yerleri de Budizm ve Taoculuk arasında eşit olarak paylaşılıyor, Konfüçyus sunakları ise imparatorluk iktidarının merkezi olan Yasak Şehir'in dışında neredeyse bulunamıyor. "Her Çinli, benliğinin derinliklerinde Taocu, dış hareketlerinde de Konfüçyusçudur" diye açıklı-

yor ilahiyatçı Zhau Fusan. "Konfüçyusçuluk diğerleri ve otoriteyle olan ilişki tarzıdır, ama kişisel inancı başka yerdedir, bireyci ve doğacı din Taoculuk'ta." Tek tanrılı batılılar için anlaması zor bir ikilik...

Batılıların bu kültürel anlayış yoksunluğuna bir de yanlış anlaşılma ve kötü niyetlerle dokunmuş uzun bir tarih ekleniyor. Çin'in İtalyan ve Fransız cizvitler tarafından ilk keşfedilmesinden günümüzdeki çağdaş diplomatik görev gezilerine kadar, Avrupa'dan gelen bu ziyaretçiler ve Konfüçyusçu Mandarinler arasında garip bir ittifak oluşmuş. İlk günlerden bugüne Çin bürokrasinin batıyla olan bütün ilişkilerin neden kendisi aracılığıyla olmasını istediği anlaşılıyor: Meşruiyetini ve kazancını buradan alıyor. Mançu imparatorları Avrupalıların Kanton localarıyla ticaret yapmasını istemiyorlardı; bugünkü Pekin iktidarı da Tayvanlılarla alışverişten pek hoşlanmıyor. Peki ama batılılar niye bürokratlar Çin'ine Taocu tüccarlardan daha ayrıcalıklı davrandı? Bu geleneği cizvitler kurdu ve şuna inanmayı tercih ettiler: Çinlilerin dini yoktur, Taoculuk basit bir batıl halk itikatları koleksiyonudur, Konfüçyusçuluk güzel bir felsefedir ve Çin'in Hristiyan olması için de okumuşları ve imparatoru döndürmek yeterli olacaktır. MacCatney, Alain Peyrefitte'in anlattığı 1793'deki meşhur elçilik döneminde Çin'i İngiliz ticaretine açmak istediğinde sadece imparatorla anlaşmayı düşündü; bütün yol boyunca Taocu tüccar locaları ona duymak bile istemediği öneriler yaptı. Bir diplomat ancak devletten devlete anlaşma yapar ve eğer imparator pazarını açmak istemiyorsa Avrupalılar onunla cenk edecektir.

İşte böylece, batılılar, Çin'in gerçek tarihini yazılı tarihiyle, Çin ulusunu ate bürokrasisiyle, resmi Konfüçyusçuluğu Konfüçyus'un felsefesiyle karıştırarak merkezi iktidarı sivil topluma karşı meşru kıldılar. Ölümcül bir yanlış anlama: Eğer batılılar Konfüçyusçu bürokrat yerine Taocu tüccarı muhatap alsalardı, imparatorla cenk etmeden localarla ticaret

yapar; 1930'lu yıllarda faşist sonra da komünist olan imparatorluk totalitarizmi yerine Çin kapitalizmini zenginleştirmiş olurlardı. Batılıların, batılılara karşı savaşmaya dönen bu kabulü olmasaydı, Konfüçyusçu bürokratlar muhtemelen XIX. yüzyılda karanlığa gömülecekler ve Pekin'de merkez komiteye ya da Taibei'de Komintang diktatörlüğüne dönüşmeyeceklerdi.

Konfüçyusçular ve Taocular, okumuşlar ve sivil toplum arasında batılı temsilciler yanlış seçim yaptılar. Kapitalist, üstelik de liberal olan Lao Tsu değil miydi? Tocqueville'den iki bin yıl önce şöyle yazmadı mı: "İyi prens, adı bilinmeyendir."

Komünist Çin'e Elveda, Kapitalist Ejderhalara Merhaba

Huang Usta bana "Çin dünyası para hastalığı çekiyor" dedi. Huang Usta Çin'in son Taocu rahibi. Belki de ilkidir. Kim bilir? Bilen konuşmaz, dedi Lao Tsu, konuşan bilmiyordur. Huang Tao Usta konuşuyor... biraz. Henüz bilgiye ulaşmadığını iddia ediyor: Tao'yu oluşturan on bin eserin ancak yarısını ezbere okuyabiliyor ve seksen yaşında. Daha genç gösteriyorsa bu, nefesine ve tohumuna hâkim olarak yaşamsal enerjisini korumayı bildiği içindir. Hiç olmazsa müritleri, onun yerine geçecek birileri var mı? Kanton'da onunla buluştuğum Çun Yang Guan tapınağında topu topu dört keşiş var, hepsi de yaşlı. Taocu keşişler diye açıklıyor bana Huang Usta, inançlarını yaymaya çalışmazlar; yeni gelenleri ancak çekinceyle kabul ederler çünkü bakalım bunlar yaşamlarını öğrenmeye adayabilecekler mi? Taocu keşiş olmak için inanmak yetmez, bir de öğrenmek gerekir.

Sunakların ve yapıların yeni gibi pırıl pırıl olduğunu fark ediyorum. Buradan Hong Kong parası geçmiş: Sürgündeki bir tüccar ailesi, ataların tapınağını ayağa kaldırmış. Bu, Çin kapitalizminin manevi bir Rönesans'a yol açtığı anlamına mı

geliyor? Huang Usta şüpheyle yaklaşıyor. Tapınak ziyaret ediliyor, aileler sunakları onarıyor ama bu popüler Taoculuk gerçek Tao değil. Yeni zengin Çinliler bunun en yüzeysel yanlarını akılda tutuyor: Boks, *ksigong*, formda kalmak için iç enerjiye hâkim olma tekniği, para ve mutluluk elde etmek için Ölümsüzler'e sunulan adaklar. Huang Usta bu ibadetleri ne onaylıyor ne de kınıyor; gerçek Tao, diyor, dünyaya hiçbir şey getiremez çünkü dünyanın dışındadır; hareketi destekleyemez çünkü hareketsizliğin övgüsüdür. Bu son sözler üzerine Huang Usta sustu, nefes almayı bıraktı, gözlerini kapadı, denildiğine göre Kuen Luen dağında bin iki yüz yıl yaşamış yaşlı usta gibi, ölü tahta kadar hareketsiz kaldı.

Kanton karınca yuvasındaki bu sessiz tapınak sadece tarihin unuttuğu bir kabartı mı? Parlak, renkli ölümsüzlerin önünde diz çöken genç adam ve kadınlar Huang Ustanın iddia ettiği gibi sadece servet mi istiyorlar? Muhtemelen, kapitalist maddeciliğin açtığı manevi boşluğu kendilerince ifade ediyorlar.

Lao Tsu usulü çelişkiler: Komünist devrim, modernliğe yol açamadan ahlakı yok etti; "Deng Şiaoping Reformu" modernliğe yol açıyor buna karşılık da bir ahlak isteği getiriyor. Ama neo-Konfüçyusçularınki gibi Huang Ustanın uğraştığı konular da Asya'nın ilkel kapitalizmden, kişisel özgürlükten başka değeri olmayan olgun bir kapitalizme yapacağı geçişteki bir evreden başka bir şey oluşturmuyor. Muhafazakâr yöneticiler endişeli: Onlara göre, bireycilik büyümeyi yavaşlatabilirmiş.

Gerçekte, onların iddia ettiğinin tersine, Asya kapitalizmini zayıflatma tehlikesi taşıyan çelişki gelişme ve bireycilik arasında değil, kendi otoriter yönetimleri ile gelişme arasında. Eğer tüm kültürel değerlendirmeleri bir yana bırakarak Asya ekonomisini bütünlüğü içinde düşünürsek totaliterliğin hüküm sürdüğü her yerde gelişmenin donduğunu ve öyle kaldığını görürüz. Girişimciler ancak bu totaliter yönetim çatla-

maya başladığı zaman özerk bir sivil toplum olarak örgütlenir ve zenginlik yaratmaya başlarlar. "Ejderhalar", eski hanedanlar çöküp bireycilik ortaya çıkmaya başladığı anda zenginleşir. Kıta Çin'i ancak Komünist Parti yıpranma eğilimi gösterdiği zaman uyanmaya başlar ve Parti henüz yeni bir girişimci sınıfının kendini kabul ettirip ekonomiyi sefaletten çekip çıkarabileceği kadar yıpranmadı. Kapitalizmin gerçekten iş başında olduğu yerde bireycilik karşı konulmaz bir biçimde cemaat sadakatlerinin yerine geçer, o an için yardıma çağrılan kültür maskesiyle neo-Konfiçyusçuların gösterdiği çabalara rağmen. Bu cemaat sadakatinin gerilemesiyle birlikte, bizim klasik ahlak ve değerlerimizden pek farklı olmayan Asya'nın geleneksel erdemleri de geriler: Asya kapitalizminin hem zenginlik hem de bireycilik üreten batı kapitalizmiyle aynı kategoride olduğunun bir kanıtı daha. Elbette yıkıcı ya da eski kültürleri yok eden değil, yeni kültürlere dönüştüren sistem.

Dördüncü Bölüm

Kapitalizm Nasıl Demokrasi Üretir

Singapur'a giden yolcu yere tükürmenin, (oysa bu bir Çin adetidir) yasak olduğunu, cikletin burada lanetlendiğini (turistler kendileri için iki paket getirebilirler) ve uyuşturucu kullanımının ölümle cezalandırıldığını bilir. Eğer egzotizm, Asya kokusu arıyorsan klimalı lüksün hüküm sürdüğü Ekvator İsviçre'sinden kaçın. Bu Asya kapitalizminin Şangri La'sı bir tek adamın eseri, Lii Kuan Yew'in. Bu adamın bir devlet mi kurduğu yoksa adı Singapur olan çokuluslu bir şirketi mi idare ettiği bilinmiyor.

Devlet ya da işletme, Singapur artık Lii Kuan Yew'e fazla küçük geliyor; kuramsal düzeyde iktidardan çekilmiş olan *Senior Minister*, Asya'nın değerlerinden güç alan *sui generis* bir kapitalist yapının ve –ima ile belirtilen bir biçimde– gerileyen batıyı gömecek bir gelişme modelinin Asya'da en çok dinlenen havarisi yapmış kendini. Lii bu yolla sadece kendi eserini ve otoritesini meşru kılmaya mı çalışıyor yoksa gerçekten kapitalizmin doğulu ve batılı diye en az iki modeli mi var?

Bu tartışma her durumda, İstana'daki kale-evini koruyan sayısız emniyet kontrollerini aşmayı başardığınızda karşılaşacağınız en hoş devlet adamı ve yorulmaz bir konuşmacı olan Lii Kuan Yew'i heyecanlandırıyor. Peki bu güvenlik kime karşı?

Lii Kuan Yew adının Harry olduğu, Cambridge'de okuduğu ve Çince konuşmadığı yılları anımsıyor mu? Yaşlı adam gülümsüyor ve benim, geçmiş hakkında, muhtemelen kullarının hepsinden daha çok bilgi sahibi olduğumu fark ediyor.

İyi Devlet Teorisi

Singapur ekonomik bir gizem. Coğrafi bir abartı ve tartışılmaz bir başarı. Peki ama burası bir devlet mi? Biz, diyor Lii Kuan Yew, bir devletin yurttaşlarına karşı yüklendiği bütün zorunluluklara sahibiz; parlamento seçiliyor, başkan da." Elbette, ama 1965 yılında elde edilen bağımsızlıktan beri Lii somut olarak gerçek iktidarı, sadece *Senior Minister* unvanıyla elinde tutuyor. Parlamento? Lii'nin partisi *(People's Action Party)* en başından beri aralıksız bunu elinde tutuyor. Başkan? Seçilebilir olmak için adayın büyük bir işletmenin ya da bankanın başında tanınmış bir kariyerle övünebilmesi gerekiyor. Basın? Partinin emrinde. Uydu televizyonu? Yasak. Yabancı gazeteler? Kısıtlı sayıda dağılıyor. Muhalifler, öğrenciler ya da sendikacılar yakın zamana kadar "Komünist bozgunculuk" şüphelilileri diye tutuklanıyor ve önlem olarak hapsediliyorlardı. Kuşku yok ki Harry adını taşıdığı yıllarda sosyalist olan Lii Kuan Yew, içerden ele geçirme tekniklerini unutmamış. Hiç kimse Singapur'da kalmaya zorlanmıyor, diyor, herkes istediği an gitmekte serbest. İsyancılar Birleşik Devletler'de okumaya ve orada kalmaya teşvik ediliyor, bazen bir hükümet bursuyla.

Bu otoriter özelliklere rağmen, Lii Kuan Yew'i, kurduğu rejimi tanımlamaya davet ettiğim zaman bir an bile tereddüt etmiyor: "Singapur kapitalist ve demokratik bir devlettir ama söz konusu olan Asya kapitalizmi ve Asya demokrasisidir" diye iddia ediyor.

Bunun anlamı nedir? Kapitalizm ve demokrasinin kurumları diye açıklıyor Lii, Asya'da yeni; Japonya'da ancak XIX. yüzyılın sonunda ortaya çıkıyor, Tayvan, Kore ve Singapur'da ise daha bir kuşaktan az olmuş. "Asya kapitalizminin ve demokrasisinin olgun biçimlerinin ne olacağını tahmin etmek için henüz çok erken; ama halihazırda kesin olan bir şey var, batıdan ihraç edilen tohumlar bizim iklimimiz altında

ekildiği zaman batıdaki meyvelerin aynını vermiyor." Lii'ye göre Amerikalılar, Avrupalılar cehalet ya da saflık nedeniyle kafalarında bir tek kapitalizm ve demokrasi türü tasarlıyorlar. Aynı biçimde bireyin özgürlüğü üzerine kurulu batının insan hakları tanımı da "batının doğuya zorla kabul ettirmeye çalıştığı bir kültürel emperyalizm biçimi". Bununla birlikte Lii insan haklarına ve batılı tohumlara karşı değil: Singapur'a kadınların zorunlu eğitimini, Çin kültürüne *(apriori)* tamamen yabancı olan bu kavramı sokmadı mı? Bu da diyor, hiç beklenmedik bir sonuç doğurdu: Diplomalı Çin kadınları Çinli koca bulamıyor...

Dolayısıyla Lii'ye göre, kapitalizm ve insan haklarını, evrensel olanın payı ve yerel koşulların payını ayrımsamak gerek. Demokratik Asya kapitalizmi neyiyle batınınkinden ayrı olacak ki? Asal olarak diye yanıtlıyor Lii, Asya batının bireyin cemaatle olan ilişkisi konusundaki düşüncesini paylaşmıyor. "Asya uygarlığında –Lii, Çinli değil *Asyalı* diyor çünkü çok halklı bir devlet olan Singapur'da birçok Malezyalı ve Hintli var– birey doğal olarak cemaate, özellikle de geniş aileye bağlıdır." Belki geçici olmakla birlikte başka bir ayrım da, diyor Lii: Ekonomik haklara olan bağlılık Asya'da siyasal haklar istemine üstün geliyor. Konfüçyusçu terimlerle ifade etmek gerekirse, "iyi" bir devlet, hükümet ümidi, halkın zihninde daha mütevazı olan katılım arzusuna galip geliyor. Ve devlet en iyileri çekmeyecekse nasıl "iyi" olacak? Lii Kuan Yew bakan ve yüksek memurlarına Singapur'a yerleşmiş çokuluslu şirketlerin başkanlarından daha fazla para veriyor. Yolsuzluğa karşı bir tür sigorta ve en iyileri devlet hizmetine çekmenin bir yolu. "Asla teori yapmam," diyor Lii; "deneyimimin getirdiği ampirik temelde saptama yaparım." Ona göre batılılar zamanlarını teori yapmakla harcıyor, ama Çinliler değil.

Muhatabıma bakacak olursanız, ulusların deneyimi; Asya'da gelişimin kuralının bireylerin serbest yargılarında değil ailesel dayanışmada olduğunu gösteriyor. Sonuç olarak da

devletin bu dayanışmayı zayıflatabilecek hiçbir şey yapmaması asal. "Zor iş" diye kabul ediyor Lii, "hele kentleşmiş ve televizyon saldırısına maruz kalmış bir toplumda." Singapur devleti ayrıca uzaktan yakından batı modeli koruyucu devlete benzeyebilecek kurum ya da mekanizma yaratmaktan kaçınıyor: Asgari ücret yok, işsizlik yardımı yok, sosyal sigorta yok. Singapur'da tasarruf ve aile; adaletsizliğe, fakirliğe, sefalete –ender ama yine de var bunlar– karşı tek çareler. Lao Tsu'nun imparatora tavsiye ettiği gibi: "Aileyi korumak istiyorsan, fakire yardım etme." İyi devlet aileyi "daha iyi hale getirmeye" bile çalışıyor. 1980'li yılların başında Lii, diplomalı annelere yardım etmeyi önerdi. Singapur'daki yuhalamalar deneyimin sonunu getirdi. 1993'te hükümet işlemi tekrar başlattı, ama bu sefer tersine, fakir ve eğitimsiz ailelere (çoğunlukla Malezyalı) çocuk sahibi olmaktan vazgeçerlerse prim vermeyi vaat etti.

Lii Kuan Yew, batının "Geri döndürülemez olmadığını ümit ettiği" gerilemesinden "endişe" ile söz ediyor. Ona göre, "Aşırı bireycilik, ahlaksal erime, ailenin çöküşüyle" belirlenen bir gerileme.

Bireyci demokrasiye karşı cemaat demokrasisi, korumacı devlete karşı aile sorumluluğu: Bu iki demokrasi yorumu sadece doğu ile batıyı ayırmıyor. batıda da "muhafazakârlar" Asya modeli tarafından yanlış yere çekiliyor. Çünkü batıda demokrasi bireycilikten doğdu; bunun nasıl doğulu ve "grupçu" olabileceğini anlamak mümkün değil. Aynı biçimde batılı kapitalizm hiçbir zaman geniş aileyi de temel almadı; aksine Avrupa kapitalizminin köklerine baktığımız zaman ailenin dağılmasının kapitalizmden önce geldiğini ve bunun bir sonucu olmadığını görüyoruz. Demek ki iki demokrasi ve iki kapitalizm arasında seçim yapma olanağı yok; yalnızca, kapitalizm ve demokrasinin doğu ve batıda iki ayrı hikâyesi var ve bir üçüncü hikâye de belki Rusya'da ortaya çıkacak.

Bu ayrımdan sonra, demokrasi ile kapitalizmin doğu ve

batıdaki ayrı ya da ortak doğası hakkında konuşmak siyaset uzmanlarına düşüyor. Aynı kelimeler karşılaştırılabilir kurumlara denk düşüyor mu düşmüyor mu? Singapur'daki Halkın Hareket Partisi, bizim demokratik partilerimizden çok, Avrupa'daki eski faşist partilere benzemiyor mu? Asya'da Konfüçyus'tan alıntı yapılarak meşrulaştırılan "iyi hükümet" olgusu bizim hukuk devletimize mi mal edilmeli, Pinoşe usulü diktalara mı? Kesin yanıtı olmayan bu sorgulamalar dünyanın bu bölgesinde kapitalizmin geleceği, yani gelişmenin geleceği hakkında bir belirsizlik yaratıyor.

Aydın Zorbalığının Enfarktüsü

"Singapur halkı," diye Lii'ye sordum, "kötü bir hükümetten, vasat bir haleften, yolsuz bir yönetimden nasıl kurtulacak?" Batı demokrasisinin esas erdemi, en iyilerini seçemediği takdirde bu şefleri şiddete başvurmadan eleyebilmesidir. Lii Kuan Yew bu soruya "nihai bir yanıt" bulamadığını kabul ediyor. Filozof Mensius, halkın kötü hükümdarı öldürmesi gerektiğini yazmış; ama Singapur'da her yerde görülen polis Mensius'u okumuş mu bakalım?

Singapur'u "ilkel bir demokrasi" olarak tanımlayabiliriz. Daha çok muhalefete ve bireyciliğe dayanan batı tarzına doğru gelişmesi mümkün bir "ilkel kapitalizm" var olduğuna göre... Dikkatli bir gözlem sonucunda da bu tahmin ediliyor: Ücretli Singapur yurttaşlarının heyecanı o kadar fazla değil ve propagandanın iddia ettiğinin tersine birlik de garantide değil, People's Action Party, sansüre, halkın yakından izlenmesine, "aktivistler" ile sürekli uğraşılmasına rağmen oyların yalnızca % 60'ını toplayabiliyor. Zorunlu erdem sıkıcı oluyor; şık mahallelerden çıkıp da "orta sınıfa"a ayrılmış büyük sitelerin içine girmeye cesaret ederseniz; apartmanların avlularında Çinli, Malezyalı, Hint cemaatlerin bütün kuralları hiçe sa-

yarak pazar, kumarhane kurduklarını ve fuhuş yaptıklarını görürsünüz. Yöneticiler bunu biliyor: Babacan devlet yurttaş çocukları için her zaman oynayabilecekleri birkaç alan ayırıyor.

En büyük kesinsizlik: "İyi devlet" iyi bir kapitalizmin, yani vaatkâr bir kapitalizmin mimarı mı? Asya değerlerinin avukatı olan ve batılı gerilemeyle alay eden bu iyi devlet şimdiye kadar Singapur'u Malezya'dan ayıran Johor Körfezi'nde demirli Amerikan donanmasının koruması altında, Japonya ve Birleşik Devletler pazarı sayesinde zenginleşti. Singapur'un ayakta kalmasının nedeni fason işler, stratejik konumu, el emeğinin uysallığı ve kalitesi, yabancı şirketlerin manager'larına sunduğu hoş yaşam. Bu "bağımlılık" ve "sömürü" ekonomide olumsuz konseptler değildir ama kırılgan temeller oluşturur çünkü dış karar merkezlerinin insafına kalmışlardır: Önemli hiçbir Singapur işletmesi yok. Yerel işletme yaratıcılarının yokluğu "iyi devlet"in, Asya modelinin kaderindeki çelişkinin karşılığı değil mi? Lii Kuan Yew muhalefeti yok etti ama böylece özerk ve sürekli bir kapitalizmin motoru olan kişisel inisiyatifi de boğmuş olmadı mı?

Sonunda Singapur ya batı tipi çoğulcu bir demokrasi olacak ya da kapitalist olmaktan çıkacak çünkü neo-Konfüçyusçu otoriterlikle –Pinoşecilikle olduğu gibi– kapitalizmin ittifakı geçici ve istikrarsız görünüyor. Kapitalizm doğası itibarıyla zorbalığı kemiren bireyciliği besler; zorbalık, yaratıcı zihniyeti cezalandırarak kapitalizmi frenler. Öyle görünüyor ki kapitalizm ve demokratik değerler ya birleşiyor ya da birlikte yok oluyorlar, Asya'da da.

İnsan Haklarının Evrenselliği

"Evrensel olmayan Çin hakları bulunsaydı," diyor Bo Yang, "Çin uygarlığı korunmayı hak etmezdi. İnsan haklarının bir tek biçimi vardır..."

Mahpusluk, kuşkusuz en iyi çağdaş Çin yazarı ve her koşulda da özeleştiri yapantek yazar olan Bo Yang'ın ısırgan zihnini, tutuculuk karşıtlığını yenememiş: "On yılımı Tayvan'da bir hapiste geçirdim," diye açıklıyor Taibei'deki bir konuşma sırasında. "Ama hata benimdi: Bir Çin entelektüelinin özgürce düşünmesi ve eleştirilerini ifade etmesi yasaktır, düşünülemez bile." Okumuşluğu onu iktidarla işbirliği yapmaya zorluyor.

Bo Yang'ın ünü şiirlerinden ya da romanlarından çok bir denemeden kaynaklanıyor: *İğrenç Çinli*. Kaba, bencil ve sonuç olarak da pek uygar olmayan yurttaşlarının kötü davranışları hakkında yazdığı korkunç bir hiciv. Bo Yang'a bakacak olursanız, bazı kültürler, özellikle de Çin kültürü temel olarak demokrasiyle uyuşmaz, çünkü düşünce ve eleştiri özgürlüğü bu kültürlerden dışlanmıştır. "Tayvan hükümeti tarafından tutuklandım" diyor Bo Yang, "ama Kaifen'den Taibei'ye kıtadan göç etmemiş olsaydım, kendi ülkemde Komünist Parti tarafından içeri atılacaktım. Ve Minglerin zamanında da kafam kesilirdi. Çinliler Batı dünyasından hoşgörü kavramını ödünç alıp kültürel bir devrimi sonuçlandırmadıkları sürece, ne Çin'de ne Tayvan'da ne de kıtada demokrasi olabilir" diyerek noktalıyor konuşmasını.

Bo Yang, düşüncenin iktidarın kölesi olmasının kökenlerini hapishanedeki boş zamanlarında incelemek olanağı buldu, Çin'in en eski tarihinde. Uygarlıklarının başından itibaren üç bin yıldan beri şaşılası bir devamlılıkla Çinliler, coğrafya ve lehçeleri ile diğerlerinden ayrılan küçük cemaatlerde grup halinde yaşıyorlar. Çin, konuşuldukları zaman birbirlerine kapalı bir diller koleksiyonu; iletişim ancak yazıyla olanaklı, yani okumuşlar arasında. Bu sürücül cemaatlerde birey tamamen gruba bağımlı ve yerel otoriteye karşı da hiçbir üst makamdan, ne siyasal ne dinsel ne metafizik hiçbir merciden yardım isteyemiyor. Klasik Çin, büyük tanrısı olmayan, sadece eski ölümlüleri olan, Ölümsüzler'in ruhlarıyla dolu bir din.

Batılı tek tanrılı dinler birey ve Tanrı arasında doğrudan bir ilişki kurarak özgürleştirirken diye düşünüyor Bo Yang, Çin'de birey grubuna karşı ya da daha doğrusu grubunun içinde tek başına bırakılmış. Bu bireyleştirme yoksunluğunu doğumlarından itibaren çocuklara verilen adlar da gösteriyor: Bunlar adlandırılmıyor, geliş sıralarına göre numaralandırılıyor. Kimlik siliniyor; her biri kabilenin içindeki bir numaradan başka bir şey değil.

Bu cemaat baskısı yine de Konfüçyus'un ya da kötü hükümdarın öldürülmesi gerektiğini söyleyen Mensius'un eserlerinde görülen eleştirel zihniyeti yasaklamıyor.

"Elbette," diye kabul ediyor Bo Yang, "ama işte bu sırada Ming hanedanı sahneye çıkıyor. Çin'in birleştirilmesi, yani tek tipleştirilmesi adına, okumuşları hükümdarın işbirlikçisi bürokratlara indirgiyor; Konfüçyusçu mandarin sınıfı, her türlü yorumlamanın ve kişisel katkının dışlandığı, sadece bazı sabit kurallara uyulmasının önem taşıdığı tutuculuk sınavlarıyla işe alınan siyasal bir polis oluyor." Oysa Mingler, Çinbilimciler ve birçok Çinli tarafından uygarlığın zirvelerinden biri sayılmıyor mu? "Öncelikle batılı Çinbilimciler tarafından," diye yanıtlıyor Bo Yang. "Bunlar idealleştirdikleri bir Çin'in üzerine fantasmalarını ve cehaletlerini yansıtıyorlar." Ona göre bütün Çin tarihi, hanedanların emrindeki tarih yazıcıları tarafından baskıyı meşrulaştıracak şekilde yazılmış bir yalandan başka bir şey değil. Bo Yang, bu resmi tarihi tersine çevirerek Çin'e biraz özgürlük getirmiş olanların Çinlilerin o kadar nefret ettiği barbarlar olduğunu söylüyor. Bir örnek: XVII. yüzyılda Mingleri yerlerinden etmek için kuzeyden gelen Mançular, karılarını ayak sargılarının yüz karasını taşımaya zorlamıyor. Resmi tarihin en kutsal mitoslarına muhalefet eden Bo Yang, işi "esrar" savaşını olumlamaya kadar götürüyor: Bu savaş "Doğulu zorbalığın karınca yuvasının içine batılıların attıkları yararlı bir tekme darbesi" olmuş.

Kıta Çinlileri gibi Tayvan'dakiler de demokrasiyi ancak

kendi kültürleri hakkında yapacakları bir incelemeden sonra, tarihlerini radikal bir biçimde değiştirdikten sonra düşünebilirler diye sonuçlandırıyor Bo Yang.

Tutuculuk karşıtı ve özeleştirel bir kişi olan Bo Yang yoksa Çin karşıtı mı? "Çinliler kültürlerinin mutlak üstünlüğünden eminler oysa bu kültür yok artık "diyerek doğruluyor kendisini. "Kıta Çin'inde komünist rejim klasik Çin'in en kötü yanlarını miras almış 'yeni bir adam' yarattı: Şiddet, bencillik, köylülük, entelektüel nefreti. Tayvan'da kapitalist rejim batılı âdetlerin en kötüsünü ithal etti: Seks ve araba düşkünlüğü. Ama köken itibariyle sadece batıda olan demokratik âdetler, anlaşma sanatı, ne yazık ki blok halinde sınırda kaldı!"

Bo Yang'ın bu sözleri Tayvan'da bile kutsal değerlere hakaret sayılıyor. Neyse ki ilerlemiş yaşı ve tanınmışlığı yazarı koruyor. Peki bütün bunlar, Tayvan'da görünüşte olduğu gibi, Çin kültürünün içine demokrasinin her şeye rağmen sonunda yerleşebileceği olasılığını yadsıdığı anlamına mı geliyor? Eskiden beri otoriter olan yöneticiler diyor, monte ettikleri bu sistemi "Asya demokrasisi" veya "İnsan haklarının Asyalı tasarımı" diye adlandırarak geleneksel zorbalıklarının dış cephesine demokratik bir plaka yerleştirmeye çalışıyorlar. Bu kültürel özelliklerin arkasında Bo Yang'ın gördüğü sadece sahtekârlık.

Bo Yang bunlardan Çinli dünyada demokratikleşmenin sonuna kadar olanaksız olduğu sonucunu çıkarmıyor. Aksine, eğer iki koşul yerine getirilirse, buna ulaşabileceğini düşünüyor: Uzun bir sivil barış ve batıya kesintisiz bir açılış. Bo Yang'ın tarih dersinin özellikle göstermek istediği, eğer demokrasi kazanırsa bunun "Asyalı" değil, kapitalizmin kendisi gibi evrensel bir model olduğunu düşündüğü "Batılı" bir demokrasi olacağı.

Tayvan ve Kore'de, otuz yıllık bir otoriter kapitalizmden sonra 1990'lı yılların başında görülen gelişmeler Bo Yang'a

hak veriyor gibi. Tayvan'ın bir demokrasi olduğunu ilan etmek için henüz erken ama 1992'den beri, eski tek parti Komintang artık sadece hâkim bir parti ve muhalefet parlamentoda temsil ediliyor. Tayvanlı yöneticiler siyasal davranış normlarının uluslararasılaştırılması yolunda ilerliyor ve bu da sonunda ya demokratik dönerliğe götürecek ya da karşıtlığıyla Pekin'deki komünist yönetimi daha gayrimeşru kılacak. Ama kapitalizm en kuşku bırakmayan demokrasiyi Kore'de üretiyor. Yine de pazar ekonomisinin mutlak bir biçimde yurttaşlık kavramını yarattığını düşünmemek gerekir.

Kore: Demokrasi Geldi

Seul'de 1993'ten beri içinden çıkılmaz bir trafiğin egzoz dumanı göz yaşartıcı bombaların yerini almış. Öğrenciler ve polis artık molotof kokteyli ve el bombası atmıyor birbirine; askeri diktatörlük, Kim Yung Sam'ın ilk sivil hükümetine bıraktı yerini. Otuz yıl boyunca ortalığın sürekli kaynadığı kampüste öğrencilerin astığı ender pankart ve sloganlar sosyal adaletten çok çevre sorunlarından söz ediyor. Eskiden üniversitelerde o kadar popüler olan Kuzey Kore artık ilgi toplamıyor; Şimdi yaygın olan endişe "Alman usulü" bir birleşmenin gelip Güney Korelilerin yaşam düzeyini düşürmesi.

İdealizm öğrencileri tamamen terk etti diye açıklıyor Sogan Üniversitesi'nin başkanı Cizvit Papaz Park Hong, ama bunlar artık toplumun kaderinden çok daha fazla kendi varlıklarının anlamı üstüne düşünüyorlar. Solcular bile diye yorumluyor, "Biraz nostaljik olmakla birlikte demokrat oldular." En başından beri güzel konuşma ve çatışmanın anlaşma sanatından daha değerli görüldüğü Kore'de yeni bir fikir: Öğrenci ve öğretmenler birbirleriyle konuşuyor. Park Hong'a göre geleneksel Kore'den kalan tek şey dinlere duyulan tutku. Şamancılık, Budizm, Konfüçyusçuluk, Hristiyanlık üst üs-

te biniyor, iç içe geçiyor, birlikte iyi kötü geçiniyorlar. Kore'den başka hiçbir yerde halk dünyanın bütün ibadetlerini böyle bir arada sunmuyor. Bunlara bir de en tanınmışı rahip Moon'un yeniden birleşme kilisesi olan ulusal "yeni dinler" ekleniyor.

Garip bir halk ve bilinmez kader: Çin uygarlığı Japonya'ya doğru giderken Kore'den, sarayı ve keşişlerinden geçiyor. Sonra 1910'da Japonya Kore'yi sömürge haline getiriyor, köleleştiriyor, buradan her tür yerel kültür izini silmeye çalışıyor. 1953'te savaşın rastlantılarıyla ikiye bölünen Kore, sıfır ekonomiye düşüyor; sözün tam anlamıyla insanlar açlıktan ölüyor. Zamanın uzmanları büyük çoğunluğu okuma yazma bilmeyen bu halk için hiçbir olası çıkış göremiyor. Kore'de Çin'dekinden daha katı olan Konfüçyusçu gelenek, diye açıklıyorlar o zaman Weber geleneğinden gelen bazı Amerikalı ekonomistler, her tür gelişme umudunu yasaklıyor. Ama, öngörülebilirin yerine, hiç hesapta olmayan bir şey ortaya çıkıyor: Gezegenin en hızlı ekonomik büyümesi! 1960'dan itibaren askeri diktatörler kısıtlı sayıda girişimcilerle, *chaebol*'lerle işbirliğine giriyor. Mütevazı kökenli bu adamlar, karaborsada ya da Amerikan ordusuna mal satarak yeteneklerini ortaya koyuyor. Melek olmayan bu girişimcilere diktatörler ayrıcalıklı krediler, özel anlaşmalar, tekeller temin ediyor. Karşılığında *chaebol*'ler de kirvelerine minnet duyacaklardır: Yolsuzluk kural oluyor. Ama *chaebol*'ler anlaşmaya uyuyor; doğal kaynakları, sanayii olmayan, Komünist Kuzey'in tehdidi altındaki bir ulusun hayatta kalması için gerekli yabancı dövizi getiriyorlar. Otuz yıldan beri *chaebol*'ler üretimlerinin üçte ikisini, başlangıçta tekstil ve çelik, sonra otomobil, elektronik, kamu işi kontratlar ve gemiyi dünya pazarına ihraç ediyorlar.

Bu "Kore modeli" kapitalist mi oldu yoksa planlı mı? Merkezi ekonomi taraftarları devletin belirleyici rolünün altını çiziyor. Liberallik taraftarları ise *chaebol*'lerin patronları da da-

bil olmak üzere, yolsuz devletin rolünü azımsıyor ve modelin, ekonomistlerin kendi yağıyla kavrulacaklarını söyledikleri bir dönemde özel kapitalizme ve ihracat seçimine dayanmak gibi bir başarısı olduğunu söylüyorlar.

Gelişmenin motoru ne olursa olsun Japonlardan öç almak istenmese ideal bir geçmişle bağ kurmaya çalışılmasa Güney'de propagandacı eksikliği çekmeyen Kuzey'le rekabete girilmese bütün Korelilerin çalışma azmi olmasa bu başarı mümkün olmazdı. Bir halkın gücü evet, ama aynı zamanda bir tersaneyi, otomobil fabrikasını, elektronik devre fabrikasını ziyaret eden her ziyaretçiyi çarpan bir örgütlenme anlayışı: Koreliler *toplayıcı*. Daha çok bireyci olan ve doğaçlamayla çalışan Çinlilerin tersine, müsvedde etkinliklerini iş fazlasıyla karşılayan Japonlardan daha iyi bir biçimde, Koreliler eşi olmayan bir disiplinle çalışıyorlar. Konfüçyusçu erdemlerin mi, yoksa sivil ve askeri yöneticilerin demir yumruğunun etkisi mi? Çünkü aynı Koreliler, kendilerini bütün Asyalı komşularından ayıran bir taşkınlığa sahipler.

Taşkınlık... ve şiddet: Öğrenci mitinglerinin şiddeti, Hyundai tersanelerinde birçok kez görüldüğü gibi işletmelerini yağmalayabilen grevcilerin şiddeti. Biz, diyor Nam June Paik, video montajlarıyla ünlü Koreli sanatçı, bir şövalye halkıyız; bireyci ve başıbozuk savaşçılar; ama savaşta kabile şefinin ardında toplanır.

Bu parametreler, reçete arayan birçok SSCB yöneticisini Seul'e çekmesine rağmen Kore modelinin başka yerde uygulanamayacağını gösteriyor: Bu model, kültürü, tarihi ve mutsuzluklarıyla özel bir halka ait. *Chaebol* ve zorbalar arasındaki ittifak başka yerde tekrarlanamaz, çünkü ne birileri ne ötekiler bağlamlarının dışında yaratılamaz. Model aynı zamanda tarihsel bir belirleyicilik de taşıyor: 1960'dan 1990'a kadar düşük fiyatlı standart ürünlere uygulanan stratejik öncelik mucizeler yarattı çünkü zamanın ihtiyaçlarına ve dünya pazarının büyük açılımına cevap veriyordu. Kore'nin dışında uygulana-

mayacak olan Kore modeli Kore'nin geleceğinde de uygulanamayacak: *Chaebol*'ler zorlukta ve zorbalık 1993 yılında çöktü.

Ekonomik Gereklilik Olarak Demokrasi

"Demokrasi savı" Kore'ye uygulanabilir mi? Diktatörlük kapitalizmi, kapitalizm bir orta sınıfı ortaya çıkarmış, bu da demokrasi istemiş olabilir mi? Eğer durum böyle olsaydı, bundan iki sonuç çıkardı: Birincisi zorbalığın kapitalizm için gerekli –ya da en azından yararlı– bir önkoşul olması; ikincisi de kapitalizmin kaçınılmaz bir biçimde demokrasiye götürmesi. Ama Kore deneyiminin dikkatli bir incelemesi bu kadar belirleyici kültürel ve tarihsel sonuçların bağlamları dışında ilan edilmesine izin vermiyor. Eğer zorbalık gelişmeye çıksaydı üçüncü dünya zengin olurdu! Ayrıca da Kore'de gelişmeye götürenin dikta olduğu ve *chaebol*'lerin otoriter bir rejimde başardıklarını tek başlarına başaramayacaklarını kanıtlamak gerekiyor. Sivil hükümetin kurulmasından sonra bu grupların patronları –evet, iş işten geçtikten sonra– askerler ve çevrelerine verdikleri arpalıklardan seve seve vazgeçecekleri izlenimini uyandıran sözler söylüyorlar. Kore olayında zorbalık-kapitalizm ilişkisi demek ki kesin değil ve başka bir yerde gelişmeye öncül olarak bir diktanın kurulmasını meşrulaştırmak için bunu savunmak da büyük bir suiistimal olurdu.

Aynı şekilde, otoriter kapitalizmden orta sınıflar tarafından istenen bir demokratik kapitalizme geçiş zorunluluğu da bana Kore'nin dışında pek var olabilir gibi gelmiyor. Demokratikleşmenin yılı 1993'te ne oldu? Askeri diktatörlük orta sınıfların katılım istemleri sonucunda kovulmadı: Demokratik veya öğrenci muhalefeti 1980'li yılların başında 1993'te olduğundan çok daha şiddetliydi. Zorbalık gerçekten kendiliğinden çöktü, içinden kemirilerek, Latin Amerika *caudillo*'ları gibi. Bu çöküş kapitalizmin olgunlaşması tarafından değil, bü-

yümenin yavaşlaması, toprak spekülasyonu, işsizliğin ortaya çıkışıyla kendini gösteren kriz tarafından hızlandırıldı. Demokrasi, diktanın olgun kapitalizmi idare etmekten aciz olduğunu gösterdiği an ortaya çıktı: Kumanda çok basit biçimde, karmaşık sistemlerinin management'ına uygun değil.

Devlet otoriterliğinin ekonomik karmaşıklığa uymaması demokrasiye geçişte bana orta sınıfların katılım isteğinden daha inandırıcı geliyor: Eğer zorbalıktan demokrasiye götüren bir belirleyicilik varsa bu kapitalist makinenin işleyişinden kaynaklanır: Tek bir merkez bunu idare edemez. Olgun kapitalizmin iyi işleyişi ademi merkeziyetçi bir hükümet ister. Siyasal normların uluslararasılaşması bu gerekli ademi merkeziyetçiliği demokratik bir biçim almaya, daha da özel olarak, Birleşik Devletler'de yürürlükte olan demokratik biçimi almaya götürür.

Adını cilalı çinkolarından alan Kore hükümetinin merkezi Mavi Ev'de başbakan ziyaretçilerine sütlü kahve ikram ediyor. Askerler zamanındaki selefi bana daha ulusal olan Ginseng'li ıhlamur içirmişti. Nöbetçiler nazikleşmiş, atmosfer neredeyse rahat. Devlet başkanı tarafından istenmiş bir rahatlık diye açıklıyor başbakan. Başkan Kim, kamunun sivil demokrasiye geçişin gerçekliğini hissetmesini istediği için bütün memurlar "demokratikleşme dersleri"ne tabi tutuluyor. Her Korelinin bir parça otorite sahibi olduğu andan itibaren yurttaşlarının zararına bunu suiistimal etmeye ne kadar yatkın olduğu bilinince, zor iş!

Askeri ve yumuşak bir diktatörün yerini almış olan bu demokrat ve kararlı başkanın bir başka düsturu: "Temiz" bir hükümet. Doğu Asya kamuoyunda, "iyi" bir hükümetin yolsuzluğa karşı savaşması, katılım isteğinden daha önemli görülüyor. Bakanlar, bürokratlar ve işletme sahipleri arasındaki bütün iş ilişkileri yasak. Hükümet yukarıdan aşağıya bütün topluma iyi örneğiyle erdemli davranışlar ilham vereceğini ümit ediyor.

Korelilerin uyduğu ya da uyuyormuş gibi yaptığı, kesin bir davranış biçimi. Bu erdemli demokrasiye nasıl karşı çıkılır? Demokrasi diye açıklıyor başbakan, yalnız sivil hayatı değil, kapitalizmi de ortaya çıkarır. Son diktatörler sendikalara o kadar önemli maaş artışları yaparak popüler olmayı istemişlerdi ki Çin ya da Taylandlı işletmeler tarafından geride bırakılan *chaebol*'ler dünya pazarındaki karşılaştırmalı avantajlarının önemli bir bölümünü yitirmişlerdi. Bazı Kore işletmeleri daha ucuz iş gücü bulmak için etkinliklerini Filipinler'e veya Java'ya taşımışlardı. Diktatörlerin tersine demokratik hükümet Korelilerin şansını yaratan kapitalizmi tamamen yeniden kurmaya çalışıyor: Ücret artışlarının frenlenmesi, "kanaatkârlığa" teşvik, girişimci zihniyeti kamçılayacak şekilde yabancı rekabete açılma. Demokratik hükümet meşruiyet peşinde olmadığı için diktanın olabileceğinden daha fazla kapitalizm taraftarı.

Ama titiz okuyucu merak etmesin; demokrasi ve kapitalizm arasındaki bu nesnel ittifak hakkında böyle düşünemeyenler de var...

Entelektüeller Direniyor

Kore'deki kapitalizmle başka bir yerde olduğundan daha fazla entelijensiya da tatmin olamaz. Az sonra ki sahne buna tanıklık ediyor.

Çağdaş ve kozmopolit Seul'ün tipik bir kahvesinde, *Schönbrunn*'da geçiyor olay; dekor uzaktan Avusturya'yı çağrıştırıyor: Tahta taklidi plastik kirişler; servis yapan kızlar Tirol elbiseleri giymiş, mönü sanki daha çok İtalyan, fon müziği Amerikan, orijinaline uygun bir reprodüksiyon *Milo'nun Venüs*'ünü temsil ediyor; bir diğeri Marilyn Monroe'yu. İşte Kore bu: Kıvır zıvır, kitsch, kolaj ve krom kaplamalar.

Kore'nin en ünlü iki sanatçısı muhataplarım, sinemacı Ji-

yung Çung ve romancı Yi Munyol'e, böyle bir tarz karışıklığı, çirkinlik içinde, böyle kültürsüzleşmenin karşısında duyduğum şaşkınlığı belirtiyorum.

"Siz batılılar için," diyor Yi Munyol, "bütün Asyalılar birbirine benzer; biz Koreliler için de batılı olan her şey birbirine benzer. Bir kuşakta iki bin yıllık batı kültürünü soğurmak zorunda kaldık. Bunun üstüne bizden bir de çağlar, kökenler ve biçemler arasında ayrım yapmamızı istemeyin!"

Bu, Çung'a yetmiyor; Koreli sanatçıların çoğu gibi, filmleriyle ulusal kültürü nihai bir bayağılaşmadan kurtarmak istiyor. O Amerikanlaşma diyor. Kore dili bile diye ekliyor, ithal televizyon ve sinemanın etkisi altında Amerikanlaşıyor; Amerikalı misyonerler tarafından finanse edilen Hristiyanlık ilerliyor; maddecilik cemaat dayanışmasını yıkıyor. Kapitalizmin yerleştirdiği Mac Luhan usulü "küresel köyün" yerine Kore köyünü tercih etmek istiyor Çung. Filmleri bunu gösteriyor, Yi Munyol'un romanları gibi.

Ruhsuz ve her türlü kültürden yoksun gördükleri bu modernliğin yerine ne öneriyorlar peki? "Hiçbir şey," diye yanıtlıyor yazar Yi Munyol. "Kuzey Kore," diyor bir an bile düşünmeden sinemacı Çung.

Kapitalizmin düşmanları için Kuzey'in keşiş krallığı mutlak ütopya olarak kalıyor. Hiçbir Güney Koreli –her halukârda ne Çung ne Munyol– oraya gitmediği için Kuzey büyülü bir yer olmuş. "Kuzey Kore'de," diyor Çung, "hayat eski Kore'de olduğu gibi basit kaldı; aile ve köy içi dayanışma olduğu gibi duruyor, tüketim saplantısı yok, Kore dili Güney'de olduğundan daha iyi korunmuş." Çung somut bilgilerden mi yola çıkıyor? Hayır, ama söz edildiğini duymuş. Hiç Kuzey Kore'de üretilmiş bir film görmüş mü? Onu da görmemiş, ama kuşkusuz harikadırlar. Kuzey Kore'de halkın gittikçe yiyecksiz kaldığını ama askerlerin İran veya Irak'a ihraç edilen silahlarla zenginleştiğini biliyor mu? "Ayrıntı, propaganda" diyerek itiraz ediyor Çung. Önemli olan Kuzey Kore'nin ulusal

kültürü muhafaza etmesi. "Kuşkusuz düzelmez romantikleriz" diyerek kabul ediyor sonunda Yi Munyol.

Gerçekte, biraz zahmete girip araştırma yapıldığında, Kuzey Kore'nin ne olduğunu herkes biliyor: Zaman dışı bir çeşit Stalinist monarşi. "Kuzey Kore'yi idealleştirmek istiyorsanız," diye beni uyarmıştı papaz Park Hong, "şunu bilmelisiniz ki söz konusu olan siyasal bir tercih değil, Şamancılık ya da Budizm gibi bir dindir".

Romantizm yoksa kapitalizmin son düşmanı mı? Bir kuşakta kapitalizmin değiştirdiği bütün halklarda olduğu gibi Kore'de de hem kaybolmuş hem idealleştirilmiş bir kimliğe duyulan özlem "küresel köy"e girişe tek alternatif olarak gözüküyor. Bu ne gerçekçi bir alternatif ne de bir yedek proje. Ekonomik gerilmenin bir vücut biçebileceği mitos yine de daha az güçlü değil ve demokratik kapitalizm de buna ancak sağladığı maddesel başarı ve sivil barışla karşı koyabilir.

Son bir bakışla Seul'ü kucaklayalım; göz alabildiğine uzanıyor, çekiciliği yok, reklam panoları ve betonun arkasına gömülmüş bir uygarlığın kabartmaları olan birkaç mavi ve yeşil çatı kaplaması görüyoruz. Bir gün geri gelirsem bu ender kalıntılar da kuşkusuz şekilsiz bir mimari yapı tarafından parçalanarak soğurulmuş olacak. Eski taş arayan turist nostaljisi mi? Kuşkusuz. Birkaç sene aralıkla Paris'e gitmiş olan Yi Munyol tipik Seullü bir gözlemde bulunuyor: "Paris çok ilginç değil: Bir yıldan diğerine hiçbir şey değişmiyor." Seul'de bir yıldan diğerine her şey değişiyor çünkü kapitalizm burada doğuş aşamasında. Burjuvazi burada, Karl Marx'ın 1848'de betimlediği meşhur şekilde başlatıyor eserini:

"Burjuvazi iktidarı ele geçirdiği her yerde feodal, ataerkil, safilişkileri yıkmıştır. Feodal insanı doğal üstlerine bağlayan bütün çeşitli bağları, burjuvazi, bunların yerine insan ve insan arasında soğuk çıkardan başka bağ bırakmayacak şekilde kırmıştır. İnsan etkinliğinin ne yapabileceğini ilk ortaya koyan burjuvazi olmuştur: Mısır piramitleri, Roma sukemerle-

ri, gotik katedraller gibi bambaşka harikaları o yaratmıştır; işgaller ve Haçlı Seferleri gibi bambaşka keşif gezilerini o iyiye vardırmıştır."

Asya kapitalizmi, Marx'ın komik bir taklidini yaparak, en eski uygarlıkların kilinden ve bir kuşak süresinde modern bireyi şekillendirdi. Buna estetikçilerden başka üzülecek kimse var mı?

Eğer macera eseri, Kuzey ve Güney Kore arasındaki sınırı Berlin Duvarı gibi açılacak olsa, Güney'e doğru akın akın gidecek olan Kuzey olurdu, tersi değil.

Tarihin Yönüne Dikkat!

Uzun vadeli yatırım üzerine kurulu olan kapitalizm öngörülebilir bir yasal düzenin dışında yaşayamaz. Peki ama bu düzeni teminat altına alacak en iyi hükümet şekli hangisi? Deneyim sonucu öyle görünüyor ki demokrasi. Anlaşmaların ve dolayısıyla yatırımcı güvenliğinin en iyi teminatı olarak görünüyor.

Peki ama demokrasi kapitalizm için olabilecek en iyi yuva mı? Soruyu ilk soranın Friedrich von Hayek olduğunu biliyoruz. Sık sık partiler ve baskı grupları oyununun, politika pazarında oy kazanmak için sosyal adalet gibi güçlü mitosları belirli amaçlar doğrultusunda kullanarak zenginliğin dağıtımını üretilmesinden öncelikli hale getirdiğini ve kapitalizmin temellerini yıkma tehlikesi taşıdığını hatırlatırdı. Öte yandan Asya "ejderhaları"nın her tür siyasal çoğulculuğun dışında nasıl özgün bir kapitalizm inşa ettiklerini gördük. Bu ejderhaların, diğer bazı kapitalizm taraftarı zorbalıklarla yakın görülmek istenen deneyimleri; kendisi de Eflatuncu geleneğe sıkı sıkıya bağlı XVIII. yüzyıldaki aydın zorbalık eğilimini uyandırdı. Artık "filozof kral"ın değil, "ekonomist prens"in bu aranışı, kapitalizme garantili olmayan bir geçişin Hayek ve Fri-

edman okumuş otoriter bir doğum uzmanı hayalini kurdurttuğu komünizm sonrası dünyada yeniden canlandı.

Bu "kötümser" senaryo –zorunlu bir yürüyüşle kapitalizme geçmek için bir diktatörün gerekmesi– kapitalizm taraftarı edebiyatta genellikle mutlu bir sonla yumuşar: İşin sonunda gerçekleşecek olan kapitalizm zorunlu olarak demokrasiyi üretecektir. Bu *happy end*'e bir de destek: İspanya, Kore, Şili, Tayvan'da kesintiye uğramış demokratikleşme. Bütün bu uluslarda kapitalizm bir orta sınıf yaratmış; bu sınıf siyasal yaşama katılmayı istemiş ve kapitalizm de zorunlu biçimde demokrasiye böyle götürecekmiş. Kendisi demokrasiye götüren bir kapitalizme götüren aydın bir zorbalıkla ilgili bu determinist dizin; doğu'da, Rusya'da, Asya'da ve üçüncü dünyanın diğer birçok ulusunda hâkim bir söylem oldu. "Tarihin yönü" meraklılarını çeken ama adı geçen olaylar iyice incelendiğinde pek de kuvvetli olmayan bir kuram: Şili kapitalist olmadan önce demokrasiydi; Tayvan'ın henüz bir tek görünüşü demokratik; Kore'deki demokratikleşme henüz doğuş aşamasında; üçüncü dünyada pek çok dikta var ama pek azı kapitalizm taraftarı; öyle olduklarında da söz konusu olan, Mısır ya da Suudi Arabistan'daki gibi, adı olup sanı olmayan, siyasal yöneticilere ayrılmış bir kapitalizm. Sonuç olarak kapitalizm ve demokrasi arasındaki ilişkiye ihmal edilmiş belirsizlik ilkesini sokmak uygun görünüyor.

Tarihsel determinizm gezegeni Marksist biçimiyle yeterince zarara uğrattı, şimdi liberal bir giysiyle yeniden ortaya çıkması biraz münasebetsizlik olacak. Tarih zorunlu olarak bir noktadan diğerine götürmez, kapitalizmden demokrasiye bile. Bunun tersi için de geçerli bu kural. İkisi arasındaki ilişkiyi aydınlatan ampirik saptamalar tarihin mutlu sonuna dair yeni bir genel kuram ilan etme izni vermiyor. Biz demokratik değerler ve kapitalizmin birlikte gelişme eğilimi gösterdiklerini saptamakla yetineceğiz. Ama bükülmeler mümkün, geri dönüşler de sayılamayacak kadar çoktur. Kapitalizm ve de-

mokrasinin Batı Avrupa'daki sağlam ittifakının henüz elli yaşında bile olmadığını anımsayalım. İleri sürülebilecek tek ampirik sav kapitalizmin ancak demokraside yaşayabileceğidir: Kapitalizmi meşru kılan ve onsuz gelişmeyi desteklemenin mümkün olmadığı süreç için nihai olarak kök saldıran demokrasidir. Pinoşe "olayı"nın sonucu bunu doğrulayacaktır.

Beşinci Bölüm

Pinoşe Olayı

General asker saatine uymuyor. Bekleyiş uzuyor, böylece dekora alışıyoruz. Devlet adamlarının çevresi çoğu zaman söylemlerinden daha fazla bir şey öğretir. İkinci imparatorluk zuhaf askeri gibi kötü giydirilmiş nöbetçi gözlerini benden ayırmıyor: Gümüşleri çalmaya mı, generali öldürmeye mi geldim? Mobilyalar İngiliz ve sahte, generalin kuşkusuz küçük burjuva zevkleri var. Londra ya da Paris'ten bu kadar uzakta yaşadıkları ve kanlarında yerlilik olduğu için bir türlü toparlanamayan Şilili o büyük arazi sahipleri gibi. Ağustos ayındayız, sis insanı yanıltıyor: Santiago şehrini, egzotizmini ve Latinliğini kaybedeceği kadar boğuyor. Zaman geçiyor, saat farkının etkisiyle uyukluyorum.

General ortaya çıkıyor, beni yerel tarzla kucaklıyor, dostluktan ötürü de biraz daha ekliyor. Rahatsız edici. Bu kadar sevgi beklemiyordum, istemiyordum da. Pinoşe'yle başkanken karşılaşmayı reddetmiştim. Gezegenin en kanlı devlet başkanı olduğu için değil, liberalizm taraftarı olduğunu söyleyip demokrasiyi kurmayı reddettiği için: Bu kabul edilemezdi. Ama Santiago papalık üniversitesinde siyasal ve ekonomik özgürlüğün ayrılmaz olduğunu savunmam da hiçbir zaman yasaklanmamıştı: Totaliter olmaksızın otoriter olmuş bir rejimin ikilemi.

Yakından bakınca Augusto Pinoşe o kadar da korkutucu değil; yaşlılık hatlarını tombullaştırmış ve tavırlarını yumuşatmış. Ne garip bir kader! Latin Amerika'daki bir eksik ya da bir fazla devlet darbesi nasıl olup da bütün dünyada böyle yankılandı? Doğru, Salvador Allende, Enternasyonal Sosya-

listteki Avrupalı yoldaşlarını yönetimi altındaki Şili'nin sonunda demokrasi yoluyla sosyalizme götüren *graal*'ı bulduğuna ikna etmişti. Bu yalandı ama intiharı onu bir puta çevirdi. Pinoşe bütün beklentilere karşı ideolojik ve taviz vermez bir kapitalizm havarisine, iyi kötü Hayek ve Friedman'dan alıntı yapan bir havariye dönüştükçe Allende Avrupa'da daha da kutsal sayıldı. Kenarda kalmış küçük Şili böylece sosyalizm ve kapitalizm arasındaki tarihi bir karşılaşmanın simgesi oldu.

Sonra, beklenmeyen oldu: Moskova, Brejnev devrinde Allende'yi ululuyordu; Yeltsin zamanında ise Pinoşe'yi idealleştiriyor. "Bize bir Pinoşe gerek!" Bu cümleyi Moskova ya da Varşova'da yüz kez duydum: Kapitalizmi kuracak sonra işi tamamlanınca da çekilecek demir yumruklu bir adam mitosu. General Doğu Avrupa'da bir kahraman olduğunu biliyor mu? Elbette: Pinoşe kendisi hakkında yazılan her şeyi okuduğunu söylüyor. Hayır, oraya gitmesi için yapılan davetleri kabul etmeyi düşünmüyor. Ama bu ülkelerden kendisine danışanlara yanıt veriyor. Onlara, "Kore, Tayvan ve Frankist İspanya'daki gibi, kapitalizmi demir bir yumrukla inşa etmeleri"ni öğütlüyor. Demokrasi? General karşı değil ama "demokrasi var, demokrasi var". "Avrupalılar," diye açıklıyor, "doğuştan yasa duygusuna sahipler. Latin Amerikalılar değil". Şili'nin üstüne Avrupa usulü bir yapılanma yapıştırmak, Pinoşe'nin "başıbozukluk" adını verdiği şeye götürürmüş en baştan. "Komünistlerin yolunu kestikten sonra yapmam gereken gerçek bir demokrasinin temellerini atmaktı." Baskı gruplarını, sendikaları kırarak, özelleştirmeyle mülkiyeti yayarak, pazar ekonomisiyle büyümeyi başlatarak. Bütün bunlar tamamlandığı zaman Pinoşe demokratik seçime boyun eğdi ve 1988'de başlangıçta darbesine destek vermiş olan bir Hristiyan demokrata onurla yenildi.

Saat beş: Nöbetçi bize çay ve tost getiriyor. General acele etmiyor, ekmeğine yağ sürüyor. Bundan yararlanarak ayrıntı-

ları not ediyorum: Altın çınar yapraklarıyla işlenmiş üniforma dosdoğru bir operetten çıkmış gibi ama Viyana opereti değil, çünkü Şili ordusunu Prusyalılar yetiştirmiş. Bu sizin hatanız diye haykırıyor Pinoşe. "Fransızlar 1871 savaşını kaybettikleri zaman Latin Amerika galiplere başvurdu!"

General saptadığı hedefe ulaştığına göre –demokrasiyi ve kapitalizmi yeniden kurmak– Şili neden bu kadar güçlü bir ordu tutuyor elinde? Anayasa bütçenin dörtte birinin orduya verileceğini teminat altına alıyor; ordu üstüne üstlük bakır ihracatının % 5'ini de kasasına indiriyor. Şili kapitalizminin hâlâ düşmanları mı var?

General beni bölgesel bir strateji dersine maruz bırakıyor. Şili üç cepheden tehdit altında: Bolivya, Peru ve Arjantin tarafından. Ama kafaları en çok meşgul eden hâlâ ideolojik bozgunculuk. "Komünistler hâlâ buradalar!" diyerek tehdit ediyor Pinoşe. Beni korkutuyor. Çevreme bakmaktan kendimi alamıyorum: Oda bomboş. Generalin yüzü sertleşti, rengi kiremit kırmızısına döndü. "Komünistler taktik değiştirdi; siyasal iktidarı ele geçirmeyi başaramadılar ama hâlâ düşünsel iktidarı ele geçirmekten vazgeçmiş değiller." Pinoşe'nin belgeleri var: Marksistlerin, "Leninist olduktan sonra, şimdi Gramscici oldukları"nı açıklıyor. Şili ordusu nesiyle bu kültürel savaşa müdahale edebilir? Yanıt şaşırtıcı: "Şili ordusu Hristiyan Batı'mn geleneksel değerlerinin korunma altına alındığı kurum olarak, Gramsci bozgunculuğu reddinin yaşayan bir örneğidir."

Kültürel bir model olarak ordu mu? Nöbetçinin anısı ısrarla gözlerimin önüne geliyor. İşte Ruslar ve Polonyalılara hayal kurdurtan şey: Kapitalizme ulaşma yolu olarak otoriter temizlik. Yalnız burada bir yorum hatası var. Çünkü Şili'deki gerçek kapitalizm *Chicago Boys*'un eseriydi, general Pinoşe'nin değil. Bu bir liberal ekonomi dersi ama bir halkın özel kültürü için geçerli olan ve dolayısıyla da pek kopya edilemeyecek bir ders.

Chicago Boys'*un Gerçek Macerası*

Latin Amerika'nın kapitalist "ejderhası" Şili, 1980'li yılların sonundan beri Kore'ye yaraşır büyüme oranlarına ve Tayvan'a yaraşır yatırımlara ulaşmakta. Arjantinli komşuları tarafından bir yüzyıldan beri kıtanın fakir akrabaları olarak görülen Şilililer ekonomik ve toplumsal bir başarı modeli haline geldiler. Komşu Arjantin kamu hizmetlerini özelleştirdiği zaman kim satın aldı? Fransızlar, İngilizler ve Şilililer. Santiago artık bir üçüncü dünya şehri değil. Eskiden başkenti çevreleyen dev gecekondu mahalleleri artık kirpi dikeni gibi antenlerini gösteriyor. Kuşkusuz Şili artık üçüncü dünyanın bir parçası değil ama henüz birinciye de girmiş değil: Ten rengi burada hâlâ ekonomik bir ayrımcılığın göstergesi. Ama Şili şimdiden 1960'ların İspanyası düzeyinde.

Bu "Şili modeli"nden ne öğrenmeli? Aydın zorbalık taraftarları bundan otoriter hükümet geçiş evresinin kapitalizm ve gelişme için gerekli ön koşul olduğu sonucunu çıkarıyorlar. Klasik liberaller, sınırların rekabete açılmasının başarının gerçek nedeni olduğu, böyle bir stratejinin bütün halklar için bütün kültürlerde geçerli olduğu ve kapitalizmin nerede uygulanırsa işlediği gözleminde bulunuyorlar. Kültürcüler Şili'nin bölgede pek yaygın olmayan iki ilkeyle yönetilen kendine has bir uygarlık olduğunu söylüyorlar: Meşruiyetçilik ve iş ahlakı. Bu sömürge zamanının başından beri böyle.

Zorbalık mı, ekonomik strateji mi, kültür mü? Belirleyici, diğerlerinden ayrılabilir ve ihraç edilebilir unsur hangisi? Pinoşe'nin garip macerasından ve Sergio de Castro adındaki, Santiago papalık üniversitesinde ekonomi profesörü ve bütün *Chicago Boys*'un manevi babası sayılan birisiyle olan daha da az muhtemel karşılaşmasından almamız gereken ders nedir?

"Pinoşe, ekonomi hakkında çok belirli kuramlara sahip değildi" diye hatırlıyor Sergio de Castro. Sadece işletmelerin Al-

lende tarafından millileştirilmesinin, topraklara el konulup bunların fakir köylülere dağıtılmasının ülkeyi yıkıma ve hiper enflasyona götürdüğünü saptıyordu. 1973'te diktatör o zamanki ortak bir kanıyı paylaşarak, olası bütün doktrinlerin Latin Amerika laboratuarında denenmiş ve başarısız olduğunu düşünüyordu: Kıta fakirliğe gömülüyor, eyaletler yolsuzluk karanlığına batıyordu."

Sergio de Castro ona, her şeyin denendiğini ama liberalizmin denenmediğini gösterdi. Castro, meslektaşlarının çoğu gibi, Santiago Üniversitesi ile arasındaki eski bir anlaşma sayesinde Chicago Üniversitesi'nde yetişmişti. Oysa Chicago 1950'lerden beri liberal kuramların, dört bir yandan o zamanlar egemen sosyalizm tarafından kuşatılmış tapınağı ve Hayek, Friedman, Stigler, Schultz gibi hepsi gelecekte Nobel ödülü alacak bilim adamlarının sığınağı olmuştu.

Castro'nun reçetesi basitti: Her şeyi özelleştirmek, sınırları rekabete açmak, parayı konvertibl hale getirmek, devletin topal kazlara yaptığı bütün yardımları iptal etmek. En iyiler hayatta kalacak ve Şili'nin şansını yaratacaklardı; en az iyiler yok olacak ve de devletin borcunu hafifleteceklerdi. Başka bir önemli söz: Ülkenin başka seçeneği yoktu çünkü ihracatının % 80'iyle bağımlı olduğu bakırın değeri çöküşteydi. Öyleyse Şilili ihracatçıların dönüşmesi ve başka şeyler ihraç etmesi gerekiyordu. Elbette bu yeniden yapılanmanın "toplumsal bir bedeli" olacaktı: İşsizlik ve iflaslar; ama bu bedel liberalleşmeye ödetilmeyecekti, sorumlu tutulması gereken önceki hatalar, devlet sektörünün yetersizliği ve korumacılıktı.

Askeri kültürünün *a priori* niteliği onu Castro'nun ve çevresinin liberal zihniyetine karşı koyması gerekirken Pinoşe niye *Chicago Boys*'la ittifaka girdi? "Pinoşe,benim en iyi öğrencim oldu çünkü Allende başarısızlığıyla en iyi öğretmendi" diyor Castro. Sosyalizm, kamu sektörünün feci idaresi, enflasyon orta sınıfları yıkmıştı; oysa geleneksel olarak Şili'de ordu bu sınıfların ifadesi ve kalkanıdır. Ekonomist liberaller ve

diktatörler arasındaki beklenmedik ittifakın çek çimentosu etkin bir ekonomik model arayışı olmadı; devlet darbesine destek vermiş olan Hristiyan demokratlar demokrasiyi yeniden kurmak istiyorlar ve Pinoşe gibi, bunun ancak önemli bir orta sınıfın oluşmasıyla uzun ömürlü ve özgün olacağım düşünüyorlardı. *Chicago Boys*'un gözünde demokrasinin sağ (Peronculuk) veya sol (Allende) popülizmine dönmemesi için Şililerin öncelikle mülkiyete iyice bağlı ve demagoglar tarafından yönlendirilmelerini engelleyecek reel bir hukuktan yararlanan gerçek ekonomik yurttaşlar olmaları gerekli görünüyordu. Özgün bir demokrasinin koşulu olarak kapitalizm: Bu anlayış askerleri meşru kılma propagandası değil, Şili'deki politik, ekonomik elitin ve entelektüellerin ortak inancıydı.

Demek ki Pinoşe yılları sadece ekonomik bir devrim, Latin Amerika'nın en özgün kapitalizminin kuruluşunu oluşturmadı, aynı zamanda kültürel bir devrime de yol açtı: Siyasal özgürlüğün gerçekten uygulanabilmesi için gerekli önkoşul olarak ekonomik özgürlük. Bunu Pinoşe'den sonra gelen demokratlar da yadsımıyor: Şili üçüncü dünyayı terk etti. Ekonomik olarak kapitalizmle siyasal düzeyde popülizmi bir yana bırakarak. İki sonuca da ulaşmak için az veya çok aydın bir dikta mı gerekiyordu? Pinoşe'nin halefi demokrat Patricio Alywin yanıtladı: "Yine aynı şeyi yapardık ama daha yavaş olarak."

Şili Bir Kültürel İstisna

Hiç kimse Şili'nin tarihini Pinoşesiz yazamaz ama diğer Latin Amerika ülkeleriyle yapılan bir karşılaştırma Patricio Alywin'in demokratik iyimserliğinin aksini söylüyor: Arjantin, Bolivya, Peru, Venezuela'daki seçilmiş hükümetler 1980'li yılların sonundan beri buralarda özgün bir kapitalizm kurmaya çalışıyorlar ama henüz buna ulaşamadılar. Süreklilik olmayı-

şından, otorite yokluğundan ve dahası Sergio Alywin'e göre; kapitalizme düşman olan örgütlü lobiler (sendikalar, tekelci patron sınıfı) seçilmiş hükümetler üzerinde, Pinoşe diktatörlüğünün kulak asmamayı becerdiği geciktirici, bozguncu baskılar uygulayabildiğinden.

Şili'nin başarısı ve komşu demokrasilerdeki kapitalizme geçişteki göreceli başarısızlık yine de zorbalığın kapitalizm için geçerli bir önkoşul olduğu sonucunu çıkarma izni vermez. Pinoşe başarılı diye Şili'den başka yerlerdeki her diktatör başaracak diye bir şey söylenemez. Ve aynı anda başka Pinoşelerin orada burada ortaya çıkacağı kabul edilse bile bunların bir de işleri tamamlandıktan sonra gitmeleri gerek: Çünkü Şili deneyiminde açık olan bir şey var ki, kapitalizmi meşru ve sürer kılan demokrasiye dönüştür. Ayrıca zaman ve yere sıkı sıkıya bağlı özel bir hikâye olan Pinoşe ile *Chicago Boys*'un ittifakından yola çıkarak, Asya Ejderhalarının deneyimiyle ilişkilendirip aydın zorbalığını kapitalizmin önkoşulu olarak gösterecek bir Pinoşecilik kuramı inşa etmek, en iyi halde maceracılıktır. Genel kural olarak diktatörler pazar ekonomisine iyi gözle bakmaz, zorbalar da genel olarak aydın değildirler: Bütün Latin Amerika halkları bu deneyimi yaşadı.

Aydın zorbalığa övgü düzmek yerine, bütün Latin Amerikalıların Şilili olmadığı (tersine) sonucunu çıkarmalıyız. Şili'nin coğrafyası ve tarihi kıtanın geri kalanından o kadar farklı bir girişim kültürü salgılamış ki, bu Şili'nin kapitalistleşmesinde Pinoşetizm kadar belirleyici olmuş. Pinoşe kapitalizmi tamir etmek yerine hiç olmazsa inşa etti. Şili'de birçok komşusuyla karşılaştırıldığında garip görünse de yasanın egemenliğini kurmadı, bunu tamir etti. Ülkenin bütün rekabet rüzgârlarına açılması büyümeye yol açtıysa bunun nedeni girişimci zihniyetin ekonomik reformdan önce var olmasıdır. Büyük girişimciden en mütevazı köylü ya da zanaatkâra kadar

hiçbir Şilili refahı siyasal clientalizmden beklemez; Şilililer çalışır ve yasaya saygı gösterirler: Pinoşe olayı, "kültürel bir istisna"dır.

Sıradağın Berisindeki Gerçek

İkisi de Avrupa kökenli metropol olan Santiago ve Buenos Aires'i karşılaştıralım. Santiago'da asla emniyet kemerini bağlamadan araba kullanan, kırmızı ışıkta geçen, hız limitini aşan bir sürücü göremezsiniz. Buenos Aires'te tersine, bu kurallara uyan deli yerine konur, daha da kötüsü: Efemine biri olarak görülür. Santiago'da bir polisin, bir memurun ya da bir bakanın anlayışını satın almaya kalkmayın; Buenos Aires'te bunu satın almamak ise neredeyse toplumsal kontrata uymamak anlamına gelir. Şilililer vergilerini hep ödemiştir ve bir tüccarın aklına satışını faturalandırmamak gelmez; Arjantin'de kaçakçılık ulusal bir kültürdür. Oysa ikisi de İspanyol sömürgesi oldu, ikisi de yerli sorununu şiddetle "halletti", ikisi de askeri diktalar gördü. Peki Şilililer yasaya uyuyor da Arjantinliler niye uymuyor? Elbette bu, birincileri anlaşmalara uymaya, ikincileri uymamaya itiyor. Oysa anlaşmalara uyulmasının kapitalizm için ne kadar gerekli bir koşul olduğu biliniyor.

Aynı saptamayı siyasal âdetlerde, yönetici sınıfın seçilmesinde ve bunun topluma yansıttığı değerlerde de görmek mümkün. Edonist, yarış arabası ve top model düşkünü Carlos Menem Şili'nin başkanı olamazdı; saygın, muhafazakâr ve istikrarlı Patricio Alywin de Arjantin'de seçimleri kazanamadı. Güney İtalyanlar kültürlerini İspanya kültürünün üstüne koydukları için midir ki Arjantin, iyi girişimcilerden çok iyi sanatçılar üreten bu barok ve yaratıcı harman olmuş? Bunun nedeni İngilizlerin XIX. yüzyıldan itibaren Şili'nin ekonomisi-

ni idare etmiş olmaları, arkalarında da yasa ve ciddiyet duygusu bırakmış olmaları mı? İngilizler buraya aynı zamanda, Santiago'nun fakir mahallelerinde birçok Protestan kilisenin ortaya çıkmasıyla kendini gösteren Metodist dinini de yerleştirdiler.

Toprağa mı bakmak gerek? Buğday ve hayvancılığın rant yarattığı Arjantin'de cömert bir toprak var. Sömürgecinin hayatta kalmasının veya madencinin refaha ermesinin tek garantisinin çalışmak olduğu Şili'de ise nankördür bu toprak. Aynı zamanda XIX. yüzyıldan itibaren Şili'deki miras hukuku toprakları çocuklar arasında bölerken, Arjantin'de en büyük olanın hakkı hukuk sayılıyordu: Sıradağın bir yanında küçük mal sahibi bolluğu, öte yanında ise büyük Haciendalar olması kuşkusuz ekonomik davranışları biçimlendirmiştir: Ranta karşı işletme.

Bu doğal ya da kültürel ayrımlar belirleyici değilse de Şilililere yine Arjantin'e karşı karşılaştırmalı bir üstünlük sağlıyor çünkü XX. yüzyıldaki zenginlik artık toprak rantının ürünü değil, girişimci zihniyetin, sürekliliğin ve ciddiyetin sonucu. Dünya pazarında Şilili ihracatçılar durmadan markalar yaratıyorlar, Arjantinliler ise yaratmıyor; artık Arjantin'de yatırım yapan Şilililer, tersi değil.

Bundan sadece "iyi bir dikta"nın Arjantin'i de kapitalist düzene sokacağı sonucunu çıkaramayız çünkü nasıl ki Pinoşe belirli bir Şili politik kültürünün yansıması olduysa bu dikta da Arjantin politik kültürünün benzeri olacaktır. Son olarak kapitalizmi kurmak yetmez, sürdürebilmek de gerekir. Bu açıdan, Şili de ancak dikta son bulduğunda ve demokratlar *Chicago boys*'un ekonomik seçeneklerine katıldıkları oranda gerçekten kapitalist olup fakirlikten kurtulacak ve "birinci dünya"ya katılacaktır: Pinoşe olayından alınması gereken asıl ders de bu.

Tarih Zihniyetlerden Daha mı Belirleyici?

Demokratik kapitalizmin Kore, Tayvan ve Şili gibi uzak ülkelerdeki inşasını yakınlaştıran nedir? Belirli bir başlangıç, bir devlet darbesi, uluslararası bir karşılaşma, bir kopuş, kurucu bir hareket. İşte bu, başlangıç tarihi verilemeyen ve asırlara yayılan batıdaki demokratik kapitalizmin tarihinden radikal olarak farklı. Batıda kapitalizm bir evrim sonucu ortaya çıkıyor; doğuda ve güneyde ise bir kırıktan.

Basitleştirmeden genelleştirmeye çalışalım. Gözlemlenebilir deneyimlerden çıkan sonuç şu ki hiçbir kültür kapitalizm ve demokrasiyle radikal olarak uyuşmaz değildir. Gerçekten de öyle görünüyor ki her kültür –eğer bu tekil ifadenin hâlâ bir anlamı varsa– kendine, cemaat yapısıyla çatışmaya giren bireycilik tohumları taşımaktadır. Koşullar ya birinden birini daha avantajlı konuma getiriyor.

Sıklıkla duyduğumuzun aksine, kapitalizmin kurulabilmesi için "anlayışların değişmesi"ni beklemek gerekli değildir. Her an kurulabilir çünkü halkların kitle halinde kapitalizme dönmesine gerek duymaz. Kendileri de dinsel ya da etnik azınlıklardan çıkan girişimcilerin oluşturduğu azınlığın barış içinde girişimde bulunabilmesidir şart olan. Bu sivil barış ve girişimcilerin rolünün kabul edilmesi bazen bir devrim, aydın zorbalığı, sömürge ya da başka senaryolarla gerçekleşir. Ama kapitalizm bir kez kuruldu mu çevredeki kültürü değiştirir ve gelişmesi için gerekli koşullarla değerleri kendisi sağlar: Büyük çoğunluk, hayatı düzelmeye başlayınca buna katılır.

Yani en zoru, atlanamayacak olan ilk adımdır.

Altıncı Bölüm

Afrika ya da Kapitalizmi Düşünmenin Olanaksızlığı

Beyaz kiremitten, kare kale El Mina şatosu, Batı kapitalizminin belgeli ve romansı olmayan her tarih araştırmasında yer almalı. Cote-de-l'Or'da beş yüzyıl önce Portekizliler tarafından inşa edilen, ardından Hollandalılar, sonra İngilizler, bağımsızlıktan beri de Gana polisi tarafından işgal edilen El Mina müzeleşme yolunda: Fotoğraf makinesi yüklü Afrikalı-Amerikalılar buraya grup halinde, köklerini aramaya geliyorlar.

El Mina'da köleler New York'a doğru yola çıkmışlar. Burada Avrupalıların tarihi ilk olarak Afrikalılarınkine karışmış. Güç dengeleri ilk başta bugün oldukları gibi değilmiş: Portekizliler ve Hollandalılar kudretli Ashanti Krallığı'nın yanında zavallı sefiller gibi kalıyorlardı. Ashantiler ve Cote'un Fantileri Hollandalılardan o günden beri şeflerin ata mezarları üstündeki saçısına yarayan şnapsı alıyorlardı. Avrupalılar altın, baharat alıp geri gidiyorlardı, sonra da köleler. Bu değiş tokuş yerini ancak XIX. yüzyılda sömürgeciliğe bıraktı. Köle ticareti, Avrupalılar kapitalist ve müreffeh olurken Afrikalıların ne biri ne diğeri olmamasının nedenlerini açıklıyor mu? Kuşku yok ki kölelikten sağlanan yarar batı kapitalizminin kuruluşuna katkıda bulundu. Bu kapitalizm Afrika'nın tecavüze uğraması ve Protestan etiki arasındaki çelişkili ittifaktan doğdu: Afrika el emeği, iki Amerika'nın ve Karayipler'in değerlenmesine olanak sağladı: Köle ticareti Fransız ve İngiliz tüccarların ilkel sermaye birikimine hizmet etti.

El Mina'nın kapitalizmin kuruluşuna yaptığı bu katkının ötesinde, burada ölçüsüzlüğümüzün simgesel bir temsilini de görmek olası –André Malraux "bilmek isteği, fethetmek isteği" diyordu– ki bu olmasa kapitalizm Avrupa'da doğmazdı. El Mina'da davetkâr olmayan bir kıyıda, boğucu bir havada, binlerce denizci, ileride adı "gelişme" ve "ilerleme" olacak şeyleri yaratmak için batı "hubris"ini göstererek öldüler.

Masum Sömürgeci

El Mina ve köle ticareti kapitalizmimizin ilkel birikimine katkıda bulunduysa bile, bundan Afrika kapitalizminin, bu insan hırsızlığından dolayı düşük yaptığı sonucu çıkarılabilir mi? En tanınmışları Mamadu Alfa Barry olan bazı Afrikalı ekonomistler Avrupalıların beş yüz yılda, üstelik en güçlülerini seçerek yirmi milyon kadın ve erkek "aldıkları"nı düşünüyor (doğacak olan çocukları saymaksızın). Bilgiç hesaplardan sonra aynı ekonomist Afrika'nın kaybı olan kazancı yirmi beş milyon dolar olarak değerlendiriyor ve birçok Afrikalı devlet adamı tarafından da takip edilerek, bugün geri verilmesini istiyor. Kanadalı tarihçi Patrick Manning de aynı iç karartıcı söylemi izleyerek köle satışından kral ve şeflerin elde ettikleri kârı da günümüzün yirmi beş milyar dolarına eşit görüyor: Uzun lafın kısası, sonuç hanesi sıfırlı bir oyun. Somut olan şey beyazların köleleri baskın yapıp kaçırmadığı; yaptıkları iş kendileri için sadece bir ticaret olan yerel beylerden bu teslimatı almakla yetiniyorlardı. Zaten Gana'nın günümüzdeki sakinleri El Mina'yı bir kötülük yeri olduğu kadar, bizim tarihimizin olduğu gibi onların da tarihinin bir parçası olan bir tezgâh gibi görüyorlar. Eğer köle ticareti sonuçta kapitalizmin inşasına gerçekten katkıda bulunduysa bile Afrika'daki kapitalizm ve gelişmemişliğin sorumlusu olarak da görülemez. 1957'de Kore'dekine denk olan kişi başına gelirin Gana'da ba-

ğımsızlıktan otuz yıl sonra, Kore'nin nasıl yirmi kat altına düştüğünü de açıklamaz.

Kölecilik olmadı, peki aradığımız suçlu sakın sömürgecilik olmasın? Ahlaksal alana girmeden, bu olayı tarihsel boyutuyla ele alarak, sadece bunun gelişme yokluğunu açıklayıp açıklamadığını soracağız kendimize. Tanık olarak Kore, Tayvan, Singapur'u sayalım: Bütün bu ülkeler Afrika'yla aynı yıllarda sömürgeleştirilmişlerdi. Demek ki özünde sömürgeleşmenin Asya'da kapitalizme, Afrika'da gelişme noksanlığına götürdüğünü de saptamalıyız; sömürgecinin kültürü kadar, sömürgenin kültürünün de ekonomiyi belirlediğini, belirleyici olanın sömürgecilik olmadığını saptamalıyız.

Afrika'ya özgü sömürgecilik ilişkisini inceleyelim. Somut olarak siyah halkların gelişmesine zararı dokundu. Sömürgecinin kötülüğü nedeniyle değil, dikkatsizliği ve hatta bazen yardımsever hareketleriyle.

Avrupalılar Afrika kıtasına, onlardan önce var olmayan dört kurumu getirdi: Hijyen, okul, tüketim, devlet. Hijyen çocuk ölümlerini düşürerek öyle bir nüfus patlaması yarattı ki tasarrufu ve sermaye oluşumunu engelledi. Şu an Afrika'da en olumlu durumda olan Gana'da, yıllık büyüme oranı on yıldır % 5'lerde, dünyanın en yüksek oranlarından biri; ama bunun % 3'ü nüfus tarafından emiliyor. Sonuçta da kişi başına yıllık gelir yılda % 2 oranında artıyor; kişi başına ve yıllık 400 dolarlık bir gelire vurulunca bu büyüme fark edilmiyor bile.

Sömürgeciliğin ikinci mirası kitlesel eğitim ve batı modeli üniversitelerin açılması. "Uygarlaştırma ödevi" gereği ya da emperyalizme yerel ajanlar yaratmak için açılan bu yapılardan mezun olanlar büyüdüler. Artık kalabalıktan göz gözü görmez hale gelen ulusal yönetimleri ve her şeyden önce arpalık ve borç üreten kamu işletmelerini doldurdu bunlar. Afrika üniversiteleri, binlerce edebiyat veya hukuk "diplomalı" çıkarmayı sürdürüyor, bunların da devletin içine giremezlerse tek düşündükleri devleti yıkmak. Ender olarak bilim ya da

tıp öğrenimi görenler de Birleşik Devletler ya da Avrupa'ya gidiyorlar çalışmak için; Gana'da yetişen doktorların dörtte üçü her yıl kirişi kırıyor. Kölelik Afrika'yı kolsuz bırakmıştı; bağımsızlık, beyinsiz bırakıyor.

Sömürgecinin üçüncü mirası: Tüketim ya da daha genel anlamıyla, Afrika ekonomilerinin tatmin edemeyeceği taklitsel bir davranış. Her Senegallinin, buğdayı Fransa'dan ithal etmek zorunda olan fırıncısından taze ekmek istediği biliniyor. Toplumsal merdivenin yukarılarındaki Cartier saati ya da Mercedes düşkünlüğü Afrika elitlerini, paralarının değişim değerini ucuza lüks ürünler ithal edebilmek için yapay bir şekilde yüksek tutmaya itiyor. Paranın böyle aşırı değer kazanması (Fransız hükümetlerinin de CFA Frangı'na 1994'e kadar verdikleri destekle) siyasal bir kariyere yatırım yapmayı herhangi bir işletmede çalışmaktan çok daha kazançlı hale getiriyor: Atılgan her kapitalist adayı paranın aşırı değer kazanmasıyla çabucak iflasa sürüklenecektir çünkü bu artış ithali yerel üretimden daha kazançlı hale getiriyor. Zaten Afrikalı girişimciler, ticarete uzun vadeli yatırımdan daha meyilli oldukları için spekülatif geleneklerinde bu para politikası tarafından da cesaretlendirildiler. Artık bu noktada, Afrika'daki kapitalizm yokluğunda neyin geleneksel kültürden ileri geldiğini neyin en fazla Avrupalılaşmış Afrikalıların hizmetindeki ekonomik siyasetten önde olduğunu ayrımsamak olanaksız.

Sömürgeciliğin en son hediyesi: Ulus-devlet. Afrika hükümetlerinin absürd sınırlar içinde ulusal idareler yaratmak için gösterdikleri hayran olunası çabalar, içeride ya da dışarıda hazır olan parayı, üretken ekonominin zararına yolundan döndürdü. Fildişi Sahilili her Yamusukro, her Togo tankı, her Gana müfrezesi bir o kadar azalan işletmeyi ve daha doğmadan ölen kapitalisti temsil ediyor.

Afrikalılar ne mutlu ki bu devlet aşırılıklarını kaçakçılıkla yumuşatıyorlar. Kaçakçının hayatta kalma stratejisi Afrika

pazarlarına gereken ilkel kapitalizmi kurtarıyor, ama asıl gerekli olan ve yokluğunu hissettiren daha örgütlü bir kapitalizm için havuz olacak büyük ve tek bir pazar.

Evet, sömürgecilik kapitalizmin Afrika'da oluşmamasının bir unsuru, ama doğrudan yaptığı kötülüklerle değil de Afrika'ya soktuğu kurum ve âdetlerle.

Öyleyse eski sömürgecilerin suçluluk duyması ve sömürgeleştirilmiş olanların hesap sorması meşrudur ama bu haklı kavga Pascal Bruckner'in "Beyaz adamın hıçkırığı" adını verdiği olayla değil de doğru bir tahlille gerçekleşmeli. Beyaz adam sömürgecilik sırasında işlemediği suçlar için suçlanıyor; öte yandan bana öyle geliyor ki Avrupalıların sömürgecilikten beri yaptıkları yanlışları biraz fazla bilmezden geliyorlar.

Sömürgeciliği Kaldıran Suçlu

Sömürge mirası Afrikalıları fakirleştirdi. Sömürgeciliğin kaldırılması ise Afrika'ya üretim karşıtı değerler ithal ederek daha da fakirleştirdi: Suçluluk, alana uymayan ideolojiler ve son olarak da bu ideolojilerin uygulanmasına olanak sağlayan yardım.

Suçluluk duygusu ilk günahla doğrulanıyordu ama kültürel görecelik taraftarlığına ya da üçüncü dünyacılığa dönüşmek üzere bozulması da şart değildi. Afrika kültürlerini, öngörülebilir ve ekonomik etkilerini tahlil etmeyi kendine yasaklayan sömürgeciliği kaldıran, yeni Afrikacı yöneticilerle ağız birliği ederek bu kültürleri idealleştirdi. Oysa "Zencilik" iyi şiir ve mükemmel müzik yaratıyorsa da kaçınılmaz bir biçimde kötü ekonomi üretecekti. Afrika'nın dostları, Afrikalılarla birlikte, Afrika kültürüyle gelişim arasındaki çelişkileri nasıl çözeceklerini düşünmek yerine, kaynağını Panafrikacılıktan alan üçüncü dünyacı modelini veya devlet sosyalizmini

ortaya çıkardılar: Bu model, sömürgecilik sonrası gelişimin dokunulmaz paradigması oldu. Bu paradigmaya göre, sömürgeyi kaldıran ticaretin ortadan kaldırılmasını, kamu tekellerini, devlet zoruyla sınaileşmeyi salık vermeliydi. Bu zekâ oyunları kuzeyin siyasal, entelektüel ve finansal desteğiyle gerçek büyüklükte uygulanmasaydı öldürücü olmazdı.

Fransız hükümetlerinin desteği olmasaydı Cezayir diktatörleri bireysel tarımı yıkıp yerine kırları boşaltan, köylüleri göçe zorlayan kolhozları koymazlardı. Fransız hükümetlerinin desteği olmasaydı Leopold Sedar Senghor bireysel fıstık ticaretini yasaklayıp yerine girişimci zihniyeti ve bozkır ekonomisinin dengesini yok eden felaket bir devlet tekeli koyamazdı. Fransız hükümetlerinin yardımı olmasaydı Felix Hufuyet-Buanyi Fildişi Sahilleri köylüsünü ne en dipten kırpabilir ne de kazançlarını delice bir düş olan başkenti Yamusukro'yu inşa etmeye harcayabilirdi. İsveç'in ve maskotu olduğu bütün uluslararası örgütlerin kitlesel desteği olmasaydı Julius Nyerere, öteki adıyla *Mvalimu* Tanzanya'nın "öğretmeni", köylüleri topraklarından söküp yapay köylerde toplayamaz ve halkını mahvedemezdi: Afrika'nın en çok yardım alan ülkesi Tanzanya, Afrika sosyalizminin "modeli", otuz yılda en çok fakirleşen ülke oldu. Ama hâlâ bugün bile kim *Mvalimu*'yu eleştirmeyi göze alabiliyor? Shakespeare'i Svahili diline çeviren ve BM'den hayalet bir Kuzey-Güney Komisyonunun başkanı olarak maaş alan bu kadar ince bir entelektüeli?

Üçüncü dünyacılığın ve yardımın davası yüz kere görüldü diyenler olacaktır, artık bu dava kapandı. Dava kapandı ama somut gerçeklikte devlet aracılığıyla gelişme modeli bu paradigmadan yararlanmış olan ve hâlâ bir yarar bekleyen entelektüel çevrelerde sürüyor. Afrikalı (ve Fransız) yöneticilerin 1980'lerin yeni modeli olan Dünya Para Fonu ve Dünya Bankası tarafından salık verilen kapitalizmle gelişme modeline bağlanmaları uygulamadan çok lafta kalıyor. Leopold Sedar Senghor'un bana nükteli bir biçimde söylediği gibi, "Avrupalı-

ları hoşnut etmeyi seviyoruz; sosyalizmden söz edildiğini duymak istedikleri zaman, onlara sosyalizmden söz ediyorduk; şimdi liberalizmden söz edildiğini duymak istiyorlar..."

Neredeyse her şey geçmişteki gibi sürüyor: Aynı devlet şefleri kuşağı, aynı bürokratlar, aynı aracılar aynı meblağları aynı kanallardan alıyor ve yine aynı işler için kullanıyorlar. Neredeyse tek başına Gana bir istisna oluşturuyor. Devletçi paradigmanın bu hayran olunası devamlılığı iyi işleyen bir Enternasyonalin eseri: Devletin başındakilerin uluslararası şirketi. Çünkü yardım kuzey halklarından güney halklarına gitmiyor, kuzey devletlerinden güney devletlerine gidiyor ve herkes diğerinin değerini biliyor. Ama hepsi de şu ortak ideolojiyi paylaşıyor: "İyi tanıdığımız bir hastalık, hiç tanımadığımızdan daha iyidir." Bu Enternasyonalin amacı, Afrika için her zaman *statu quo*'yu, yani gelişme adına azgelişmişliği olduğu gibi tutmaktı.

Okuyucular, özellikle Afrikalı iseler, beylik olmuş son bir savdan, Afrika'nın doğal kaynaklarının uluslararası kapitalizmin yararına sömürülmesinden söz etmediğim için bana kızacaklardır: Üçüncü dünyacı ekonomistlerin değiş tokuş anlaşmasının bozulması olarak adlandırdıkları bir olay. Kuzey işletmelerinin Afrika ürünlerini düşük fiyatlara ve gittikçe daha az aldığı tartışılmaz bir gerçek. Ama Afrika, Afrika elitlerinin dedikleri ve bazen de inandıkları gibi uluslararası bir komplonun kurbanı değil. Gerçek, Afrikalı ithalatçıların artık kullanmadığımız ya da kalitesi artık beklentilerimizi karşılamayan ürünler üretmek için canla başla çabaladıklarıdır. Söz konusu yerfıstığı, kakao ya da kahve olsun, Fildişi Sahilililer, Senegalliler ya da Ganalılar tüketicilerin zevklerinin değişmesini göz önüne almayı ve kaliteli markalar yaratmayı reddediyorlar. Avrupalı "dostlarının" yardımıyla yükselen itirazları, 1950'lerde tasarlanmış bir otomobilin durmadan yeniden değer kazanmasını isteyen bir araba üreticisinin itirazına benziyor.

Statu quo zorbalığından olduğu gibi, tahlildeki bu açmazlardan da kaçınmak için geçen günlerde Afrika sahnesine yeni bir aktör girdi, 1980'li yılların liberal devrim atına binerek: Devlet ve yardım ile büyümeye dayanan eski paradigmanın yerine pazar ile büyümeye dayanan yeni paradigmayı koymaya çalışan IMF uzmanı.

Kapitalizmin Başkenti

Babil Kulesi, yüzyılları ve okyanusları aşarak, bugün yıkılmaz beton ve klimalı bir kuleye dönmüş; bir adresi bile var: 700, 19th street N.W. Washington D.C. Uluslararası Para Fonu işte burada oturuyor.

178 devletin bayrakları süslüyor cepheyi. Genel yönetimin soylu katında çoğu pek değerli olmayan, dünyanın bütün paraları sergilenmiş: Macar Forinti veya Gana Cedisi'nin yanında Myanmar Kiatı. Bu yeni Babil'de 2.500 memur tüm dünyadaki iktidarın taslağını oluşturuyor. Elli ülke, kendi otoritelerince yönetilmekten çok IMF ile anlaşma halinde. Dolaylı hükümet olan IMF; usta, görünmez, bir tek öğütleri ve avantajlı birkaç krediyle etki ediyor; ama otoritesinin gerçek kaynağı iyi ya da kötü davranış belgeleri vermesi: İyi bir puan ve kapitaller Polonya, Hindistan veya Mısır'a akacak; kötü bir puan ve sermaye Rusya'dan kaçacaktır. Fon'un genel müdürü bu mührü, halkların yazgısını belirleyen bu finansal *imprimatur*'u elinde tutuyor. İlkesel olarak, Washington'da tasarlandığı gibi, iyilikleri yani "gelişmeleri" için.

IMF'nin müdahalesi gelişmenin –bizim batıda anladığımız anlamıyla– tarihin "son"u olduğunu varsayıyor: Gerekli ve herkesin istediği. IMF'nin bu ekonomik-felsefi paradigması bütün halkların gelişme istediğini, gelişmeye yetenekleri olduğunu ve gelişmeye doğru giden bir tek yol bulunduğunu kabul ediyor: Pazar ekonomisi. "Serbest ekonomi," diyor Michel

Camdessus, "Vatikan diline sadık (buna katkıda bulunmuş): Sonuç olarak, kapitalizm".

Michel Camdessus'a göre bütün halkların "kanında pazar var"; yani hiçbir kültür iyi anlaşılmış bir kapitalizmle çelişkiye girmeyecektir. Kapitalizm ve ardından gelişme bir tek örgütlenme ile makro-ekonomik ayar işi. IMF de bunu yapmayı biliyor. Ekonomistleri yalnız birer mekanisyen olduklarını iddia ediyorlar, mühendis-danışmanlar, orada bir para somunu, burada bir vergi vidası sıkıştırıyorlar. Böylece, Washington Babili'nden Pakistanlı bir ekonomist Akra'daki ekmek fiyatını belirleyecek, bir Nijeryalı Bangladeş'te benzin fiyatını arttıracak, bir Belçikalı Zimbabwe kamu işletmelerindeki ücretleri düşürecek.

Her liberal, aydın bir teknokrasinin neredeyse görünmez elinin yönettiği, en fakirlerin hizmetindeki kapitalizmin böyle evrenselleşmesini kutlamak isteyecektir. Ama sosyalizmle gelişme paradigmasının yerini alan bu evrensel modelin erdemlerini, ilan edilen niyetleri göz önüne alarak mı yoksa elde edilmiş sonuçlara göre mi değerlendireceğiz?

Sosyalist paradigma sınırlarını göstermek için SSCB'de altmış yıl harcadı, üçüncü dünyada otuz. Liberal paradigmanın üçüncü dünyadaki başarı ya da başarısızlığını hangi tarihte fark etmek zorunda kalacağız? Çok mu erken yoksa çoktan geç oldu mu? Hangi kıstası benimsemeli?

Gelişmiş dünyadaki kapitalizmi en fakirlerin yaşamını iyileştirmesine göre değerlendirmek gerektiği gibi; "IMF modeli"de dayanakları olan ya da geçici bir model olup olmadığı üçüncü dünya ülkeleri halklarını kitlesel fakirliğin dışına çekme yeteneğine göre belirlenecek. Yani kapitalizm paradigması fakirlerin en fakiri olan Siyah Afrika'da evrenselliği ya da göreceliği ile ilgili verecek sınavını: "IMF Hükümeti"nin kendisine seçtiği nihai sınav orada olmakta. Bu sınava tabi tutulacak bir de mutlu kobay seçilmiş: Gana. Eğer Gana'yı oluşturan halklar "kurtarılırsa" herkes kurtarılabilecek; ilaç böylece evrenselliğini göstermiş olacak.

Gana, Afrika Paradigması

Kobay iyi seçilmiş. Gana –Kavame Nkrumah tarafından keyfi olarak daha kuzeydeki eski bir krallığın adıyla vaftiz edilmiş eski Altın Sahil– Afrika'da her alanda birinci oldu: XVI. yüzyılda Avrupalılarla ticaret yapan ilk ülke, ilk sömürge, sömürgeden çıkan ilk ülke, Afrika sosyalizmine ilk dalan ülke, kolektifleştirmenin ve devlet işletmelerinin altında çöken ilk ülke. Son olarak da; kapitalizme dönen, IMF'nin ve Dünya Bankası'nın iyi öğrencisi olan, 1994'teki serbest seçimlerle "demokratikleşen", 1994'te işletmelerini özelleştiren ilk ülke.

Aynı ekonomi bakanı Dr. Kvesi Boçvey tarafından IMF ile sürekli işbirliği halinde on yıldır yürütülen liberalleşmenin sonunda, başlangıçta fakir olan Gana... hâlâ fakir. IMF'de bunun bir başarı olduğu iddia ediliyor, çünkü liberalleşme olmasa Gana daha da fakir olurdu. Kapitalizm düşmanları da bu bir başarısızlıktır diye bağırıyorlar, çünkü Gana hâlâ fakir ve liberalleşmenin sonuçları da görünmüyor. İki paradigmaya da hak vermemeli mi?

Liberalleşme taraftarları on yıldır % 5 olan bir büyüme oranıyla övünüyor; bu da gösteriyor ki IMF'nin öğütlerini izlemek, izlememekten daha iyi. IMF'nin uzmanlarına göre programın sürdürülmesi sonunda görünür bir gelişmeye götürecektir. Peki ne zaman, kaç kuşak sonra? Kapitalizm karşıtları, devletin yönettiği bir ekonomiye dönüleceğini söylüyor; ama bu model Kvame Nkrumah tarafından uygulanıp başarısızlığa uğradı bile.

Bu Panafrikacılık ve sosyalizm modeli, sömürge, müreffeh Altın Sahili'ni bağımsız, fakir Gana'ya götürdü. Bu "görüş"ün Tanzanya'daki Julius Nyerere gibi başarısızlığa uğramasının nedeni özünde yanlış olması değil, Afrikalı olmaması.

Afrika bir etniler dokumasıdır: Bunların tarihlerini, kültürlerini, dillerini bırakıp derin bir kimlikten vazgeçerek yapay bir ulus olan Gana'da, daha da yapay bir birlik olan Afri-

ka'da kendilerini bulmalarını nasıl bekleriz? 1994 Şubatında ben Gana'dayken, Konkombalar ve Nanumbalar birbirini öldürdü: Bir haftada bu çatışma, dışarıda hiçbir ilgi uyandırmaksızın, hatta Gana'da bile fazla ilgi uyandırmadan binlerce kurban aldı. Bunun nedeni kuşkusuz bu savaşın kabileler arası olması ve tepki çekme sıralamasında uluslararası bir savaştan aşağıda yer almasıydı. Gerçekteyse Konkombalar ve Nanumbalar birer ulustur, savaşları uluslararasıydı, ama böyle kabul edilmiyordu, üstelik sadece Gana varsayıldığı ve Konkombalar ile Nanumbalar yok sayıldığı için gayri meşruydu.

Aynı şekilde Nkrumah'ın "gördüğü" devlet eliyle gelişmenin başarısızlığa mahkûm olmasının nedeni de ekonomik devletçiliğin hiçbir yerde işlememesi değil, Afrika'da devletin devlet olmaması: Devlet burada, müşterileri idare eden bir makine. Devlet eliyle gelişmenin Afrika'da Panafrikacılıkla kök salması da söz konusu değildi; iki koşulda da söz konusu olan ithal ideolojilerdi. Siyasal-ekonomik bir felaket mekanizmasından çok, yerel kültürler sosyal-Afrikacılığı başarısızlığa mahkûm ediyordu.

1996'da Akra'da telefon artık çalışmadığı, başkent karanlığa gömüldüğü ve hava kuvvetleri kerosen yokluğundan yere çakıldığı zaman teğmen diktatör Jerry Rawlings Gana'nın kurucusunu devirdi, sonra da IMF'nin büyücülerini çağırdı. IMF temsilcileri yetiştiler ve bütün fetişlerini ve muskalarını ortaya yaydılar: Fiyat serbestisi, paranın konvertibilitesi, sınırların açılması, bütçenin dengelenmesi. Bu akılcı büyücülüğün sosyal-Afrikacılığa bir üstünlüğü var: Çalışıyor. Telefon yeniden işlemeye başladı, para yeniden var oldu, başkent aydınlandı. Liberalleşmenin tartışılmaz başarısı mı? Kapitalist paradigmanın evrenselliği mi? Kuşkusuz, ama perde arkasından yapılan birkaç numara da vardı: Afrika'nın en büyük barajı "Volta River Authority" Amerikalı alüminyum üreticisi Kaizer'e anlaşmayla bağlandı. Her yıl Lonhro tarafından Ashanti Goldfield uzantısında üretilen yedi yüz bin ons altın ve

önemli bir uluslararası yardım: 1985'den beri üç milyar dolar, Afrika'da kişi başına rekor! IMF planı başarılı sayılabilirse, bunun nedeni reçetenin doğruluğu kadar, Gana'nın ender kaynaklara sahip olmasıdır da: Altın ve elektrik enerjisi; son olarak da başarı gelip IMF'nin rolünü ve liberal paradigmayı meşru kılsın diye gerekli bütün yardım yapılmıştı. Böylece Gana, uluslararası dille "düzeltilmiş", "yeniden yapılandırılmış", işleme düzenine konmuş, bir sonraki aşamaya geçmek üzere hazır duruma getirilmişti. Bu da hastanın serumdan çıkıp yerel kapitalizm sayesinde gerçek büyümeye atılacağı aşama olmalıydı.

Peki ama kapitalistler nerede? IMF'nin Akra, İkbal Zaydi ve Kvesi Boçvey'deki, tamamen "amaç"a inanan temsilcileri umutsuzca devletin yerine geçebilecek Ganalı kapitalist girişimcileri arıyorlar. Akra'dan geçişim onları bir araya toplamaya vesile oldu: Dört sanayici vardı, bir briç partisi için yeterli, ama on beş milyonluk bir halkı fakirlikten çekip çıkarmak için yetersiz.

Gana'da niye büyük girişimciler yok? Sadece devlet, dedi muhataplarım, kapitalist kansızlığın nedenidir. Patron söylemi hayran olunacak kadar dünyanın her yerinde aynı... Dayanakları: Otuz yıllık sosyalizm, millileştirme heyecanı, parasal düzensizlik, girişimcilere karşı haksızlıktan sonra tüccarları tasarruflarını Gana dışında işlettikleri ve hükümete çekinceyle yaklaştıkları için eleştirmek pek de doğru olmaz. Etnik düşmanlıklarla artan bir çekince: Geleneksel olarak Ganalıların en girişimci olanları Ashantiler. Bunların düşmanı olan Eveler ise devlet aygıtını ele geçirmiş. Bu da demek oluyor ki akılcı bir Ganalı Gana'da yatırım yapmayacak ya da pek az yapacaktır; uzak ya da varsayımsal bir verimlilik yerine ticaret ya da kaçakçılığın sağladığı çabuk zenginleşmeyi yeğleyecektir.

Eğer kapitalizmin yokluğu hakkında yapılan bu siyasal yorum doğruysa o zaman liberal paradigmanın doğruluğunu tartışmaya gerek yok; tek yapılması gereken IMF'nin "hareket-

siz" kapitalistlere istikrarlı ve öngörülebilir bir çevre yaratmak üzere alanı daha derinden ve daha uzun zaman işletmesi. İşte bu nedenle uluslararası örgütler diktatör Rawlings'i demokratikleşmeye davet etti. 1992'de seçimle gelen bir başkan oldu ve 1992'de de hâkim parti genel seçimleri kazandı. Sonunda geveleyen bir demokrasinin, potansiyel kapitalist bir diktatörün ruh halinden daha istikrarlı çalışma koşulları temin edeceği varsayılıyor. IMF'nin ve kuzeni Dünya Bankası'nın bu stratejisine göre demokratikleşme liberalleşmenin tamamlayıcı paradigması.

Ama Gana Afrika'da ve beş yüzyıldan beri Afrikalılar batıdan ithal edilen bütün modelleri dışlamak ya da dönüştürmek konusunda hayran olunası bir yetenek sergilediler. Dolayısıyla demokratik kapitalizmin batılı danışmanların kafalarındaki şeye benzeyecek kadar kıtada kök salması biraz şaşırtıcı olur. Bana göre ithal edilen demokratik kapitalizm paradigması da ithal sosyal-Afrikacılık paradigması gibi sindirilecek sonra da dışlanacak: Afrika kapitalizme kültürel olarak alerji duyacak ya da Afrika olmaktan çıkacak.

Gelişmeye Karşı Kültür

Zamanla, parayla, diğerleriyle, bedenle, ölümle, mülkiyetle olan ilişki ve büyüsel düşüncenin süren varlığıyla, hiç kimse bir Afrikalıdan daha az "Kalvinci" olamaz. Kapitalizm deneysel bellek ve zaman üzerine bir bahisken, Afrikalı her şeyden önce geçmişte ve anda yaşar.

Peki ama "Afrikalı" ya da "Afrika kültürü" gibi genel terimler kullanabilir miyiz? Sakın bu kadar farklı halkların homojenliği bir tek Avrupalının bakışında var olmasın? Bu endişeli soruyu etnolog Georges Balandier kararsızlanmadan, "Afrika kültürü"nden söz etmek mümkün değilse bile, bir değişmezler bütününde birleşen Afrika kültürlerinden söz etme-

nin olanaklı olduğunu söyleyerek yanıtlıyor. İlk bakışta görülen temel değişmez, geçmişle kurulan belirleyici bağ. Bütün Afrika kültürleri diye altını çizerek söylüyor Georges Balandier, geçmişe doğru dönüktür, geleceğe değil, kültür gerçekten de batı tipi bir kümülatif gelişmeye engeldir. Bu Afrika geçmişi tarihsel değildir, yararlı bir deneyimi aktarmaz, gizemlidir: Bu yüzden fi tarihinin sözleri gelecekte zorunlu olarak dikkatli olmaya itmez. Bir babanın bir doğum sonrasında olayı kutlamak için çocuğunun eğitimine yarayabilecek bütün mülkü harcamasında görüldüğü gibi, pek az duyarlı bir gerçekliği olan bir gelecektir bu. Bütün Afrika kültürlerinde kurban ritleri böylece toplumsal gösterişe karışır ve her koşulda dünya üzerinde akılcı, "Weberci" bir müdahaleyi dışlar. Kapitalizmin zamanı yönetme sanatı olduğunu da biliyoruz: Kapitalizm olgunlaştıkça zamanın yönetimi de belirli bir hal alır. Oysa Afrika'da zaman yoktur. Ne taşımacılık ne randevular ne de iş en küçük bir öngörülebilir kurala uymaz.

Kapitalizmde maddeselleşmiş zaman olan para, Afrikalılar tarafından zamanları gibi yönetilir; tasarruf ve yatırım, birkaç ender "tontin" dışında Afrika kültürlerine yabancı kavramlardır. Para Afrika'da işin sonucu değil de bir statünün ifadesi olduğu için başlıca işlevi yatırılmak değil, toplumsal ya da simgesel amaçlara kullanılmaktır: Sürgünden dönen göçmen için kabile şenliği; dinsel ve siyasal yöneticiler için Fransa, İsviçre ya da İngiltere'de lüks apartman daireleri ve arabalar, seçim için oy satın almak vb politikacı ve memurların zimmete para geçirmesi, yolsuzluk, iş ve kontratlardan komisyon alınması istisna değil kaidedir ve paylaşılan bir kültürün ifadesi olduğu sürece de kamuoyunu pek şaşırtmaz; yalnızca batılılar burada olanın gelişmeye geçici engel oluşturduğunu düşünürler. Şehirde sağlanmış bir servet, örneğin aile ağacının vermediği bir toplumsal statüyü elde etmek için çalımla köyde harcanabilir. Bir Avrupalı bu davranışta savurganlık görecektir, oysa Georges Balandier'ye göre, "Afrikalı-

nın gözünde bu kötü ekonomik hesap akılcı bir toplumsal hesaptır," çünkü Afrikalı iktidara yönelik düşünür. Tasarrufun amacı yatırım değil de savurganlık olduğuna göre, Afrika ekonomisinin etkin olmasına rağmen –bunu pazarlarda fark ediyorsunuz– neden kapitalizme götürmediği anlaşılıyor. Sermaye, eğer biriktirilirse yatırıma dönüşmez, prestij veya ataların koruyuculuğunu sağlamaya yönelik toplumsal veya dinsel törenlerde "kurban edilir".

"Kurban edilen" bu zaman ve para ancak geniş aile, soy, etniyle anlam kazanır. Belirli bir randevu saptamamak bir bakana, tıklım tıklım bekleme salonunda ailesinden gelen bir görüşmeci veya iş ayrıcalığı tanıyacağı adam ya da kadını seçme fırsatı verir. Uluslararası yardımın, devlet parasının, bir banka ya da bir işletme sermayesinin dolapla çalınması sadece dolandırıcıya kazanç sağlamaz; stratejik bir mevkide bulunan memur ya da bankacı köyünü, kabilesini yaşatacaktır. Ganimet ilkesi paylaşımın hâkimiyetine bağlıdır. Bu Afrikalı dayanışma bizi büyüler çünkü bütün klanı kapsar, zayıflar ve yaşlılar da dahil olmak üzere. Ama aynı zamanda anlaşılmazdır da. Göçmen işçi, memur, uyanık tüccar veya *dealer*'in biriktirdiği zenginliklerin paylaşımının adaletli olması şart değildir: Zayıf dışlanabilir de, genç kız cinsel olarak sömürülebilir, baş eğmeye itilir. Her yerde olduğu gibi para iktidardır ama Afrika'da, bedenin saklanmadığı ve cezalandırılmadığı bir kültürde bu iktidar özellikle cinseldir. Oysa kapitalist toplumda ekonomik başarı aynı zamanda ket vurulmuş arzunun dönüşümüdür: Weberci sav kadar dayanıklı olan kapitalizmin bu Freudçu açıklaması, Afrika'daki kapitalizm yokluğunu *a contrario* kanıtlar.

Dünyaya dönelim ve özel mülkiyetin Afrika'da ancak istisnai olarak var olduğunu fark edelim. Kolektif toprağı ailelere şefler, krallar bazen iletilebilir bir biçimde ama çoğu kez bir kereliğine verirler. Özel mülkiyetin kapitalizmdeki rolünü bildiğimiz halde, Afrikalılar taşınmaz mal girişimcisine has

otomatik davranışlara nasıl sahip olabilirler? Bu mülkiyet kesinsizliği birçok halkta iletim kurallarının karmaşıklığıyla beter hale gelir: Gana'da kuzen, yeğen, dayı, çocukların ölmekte olan "patron"un küçücük dükkânın mülkiyeti için birbirlerine girdikleri sürekli görülen bir şeydir. O halde kapitalizm için bir var oluş kuralı olan sürerliğe nasıl yatırım yapabilirler? Zenci-Afrikalı bu değerlerin hepsi, çok sayıdaki yerel çeşitlemeleriyle birlikte, Afrikalı entelektüel ve hatiplerin neredeyse tamamı tarafından yadsınmıyor, haklı olarak sahipleniliyor. Bu değerler, özünde, Batı değerlerinden ne daha üstün ne daha aşağıdır. Ama Kamerunlu sosyolog Aksel Kabu'nun da yazdığı gibi, sıcak ve aynı anda da "Afrika sosyalizmi" yahut "Afrika liberalizmi" biçiminde olsun gelişmeyi istemek güç görünüyor.

Her Afrikalı girişimcinin yaşadığı deneyim, kapitalist işletme ve yerel kültürler arasındaki somut uyuşmazlığı gözler önüne seriyor. Bir işletme kurmayı başaran kişi ya iflasa ya da geniş ailesiyle bağlarını koparmaya mahkûm. En iyi şartlarda pazarlık edilebilir. Aile gerçekten de şirket kurulur kurulmaz sadece beklenen kârı değil, şirketin sermayesini de paylaşmaya dair kazanılmış bir hakkı olduğunu düşünür. Senegalli bir bakan hatırlıyorum. Konutunda bir telefonu ve bütün mahallenin bunu kullanmasına izin verme "zorunluluğu" vardı. İflas etti, bakanlığını ve telefonunu kaybetti.

Afrika kültürü var olan gerçek işletmelerin neden küçük boyutta kaldığını da açıklıyor: Girişimci güçlükle iş pazarına çağrı yapabilir, ailesi önceliklidir ve otoritesi ancak kişisel olarak uygulanırsa geçer. Patron otoritesi, başka birine verildiği zaman güçlükle kabul edilir. Dolayısıyla tamamen öznel bir pazarda nesnel bir patron olamaz. Bu yüzden büyük özel işletmeler, bağlarını koparmış "yalnız kurtlar" tarafından yönetilmektedir. Batı Afrika'da göçer kabileler, Levanten göçmenler, Doğu Afrika'da Hintliler, Avrupalılar. Afrikalılar girişim yapma yeteneğinden yoksun oldukları için değil; kadınların

pazardaki yaratıcılıkları bunu kanıtlıyor. Ama girişimciye gerekli bireyciliği ve "kabile dayanışması"nı birbiri içinde yoğuracak bir "Afrika kapitalizmi" olamaz.

Yani, kapitalizm ve Afrika kültürleri arasında seçim yapmak gerekiyor. Ancak seçim olmayacak çünkü Afrika kültürleri bugüne kadar bütün güçlüklere direndi ve kuşkusuz kapitalizme de direnecektir.

Gelişme Olmadan İlerleme

Afrika sosyalizmi kayboldu; Afrika kapitalizmi ise bir tek IMF'nin ve dünya bankasının raporlarında yaşıyor. Oysa gelişmeye doğru kapitalizmden başka bir yol bilinmiyor. Öyleyse, Afrika'da, batıya "bağlı" birkaç taklitçi modernlik adacığından başka gelişme olmayacak.

Bunu yazarken Afrika'yı umutsuzluğa mahkûm etmiyor, "kötü durumda" olduğunu düşünmüyorum. Sadece bizim yarışımıza katılmıyor ve eğer "gelişmezse", tekrar değerlendirmeye tabi tutmamız gereken, belirteçlerimizle birlikte bizim kendi gelişme kavramımızdır. Gana'da kişi başına gelirin 400 dolar olduğunu duyduğumuzda bu halklar hakkında kendi ölçülerimizle düşünüyor, ölçülemez olanı nicelemeye çalışıyoruz; Afrika pazarlarının canlılığı, kadınların enerjisi, süsleri, erkeklerin palavraları, düelloları, şenlik olan cenazeler, zayıflara acıma, klan dayanışması, klanlar arası şiddet vb. Bütün bunlar dört yüz doların içine giriyor mu? Nasıl oluyor da Afrika pazarında her şey bulunuyor ve her şey alıcı buluyor? Kuşku yok ki istatistikler kayıt dışı reel ekonominin çok küçük bir bölümünü hesaba katıyor; Georges Balandier "tamir ve toplama ekonomisi" diyor. Afrika'nın gerçek ve yoğun etkinliğinin gerçek ölçüsünü verecek olan Afrikalı bir ekonomist okulu ne zaman ortaya çıkacak? Bunlar bize Afrika kültürlerini nasıl niceleyebileceğimizi ve Afrikalıların birkaç aceleci ge-

lişme parçasıyla kültürlerini değiş tokuş ederlerse ne kaybedeceklerini gösterirlerdi.

Ne hareketsizliği ne vazgeçmeyi ne de Afrika'nın kendi haline bırakılmasını savunuyorum. Tersine, bana öyle geliyor ki Afrikalılar rakamların gösterdiğinden daha zengin, üstelik sadece maddesel mal olarak değil. Sonra bana öyle geliyor ki Afrika'da ilerleme –hiç de düşsel olmayan, ulaşılabilecek bir hedef– batı tipi bir büyümeyle değil, saygınlık, sefaletin en korkunç taraflarının yok edilmesiyle olmalıdır. Afrikalıların hastalığı ve ölümü gerileten evrensel nitelikteki batılı teknikleri elde etmeye hakları vardır: Salgınlara karşı savaşım, köye akar su, aşılar, bir sağlık şebekesi. Eğer Afrikalı elitler –bugünküler değil, temsili olmaları koşuluyla– bunların halefleri gelişmenin peşinde koşmak yerine kaynaklarını sefaletin ortadan kaldırılmasına harcarlarsa bu hedeflerin hiçbiri ulaşılmaz değildir.

Bu radikal strateji dönüşü sadece Afrika için geçerli değil ama en gerekli olduğu yer Afrika'ymış gibi görünüyor. Çünkü batılılaşmaya gösterilen kültürel direnişin en güçlü olduğu yer Afrika olarak gözüküyor ve bunun olumsuz sonucu gelişmeye kapitalizm yoluyla geçememek. Ama bir de olumlu yanı var, toplumsal dayanışma.

Gelenek düşmanı bu sözler bir odada beyaz bir kâğıdın önünde kara kara düşünerek üretilmiş değildir, Akra Legon Üniversitesi'nde, birçok entelektüelin katıldığı tartışmalar sırasında alınan notların ürünüdür. Demek istenen, batı modeli bir gelişmenin kredibilitesinin Afrika'nın en aydın kesimlerinde sıfır olduğudur. Başkasının kültürünü özümsemeye dayanmayan ve kültürü de henüz oluşmamış başka bir model –ki Afrikalıların kendilerinin bunu tanımlamaları gerekmektedir– amaçlarının ulaşılmaz olmaması koşuluyla umudu tekrar canlandıracaktır. Bu model Avrupa'yla alışverişi dışlamayacak ama söz konusu olan yine sadece mal alışverişiyle değerlendirilmemesi gereken bir alışveriş olacaktır.

Afrika Gereksinimi

Şu an fakir olan ve sonuçsuz kıstaslarımızı uygulamayı sürdürürsek öyle de kalacak olan Afrika'ya batılılar sandıklarından ve ticari terazilerin ölçtüğünden daha fazla şey borçlular.

Sadece anımsayalım diye köle ticaretinden ya da Afrika'nın doğal kaynaklarının sömürüsünden söz ediyorum. Afrika'yla karşılaşmada derin bir biçimde değişen sadece ekonomimiz değil kültürümüzdür de. Afrika bazılarında ırksal üstünlük duygusu yaratmış olacaktır; bazılarında ise kültürel görecelik. İki koşulda da Afrika bizi değiştiriyor.

Avrupalıların ya Kuzey Amerika'nın bugünkü tarihini Afrikasız hayal edin. Afrika maskelerinin keşfiyle doğan kübistlerimiz olmayacaktı ve sanatta bunu izleyen hiçbir şey de. "Maskeler," diye yazıyor Georges Balandier, "yerli anlamlarını kaybedince, bunlar hakkında hiçbir şey bilmeyen Avrupalılar için özgürlük yaratıcısı oldu". Bu zenci sanatla karşılaşma ile çağdaş sanatın yeniden doğuşu başladı. Afrika olmasa ne cazımız olurdu, ne rock ne *world music* ne de beyazları derinden etkilemiş olan zenci-Afrikalı tempolar. Sadece müziksel anlam ifade eden tempolar değil bunlar, *rap*'te açık olarak görülen toplumsal tavırları ve cinsel davranışları iletiyorlar. Çifte bir taklitçilikle Afrikalı bir batılı gibi Ray-Ban gözlük takıyor, batılı da bir Afrikalı gibi göbek atmaya çalışıyor.

Hiç olmadığı kadar yoğun olan bir başka gelgit: "Uzman" veya turist beyazların Afrika'ya gitmeleri, kalifiye olan ya da olmayan Afrikalı işçilerin bize gelmeleri. Afrika hep daha çok işçi ihraç edecek çünkü ekonomisi gelişmeyecek ve üniversiteleri mezun vermeyi sürdürecek. Eğer Afrika duvarlarımızın içindeyse, mal satamadığından adam ihraç etmek durumunda olduğu içindir: Bunlar, yolladıkları parayla köken ülkelerinin başlıca kaynağı oluyorlar. Bu meblağlar orada yatırıma dönüşmüyor, değişmez ama hareketsiz olmayan bir kültürün sonu gelmeyen döngüsü gereği kurban ediliyor.

Sınırların kapatılması bu konuda fazla bir şey değiştiremez. Başlangıç aşamasındaki genç bir Afrikalının ekonomik olduğu kadar inisyatik olan arzusunu daha da baskın hale getirir; kuzeye yolculuk dönüşte sosyal saygınlık ve eş edinmek için gerekli macera yolculuğudur. Avrupa'ya varış noktasında göçün yasaklanması Afrikalı işçiyi işveren için daha cazip hale getirir: Beriki, yasadışılık belirgin hale geldikçe daha az maaş ödeyecektir. Denetimlerin sıklaşması işverenlerin talebini arttırır; ardından arz gelir. Eğer bu akımları denetim altına almak ve alışverişi biraz daha saygın hale getirmek istiyorsak, sınırları açmak, kapamaktan iyidir. Birleşik Devletler'in Meksika'yla başlattığı iş budur ve Avrupa da Afrika'yla ilişkilerinde bunu taklit ederse kendini onurlandırır.

Son olarak, dinsel alışveriş. Afrika'da moda, Amerikalı Protestan vaizler; bunlar kalabalıkları çekiyor, beğeni topluyor, Gana'da çok sayıda tapınak açıyorlar. Ama Birleşik Devletler'den ya da Kanada'dan gelen bu beyaz vaizlerin tek yaptığı Afrika'dan gelen dinleri yeniden Afrika'ya sokmak. Kuzey Amerika'daki her tür dinsel hayatın başlıca özelliği olan *revival*, Afrika vudusunun bir türevidir, bu da böylelikle iki evren arasında gidip geliyor. Afrika'yla aramızdaki manevi ve kültürel alışveriş ekonomik alışverişten daha yoğundur; bu alışverişler *eşitlikçidir*. "Afrika gereksinimi", kapitalizmin evrenselleşmesini engelleyen ve çevresinden dolanamayacağımız kayadır.

III

Kapitalizmin Çelişkileri

Teorinin hiç de öngörmediği bir biçimde kapitalizm, dönemini ve birbirinden son derece farklı medeniyetleri birleştirmekte; ayrıca hiçbir şekilde herhangi bir kralın ya da despotun halkına giydirebileceği bir üniforma değil. Kapitalizme direncini, ama aynı zamanda kusurlarını da veren aslında bu akışkanlığı: İşsizlik, yoksulluk, eşitsizlik, kültürel yozluklar kapitalizmin ayrılmaz parçaları. Bu kusurların varlığı inkâr edilemez. Aslında bütün bu kusurlar, diğer sosyal organizasyon şekillerinde de görülen, yalnızca kapitalizmin daha "şeffaf" olduğu yerlerde bu şeffaflık ölçüsünde daha görünür olan kusurlar değil mi? Muhtemelen her iki varsayım da doğru, ancak bu görünürlük kapitalizmin gerçek zayıflıklarını doğrulamaya yetmiyor.

Öte yandan, kapitalizm ütopyalarla karşılaştırılarak değil, kendi ihtirasları çerçevesinde değerlendirilmeli. Kapitalizmin amacı herkesin kalkınması olduğuna göre, bu kalkınma düzeyindeki her eksiklik rahatsız edici olmalı. Schumpeter, var olduğu iddia edilen ihtiraslar ve somut sonuçlar arasındaki bu iç çelişkilerinin kapitalizmin son krizine yol açacağını, yerine sosyalizmin geçeceğini tahmin ediyordu. Bugün, sosyalizmin kapitalizmin yerini almayacağı netleşmiş durumda. Ancak, acaba kapitalizm apaçık ortada olan iç krizlerini aşabilecek mi?

Bu kusurlara işlevsel çözümlerin, kapitalizmden uzaklaşmakta değil, ancak daha fazla kapitalizmde olduğunu göstermeye çalışacağız.

Birinci Bölüm

Amerikan Kapitalizmi Vahşi mi?

Detroit, sabahın sekizi. On dokuz yaşında, zenci ve bekâr bir anne olan Jessica Doe, iki küçük çocuğuyla birlikte sırasını beklemekte. Doe, bir Katolik papazı olan Peder Cunningham'ın ücretsiz yiyecek veren kuruluşu Focus Hope'un 2000 yardım alanından biri.

Jessica Doe Amerika'nın vicdanî rahatsızlıklarından biri. Narin omuzlarında olası tüm handikapların yükünü taşıyor: Kısa kesilmiş bir öğrenim hayatı, uyuşturucu, kayıp bir baba, onu reddetmiş bir aile, işsizlik, çocukların sorumluluğu. Eğer Amerika büyük zenginlikler ve sefalet arasında bunca kontrast göstererek şaşırtmaktaysa, bu Jessica Doe gibilerin milyonlarla ifade edilmesindendir: tahminlere göre, beş ila on milyon arasında. Onların kaderi aydınların hoşnutsuzluğuna, kapitalizm karşıtlarının da suçlamalarına neden olmakta.

Elbette kalkınmış tüm ülkelerde, genelde işsizliğe bağlı ve dolayısıyla geçici bir yoksulluk oranı var; ancak, Amerika'da, 1970'li yıllardan itibaren yeni bir sorun, gerçek bir sosyal sınıfı, altsınıfı üretmiş olan yarı kalıtımsal bir yoksulluk ortaya çıkmış durumda. Bu konumda, Jessica Doe tüm ilgilerin odak noktası; yeni yoksul sınıfın çevresinde sosyologlar, ekonomistler, insan hakları savunucuları, yardım kuruluşları, kilise, medya ve politikacılar toplanmış durumda.

Jessica Doe başkaları zengin olduğu için mi yoksul? Vahşileşmiş bir kapitalizmin mi kurbanı? Amerika'daki sosyal güvenliğin yokluğunun mu, yoksa köklü bir azınlıkları dışlama geleneğinin mi?

Yoksul ya da Zenci

Yine Detroit kentinde otuz yıl kadar geriye dönelim. Jessica Doe'nun yardım almak için beklediği Michigan Caddesinde, bugün yüzüstü bırakılmış fabrikalar gürültüyle çalışmaktaydı. Şimdi uyuşturucu satıcılarının elinde olan topraklarda, iyi yetişmiş siyah çocuklar bir aile ortamı içinde oyun oynamaktaydı; akşam, çiftler şu anda aklı başında hiç kimsenin ayak basmaya cesaret edemeyeceği yerlerde saldırıya uğrama endişesi taşımadan gezintiye çıkmaktaydı. Bir yarım yüzyıl boyunca Detroit Amerikan rüyasının somut bir örneğiydi. Tüm dünyadan göçmenler otomobil ya da makina endüstrisinde makul ölçüde ücretli bir iş bulmanın güvencesi içerisinde buraya geldi. Yüzden fazla ülkeden Detroit'e göç oldu, ama buraya yerleşen en kalabalık grup Güney Amerikalı siyahlardı.

1960'lı yıllara doğru Detroit'li tipik bir aile, siyah, oturmuş bir çift ve gerektiği gibi yetişmiş iki çocuktan oluşmaktaydı. Baba, Ford ya da General Motors'ta işçi olurdu ve aylığı ailesinin kira, yiyecek ve eğitimi için yeterli sayılırdı. Çoğunlukla çocuklar on altı on yedi yaşından itibaren çalışmaya başlar ve güvenli ancak az vasıflı işlerde babalarının izinden giderdi. Amerikan endüstrisi onlardan gerektiği kadar istihdam ediyordu.

Detroit o dönemde, uyuşturucu ya da çeteler tarafından istila edilmemişti; Amerika işliyor, kent ne işsizlik ne şiddet ne de aşırı bir yoksulluktan sıkıntı çekiyordu. Otuz yıl önce, Detroit'li binlerce annenin çocuklarını doyurmak için Focus Hope gibi bir kuruluşun kaçınılmaz olarak ortaya çıkacağı düşünülemezdi. Aynı şekilde, bu annelerin çoğunluğunun bekar olacağı da.

Bugün, Detroit'in merkezi, New York, Los Angeles ve Chicago'nun bazı bölgeleri gibi bir savaş alanına dönüşmüş durumda. En önemli ekonomik etkinlik uyuşturucu trafiği. Yaşanan düşüş son derece çarpıcı. Tüm bunlar ancak bir kuşak-

tan daha kısa bir süre öncesine uzanıyor. Peki Detroit nasıl düştü?

Amerikan uygarlığı ve Atlantik ötesi kapitalizm sürecini besleyen büyük bozuklukları serinkanlılıkla analiz etmek oldukça zor, zira yapay bir tarafsız dilin arkasına gizleniyorlar: yoksulluk, sosyal koruma eksikliği, suç oranı, uyuşturucu. Aslında, tüm bu "sosyal sorunlar" toplumu genelinde hiç etkilememekte; bunlar yalnızca altsınıfı ilgilendiriyor. Üçte ikisi yoksulluğun alt sınırındakilerden oluşan bu altsınıf siyah, daha az oranda Latin Amerikalı ve nadiren de beyaz kesimden. Sosyolojik ve tarafsız dil bu önemli olguyu görmezden gelmeye eğilimli: Afro-Amerikalıların kapitalizme entegre olmaması. Tamamının değil: Afro-Amerikalılar genellikle altsınıftan ziyade orta sınıfa dahiller; ama yirmi yaşında genç bir siyah, istatistiksel olarak üniversiteden çok hapiste ya da gözetim altında olma riskini taşıyor.

Demek ki Amerika'da yoksulluk her şeyden önce bitip tükenmeyen "Siyah sorunu"nun yeni yüzü: İstatistikler bunu gösteriyor, ancak açıkça söylemek politik olarak doğru değil. Bu da çözümleri hiç kolaylaştırmıyor.

Ronald Reagan mı Suçlu?

1980'den 1988'e dek, "Amerikan muhafazakâr devrimi" zamanında, medyatik sol tarafından Amerikan yoksulluğunu Ronald Reagan'a mal etmek sık görülen bir durumdu: Vahşi kapitalizmi yüceltmiş ve sosyal korumayı yok etmemiş miydi? Ancak olgular ideolojinin dilinden konuşmazlar. Reagan dönemi boyunca, Amerikan ekonomisi her alanda on sekiz milyon iş yarattı; bu, altsınıfın vasıfsız gençlerine iş piyasasına girme olanağı tanıyordu. Ama onlar bu işleri istemediler. Her şey sanki pek çok siyah genç yasal iş piyasasından isteyerek çekilmiş gibi oldu. Buna karşılık, aynı dönemde, Ameri-

ka yılda on milyon göçmen kabul etti, Asyalı cemaatlerin ilerlemesinin de gösterdiği gibi hemen hemen tamamı bir işe girerek kısa sürede orta sınıfa dahil oldu. Öte yandan, Ronald Reagan, sosyal korumanın azaltılmasına ilişkin söylemine rağmen, gerekli gördüğünü söyleyerek, iki dönemlik başkanlığı sırasında, altsınıfı işe dönmeye heveslendirebilmek için yardım harcamalarının %60 kadar arttırılmasına izin verdi. Ortada gözüken o ki bu durumda altsınıf Reaganizmin kurbanı olmadı. Çok daha önce ortaya çıktı, kaybetti ve kaderi belli bir hükümete bağlı değildi.

Bunun gibi, özellikle büyük şehirlerde son derece belirgin olan ve Amerikan kapitalizmi karşıtlarının endişeyle dile getirdikleri evsizlerin sayısındaki artış da muhafazakâr hükümetlerin politikalarıyla hiçbir şekilde ilgili değil. Tam tersine, bu artış, hastaneleri boşaltarak daha önce kapalı tutulan hastaları sivil hayata sokan antipsikiyatri teorilerinin bir sonucudur. Evsizlerin büyük bir kısmı akıl hastalıkları nedeniyle gözlem altında; doğru ya da yanlış, psikiyatrlar hastaları bir mekâna kapatarak değil, değişik ortamlar içerisinde tedavi etmenin daha iyi olduğunu savunuyorlar. Tabii ki bu durum evsizlerin yaşadığı sefaleti onaylamak anlamına gelmiyor, ancak böylelikle kapitalist sistemden yola çıkarak yapılan kritiklerin dışına çıkılabiliyor. Michel Foucault'nun söylediği gibi: "Deliler kapitalizmin adaletsizliğini haykırmalı."

Düzen Yandaşlarının Hatası

Altsınfın oluşmasına sebep olan dışlamanın en tutarlı açıklaması ırkçılık. 1991'de, Saint-Louis'de, biri siyah biri beyaz iki gönüllü denek, aynı davranış şekillerini ortaya koyarak birtakım sonuçlar elde etti. Bir mağazada, beyaz hiçbir sorunla karşılaşmadan alışverişini yaparken, siyah sürekli olarak izlendi. Bir araba satıcısında, beyaza siyahtan çok daha düşük

bir fiyat ve daha iyi kredi şartları teklif edildi. Her ikisi de arabalarının anahtarlarını kaybetmiş gibi davrandı; yoldan geçenler yalnızca beyaza yardım teklif ettiler. Irkçılık yoksulluğu bu kadar açıklayabilir mi?

Siyah ekonomist Thomas Sowell'in gözlemlerine göre, ABD'de ırkçılık cemaatlerin pek çoğunun karşılaştığı bir sorun: İrlandalılar, İtalyanlar, Museviler, Meksikalılar, Koreliler. Belki de ırkçılık, hiçbir zaman bu "dışlanmış" grupların ilerlemesine engel olmadı. Siyahların kaderlerini düzeltmelerinin de önüne geçmedi: 1960'lı yıllara dek, siyah gençlerin neredeyse tamamı bir iş sahibiydi, hatta işsizlik oranları kendi yaşıtları beyazlarınkinden bile düşüktü. Altsınıf 1970'li yıllardan itibaren oluşmaya başlıyor, ancak ortada gözüken, Martin Luther King hareketi ve sivil haklar için düzenlenen kampanyalardan sonra Beyaz Amerika'nın öncesine oranla daha az ırkçı olduğu.

Bu dönemde ırkçılık meselelerinde görülen kayda değer tek değişiklik, azınlıklara, öncelikle de siyahlara tanınan bir takım avantajların yürürlüğe girmesi. Parlamento ve hukukçular ayrımcılığın etkilerini telafi edebilmek ve teorik bir fırsat eşitliğinden somut gerçeklikte birtakım eşitliklere geçebilmek amacıyla azınlıklara Affirmative Action adı altında, birtakım özel haklar tanıdılar. İdari kadrolarda, üniversitelerde, büyük şirketlerde siyahlara iş kotaları ayrıldı.

Aslında şu anda bu uygulama siyahların aleyhine işliyor ve onları toplumdan ayırmaya katkıda bulunmuyor mu? Thomas Sowell'in tezi bu. Eğer beyaz bir işveren, diyor, yalnızca siyah olduğu için bir siyahı işe almaya karşıysa, bu durumda iki kere tereddüt edecektir. Eğer bir siyah, herhangi bir idare ya da üniversite tarafından Affirmative Action adına işe alınırsa, bu işi yeteneği mi yoksa derisinin rengi sayesinde mi hak ettiğine kim karar verecek? Bu noktadan itibaren, tüm siyah mezunlar ayrıcalıklı bir uygulamadan yararlanmış gibi zan altında kalıyorlar ki bu da siyahların farklı ve muhteme-

len daha alt bir ırk olduğu varsayımına yer açıyor. Sowell'e göre, ırkçılık karşıtlığı adına ırkçılık böyle güçlendirilmiş oluyor. Siyahları, diyor, piyasada kendilerini kanıtlamaya bırakmak çok daha iyi olurdu, zira kapitalizm renk körüdür; onun tek kriteri verimliliktir.

Sowell'in teorisinin geçerliliği nasıl kontrol edilebilir? Kontrol edilemez. Olası bir Amerikalıyı bir Amerikalıyla karşılaştırmak mümkün değil. Acaba ayırım yapmayan bir kapitalizm, diğer etnik azınlıkları olduğu gibi siyahları da entegre eder miydi? Belki de hayır, zira siyahlar diğerleri gibi etnik bir cemaate dahil değiller: Amerika'ya gelmeyi kendileri seçmedi ve kültürleri, başkalarına benzemeyen bu tarihi silinmez bir şekilde korumakta. Ancak kotaların farklılıklarını öne çıkardığı konusunda Sowell'e katılabilinir. Buna karşılık yine aynı kotalar siyah elitleri siyasi ve akademik hayatın, polisin ve ordunun içine çekerek şiddeti azaltmadılar mı?

Bu ikinci hipotez konusunda pek net değilim, zira aynı sebepler altsınıfın doğuşunu da açıklayabilir. Affirmative Action, aslında bütün itibariyle siyahlardan yana ya da siyahlara karşı işlemedi; bu topluluğu ikiye böldü: kotalardan yararlananlar ve diğerleri. Kotalar siyah nüfusun kaymağını alarak kamu işlerine yönlendirdiler (üniversite, politika, hukuk). Bunlar köklerinden ve özel sektörden koptular.

Demek ki Affirmative Action'un en önemli sonuçlarından biri , diğer azınlıkların üyeleri girişimcilik yapar ve benzerleri tarafından öncelikli olarak işe alınırken ekonomik olmayan, iş kurmayan (ya da çok az) siyah bir elit yaratmaktı.

Diğer azınlıkların içerisinde herhangi bir özelliği olmayan bir genç, komşusunun ya da bir akrabasının yanında işe başlama umudunu taşımaktadır. Siyah bir gencin çok nadiren bu tür bir yaklaşımı vardır ve zorlukla sosyal ve coğrafi konum adına çok uzağında duran siyah bir avukat ya akademisyen ile kendini özdeşleştirebilir. Bunu yapabildikleri andan itibaren de Affirmative Action'dan yararlanan yeni orta sınıf siyah-

lar, beyazların yaşam tarzını yakalamak için yaşadıkları gettolardan kaçarlar.

Gettolarda kalan bütün bu Jessica Doe'lar, yaşadıkları çevrede kendilerini özdeşleştirebilecekleri bir tek sosyal başarı bulamıyorlar. Sosyologlar buna model rollerin kaybolması diyorlar. Bu kaybı telafi edebilmek için siyah okullarında sıkça başvurulan yöntemlerden biri, "Başarılı olmuş siyahları" sınıfları ziyaret etmeleri için çağırmak; yokluklarının gerçekliğini ise yaşanan yapaylığın kendisi ortaya koymakta.

Böylelikle, Affirmative Action kotalarla üstün bir siyah sınıf yarattı, ancak elitleri seçerken altsınıfı kendi haline terk etti. Bu kopuş, az vasıflı siyahların sanayideki iş imkânlarının yok olmaya başlamasıyla aynı zamana dek düşüyor.

Siyahlar Gerileyen Endüstrinin Kurbanı

Detroit'te, 1960'ta, Jessica Doe'nun büyükanne ve büyükbabası işsiz değil, çalışıyordu: Esther garson, Washington ise otomobil işçisi olarak. Alabama'da katı bir aile disiplini içinde, ırkçı, hiyerarşik bir toplumda doğan ve yetişen Washington Doe pamuk toplayıcısı olarak çalışma hayatına başlamıştı. 1949'da pamuk toplama işlerinin makinalaşmasıyla şansını kuzeyde aramaya gitti. Birdenbire köyden kente, vasıfsız bir işten az vasıflı bir işe, hiyerarşik bir toplumdan bir diğerine geçti. İç göçmen olarak otomobil endüstrisinde bantta çalışmaya başladı. Detroit'teki sosyal konutunda, güneyli aile etiketini güçlükle de olsa korumaya çalıştı. Bugün emekli olan büyükbaba Doe, ırkçı olmasına karşın, siyah cemaatin kökleri ve dini bağlarıyla uyum içerisinde yaşadığı güneyi özlemle anıyor. Jessica gibi evlenmeden anne olan kızı, yalnızca yardım parasıyla yaşamış. Ya Jessica'nın babası? Hiç tanımamış.

Aile yapısındaki bu ani parçalanmanın sebebi ne olabilir

peki? Belki ekonomi. 1970'li yıllardan itibaren, büyük fabrikalarda robotlar işçilerin yerini aldı. Güzel Amerikan arabalarının yerine Japonlar daha iyi üretilmiş ve daha ucuz arabalar ihraç ettiler. Yatırımcılar kuzeyin güçlü işçi sendikalarından kaçabilmek için fabrikalarını güneye taşıdılar. Demir çelik sanayi paslanarak gerilerken plastik demirin yerini aldı. İşçiler yok olmuyor ama Detroit'i daha yeşil bölgeler için terk ediyor ve yapı değiştiriyorlardı. İşe alınmak için artık yalnızca pamuk toplamış olmak yetmiyordu, En azından bir liseden mezun olmak gerekiyordu. Ancak genellikle el işçisi olarak bir işte takılıp kalmış ve pek de vasıflı olmayan siyahların pek çoğu için bu standartı yakalamak mümkün değildi. Böylece ailesini yalnızca aldığı maaşla geçindirebilen siyah işçi tipi yok oldu. Buradan da, Chicago Üniversitesinde siyah bir sosyolog olan William Julius Wilson'un söylediği gibi, altsınıf doğacaktı.

Wilson'un materyalist yorumuna göre, ekonomik altyapı davranışları belirler: Siyah cemaatin dayandığı endüstriyel temelin yok oluşu onu yeni proletaryaya dönüştürdü. Amerikalılar altsınıf kavramının sistematik kullanımını William Julius Wilson'a borçlular. Ancak sonuçları ağır bir ifade bu, zira Wilson, dikkatsizlikle ya da ideolojik olarak siyahları yeni bir siyasal mantığın içine hapsetti: Ona göre, altsınıftakileri birbirinden ayırdetmek imkânsız hale geldi, örneğin bazılarının daha aktif bir iş arayışında olduğunu söylemek artık mümkün değil. Altsınıf kavramı bireysel sorumluluğu azalttı: "Yoksullar" homojenleşti, "yığın" haline geldiler, mağdur oldular. Hepsi aynı sosyal muameleyi "hak ediyor".

Wilson buradan Amerikan hükümetinin, Avrupa'daki gibi kentlileşmiş siyahların, kazançlı çıkanlar el işçiliğinin ağır basacağı yeni iş alanları yaratacak bir endüstri politikası yerleştirmek için vahşi kapitalizme sırtını dönmesi gerektiği sonucunu çıkartıyor.

Amerikan solu içerisinde oldukça popüler olan Wilson'un

tezi, tereddütte bırakıyor. Öncelikle, siyah ailelerin parçalanması endüstriyel değişimden önce gerçekleşti. Endüstrideki değişim bunu hızlandırmışsa da, kesinlikle başlatan olmadı.

Ayrıca, endüstrileşmenin gerilemesinin siyahların çalıştığı işleri yok ettiği doğru, ancak aynı zamanda, farklı bir şekilde de olsa, başka alanlarda pek çok yeni iş imkânı yarattığını da unutmamalı. Wilson diğer sosyal ya da etnik gruplar yeni duruma ayak uydurabilirken neden siyahların alt sınıf olarak kaldığım da açıklamıyor. Sonuçta, "endüstriyel" diye nitelendirilen bir politika, kapalı sınırların koruması altında küçük sanayi grupları oluşturmak amacıyla en hareketli ekonomik sektörleri vergilendirmek için geri gelecektir; ki bu da büyümeyi yavaşlatırken, Amerika'daki işsizlik oranını arttıracaktır. 20 yıldan beri, buradaki işsizlik oranı Avrupa'dakinden düşük ve altsınıf sorunu olmasaydı, daha da düşebilirdi: Peki vahşi kapitalizm sayesinde mi, ona rağmen mi? Sonuçta nasıl oluyor da siyahların iş imkânlarının yok olması bekâr annelerin sayısında hızlı bir artışa yol açıyor? William Julius Wilson'un yanıtı rasyonel tercih teorisini hatırlatıyor: Siyah, işsiz ve iş bulma umudu taşımayan bir adam evlenilebilir bir adam olmaktan çıkıyor ve baba rolünü de üstlenemiyor; Jessica Doe'lar da onlarla olmak istemiyor ve bekâr kalmayı tercih ediyorlar. Çok ikna edici değil...

Sosyal Yardımla Gelen Bozulma

ABD'de dayanışma eksikliği üzerine yapılan karikatürlerin aksine, Jessica Doe devlet tarafından kendi kötü kaderine terk edilmiş değil. Her ay, Michigan hükümetinin verdiği yardımdan, bekâr annelere ayrılmış olan federal yardımdan (AFDC) ve yiyecek kuponlarından (food stamps) yararlanıyor; sembolik bir kira ödeyerek bir sosyal konuttan, ücretsiz sağlık hizmetlerinden ve çocuklarının yiyecek ihtiyacını ta-

mamlamak için Peder Cunningham'ın vakfı Focus Hope'dan yararlanıyor. Bunların tamamı yılda yaklaşık yirmi bin dolar ediyor ki bu da vasıfsız bir işçinin maaşına denk. Kendisiyle konuşulduğunda, Jessica Doe rahatça geçinebildiğini kabul ediyor, özel zevkleri için ayırabileceği parası yok, bunun için de ara sıra biraz marijuana satarak para kazanıyor. "Bu bana saatte yalnızca üç dolar kazandırıyor," diyerek gülüyor."Asgari ücretten bile düşük!" Uyuşturucu saatte on dolar kazandırıyor, ama riskli; maceraya atılmak istemiyor.

Acaba bu yardımların miktarı çok yüksek olduğundan mı Jesisca Doe -annesi gibi- bunlara bağımlı olarak yaşıyor ve bu durumdan kurtulmayı düşünmüyor? Amerikan muhafazakârları böyle düşünüyor: Welfare Dependency altsınıfın dayanak noktası ve kuşaktan kuşağa devam etmesinin de sebebi.

Çelişkilerle dolu bu teori doğrulanabilir mi? 1984'te yayınlanmış ve büyük yankılar uyandırmış ve hâlâ da konusunda referans olan bir incelemede (Losing Ground), sosyolog Charles Murray, bekâr annelere ayrılan yardım miktarındaki artış ile bekâr annelerin sayılarındaki artış arasında, bir sebep sonuç ilişkisi değilse bile, düşündürücü bir örtüşme ortaya koyuyor: 1960'ta %15 olan orana karşın, şimdilerde doğan her üç siyah çocuktan ikisi bekâr bir anneden dünyaya geliyor. Charles Murray, aslında dullar için ayrılmış olan federal yardımın (AFDC), Jessica Doe'nun, yalnız yaşadığı halde, kendini çocuklarının babasıyla birlikte oturmuş gibi göstererek, ortalama maaşlı bir işçiden daha fazla para almasını sağlayacak şekilde ayarlanabileceğini gösteriyor.

"Rasyonel tercih" adı verilen ekolden olan Murrey, buradan, tüm Jessica Doe'ların konumlarını korumayarak maddi kazanç sağladıklarını ve devletin de yoksul ailelerin dağılmasından böylelikle sorumlu olduğunu, ayrıca bu şartlarda büyüyen çocukların büyük bir ihtimalle eğitim almayacaklarını, dolayısıyla da marjinalliğe ve işsizliğe mahkûm olacakları sonucunu çıkartıyor.

Kasım 1993'te Wall Street Journal'de yayımlanan yeni bir araştırmayla Murray, ailelerin dağılmasıyla doğrudan ilişkili beyaz bir altsınıfın ortaya çıkışına dikkat çekiyor. Hâlâ siyahların çok altında olmasına rağmen, beyazların gayrimeşru doğum oranı %22'ye ulaşmış durumda ve Murray'e göre, yardımlarla "cesaretlendirilerek" hızla artmaya devam etmekte. Murray bu noktada siyahlara da beyazlara da yapılan yardımın azaltılmasından ve bir iş arayan, çocuklarına eğitim vermeye çalışan, ailelerini bir arada tutmaya çabalayan yardımı "hak eden yoksullar" ile ailenin dağılmasıyla birlikte pasifleşen ya da şiddete yönelen, yardımı "hak etmeyen" yoksullar arasında bir ayırım yapılmasından yana. Jessica Doe büyük olasılıkla bu ikinci kategoride yer alanlardan biri olurdu.

Sosyal verimlilik kılıfı altında ırk ayrımcılığı yaptığı söylenen Murray'nin projesinin, ne kadar muhafazakâr olursa olsun hiçbir hükümet tarafından kabul görme şansı yok. Örneğin Ronald Reagan, buna çok benzeyen bir söylem kullandığı halde, hiçbir zaman bu tür bir düzenleme teklif etmedi. Acaba Murray doğru mu gördü? Yalnızca sosyal yardım faktörünü alarak, Jessica Doe'nun da benzeri hesap yaptığını varsayıyor. Acaba Jessica Doe bekârlığın finansal avantajlarını evliliğinkilerle karşılaştıracak kadar mantıklı mı? Saygınlık, aile gibi konulardaki düşüncelerinin rolüyok mu? Ben ona neden bu genç yaşında iki ayrı adamdan evlilik dışı çocuk yaptığını sorduğumda, Detroit'teki bütün arkadaşlarının aynı şeyi yaptığını ve genç yaşta çocuk sahibi olmanın 40 yaşına gelmeden hayatın tadını çıkarmasını sağlayacağını söyledi. Murray'in sözünü ettiği hesaplardan oldukça uzakta gözüküyoruz!

Diğer taraftan, Jessica Doe'nun davranışı ancak devlet onun maddi ihtiyaçlarını karşıladığı müddetçe mümkün olabilir. Chicago'nun ekonomisti, "Rasyonel davranış teorisyenleri"nin şefi Gary Becker'ın dediği gibi, "Jessica Doe aslında çok da rasyonel tercihler yapmıyor, ama tam da yapıyormuş gibi davranıyor".

"RAT" ın Yanılgısı

Charles Murray'e göre, Jessica Doe sosyal yardımlar tarafından "tuzağa düşürülmüştü". Daha sistematik bir şekilde, Gary Becker (sistem anlayışı olmasaydı, Chicago Üniversitesindeki bu ekonomist 1992'de ekonomi dalında Nobel Ödülü almazdı herhalde) tüm altsınıfın ilerlemeci bir bilinçle yüklü bir tuzağa düştüğünü tahmin ediyor. Becker'in rasyonel davranış teorisine göre, altsınıfın tutumu tamamiyle toplumsal güçler tarafından kullanılan inisiyatifler, oyunlarla açıklanıyor. Eğer bekâr annelere verilen yardım evlilikten daha cazipse Jessica Doe neden evlensin ki? Becker'in hatırlattığı gibi, sorunlu ortamlarda maddi şartlar, evlilikle ilgili kararlarda önemli rol oynar. İnsanlar ortadaki yaptırımlar neredeyse yok olmuşken neden suç işlemekten kaçınıp sınıflarda otursunlar ki?

1960'lı yıllardan önce okullarda disiplin hâkimdi. O dönemin Jessica Doe'su, belki üstün yetenekli değildi, ama eğitimini tamamlıyor ve minimum bir bilgi ediniyordu. Disiplin, öğrenci haklarına müdahale olarak değerlendirilmeye ve tepki yaratmaya açık olarak görülmeye başlandıktan sonra, Jessica Doe gibilerin çalışmaya pek teşvik edildiği söylenemez. Özel bir okula yazılma imkânına sahip olmadıkları ve aileleri de pedagojik destek sağlayacak durumda bulunmadığından, altsınıf dışındaki öğrencilerden çok daha fazla, kendilerine rağmen bu okul disiplinini yok etmeye yönelik tercihin birer kurbanı olacaklardır.

Gary Becker aynı mantığı suçla ilgili olaylara da uyguluyor. 30 yıldan beri, Amerika'da gözaltına alınma ve ağır yargılanma riskleri azalmakta. Savunma haklarına yönelik hukuki düzenlemeler polisin meşruluğunu kaybetmesiyle birlikte suç işlemenin avantajlarını arttırırken risklerini de oldukça azaltmış durumda. Bu bağlamda, eğitimsiz ve genellikle işsiz olan altsınıftakilerin suça yatırım yapmaları son derece man-

tıklı. Becker'in tahminine göre, suç oranının artmasında kültürel ya da etnik açıklamalar aramaya hiç gerek yok: rasyonel bir yaklaşım yeterli. Böylece altsınıf, sosyal yardımları, eğitim ve hukuku etkileyen yeni müsamahakâr ortamın mantıklı bir sonucu oluyor. Becker kültürü hesaba katmıyor.

Glenn Loury hata yaptığını söylüyor.

Kurbanın Mesleği

Glenn Loury'ye göre, altsınıf ekonomik bir hastalık değil, kültürel bir olay. Bunları söyleyen aslında Boston Üniversitesinde bir ekonomist ve siyah. Afro-Amerikalılar tarafından yaygın olarak tutulan söyleme şiddetle karşı çıkan siyah entelektüeller grubunda değil: "Politik doğru"cuların kampında tehlikeli bir durum.

Evet, diyor Glenn Loury, siyahlar beyazların ırkçılığının tarihsel kurbanları. Ama kim kurban değil ki? Ona göre, yalnızca siyahlar kurban statüleriyle tanımlanıyorlar; sosyal haklarını buradan çıkartıyorlar ve kendilerine buna göre davranılmasını bekliyorlar. "İlerici" beyazların vicdanı da bu düşüncedeki siyahların yönlendirdiği politik sömürüye katkıda bulunuyor. Glenn Loury'ye göre, bu kurban statüsünün bir avantaj yaratabilmesi için tüm siyahların bir kurban gibi davranması şart.

Dolayısıyla iyi siyah, beyazların oyununun kurallarını kabul eden değil, baş kaldıran siyah oluyor. Bu durumda iyi bir siyah öğrenci arkadaşları tarafından durmadan aşağı doğru çekilen ve beyin özürlü gibi davranılan oluyor. Aynı şekilde, geleneksel rollerin dışına çıkarak -spor ve gösteri sanatlarıya da "Affirmative Action" aracılığıyla üniversitede, kamu alanında kendisine atfedilen konumun dışında bir yerde başarıya ulaşan bir siyah da kardeşleri tarafından ihanetle suçlanıyor.

Siyah Amerikalılar böylelikle negatif modelleri olan ve başarı öyküleri (success stories) karalanan tek cemaati oluşturuyorlar. İyi bir öğrenci, iyi bir işçi, iyi bir memur, eğer siyahsa, gettonun hakaretlerine dayanabilse bile mutlaka dışlanıyor; altsınıf, negatif kahramanlara değer biçmek uğruna, başarıyla "Beyazlaşmış" tüm kahramanları bağrından söküp atıyor: Tohumlarını cömertlikle ortalığa saçan maço, trafikle zenginleşmiş gösterişçi... Bu kendi kendini kurban olarak gösterme aynı zamanda vasıfsız işçiler piyasasında siyahların yerlerini neden Asyalı ya da Latin Amerikalı yeni göçmenlere kaptırdıklarını da açıklıyor. Bu yeni göçmenlerin siyahlar gibi ne kurban statüleri ne de kotalarla ayrılmış işleri var; kendilerini ancak işlerine dört elle sarılarak kanıtlayabiliyorlar. Siyahlar, buna karşılık, zaten bir tür tazminat hak ettiklerini düşünerek kendilerini işe verme ihtiyacını hissetmiyorlar.

Peki neden siyahlar kendilerine biçilen bu kurban rolünü kabulleniyorlar? Aslında bu konum onlara bir tür tazminat talep etme hakkını beraberinde getiriyor da ondan. Nitekim bazı siyah liderler beyazların her siyah aileye, atalarının köleliğinin bedeli olarak yüz biner dolar ödemesi gerektiğini savunmuyor mu? Bu kurban statüsü aslında psikolojik bir avantaj sağlıyor: Kendi hataları için sorumsuzluk. Hiçbir "kurban" aslında tam olarak suçlu değil; bu savunma tarzı beyazların vicdani huzursuzluklarının da desteğiyle genç siyahlar tarafından sıklıkla benimseniyor. 1991'de, genç bir beyaz kadın Central Park'ta üç siyah tarafından ırzına geçilerek öldürüldüğünde, New York Başpiskoposu John O'Connor saldırganları suçlamak yerine, "ABD'de bu türden suçların oluşmasına izin verecek ekonomik koşulları kabul ettiğimiz için hepimiz suçluyuz," şeklinde bir açıklama yaptı. Kurban rolü, altsınıfı çevreleyen "sosyal hizmetliler" tarafından kolaylıkla kabullenilmiş durumda; bu "welfare entrepreneurs" altsınıfın kökenleri konusundaki "marxo-freudienne" ve antikapitalist analizlere katılmaktalar. Dolayısıyla altsınıfı kapitalizme dahil ede-

bilmek için onlara güvenmemek gerekiyor, zira daha prensipte bu duruma karşılar. Eğer altsınıf, tanım itibarıyla suçlu değilse neden üyelerinin bireysel olarak mesela iş gücüyle bu durumdan kurtulmaya çalışmadıklarını anlamak oldukça zor.

Glenn Loury ne öneriyor? İlerici beyazların siyahların iyiliğini düşünmekten vazgeçmelerini, vicdani rahatsızlıklarını kendilerine saklamalarını, devletin yardımlarını toplayıp rafa kaldırmasını ve piyasayı işlemesi için kendi haline bırakmayı... Sosyal yardımın ve okulları özelleştirilmesi, diyor Loury, bizi, altsınıfı kendini kurban olarak gösterten siyah ve beyaz nomenklaturadan kurtaracaktır.

Altmışların Mirası

Yoksulluğun tek sebebinin genellikle indirgeyici arayışında, 1993'te yayınlanan oldukça tartışmalı bir makaleyle Rüya ve Kâbus New York'lu beyaz yazar Myron Magnet önemli bir adım atıyor; altmışlı yılların altsınıfa mirası. Myron Magnet diyor ki, "Jesica Doe ne atalarının köleliğinin ne kapitalizmin ne ırkçılığın ne Detroit'in endüstrileşmesindeki gerilemenin ne de sosyal yardımların kurbanı; o altmışlı yılların müsamahakâr kültürünün bir kurbanı." Bu yazara göre, rock'un seksüel özgürlüğü ve uyuşturucuyu idealize ettiği, medyatik pop bir psikolojinin aileyi gülünçleştirdiği, kültürel kahramanların ve starların erotik maceralar ürettiği andan itibaren, neden siyah genç bir kadın kendini bir aile kurmak durumunda hissetsin ki? Norman Mailer gibi son derece tanınmış bir yazarın, "Bir siyah tarafından işlenmiş suç, suç değil, ancak adaletsiz ve totaliter bir beyaz topluma karşı başkaldırıdır," diye yazdığı andan itibaren (1957'de Beyaz Zenci'de) neden bir siyah beyazların kanunlarını saysın ki?

Yine aynı Norman Mailer, "Siyah Panterler"in kurucusu

Eldridge Clever'a *Soul on Ice* adlı, bazı üniversitelerin programında yer alan kitabında, "Beyaz bir kadının bir siyah tarafından tecavüze uğraması, baskıya karşı bir manifesto, siyasi bir eylemdir" demesinin yolunu açmıyor mu? "Taş bina cephelerinin kişiliksiz banalliğine karşı taşkın bir bireyselliğin üstünlüğünün göstergesi" grafittileri de göklere çıkartan yine aynı Norman Mailer. Myron Magnet, bu literatürün gettolardaki gençler üzerinde oldukça bozulmuş bir şekilde, Hollywood filmlerinin kötü kahramanları, rap sözleri ve tag'lar aracılığıyla dolaylı bir etki yaptığını iddia ediyor.

Bir an için müsamahakâr kültürün, ailenin dağılması, çalışma ahlakı ve ahlaki kurallar üzerinde olumsuz bir etki yaptığını kabul edelim. Neden altsınıf beyaz orta sınıftan daha fazla etkilenmiş olsun ki? Myron Magnet'nin iddiası, genç bir beyazın uyuşturucu ve cinsel özgürlüğü denedikten sonra tutarlı bir çevre, aile, iş ve burjuva bir yaşam tarzında kendini bulduğu yolunda. Buna karşılık, yoksul siyahların ekonomik duyarlılığı, kamu yardımına bağımlılığın getirdiği güvensizlik, diğerleri için yalnızca bir ergenlik problemi olarak değerlendirilebilecek bu konum altsınıf için kalıcı bir soruna dönüşebilir. Böylelikle, ahlak dışı davranışlarıyla elitler istemeden en yoksulların felaketine sebep olabilir.

Buna maçoluğun, uyuşturucunun, aşırı seksin beyaz "elitlerce" kabul görmeden çok önce siyahlara ait değerler olduğu söylenerek karşı çıkılabilir: Rock tarihinde, Elvis Presley'in son derece tahrik edici kalça hareketleri siyah şarkıcılardan alınmıştır ve beyazların dünyasına bu siyah kültürünü getiren de Elvis Presley olmuştur. Myron Magnet, bunu kabul etmekle birlikte, aslında uyuşturucu ve aşırı seksin genelinde son derece muhafazakâr, ataerkil ve dini bir topluluk olan siyahların yalnızca marjinal yönleri olduğunu da vurguluyor. Bu durumda beyazlar siyahların en sapkın, sıradışı davranışlarından bir kısmını alıp idealize etmekle, bunları birer model haline getirerek siyah cemaate yeni birer değer gibi yan-

sıtmaktan suçlu oluyorlar. Aynı zamanda, Beyaz elitler vicdani rahatsızlıklarını önlemek amacıyla, ahlaki bir rölativizmle altsınıfın bu davranışlarını yargılamaktan kaçınıyorlar; bireysel olarak alındığında, bu sosyal grubun hiçbir üyesi tek başına suçlu olarak değerlendirilmemeli; suçlu olan yalnızca "sistem". Dolayısıyla 1960'ların "kültürel devrimi" marjinal değerlerinin idealize etmiş olduğu altsınıfı, paradoksal bir şekilde kurban ilan ediyor. Bu kültürel fazla doz, ekonomik ve ırksal diğer tüm etkenlerle bir araya geldiğinde, "rock yıllarının" istenmeyen mirası altsınıfın ortaya çıkışını açıklıyor.

Refahtaki Girişimciler

Buraya kadar ABD'deki başlıca değerlendirmeleri, yazarlarıyla birlikte gördük. Hepsi, bir şekilde gerçeği yansıtıyor. Hepsi, otuz yıldan beri altsınıfa yapılan yardımın belirlenmesinde farklı stratejilerle rol oynadılar. Hiçbiri başarılı olamadı.

Sonuçta, altsınıfın yoksulluğunun içinde sıkışıp kalmasının sebebi bu konuya yeterince ilgi gösterilmemesi değil. Federal devlet, yerel yönetimler, vakıflar ve kilise tarafından pek çok program belirlenmiş: En yoksullar için çocuk yuvaları (headstart), ergenlik çağındakiler için eğitim programları, kamu yardımı alanlar için kollektif çalışmalar (workfare). Bu programlar içinde medya, politikacılar ve uygun lobiler tarafından devletin de müdahalesiyle ön plana çıkartılacak olumlu birini bulmak her zaman mümkün: "Potemkin" tarzı Amerikan demokrasisi büyük paralar harcayarak etkin çözümlerden ziyade, özel ya da kamusal, organizatörlerinin iyi niyetinin ya da çıkarlarının yansıtıldığı denemeler, model programlar hazırlatıyor. Başlıca sonucu da bu sayede bu işe yatırım yapanları, yani "refah girişimcilerini" ön plana çıkarmak.

Detroit'te, Jessica Doe'ya, çocuk yuvalarından mühendis

diploması vermeye kadar şehrin altsınıfına çok çeşitli hizmetler sunan Focus Hope'ta Peder Cunningham'ın yiyecek merkezinde rastlamıştık. Bütün bu grup, büyük Amerikan şirketlerine yaraşan bir rahatlık içerisinde, devlet desteği ve özel bağışlar sayesinde işliyor. Yıllık bütçesi elli milyon dolara yaklaşan bu düzenek, altsınıfın tüm sosyologları, tüm Detroit Belediyesi adayları, cumhuriyetçi ya da demokrat devlet başkanları için sorunlu bir engel oluşturuyor.

"Amaç," diyor beyaz Peder Cunningham, "bir aile kuracak, bir araba ve ev satın alacak" şekilde siyah gençleri yeniden nitelikli endüstriyel işlere yerleştirebilmek: Yeniden kurgulanmış Amerikan rüyası. Focus Hope aracılığıyla altsınıftan gelen siyah gençlerin yüzde yüzü iyi bir iş bulabiliyor. Ancak bunların sayısı, ciddi bir elemeden geçen, yılda yalnızca yirmi-otuz kişiyi geçmiyor, ki bu elit de her şekilde Amerikan kapitalizmine entegre oluyor. Focus Hope büyük çabalarla, iyi bir eğitim almak koşuluyla, kapitalist bir toplumda aşılamayacak hiçbir sosyal ya da ırksal handikapın olmadığını göstermekten başka bir şey yapmıyor. Ama bu "program" neden altsınıf üyelerinin genellikle iyi bir eğitime ulaşmak için çaba göstermediklerini açıklamıyor.

Aynı şeyi hükümetlerin mikro deneyimlere dayanarak genellikle yine başka kaynaklardan sağladıkları büyük harcamalarla desteklemeye çalıştıkları tüm formasyon ve entegrasyon programları için söylemek mümkün. Pek çok eyalet, bu programlarla welfare'den yararlananların yardımlarını kaybetmemek için, sosyal bir aktivitede bulunmalarını zorunlu tutuyor; bu durum o kadar meşru gözüküyor ki Reagan, Bush ve Clinton, üçü de workfare prensiplerinin genelleştirilmesinden yana bir tutum sergilediler. Ama workfare işlemiyor: bu kuralları işletmekle yükümlü "sosyal çalışanlar" birer kurban olarak görülen ve çocuklarını yetiştirmek durumunda olan bekâr anneleri bu yaptırımdan muaf tutuyorlar; başka bir deyişle, aslında welfare'den yararlananların büyük bir kısmını bunlar temsil ediyor...

Eğer yoksullara yönelik tüm sosyal programları dikkatle incelersek, hep aynı durumla karşılaşırız: Devlet tarafından desteklenen welfare'deki girişimciler, gerçek sebepleri "politik doğru" bir dilde itiraf edilmeleri mümkün olmayan handikapları düzeltme iddiasında olan programları yönetmektedirler. Yoksul ve işsizlere otuz yıldan beri yapılan devlet yardımı bu sosyal politikanın -hatta tüm sosyal politikanın - başarısızlığının göstergesi. Gözden düşenlerin sayısı arttıkça, devlet yardımı da arttı ve devlet yardımı arttıkça, yoksulların sayısı da arttı. Peki neden, otuz yıldan beri, hiçbir Amerikan hükümeti bu çelişkiyi dikkate almadı? Milton Friedman'ın açıkladığı gibi, "Bir kamu programının başarısızlığı asla kabullenilmez tam tersine, kredilerin yükseltilmesine gerekçe olarak kullanılır".

Buradan varılacak nokta, bundan otuz yıl önce, ilk olarak yoksulluğun asıl nedenini aile düzeninin bozulması olarak gösteren Nathan Glazer'inki: "Hiçbir şey işlemiyor": Ne devlet ne de özel yardımlar Amerikan toplumunun bu büyük skandalına çare olamıyor. Belki de işe yarayabilecek tek çözüm olan tüm sosyal yardımı kesmek gibi Murray tarzı ultra muhafazakâr yaklaşımları uygulamak ise ne politik ne de ahlaki olarak mümkün değil.

Peki Amerikan kapitalizmi, bağrında daimi bir adaletsizliği sergileyen bir sefiller sürüsü, altsınıf ile yaşamaya mahkûm mu? Harvard'da felsefeci olan John Rawls, liberal solun kutsal kitabı sayılan Adalet Teorisi adlı kitabında, zenginliğin ancak en dışlanmışların bundan bir çıkar sağlayabildikleri müddetçe meşrulaşabileceğini iddia ediyor: Kapitalizm, ancak tüm toplum adil olduğunda adil olabilir. Dolayısıyla. Amerikan kapitalizmi tam bir adalet sağlayamadığı ölçüde meşruluğunu yitirecektir. Ancak kapitalizmin tek başına altsınıftan sorumlu olmaması, onu aklamaya yetmiyor. Bu tez Amerikalıların pek çoğunun aklını kurcalamakta ve sonuçta kapitalizmi onların gözünde kabul edilebilir olmaktan çıkarmakta.

Negatif Vergi

Şimdiye kadar yalnızca altsınıfın tamamını değilse bile en azından bir kısmını iş piyasasına sokma amacı taşıyan sosyal korumayı azaltmaya yönelik muhafazakâr çözümlerden bahsettik. Ahlakçı ve ekonomist sağ başka hiçbir şey önermiyor. Solda ise dışlamaya karşı en tutarlı proje, Iowa Üniversitesinden beyaz bir sosyolog, Christopher Jencks'in. Charles Murray muhafazakârlar için ne ifade ediyorsa Jecks de liberaller için aym şeyi ifade ediyor: Önerileri son derece çekici olmasına karşın –şimdilik– pek uygulanabilir gibi görünmüyor; conoklast bir düşünür.

1992'de Jencks tarafından yayınlanan *Rethinking Social Policy* (Sosyal Politikaları Yeniden Düşünmek) zaten Murray'e bir cevap niteliğinde. Hatırlanacağı üzere, Murray'in iddiası Jessica Doe'nun, *welfare* ona yettiğinden hiçbir şekilde yoksulluk halinden kurtulmak ya da iş aramak için çaba göstermediği idi. Murray'in hesaplarını gözden geçiren Jencks, yanlış diyor: Yardımlar bir eyaletten diğerine farklılık gösteriyor ve genel olarak hiçbir bekâr annenin çocuklarıyla birlikte yalnızca sosyal yardımlarla geçinmesi mümkün değil. Bu demektir ki bekâr annelerin çoğunluğu, ya yapılan sosyal yardımların dışında özel yardım da alıyor (arkadaşlarından, ailelerinden) ya da para kazanabilecek birtakım işler yapıyor. İşsizlere yapılan yardım musluğunun kesilmesi endişesinden ötürü de, bu işler ortada gözükmüyor. Jessica Doe diye tamamlıyor Jencks, welfare'in cömertliğinin değil, kendi acizliğinin kurbanı. Kendi istese bile, yardımlar Jessica Doe'nun evinde oturarak annelik yapmasına izin vermiyor; yasadışı ufak tefek işler yapmaya zorluyor. Yardımların yetersizliği yüzünden, altsınıf yasadışılığın kültürüne sürükleniyor: Karaborsa, uyuşturucu, fahişelik... Jencks buradan Jessica Doe'nun onurunu kurtarabilmesi için welfare'i azaltmak değil arttırmak gerektiği ve eğer isterse, çocuklarını her Amerikalı an-

ne gibi çalışmadan yetiştirebilmesi gerektiği sonucunu çıkartıyor.

Buna yapılan ilk itiraz, altsınıftan olsun olmasın bütün annelerin benzer bir yardımı almak isteyecekleri. Jenkcs'e göre, zaten evli ya da bekâr tüm anneler devletten aylık yardım alabilmeli.

Saçma mı? Pek değil. Jenkcs bunun maliyetini hesaplamış ve bütçenin rahatlıkla karşılayabileceğini görmüş, üstelik ekonomiye getireceği artılar da cabası: Ayrıncılık yapma ve kontrol etme amaçlı sosyal hizmetlerin kalkması, suç oranı ve yasadışı işlerdeki azalma vs. Jencks'e göre, minimum bir garantinin sağlanması herkese saygınlığını geri verebilir, hatta altsınıf kavramını tamamen silebilir. Jencks bu noktada, "gelir üzerinden negatif vergi" kavramıyla tanınan, eski koyu muhafazakârlardan Milton Friedman'ın bir önerisine katılıyor. Friedman 1960'lı yıllarda, pozitif ya da negatif, gelirle doğru orantılı vergiyi önermişti: Belirli bir seviyenin üzerindeki gelirden devlet vergi almalı, bu seviyenin altında gelire sahip olanlara takviye etmeli. Böylelikle maddi durumu ne olursa olsun herkes için hayati, minimum bir gelir tarafsız devlet tarafından güvence altına alınmış olur. Ancak Friedman, negatif verginin devletin diğer tüm sosyal müdahalelerinin yerini alması gerektiğini de ilave ediyor, ki bu da düşüncesinin en önemli noktası; bu minimum geliri en iyi şekilde kullanmak herkesin kendi sorumluluğunda olmalı. Bu hipotezde, eğer Jessica Doe altsınıfta kalmayı tercih ediyorsa, Milton Friedman'a göre, tamamen kendi sorunu; bu durumda herkesin kendi özgür iradesiyle belirlediği kaderinden dolayı toplum hiçbir şekilde sorumlu tutulamaz.

Soyut düzeyde Jencks ve Milton Friedman'ın bu teorileri oldukça çekici gözüküyor, ama acaba hedefledikleriyle örtüşen sonuçlar üretebilecekler mi? Jessica Doe kendi asgari gelirini iyi kullanabilir mi? Belki de onun uygun bulduğu değerlendirme biçimi halk yararına olmayabilir. Nitekim bu konuda önemli bir deneme de bunu gösteriyor.

1968–1974 yılları arasında, dört farklı eyalette, 8700 kişilik "temsili bir denek grubu", katılanlarının kendilerine gerekli asgari gelir olarak nitelendiği miktara denk bir para yardımı aldı. Bu grupların davranış biçimleri normal yardımı almaya devam eden bir kontrol grubununkilerle karşılaştırıldı. Sonuçlar sağduyunun öngördüğü şekilde oldu, ancak yine de sosyologları sarsmaya yetti: Asgari geliri alan genç yetişkinler arasındaki işsizlik oranı %29 artarken (ekonomist Martin Anderson'un değerlendirmesine göre) eşleri tarafından terk edilen annelerin sayısı da önemli miktarda arttı. Burada asgari gelir denemesinin sonuçlarını Amerika'daki tüm yoksul nüfusa genellemek ya da bunun Fransa'daki RMI sahipleri için de aynı olacağını söylemek istemiyoruz. Yalnızca elimizdeki tek somut deneyin devlet bağımlılığı muhaliflerinin konumuna yaptığı etkiye bakacağız.

Belki Din

Sosyolog Nathan Glazer, "Dışlamaya karşı hiçbir şey işlemez" diyor, ama bazen "din hariç" diye ekleyerek, kendi döneminden Martin Luther King, daha yakın dönemden ise Jesse Jackson ve Johnny Ray gibi birçok siyah papaza katılıyor. Şimdi anlatılacak olanlar ancak Amerika'da geçebilir ve büyük olasılıkla yalnızca Amerikalılar için geçerli olabilir.

Doğu Brooklyn'de pazar sabahı. Saint-Paul Kilisesinde tek beyaz olarak fark edilmediğimi söylemek oldukça güç. Papaz Johnny Rya Youngblood topluluğu önünde beni işaret ederek, "Amerika'da etnik azınlık olmak nasılmış görüyorsunuz" diyor, topluluk "Amin!" diye karşılık veriyor.

Youngblood televizyonda kameralar önünde İsa ile konuşan, hastaları iyileştirip milyonlarca izleyici çeken ve bundan servet elde eden din adamlarından biri değil. New York'taki siyah cemaatin en yoksul mahallelerinden birinde otantik bir

papaz. Asıl şaşırtıcı olan, cemaatinin gerçek maddi koşullarından çok, sosyal anlamda umutlarını yansıtan bir zarafet, hatta aşırıya kaçan bir zarafet içerisinde olması. Sabahın sekizinden itibaren 2000 siyah sıralarda yerini almış, daha yüzlercesi de dışarıda tabure ilave edilmesini beklemekte.

Amerika dışında acaba nerede bir papaz seremonisini İsa'ya "Üç haftada iki yüz kilo verdirdiği için" teşekkür ederek açar? Olay, Afro-Amerikalı on kadın Youngblood yönetimindeki dini meditasyonların zayıflatma etkisini kanıtlamak için geldiğinde açıklığa kavuşuyor. Tanrı'ya teşekkür etmek için Broadway'deki profesyonelleri kıskançlıktan delirtecek şekilde şarkı söylemeye ve dans etmeye başlıyorlar. Müritler, trans noktasında izliyorlar.

Bana daha önceden söyledikleri gibi, bu bir ayinden ziyade, kutlama. Peki ayrım nerede? Hiçbir şey dini etnografyayı uygulayan köklü laiklik içindeki bir Fransız liberalin olabileceğinden daha farklı bir noktada değil: yapılan, kullanılan tanımların kuruluğu sadık dindarların yaşadığı tutkuya ters düşmekte gibi. Dışarıdan bir bakış, baptizmin dini törenlerin fazla önem taşımadığı, yaşanan bir din olduğu yanılgısına düşürebilir; papaz zorunlu bir aracıdan ziyade, bir animatör, bir vaiz. Her baptistin İsa ile tek başına konuştuğu ve onun yolunda yürüdüğü varsayılıyor.

Youngblood'un vaazı, bu pazar sabahında bireysel sorumluluğa değiniyor: "Kaderinizi kendi ellerinize almalısınız." Ruhani kader, ama aynı zamanda maddi de. En çok tekrarlanan konular: Çalışma ahlakı, babaların yükümlülükleri, gençlerin yaşlılara saygısı. "Güneyde yaşadığımız zamanlarda," diye hatırlatıyor Youngblood, "çocuklar kendilerinden büyük herkese 'Evet Efendim' diye cevap verirlerdi". Salon gülüyor ve alkışlıyor. Güney nostaljisi burada, sömürülmüş, hor görülmüş ve dışlanmış siyahlar için oldukça paradoksal gözüküyor; ama burası aynı zamanda ailelerin bir arada yaşadığı, babaların çalıştığı, uyuşturucunun olmadığı kaybedilmiş cen-

net. Baptizm, Saint-Paul'de yaşandığı şekliyle, tersine çevrilmiş bir tür Weberyen ilişkiyle bu topluluğu yeniden oluşturmak ve Amerikan kapitalizminin normal seyrine entegre etmek için bir deneme: Youngblood kapitalizm için gerekli olan bir etiği yeniden yaratıyor.

Meditasyon ve zayıflama arasında nasıl bir ilişki olabilir? "Şişmanlık, psişik dengesizliklerinin bir sonucu olarak özellikle siyahları etkileyen bir Amerikan hastalığı" diye açıklıyor Johnny Youngblood. Şişmanlığa saldırarak, inananlara Tanrı'nın bize saygı duymamız gereken bir beden verdiğini hatırlatıyorum. Onları saygınlıklarına geri döndürüyorum, sağlıklarını geri kazandırıyorum ve bir yeniden doğuşa davet ediyorum". Beslenme disiplini diğer tüm disiplinlere doğru atılan bir adımdan bir ilk adımdan başka bir şey değildir. "Bu kadınlar" diyor Youngblood, "zayıfladıktan sonra, yalnızca beslenmelerini değil, tüm hayatlarını kontrol etmeyi öğrenecekler". Ancak böylelikle siyahlar ruhi ve maddi çöküntülerini aşıp orta sınıfın bir parçası haline gelebilecekler.

Bu düşünce işliyor: Youngblod on yılda, Doğu Brooklyn'deki suç oranını düşürdü, aileleri birleştirdi; inananları çalışmaya, çocuklarını okula göndermeye, birer ev edinmeye teşvik etti. Sosyal politikaların başarısızlığa uğradığı şehir gettolarında din sonuç veriyor. Ama herhangi bir din değil: Özellikle Baptistlerde, Pentecotistlerde ve tabii Siyah Müslümanlarda rastlanan türden aktif bir katılım ve karizmatik bir lider gerekiyor.

"Amerika'daki siyahlar için her şey kötü gitmiyor," diyerek sözünü tamamlıyor Youngblood: "Televizyon kanallarını bizimle ilgili iyi haberler yayınlamaları için zorunlu bir kota uygulamak gerekir." Hep bir ağızdan "Tanrıya şükür!" diye cevap veriyor salon.

"Kilisemizin öğüdünü unutmayın" diye ekliyor Youngblood: "Asla başkaları için kendi başlarına yapabilecekleri bir şeyi yapmayın!" Amin!

Onlar böylelikle kapitalizmin sıkı savunucuları olacaklar.

Dışlanmaya Karşı Kapitalizm

Mevcut fikirlerin aksine, Amerikan kapitalizmi bu haliyle kimseyi dışlamıyor. Tam tersine, asıl hedefi, her sene bir milyondan fazla göçmeni entegre edebilmek. Tabii ki bu, kapitalist girişimcilerin iyi yürekliliğinden değil, çıkarları oldukça büyük bir iş gücü bulmayı ve olabildiğince fazla tüketiciye ulaşmayı gerektirdiği için. Bu noktada genellikle siyahlardan oluşan yoksulların dışlanması gerçeğini koruyucu devletin eksikliğine ya da Amerikan kapitalizmine mal etmek tutarsız mı? Bu dışlama, aslında ekonomik sistemin değil, trajik ve hazmedilmemiş bir tarihin, köleliğin ve onun mirasının bir sonucu. Bağımlılık ve başkaldırının bir karışımı olarak ortaya çıkan kültür, şu ana dek bütün Siyahları Amerikan toplumunun akıntısına sürüklemek isteyen tüm politik girişimlere direndi.

Halen yürütülen çalışmalar, ancak dışlanmışları yeniden entegre etmeye yarayabilir; bu arada dile getirmeseler de ahlaki ya da ruhani bir devrime gerek duyabilirler. Onları buna yüreklendiren Protestan, Katolik papazlar ile Müslüman imamlar bu yönde politikacılardan çok daha realistler ve somut bir sonuç almaları çok daha mümkün gözüküyor. Nitekim uyuşturucuyla mücadelede bu doğrulanmış durumda. Ancak hareketleri kendi başına yayılabilecek durumda değil zira tamamen karizmatik liderlerin ortaya çıkmasına ve kişisel niteliklere bağımlı.

Bu dışlananların Amerikasındaki siyah gettoları bizdeki göçmen gettolarıyla karşılaştırmak mümkün. Zaten Bronx'lu siyah kardeşlerinin hareketlerini, tavırlarını, kılıklarını taklit eden bizdeki göçmen çocukları bu benzerliği yakalamış görünüyorlar. Mümkün olan tüm sosyal politikaları deneyen Amerikalılara tarafsız bir bakış bizi aynı hataları tekrar etmemeye yöneltmeli. Dışlanmışların bir altsınıf oluşturmaya, koruyucu devletin de onları bağımlılıklarına hapsetmeye eğilim-

li olduğunu biliyoruz; ayrıca dışlamanın sonu sosyal yollarla değil, iş piyasasına daha çok girmekle, yani daha çok kapitalizmle getirebilir. Yatırım, dışlamayı entegre ediyor, sosyalleştiriyor ve azaltıyor.

İkinci Bölüm

Pazar Her Şeye Cevap Verebilir mi?

Kapitalizm mirasımızı ezip geçiyor. Her şeyi yok ediyor; feodalizmi, aristokrasiyi, krallıkları, gelenekleri, tüm medeniyetleri. Dini kurallar, kabileler, imparatorluklar, ideolojiler direnmeye çalışıyor, sonra sırayla yok oluyorlar. Makina bu modası geçmiş malzemeleri özgür, özgün, parlak, sağlıklı bireylere çeviriyor.

Kapitalizmin kaçınılmaz bir şekilde yolunu izlemeye devam ederek gezegeni bütünleştireceğini öngören hiçbir şey yok. Ancak makinanın çarklarının hızla döndüğü yerde, yakında, şimdiye kadar hazmedemediği kapitalist olmayan son kurumları da sindireceğini tahmin etmek çok zor değil: Sağlık, tarım, sosyal yardım, okul, çevre koruması. Kapitalizmin ilerlemesini geciktirdikleri için, doğaları gereği kollektif oldukları sanılan bu alanlar da sıraları geldiğinde yutulacaklar. Makinanın ini Amerika'da bu mutlak değişim kollektif ve bütün olanı pazara ve rekabete dönüştürerek başladı bile.

Okullar Zinciri

New York. Park Avenue ve 56. Sokağın köşesi, sekreter görünüşlü sekreterler, kırmızı pantolon askılı yuppiler, bakalit gözlüklü şirket müdürleri.

Benno Schmidt kasılarak hem kırmızı askılar hem de gözlük taşıyor; üzerinde yapmacık bir genç havası, yüzünde ilgi çekmeyi hedefleyen bir sırıtış. Hedefi, çok büyük, dünyadaki ilk özel okullar zincirini yaratmak. Doğru okudunuz: McDo-

nald ya da Holiday Inn gibi bir zincir! İsmi: Edison. Ama müşteri buradan bir hamburger yerine, bir diploma, iyi bir kültür alıp çıkacak. Tamamı yılda yalnızca altı bin dolar.

Fiyat rastgele değil, beş bin veli üzerinde denenerek belirlenmiş. Bir Amerikan devlet okulunda, federal devletin istatistiklerine göre, bir öğrenci yedi bin dolara mal oluyor; demek ki özel okulun ücreti devlet okulundan daha düşük olacak. Ancak bu durumda da aileler ilkinde mükellef, ikincisinde müşteri olarak iki kat ödeme yapmış olmayacak mı? "Doğru," diyor Benno Schmidt, "ama zaten şu anda Amerika'da özel eğitim alan tüm öğrencilerin durumu bu. Pazar bunu kabullenmeye hazır".

Pazar? 1996'dan itibaren, Edison okullarına bir milyon öğrenci bekleniyor. Esas itibarıyla, aynı eğitim Paris'te ya da Pekin'de satılabilecek. Benno Schmidt bir hayalperest değil; 1992'ye dek, son derece prestijli bir Amerikan üniversitesi olan Yale' e devam etmiş. Spot reklamlarla finanse edilen ve dersliklere yayın yapan televizyon kanalı olan Channel One'ın yaratıcısı John Whittle'dan ilham almış. Ancak, Edison okullarında reklam geliri olmamalı diyor.

Neden bu ismi seçmiş? "Thomas Edison," diye açıklıyor Benno Schmidt, "elektrik ampulü icat etmekle yetinmeyip her eve dağılımına varasıya bütün bir elektrik üretim sistemini yarattı". Yeni okulu için aynı yoldan gidecek: "Şu anda okullar, XIX. yüzyıldan kalma, mum ışığıyla aydınlanmaya benzer bir modelle işliyor; oradan buradan yapılan küçük uyarlamalarla yenilenmeleri mümkün değil; temellerinden başlayarak sistemin kendisi yeniden kurulmalı."

Neden ve nasıl özel bir okul zinciri devlet okullarından daha başarılı, daha ucuz olsun? Olabilir çünkü bir seri üretim olacak. Bütün Edison okulları, pedagojik yöntemler kullanarak, vazgeçilmez laptoplardan başlayarak, bir veri bankası ve Edison programlarına ulaşımla, aynı modelle işleyecekler. Benno Schmidt öğrencileri hareketlendirmek için bilgisayar

ve uyarıcı bir pedagojiye güveniyor: "Bunlar dünyanın en iyi okullarındaki en iyi öğrenciler olacak" diyor. "Eğitimin sonunda % 100 üniversiteye girişi hedeflemekteyiz." Peki bu başarı bir öğrenci seçimini gerektirmeyecek mi? Prensip olarak seçme olmamalı... para hariç. Üstelik bütçe, öğrencilerin %20'sini burslu okutmayı öngörüyor; onların eğitim giderleri de yıllık 6000 doları ödeyebilen aileler üzerinden karşılanacak.

Benno Schmidt umutlarını bilgisayardan çok iki geleneksel erdeme yatırıyor: çalışma ve ahlak. "Eğer okullar pahalıysa" diyor, "bunun en önemli sebeplerinden biri yılın yarısında kapalı olmaları. Edison üç yaşından itibaren öğrenci kabul edecek, yılda 44 hafta ve günde on iki saat açık olacak; büyük tatiller kaldırılacak". Sonuçta, Edison'da eğitim gören bir öğrenci devlet okulunda okuyan bir öğrenciye kıyasla sekiz yıla eşdeğer fazladan bir eğitim alacak. Japonları kıskandıracak bir olay!

Çalışma süresinin uzatılması her şeyi daha fazla yapmaya imkân sağlayacak; daha fazla sanat, daha fazla spor, daha fazla matematik, daha fazla edebiyat. Çokkültürlülük söz konusu değilken ahlak, disiplin programlı olacak. Çocukların isteklerini tatmin etmekten başka bir işe yaramayan Amerikan pedagojisi modasıyla taban tabana zıt, güvenilir değerlere geri dönüş: "Politik doğru" olmasa bile Edison'da kendini iyi hisset politikası geçerli değil. Benno Schmidt'in yorumu: "Politik doğruluk olayını zamanımızın ilginç bir sosyal çarpıklığı olarak ele alacağız."

Yılda kırk dört hafta ders vermeyi kim kabul edecek? Elbette en iyi hocalar. Devlet okullarından, diğer özel kuruluşlardan hatta askeri okullardan –ki Benno Schmidt'e göre en iyileri onlar olacak– çıkacaklar. Bu geleneksel öğretim kadrosuna memurlar, sanatçılar, hatta kariyerlerinin ortasında bir kaç yıllık bir eğitim tecrübesinin cazibesine dayanamayarak gelebilecek serbest meslek üyeleri katılacak. Doğal olarak maaşlar kamu sektöründen daha yüksek olacak ve her eğit-

menin başarısına göre değişecek: Benno Schmidt'e göre, hiçbir güçlüğü olmayan bir değerlendirme biçimi. Doktrinimiz, diye tamamlıyor, klasik bir şekilde liberal olacak; modern teknik bu felsefenin hizmetinde olacak ve kapitalizm de ekonomik aracı olacak.

Kamu eğitimine sekte vurmak için mi? Daha ziyade yerini almak için. Benno Schmidt, "concession" modeline dayanarak, Edison okullarının çekiciliği karşısında hükümetin tüm eğitim hizmetlerini onlara verme ihtimalini de göz ardı etmiyor. Örneğin Mc Donald's hastane kantinlerinin işletmesini almış durumda. Aynı şekilde pekâlâ Edison da devlet okullarının yönetimini üstlenebilir.

Liberal düşüncede bu Edison projesi, ABD'de doğan başka bir devrimin, çek-eğitim projesinin tamamlayıcısı olarak değerlendirilebilir. Milton Friedman tarafından icat edilen, İngiltere'de Margaret Thatcher, Fransa'da Alain Madelain tarafından da yeniden ele alınan, ancak hiç uygulanmamış olan bu çek-eğitim projesi, kısa ve yerel bir deneyim olarak California'da denendiğinde, devlet tarafından her aileye özel ya da kamuya ait tercih ettiği her hangi bir okulda bir yıllık eğitim hakkı veriyordu. Bu serbest tercih hakkı kaynaklarının tamamı ya da bir kısmı müşterilerine bağlı bütün okullar arasında bir rekabet ortamı yaratacaktı. Kaliforniya'da defalarca referandumla oylanan çek-eğitim, eğitim sendikaları ve çocuklarının okuduğu okulun "yoksullar" tarafından işgal edilerek kalitesinin bozulmasından endişe duyan ailelerden oluşan bir koalisyon tarafından sürekli olarak reddedildi. Şüpheli başarısının beklentisinde bile çek-eğitim fikri başlı başına son derece önemli, zira okulun verimliliği üzerine düşünmeye ve okulu idari bir kurumdan çok ölçülebilir sonuçları olan bir yatırım gibi algılamaya yöneltiyor.

Edison projesi de aynı şekilde düşünülebilir; varlığı bile önce ABD'de, ardından tüm dünyada eğitimin kalitesi üzerine düşünmeye itecektir. Belki bizde çek-eğitim fikri ile Edi-

son projesini düşünecek kadar uzağa gitmek gerekli ya da mümkün olmayabilir, ancak rekabete açma ya da özelleştirme eğitim kalitesini yükseltmenin tek yolu olmasa da devlet okulları taraftarlarının yalnızca laiklik ya da eşitlik mitolojileri üzerine kurulmayan, özgün yeni fikirler üretmeleri mutlaka gerekiyor, zira bu alan hâlâ açık; şu ana kadar hiçbir gelişmiş toplum kalite ve eşitliği bir arada barındırabilen 21. yüzyılın okulunu icat edebilmiş değil.

Benno Schmidt ve çek-eğitim yanlıları bize bir şeyler öneriyor. Kim başka bir şey öneriyor?

Havayolları Pazarı

Mütevazı ya da gösterişli olmanıza bağlı olarak, Alfred Kahn'ı sevebilir ya da ondan nefret edebilirsiniz. Havayolunu kullanan her yolcu onun adını bilmeli, zira seyahat etme tarzımızı değiştirdi. Eğer bugün havaalanları tıklım tıklım dolu, koltuklar birbirine bitişik, beklemelerin sonu gelmiyorsa bunu Alfred Kahn'a borçlusunuz. Ama aynı zamanda, Paris-New York arası normal tarifenin dörtte birine seyahat ediyorsanız bunu da ona borçlusunuz.

1976'da, Cornell Üniversitesi'ndeki bu ekonomi profesörü, adı ve projesi kapitalizmde devrim yapacak ve etkileri hâlâ hissedilmeye devam eden bir kitap yayınladı: Deregulation. Kelime Fransızcada kullanmayı yavaş yavaş bıraktığımız "dereglementation" kelimesinin yerini aldı.

Bu büyük eser yayınlanır yayınlanmaz Başkan Jimmy Carter Alfred Kahn'a havayolu şirketlerinin deregulation işini verdi. Başından beri devlet tekelindeki monopoller olan bu şirketleri, Kahn "vahşi rekabet" dünyasına soktu. Önce ABD'de, ardından da kaçınılmaz bir etkilenmeyle her yerde.

Peki nasıl oldu da sol kökenli olan Alfred Kahn, soldan bir başkanın yanında normalde Reaganizme atfedilen politik-

ekonomik bir hareketi hayata geçirebildi? "Ben soldanım ve en alt tabakadan tüketicilerin yararına hava taşımacılığının düzenini değiştirdim" diye itiraf ediyor Alfred Kahn.

Peki bu deregulation'dan önce bu alandaki durum neydi? Tüm ülkelerde, hükümetler bir monopol ya da ABD'de olduğu gibi birkaç güçlü şirketin oligapolisini dayatmaktaydı. Sömürü koşulları, yollar, ücretler devlet tarafından belirleniyordu, rekabet yasaktı. Bu monopollerden yana gerekçeler son derece mantıklı gözüküyordu ve pek çokları için hâlâ öyle. Herkesin malumu askeri birtakım gerekçelerle stratejik alanda önemli olan bu endüstriyi korumak devletin görevi değil mi? Aynı şekilde iyi sosyal gerekçeler de var: Monopollerine karşılık, şirketler birtakım işlek bağlantıların desteğiyle kârlı olmayan hatlarda da hizmet vermek zorundaydılar. Monopol, vahşi rekabete karşı yolcunun güvenliğini sağlamıyor muydu? Ama herkes tarafından açıkça görülen bu teorik avantajlar, görülmeyen birtakım olumsuzlukları gizlemeye de yarıyorlardı. Rekabetten tamamen yoksun bir ortamda, şirketler personellerine fazla maaş ödemeye meyillilerdi ki bu da yeteneklerinden ziyade konumlarından dolayı ayrıcalıklı bir ücretli kadrosu oluşmasına sebep oluyordu. Yalnız bu kadar da değil; şirketler kaynaklarını kapasitelerinin üstünde ve şişirme malzeme masrafları göstererek talan etmekteydiler. Sonuçta, rekabetten yoksun bir ortamda bilet fiyatlarının yüksekliği hava taşımacılığını bu parayı verebilecek ve neredeyse bomboş uçaklarda yolculuk eden ayrıcalıklı bir elite mahsus kılıyordu.

Fiyatları kırarak uçağı bir toplu taşıma aracı haline getirebilecek tek yol rekabetti. Şirketler karşı çıktı, personel sendikaları karşı çıktı, ama Alfred Kahn, bu düzen değişikliğinin sebebini televizyonda son derece parlak bir şekilde savunarak kamuoyunu ikna etmeyi başardı. Liberalleşmenin bu medyatik boyutu, mesele ister hava taşımacılığında tekeli kırmak ister bir kamu teşebbüsünü özelleştirmek olsun son de-

rece önemli; pazara girmeye niyetli olmayan kartelleri yenmenin tek yolu tüketici gruplarına ya da potansiyel eylemcilere direkt ve ikna edici bir şekilde hitap etmekten geçiyor. Kahn'ın hitap yeteneği olmasaydı, ABD'deki havayollarının düzeninin kırılması Air France'ın özelleştirilmesindeki başarısızlığa uğrayabilirdi.

Havayollarının özelleştirilmesinden bu yana ortaya gerçekten ne çıktı? Pazar karşıtlarının öngördüğü felaketlerin hiçbiri.

Yolcuların güvenliği? Hiçbir zaman bu kadar iyi olmamıştı; rekabet durumunda, diyor Kahn, hiçbir şirket en ufak bir riski göze alamaz. Öte yandan, şirketler arasında rekabet olması devletin güvenlik meselesinden el çekmesini de gerektirmiyor.

İş imkânlarının azalması? 1976'da ABD'de havayolu taşımacılığında 350 000 ücretli işçi çalışıyordu; aralarından bir çoğu işverenleri iflas ettiğinde işini kaybetti; ama çok daha fazlası yeniden iş buldu zira 1994'te, havayolu taşımacılığında 500 000 personel çalışmakta. Demek ki deregulation iş imkânlarını yok etmedi, aksine yeni işler yarattı; aynı yorum, özelleştirilmesinden sonra British Airways için de geçerli. Verilen ücretlerin öncekine göre daha düşük olduğunu Albert Kahn da kabul ediyor; ama neden ve neyin adına havayolu şirketleri personeli diğer sektörlerdeki benzer niteliklere sahip personelden daha fazla ücret almak durumunda olsun ki?

İflaslar? Maceracı genç şirketlerden (People Express) çok daha prestijlilerine kadar (Pan Am, Eastern) pek çoğu iflas etti, doğru, ancak burada devletin ne şirketlerin ne maceracı yatırımcıların ne de kötü işletmecilerin kalıcılığını garantilemek gibi bir yükümlülüğü yok. Rantabl olmayan diğer kalan şirketlere ne oldu? Deregulation ile birlikte Amerikan devleti, bütün havaalanlarının günde en az iki konaklama giderlerini destekleyerek hizmet vermelerini garanti altına aldı; yardımın tutarı özel şirketler arasında yapılan açık artırmalarla

karşılanmış durumda. Demek ki Alfred Kahn'da bile pazarın bir limiti var. Ancak genel çıkarlar adına yapılan desteklemelerden ziyade, Kahn korumacılık zihniyetiyle yola çıkıp bütün sistemi değil, gerçekten ihtiyacı olan doğru yere yardım yapılmasından yana: Böylesi hem daha adil hem daha etkili hem de daha ucuz.

Beklenen sonuç, yani fiyatların düşmesiyle birlikte hava taşımacılığının daha fazla kullanılmaya başlanması, çok geçmeden elde edildi: 1978'den 1994'e, yolcuların sayısı iki kat artarken, fiyatlar yarı yarıya düştü. ABD'de şu anda rekabet halinde en azından iki, genellikle üç şirketin olmadığı hiçbir hat kalmadı. Rekabet artar artmaz fiyatlar düşüyor ve yolcu sayısı çoğalıyor. Rekabet azalır azalmaz –ki 1990'dan beri Boston-New York-Washington hattında durum böyle– tam tersi gerçekleşiyor; ancak artan fiyatlar yeni yatırımcıları çekiyor (Kiwi, Friendship, South-West) onlar da fiyatları yeniden düşürerek yeni müşteri çekiyorlar.

Amerikalı müşteriler hava taşımacılığı pazarında tam ücret ödememe konusunda Avrupalılardan ayrılıyorlar: yolcuların yalnızca %10'u tam bilet parası ödüyor, geri kalanı bir şekilde bir indirimden yararlanmayı beceriyor. Burada acaba Amerikan tüketicisine has kültürel bir özellik mi söz konusu? Başka bir deyişle, kapitalist kültür mü deregulation'u yaratıyor, deregulation mu kapitalist kültürü? Daha yakın bir örnek olan Avrupa'nın deneyimi gösteriyor ki kapitalizm bütün kültürlerde kendi davranış biçimlerini yaratıyor. Bundan en çok yakınanlar da dünün ayrıcalıklıları, zira havaalanları ve araçlar kullanımlarına kapalı; onlar demokratikleşmenin bedelini ödüyorlar. Pazarın aristokratlar için olmadığı kesin, ancak orta sınıf için son derece uygun.

"Soldan biri olarak, ancak pazar aracılığıyla bir toplumun sosyal adalete yaklaşabildiğini kabullenmek zor oldu" diye itiraf ediyor Alfred Kahn.

Hava taşımacılığında *deregulation*'dan ürken Avrupalıla-

ra Alfred Kahn diyor ki: "Try it and you'll love it" (Deneyin, seveceksiniz). Denemek, sevmektir.

Peki neden Avrupalılar bu kadar sağlam bir mantığa karşı koyuyorlar? Açıklama son derece kolay ve klasik: Hava taşımacıları "liberalleşme"ye karşı son derece görünür, medyatik, hatta "yurtseverce" bir direniş düzenleyebilen bir kartel oluşturuyorlar.

Liberalleşmenin potansiyel kazançlıları ise görülemez ve düzensiz bir durumda; örneğin turizm sektöründe, fiyatların düşmesinden faydalanabilecek olan muhtemel yolcular ve yeni şirketler. Deregulation ile ortaya çıkan en alt seviyeden işlerin sayısının daha üst sınıflardan kaybedilecek olanlardan çok daha fazla olacağı konusunda hiç şüphe yok. Ama ne yazık ki tıpkı gelecek nesilleri temsil eden kimsenin bulunmaması gibi, burada daha ortada olmayan şirketleri temsil edecek kimse de yok!

Temsili demokrasinin, Avrupa'daki tüketici birliklerinin bu zayıflığı ekonomik durgunluğumuza katkıda bulunuyor. Bizim kapitalizmimiz kesinlikle daha az "vahşi" gözüküyor, ama ne yazık ki bu hayran olunan uygarlığın bedeli daha az inanç, daha az iş; zaten birtakım haklara sahip olunanlara verilen daha fazla hak oluyor. Bu noktada, pazarın düşmanları – bilinçli ya da bilinçsiz, ama tarafsızca ayrıcalıkların tarafında olanlar oluyor.

Kapitalizm Sağlığa Yararlıdır

Peabody, Boston'un kuzeyinde bir banliyöde, yarının tıbbını kurguluyor, ama Avrupalıların onu seveceğine garanti vermem çok zor. Refah, Amerika'nın tüm kentli kesiminde olduğu gibi, tüketici vatandaşların sosyal hayatı bu derece farklı bir toplum için birer güvenilir işaret şamandırası gibi duran süpermarketlerin ve zincirlerin etrafında düzenlenmiş du-

rumda. Burada, Toy's R Us e K Mart arasında kurulmuş olan HMO Blue ve Harvard Community devreye giriyor: görünüşte diğerlerinden farkı olmayan iki şirket, ancak yaptıkları ticaretin aslı sağlıktan başka bir şey değil.

HMO'ların (Health Maintenance Organizations/ Sağlık Koruma Kurumları) Avrupa'da karşılıkları yok; belki "sağlık şirketi" olarak çevirmek daha doğru olur. Aynı zamanda ne olmadıklarıyla da tanımlamak mümkün: HMO bir dispanser, bir sağlık grubu değil, hastane değil, sigorta şirketi değil. Aynı çatı altında toplanmış bunların hepsi.

HMO Blue ya da Harvard Community'ye giren bir hasta, aynı zamanda bu iki rakip kuruluşun biri tarafından sigortalanıyor. İçeride verilen hizmetin kalitesi ve konfor, bir hastane ya da sağlık kurumundan çok, Amerikan özel şirketlerinden birini andırıyor. Hasta-müşteri burada 24 saat boyunca kontrol altında; eğer HMO üyesiyse vizite başına sembolik bir ücret olan beş dolardan fazla bir şey ödemek durumunda değil. Her tür reçete için de ödenen yine beş dolar. HMO aynı zamanda kendi eczanesinin de sahibi. Civar bölgelerde oturmak şartıyla, herkes kendi isteğiyle bir HMO'ya üye olabilir; bu durumda, yıllık ücret üyenin yaşına göre değişiyor. Ancak genellikle, HMO'nun müşterileri bir şirketin çalışanları oluyor; işverenler HMO'lar ile pazarlık ediyor, onları rekabete sokuyor, servislerinin kalitesini ve fiyatlarını karşılaştırıyorlar. Dolayısıyla HMO'lar tek bir fiyat yerine müşteriye göre değişen yıllık alternatif fiyatlar uyguluyorlar. 1994'te, HMO Blue'ya bir ailenin yıllık üyeliğinin ortalama bedeli 10 000 dolardı. Bir şirketin ve dolayısıyla çalışanlarının üyeliği yalnızca bir yıl için geçerli. Böylelikle her HMO kendi pazar payını arttırmak ya da koruyabilmek için mümkün olan en düşük fiyata, en iyi tedaviyi ve imkânları sunmaya teşvik edilmiş oluyor. ABD'de hiç kimse iyi HMO'ların bunu yapabildiğini inkâr etmiyor; tabi ki kötü çalışan HMO'lar da var.

HMO'ları nasıl değerlendirmeli? Kapitalist mi yoksa sos-

yalist mi? Fransız ve Amerikan liberal tıp sendikaları onları sosyalist olarak değerlendiriyor, zira buralarda çalışan doktorlar maaşlı ve hastanın doktorunu tercih etme özgürlüğü HMO'nun bünyesiyle sınırlı. Ancak sosyalistler ya da İngiliz tipi devlet sağlık kuruluşları yöneticileri HMO'ların kapitalist olduğunu iddia ediyorlar, zira hem kendi kendileriyle hem de diğer tıbbi kuruluşlarla rekabet içindeler ve fiyatlarını belirlemede de özgürler.

HMO'ların amacı kâr etmek değil: pek çoğu kâr amacı gütmeyen vakıflardan oluşuyor. Ancak bu, HMO personelinin sabit ve güvenilir bir iş sahibi olması, iyi bir maaş alması ve Harvard Community ve HMO Blue'da olduğu gibi; yıl sonu primi alması şeklinde işlerin yolunda gitmesinden yana olmalarını engellemiyor. Sonuçta HMO'lar, sosyalist ya da kapitalist değil, her şeyden önce birer şirketler ve bu şekilde değerlendirilmeliler.

Söz konusu olan iyi şirketler mi? Cevap, hastaya, maaşlı doktora, üyeliği ödeyen işverenin düşüncesine ya da genelin yararından yana bakmanıza göre değişiyor.

Hastaların görüşü biliniyor. Müşterilerini tutabilmek için Peabody'nin iki HMO'su sürekli olarak anketler yaptırıyor; her bir tıbbi müdahale sonrasında, hastalardan verilen hizmeti değerlendiren birer form doldurmaları isteniyor. En sık şikâyet edilen konu kendi doktorlarının ya da aile hekimlerini tercih etme özgürlüğünün kaybedilmesi; ancak bu çok da ciddi bir şikâyet değil zira hasta kendi HMO'sunda istediği doktoru/uzmanı seçebilmekte. Öte yandan, ABD'de aile hekimliği uygulaması da yok olmak üzere. HMO hastalarının en memnun oldukları nokta ise tüm uzmanlara ve laboratuarlara aynı yerde ulaşabilmeleri ki bu da tedaviyi hem kolaylaştırıyor hem de hızlandırıyor.

Çalışanların maaşlarını düzenleyen ve bu masrafı personeline dağıtabilen bir işveren için HMO'lar tercih sebebi. Peabody'nin durumundaki gibi, pek çok HMO rekabet içinde ol-

duğundan, işveren karşılaştırma şansına sahip ve en uygun fiyata en iyi hizmeti alacağını garantilemiş oluyor. Çok kaba bir karşılaştırmayla, Harvard Community ve HMO Blue'nun müşterileri üyesi oldukları HMO'nun hesaplarını görebiliyor ve verdikleri ücretlerin nasıl kullanıldığını kontrol edebiliyorlar. Hesaplarda ortaya konan bu şeffaflık bazı işverenlerin, örneğin genç ve sağlıklı bir çalışanı öngörülenden daha ucuza mal olduysa, üyelik ücretinden indirim almalarını sağlayabiliyor. Dünyada başka hiçbir sağlık sistemi ya da sağlık sigortası fiyatların bunca ustalıkla düzenlenmesini sağlayabilecek benzer bir şeffaflık sunmuyor. Peki bu kaliteyi etkiliyor mu? Hayır, zira yıl sonunda üyelik yenilenmeyebilir. Hastaların verilen hizmetin kalitesini ölçecek durumda olmadıkları söylenebilir, objektif kriter yapılamayabilir.

Bu durumda doktorlara danışmak gerekiyor. En istekli olanlar onlar. HMO Blue'da, Harvard Community'de görevli doktorların büyük bir bölümü daha önce serbest çalışmış ve maaşla çalışmayı bir özgürlük olarak görüyor. "Gelirimi arttırabilmek için" diyor HMO'da çalışan bir kardiyolog, "artık konsültasyonu hızlandırmak zorunda değilim; artık yalnızca çok gerekli olan tahlilleri istiyorum, çünkü bilinçli ya da değil, beni bu tahlillerin sayısını arttırmaya iten finansal dürtülerimi kaybettim".

Üstelik, bütün uzmanların aynı HMO'da bulunması çalışanlar arasında kalıcı bir görüş alışverişini de sağlamakta. Ortam sürekli bir seminer havasında, sürekli bir mesleki gelişim içerisinde. Kötü doktorlar HMO'daki uygulamaları cazip bulmamakta ya da çabuk elenmekteler. Kazançlı çıkan hasta: HMO'lar tıbbın en iyisini sunuyorlar.

HMO'ların işin başından itibaren harcamaları sabit bir bütçeyle sınırlama zorunlulukları doktorun özgürlüğünü nereye kadar kısıtlamakta? Kısıtlamanın varlığı inkâr edilemez, ancak ne bütün durumlarda geçerli ne de belirli direktifler altında. Daha çok doktorun kendi içsel birtakım sınırlama-

ları söz konusu. Bu onu kaliteyi düşürmeye itmiyor, ama ancak gerekli olanı yapmakla yetinmeye itiyor, özellikle de ek tahlillerde. ABD'de, her migrenli hastanın özel doktora gittiğinde bir test yaptırma hakkı var; HMO'da yok. HMO'lar hastanede kalış süresini kısıtlamaya uğraşıyorlar; diğer sağlık işletmeleriyle karşılaştırıldığında öncelikle buradan maliyetleri düşürmeye çalışıyorlar. HMO'da normal bir doğum otuz altı saatten fazla hastanede yatmayı gerektirmiyor; ancak, anne eve dönüşte HMO'nun hemşirelerinden birinden yardım alıyor. Genel olarak HMO'lar, hastalanmadan önceye ve hastalık sonrasına büyük önem veriyorlar: Hastaların eğitimi, şişmanlıkla mücadele, sigarayla mücadele, evde bakım gibi konular HMO için yine son derece kârlı yatırımlar. Üyelerinin sağlıklı kalmaları ve evde bakım görmeleri HMO için önemli bir finansal kazanç oluşturuyor: HMO'nun bu mantığı aynı zamanda sabit kaliteyle fiyatlar konusundaki uzmanlıklarının da açıklaması.

HMO'lar için tekrarlanan eleştiri: Riskli hastaları ayırarak müşteri tercihi yapıyorlar. Kötü işlem: Genel olarak, HMO bir bireyi değil bütün aileyi sigortalıyor, ki bu da kaçınılmaz olarak yaşlı kişileri de içeriyor. Üstelik, bazı hükümetler –örneğin Massachusetts gibi– HMO'yu Medicaid ve Medicare gibi kamu sigortaları tarafından sigortalanmış hastaları, yani yaşlı ya da muhtaç durumda olan hastaları kabul etmeye zorluyorlar. Hasta ayırma iddiası bunlar karşısında fazla ayakta duramaz: HMO gerçekten en rasyonel sağlık işletmesi, çünkü rekabet ve sorumluluk prensipleri üzerine kurulmuş durumda.

Bir Sağlık Hizmetleri Pazarı İçin

Sağlık harcamaları için rasyonel bir işletme, sağlığı karneye bağlamak değil, ama olabildiğince doğru bir kalite-fiyat de-

ğerlendirmesi anlamına geliyor. HMO'lar, hasta-müşterinin ve alıcının ödediği para karşılığında olabilecek her tür imkândan ve sigorta ödemesinden yararlandığı bir tür sağlık pazarı yaratıyorlar.

Bu sağlık pazarının yaratılması ve şeffaflığı sağlık harcamalarının yükselmesine izin vermiyor: HMO'ların fiyatları durmadan yükseliyor. Ancak neye göre bu harcamalar düzenlenmeli? Tatil harcamaları ya da araba için, sigara ya da tütün için ayrılan para mı arttırılmalı? Sağlık harcamalarının yükselmesi hasta-müşteri tarafından da hissedilen ve belirlenen şekliyle aynı zamanda konfordaki bir artışa da denk düşmekte. Ne hastanın ne de doktorun anonim bir üçüncü tarafla belirlenen bir bütçede hiçbir söz hakkı olmadığı sosyal güvenlik düzenlerinde –Fransa'da ya da Kanada'da olduğu gibi– sağlık harcamaları hem tıbbi gelişmelerle (yeni teknikler, yeni ilaçlar, yeni kolaylıklar) ki bu son derece meşru, hem de sigorta sisteminin yapısal sorumsuzluğundan dolayı artış göstermekte.

1980'li yılların başında Rand Grubu tarafından ABD'de yapılan bir araştırma, farklı sigorta sistemleriyle korunan pek çok grubu karşılaştırarak bu sorumsuzluğun maliyetini hesapladı. Sonuç –tahmin edilebilen ancak bu sayede net olarak ortaya konan– hasta ve sağlıklı eşit nüfusa sahip bir toplumda, sağlık harcamalarından sorumlu grup sorumsuz olan gruba oranla iki kat daha az harcıyordu. Aynı sonuç için!

Bu sorumsuzluk maliyeti, Illinois'te, Golden Rule adlı bir Amerikan sigorta şirketi tarafından da hesaplanmış. Çalışanlar, yıl sonunda sağlık bütçesinden harcanmamış kısmın maaş olarak geri dağıtılacağını bilerek kendi sosyal güvenlik bütçelerini idare etmişler. Golden Rule 2000 kişi çalıştırıyor, ki bu da risklerin dağılımı ve işletmeden elde edilen gelirin anlamlı olması adına iyi bir rakam. Bu yeni düzenle Golden Rule çalışanları sağlık harcamalarını %30 azaltmışlar.

Buradan mümkün olan en iyi sağlık işletmesinin bünye

içerisinde bir özelleştirme olduğu sonucunu mu çıkarmak gerekiyor? Milton Friedman'ın konumu bu: Ona göre, sağlık harcamalarına en iyi ve olası tek çözüm hasta ile doktor arasındaki ilişkinin üçüncü bir tarafın müdahalesi olmaksızın belirlenmesi. Bu durumda, bir felaket nasıl önlenir? Friedman her vatandaşın işveren ve çalışan ya da devlet ve vatandaş tarafından birlikte finanse edilen bireysel bir sağlık sigortası olduğunu varsayıyor. Ve bu sağlık harcamaları fonunun hasta tarafından özgürce idare edildiğini; sağlığı için harcamadığı miktarın kendisine geri döneceğini ve mesela, çocuklarının eğitimi ya da oturduğu evin iyileştirilmesi için kullanılabileceğini varsayıyor.

Friedman gibi uzlaşmaz bir liberalin bireysel sorumluluğa sarsılmaz bir güven duyduğunu görüyoruz. İnsan doğası üzerine oldukça şüphede bırakan bir optimizm söz konusu, zira bu tür bir fonun yaratılmasının sağlığın daha uçarı birtakım başka harcamalar uğruna harcanabileceği ihtimali var. Friedman tarzı bütün ütopyalar gibi, bunu da gerçekleştirilebilir bir projeden ziyade eleştiride yararlanılabilecek bir gözlük olarak kullanmak gerekiyor. Devletçilik ve kuruluş bünyesinde özelleştirme arasında, HMO pragmatik bir ara çözüm oluşturuyor; gerçek bir ilerlemeye bağlı olarak sağlık harcamalarında görülen artışla kontrolsüz sistemlerdeki sorumsuzluğa bağlı artışlar arasında bir dağılım yapmayı mümkün kılıyor. HMO erdem yaratmıyor, erdeme iten bir durum yaratıyor. Zira, monopol tarzı sosyal güvenlik sistemlerinde sorun aktörlerde, hastalarda ya da doktorlarda değil. Aktörler kendi ahlaklarından dolayı sorumlu ya da sorumsuz değiller, ama onları öyle davranmaya iten dürtülere uyuyorlar.

HMO'lar ne kendi başlarına çözümü oluşturuyorlar ne de yetersiz sosyal güvenlik sistemlerine (ABD'nin durumu) ya da iflas tehlikesindekilere (Fransa'nın durumu) tek alternatifler. Ancak mevcut sistemlere ilaveten ya da mevcut sistemlerin yanında çalışmaya başlamaları, halka-tüketiciye ve aynı

zamanda pratisyenlere yeni imkânlar sunacaktır ve herkese sağlık piyasasıyla ilgili olarak kalite/fiyat ilişkisi hakkında bir ölçüm aracı olabilecektir. Ancak bu tür bir pazarın devlet monopolleri yerine ya da en azından bu monopollerle rekabet içinde yaratılması tıbbi gelişmeleri ve bu gelişmelerin rasyonel işletilmesini aynı anda sağlayabilir. Farklı sosyal güvenlik sistemleri arasında tercih şansımn yaratılması herkesin sağlık hizmetlerine ulaşmasını engellemez, tam tersine, masrafların eşit şekilde dağılmasını sağlar. Devlet bununla varlık sebebini kaybetmez ama, işletme zihniyetini kaybeder –çünkü monopolistiktir– ve bütünlüğün, kalitenin koruyucusu olur.

HMO'lar çözüm değil; Fransız modeli devlet monopolü de çözüm değil; ikisi arasındaki özgürce seçim tıbbi gelişimi, iyi işletmeyi ve eşitliği getirecektir. Bu şekilde işletilen sağlık hizmetleri kapitalist dünyada büyümenin motoru olabilir, halbuki şu anda saçma bir şekilde bir fren gibi algılanıyor. Yalnızca bir şirket gibi işletilmediği sürece bir fren olacaktır.

Amerikalı Hortlak

"Bir hortlak Avrupa'nın kafasını kurcalayıp duruyor," diye yazıyor Marx 1848'de: "Komünizm." Buraya gönderme yaparak, bir hortlağın yeniden Avrupa'nın kafasını kurcaladığını söyleyeceğiz: Amerikalılaşma. Buraya kadar analiz edilen deneyimler ABD'den ilham alıyorlar, ama tam bu ulusun iki yüzyıldan beri, biraz sapma ve gerekli düzenlemelerle Avrupa'da olacakların laboratuarı olduğu ölçüde. Tocqueville'in Amerikan demokrasisini analizinde hissettiği bu öncü rolü ABD'ye bir üstünlük vermiyor ama, Avrupa'daki devletçilik ve bunun üzerine kurulmuş çıkarlar çerçevesinde düşünüldüğünde, çok daha az kontrol altında büyük bir sivil toplum canlılığı ile açıklanabilir. Pazarın ilerlemesi ya da pazara dönüş ne bir Amerikanlaşma şekli hatta ne de bir özelleştirme gibi

görülmemeli, daha çok bir demokratikleşme, başka bir deyişle politikten sivile dönüş, yönetilenden burjuvaya dönüş olarak değerlendirilmeli. Batı'daki bu yeni "medeniyet"in mutlu sonucu, bazı kolektif hizmetleri devletten daha iyi, ama özellikle devletin yerine işletecek bazı ara yapıların ortaya çıkışı olacaktır. Bir totaliterlik sendromu olarak "özelleştirmeler" bireyi yalnız ve devletle karşı karşıya bırakmaktan uzak, birey ve devlet arasında pek çok bağlılık katmanları oluşturuyorlar; her alanda iç güçlerin kötüye kullanmalarına karşı vatandaşları koruyarak demokrasiyi güçlendiriyorlar.

Üçüncü Bölüm

Yeni Liberal Çözümler

Avrupa'daki ender gerçek liberal partilerden biri olan Hollanda Liberal Partisi Başkanı Fritz Bolkestein, "Biz ılımlılığa adanmışız" şeklinde konuşmakta... Bu hoşgörü topraklarına yaraşır şekilde, Hollanda'da politik tartışmalar genel olarak yumuşak bir tonda seyreder. Burada söz konusu olan artık ABD değil, olabilecek en sosyal ve en fazla sosyalleşebilmiş –hatta İsveç'ten bile– bir toplum. Buna rağmen, hastalıklı bir sıradanlığın arkasında, Bolkestein ve partisi 1994'te Avrupa'nın bütününde gördüğümüz bir anlayış sayılabilecek "Koruyucu Devlet"in kökten değişimi önerisinde bulundu. Bolkestein'in bu devrimi sonunda, resmi asgari ücretin %60'ına denk olan, devlet garantisi altındaki minimum bir gelirle yer değiştirmek üzere, bütün sosyal sigorta sisteminin, hastalık ve işsizlik sigortalarının kaldırılması noktasına gelindi. Buna göre herkes, işsizlik sigortası da dahil olmak üzere kendi sigortasından sorumlu olacaktı.

Bolkestein, "Hollandalılar eğitimli ve sorumluluk sahibidirler. Bu yeni kurala da kolaylıkla uyum sağlayacaklardır. Şu anda zaten 400.000 Hollandalı benzer bir sosyal rejim altında yaşıyor; bağımsızlar ve serbest meslek sahibiler... Bu durumda, çoğunluğu azınlığın rejimine taşımak yeterli olacaktır" diyordu.

Ilımlılık? Biz bir Fransız siyasi partisinin, bundan böyle tüm sosyal yardımların asgari ücretin %60'ı kadar garanti altındaki bir tutar ile değiş tokuşunu teklif etmesini zorlukla hayal edebiliyoruz. Eğer bu proje Hollanda'da politik anlamda tek-

lif edilebilmiş ve sosyal demokratlar da dahil olmak üzere, tüm toplum tarafından dikkate alınmışsa Hollandalılar hiç kuşkusuz ahlakî, sosyal ve finansal anlamda uçurumun dibinde gördükleri "Koruyucu Devlet" anlayışında fazla ileri gitmişler demektir.

Koruyucu Devlet Anlayışını Sorgulamak

Bu yeni anlayışa yol açan durum, açıklar üzerine yapılan soyut sebep göstermeler değildi elbette... Hiç kimse hiçbir açık "görmedi"! Ama her Hollandalı WAO (Özürlü İşçiler Kanunu) kısaltması altında tanınmış bir sistem olan "Özürlüler Ödeneği"nden yararlanan birini tanıyor. İşçi ve işverenlerin aidatlarıyla finanse edilen bu sosyal rejim, herhangi bir doktor tarafından "işini yapamayacak durumda" tanısı konulmuş olan herkese, belirli bir zaman sınırlaması olmaksızın aldığı son maaşın %70' ini vermekte. Asil ve cömert bir niyet! Peki handikapı neydi? 1994 senesinde 1.000.000 Hollandalı WAO' dan yararlanmaktaydı. Yani çalışan nüfusun 1/5'i... "İşte" diyeceksiniz bana, "tamamen çürük bir millet". Peki WAO'dan yararlananların şikâyetleri ne? Her şeyden önce stres, psikolojik rahatsızlıklar ve sırt ağrıları en fazla sayılan üç sorun. Her Hollandalı Fas'ta tatil yaparken bağışını aksatmadan alan, gece çalışan veya bahçesini ekmekle uğraşan bir WAO'cu tanıdığına göre kendi kendime, "yaşanmış tecrübe..." diyordum. Nasıl başlangıçta son derece meşru olan bir sosyal rejim, "Koruyucu Devlet"in kendi esas ilkelerini sebep gösterecek şekilde değişebilmişti?

Acaba Hollandalılar özellikle "tembel" olabilirler miydi? Bu konudaki şöhretleri tam tersini vurguluyor. Aktif nüfusun yarısı olan çalışanlar, ki bu oran gelişmiş Avrupa'daki en düşük orandır, çok fazla çalışıyor. Öyle ki, verimlilikleri nüfusun diğer yarısının rahatlıkla yaşamasına izin veriyor. Peki

acaba doktorlar, hastalarının stresleri konusunda, onları "özürlü" sayacak kadar fazla hassas mı davranıyorlardı? Aslında kanun bu noktada onları biraz da mecbur ediyor. Çünkü bir pratisyen hekim, hastası göz diktiği WAO statüsünü kazanana kadar mahkemelerde süründürülebiliyor. Sistem işverenler için de aynı şekilde son derece rahat; düşük verimliliği bir özür sayılabilecek ve anında tazmin edilecek bir işçiden hiçbir vicdan azabı duymaksızın kurtulma imkânı veriyor. "Ortalama" bir WAO'cu, 50 yaşın üzerinde oluyor; çoğunluğu eski devlet memuru. Demek ki kültürden bağımsız olarak davranışları yasalar biçimlendiriyor. Sistem kendi "mantıksallığını" da üretmiş: Fabrikalar, çalışmaya en az yatkın olan işgücünden kurtularak daha verimli hale geliyorlar. Bu durumdaki kişi de gelirinde "kabul edilebilir" oranda bir düşüş yaşıyor ve yerine epey boş zaman kazanıyor.

İşinde çetin ceviz onların yerlerinde kalmayı başararak, kendilerini toplumun tüm geri kalanını geçindirecek kadar "verimli" gösterdikleri nasıl da mükemmel bir ekonomik rejim değil mi? Aslında Hollanda birkaç sınırötesi şirketin desteği ve doğalgaz rezervleri sayesinde böylesine gelişti. Ancak "erdem" ve "kötülük" arasındaki bu uyum, tıpkı "Arıların Hikâyesi"nde olduğu gibi çöküşün eşiğinde, çünkü sistemin insan sayısı verimliliğinden fazlalaştı. WAO'nun çekiciliği iş ahlakını kemiriyor ve özürlülerin sayısı her sene % 10 artıyor. Öte yandan, çalışmakta ısrar eden ücretlilerden yapılan sosyal kesintiler öylesine arttı ki düşük vasıflı personel kaynağı iyice kurudu. Sosyal kesintiler ve işin otomatizasyonu, tüm Avrupa'da olduğu gibi –ancak her yerden fazla Hollanda'da– sürekli bir şekilde, genellikle göçten kaynaklanan ve daha belirgin olan, genç ve düşük vasıflı bir nüfus yarattı. Dışlanmışın görünürlüğü, yani şehirdeki yeni Barbar, yalancı özürlülerin görünürlüğüne eklenince, tüm konuşmalardan daha inandırıcı bir şekilde "Koruyucu Devlet"in doğasını ve sınırlarını sorguluyor ve liberal projenin yolunu açıyor.

Geriye bu teklifin sonuçlarını değerlendirmek kalıyor. Acaba "Koruyucu Devlet"in aşırılıklarından kurtulacağız diye, hiçbir dayanışmanın olmadığı vahşi bir toplum yaratma riskini düşünüyorlar mı?

Hollanda Planlama Bürosu, bilgisayar üzerinde liberal projenin olası sonuçlarını değerlendirdi. Makineden çıkan sonuçlara göre ulusun sosyal bütçesi, Hollandalılar daha düşük bir sağlık hizmeti almaksızın en az %20 ile %30 oranında küçülecekti. Devlet garantisi altındaki gelirle özel sigortaların birleşimi, vatandaşları sadece işlerinde kalmaya ya da geri dönmeye ayrıca sağlık harcamalarını daha dikkatli yapmaya teşvik edecekti. Öte yandan aynı deneme, sosyal kesintilerde yapılacak indirim sonucunda mevcut işsizlik oranını yarıya bölecek yeni iş olanakları oluşacağını ortaya çıkardı. Sosyal bütçedeki bu küçülme, sistemin bireysel davranışlarda oluşturduğu "sorumsuzluğun" bedelinin azalması şeklinde nitelendirilebilir. Bu indirim (%20 ila %30 oranında) ABD'de yapılan ölçümlerle karşılaştırılabilir.

Bolkestein'in liberal devrimi, büyük ihtimalle dile getirildiği sınırlar çerçevesinde gerçekleşmeyecek, ancak projesi, Hollanda'da ve diğer ülkelerde gelecekteki tüm yeni fikirlere ve tartışmalara temel oluşturacak; çünkü "Koruyucu Devlet" çöküyor ve de sol "yeni" hiçbir şey önermiyor.

Sosyal demokrasinin her türlü düşüncenin kaçınılmaz çıkış noktası sayıldığı 1930-1980 yılları arasındaki dönemin aksine, 1980'li yılların başından itibaren sosyal ve ekonomik tartışmaların liberal projelerin çevresinde dönmesi dikkat çekicidir.

"Friedmancı" bazı Amerikalıların aksine, çok daha ılımlı olan Hollandalı liberaller, ne "Devlet"in ne de "Koruyucu Devlet"in düşüşünün reklamını yapmıyorlar; tam tersine dayanışmayı korumak, daimi kılmak ve "son çöküş"ten kurtarmak amacıyla "Devlet"in bu dayanışma içindeki doğal "koruyucu" –yönetici değil– görevinde yeni bazı düzenlemeler yapıl-

masını teklif ediyorlardı. Sabit gelirle özel sigortaların toplamı bağımsız ve sorumlu bir topluma uygun olacak ya da toplumu kendi bağımsızlığı ve sorumluluğu içinde yeniden oluşturacaktı. Dahası, Hollanda Liberal Projesi "çalışma" ile herkesi eski yerine döndürerek dayanışmayı bunun dışında kalanlara da yayacaktı.

Bu tezin tek sınırlayıcı unsuru insan doğası. Hiçbir şey özgürlüğü geri verilmiş insanın onu doğru kullanacağını garanti etmiyor, ancak bu devletin değil kişilerin kendi sorunu.

Devlet Yardımı Çiftçileri Nasıl Yoksullaştırıyor ve Pazar Onları Nasıl Zenginleştirecek?

Kapitalizmin faydaları ve zararları üzerine yapılan fikir tartışmalarında "tarım" ayrı bir yerde görülüyor. Çiftçi, konumu itibariyle pazarın ve rekabetin dışında tutuluyor. Bir milli kültürün savunmasının tarımıyla karıştırıldığı bu ahlaki-siyasi prensibin dışında kalan pek az gelişmiş ulus var. Manzaralarımızın bekçisi, hatıralarımızın tek şahidi olan çiftçi sıradan bir ekonomik unsur olarak kabul edileceğini bilemez. Köylüyü korumak, bakımını üstlenmek ve sübvanse etmek gerekir. Sonuç olarak her bir Japon vergi mükellefi, Tayland'dan veya ABD'den ithal edildiğinde ödenecek bedelin dört katı tutarına denk gelen yerel pirinç üretiminin devam ettirilmesi için her sene 600 $ ödüyor. Aynı şekilde bir İsviçreli, inekler Alp manzaralarını süslesin diye her sene 860 $ harcıyor. AB üyesi ülkelerin her bireyi tarımı desteklemek amacıyla senede 450 $ harcıyor, ki bu miktar birliğin toplam bütçesinin yarısını temsil etmekte. Aynı şekilde her Amerikalı aile de 360 $ civarında katkıda bulunuyor.

Bu önemli miktardaki paralar ne işe yarıyor? Çiftçilere ve besicilere dünya pazarı fiyatının iki mislini garantilemeye, üretim fazlasını stoklamaya, topraklarının bir kısmını nadasa

bırakmaları veya üretimlerini sınırlamaları için kendilerine ödeme yapmaya ya da Rusya ve Mısır gibi ödeme gücü düşük olan ülkelere yapılacak ihracatı sübvanse etmeye yarıyor. Üreticiye söz verilen yüksek fiyatlar, tüketici ve mükellef sıfatlarıyla iki kere ödeme yapan tüketiciye yansıtılıyor. Zincirleme tepki olarak, beslenme bedelinin artması yaşamın fiyatını pahalılaştırıyor ve bu da maaşların üzerine biniyor. Bu durum diğer taraftan Asya'daki rakiplerine karşı koymaya çalışan Avrupalı çiftliklerin kapasitelerini düşürmelerine yol açıyor.

Peki bu sübvansiyon piramidi hiç olmazsa çiftçiyi memnun ediyor mu? Bunu bile yapamıyor!

Refahları 'önemli' yardımlara dayanan çok büyük birkaç bin çiftliğin dışında, Japonya, ABD ve Avrupa'daki çiftçi ve besicilerin büyük çoğunluğu yoksulluk ve umutsuzluk sınırında son derece orta halli bir yaşam sürdürüyor. Demek ki devlet yardımları sahiplerine mutluluk vermek bir yana, yaşamlarını daha da sıradanlaştırıyor. Bir üretici için her sene Washington veya Brüksel'deki bürokratların o sene ne üreteceğine, her seferinde düşüşe yönelik bir düzenlemeyle o sene ne kadar kazanacağına karar vermelerini beklemek ne kadar heyecan verici olabilir ki? Unutmadan bu yanlışlar zincirinin sonucunda Avustralya, Arjantin ve Polonya'nın tanınmamış çiftçileri yoksullaştılar, çünkü bize hiçbir şey satamıyorlardı, ayrıca Avrupa "ucuzluğu" yüzünden Asya'daki, Yakın Doğu' daki pazarlardan ve kendi pazarlarından ayakları kaydırılmıştı.

Bütün bunlar tüketici tarafından pek bilinmiyor. Eğer gerçekten fiyatlar ve onlar hakkındaki bilgiler konusunda bir özgürlük olsaydı, etiketlerin üzerinde ödediğimiz miktarların nelere karşılık geldiğini belirtmek gerekmez miydi? X frank besici veya çiftçi için, y frank Avrupalı memurlar için, z frank cömertliğimizden faydalanan yabancılar için... Tıpkı konservelerin ihtiva ettiği boya maddeleri miktarını özellikle belirtmeleri gibi... Devlet yardımlarının benzer şekilde belirtilme-

si ise herhalde vergi mükellefi tüketicilerin ayaklanması ile sonuçlanırdı. Ama söyleyin, herhalde Arjantin buğdayı, Brezilya sığırı, Çin mısırı yiyip köylerimizi yaban böğürtlenlerine ve koruluklara terk etmeyeceğiz değil mi?

Bu söylem, çiftçilerin pasif, pazarın ve rekabetin meydan okumalarına tepki veremeyen ayrı bir insan türü oluşturduklarını varsayıyor. Fransa'da, bir kuşağın boşluğu sayesinde baklagiller, süt ve ette verimliliklerini dört katına çıkarmış bir nüfusun garip durumu! Eğer pazarla karşı karşıya kalabilseydi, bana göre hiçbir sosyal grup, Avrupa çiftçisi kadar sözde 'muhafazakâr' ve 'bağımsız'çiftçilik üzerine söylenmiş bütün basmakalıp sözlerin tersini savunarak, üretime dayalı bir devrimi gerçekleştirme kapasitesine sahip olamazdı. Aralık 1993'te tarımın GATT'a katılmasından itibaren, bu karşılaşma zaten kaçınılmaz bir şekilde, kısa zamanda gerçekleşecektir. Kuşkusuz tüm bu himaye ve yardımlar yüzyılın sonunu bulacak bir geçiş süreci boyunca tutulacaktır. Bu ara, Avrupalı çiftçilere girişimci olma fırsatı verecektir. Bu, gözlerimizin önündeki Yeni Zelanda örneğinin de gösterdiği gibi hiçbir şekilde maceracı bir yaklaşım değildir.

Yeni Zelandalılar Zincirlerini Nasıl Kırdılar?

Palmerston North ve Hamilton' un ortasındaki sade bir taş anıt bize, 1840'ta burada Yeni Zelanda'nın sömürgeleşmeye başladığını anımsatıyor. Maori dilinde "Piki Kotuku" diye geçen Stewart Dağı'nın tepesinde bakışlarınız binlerce hektarla kucaklaşır.

Burada İngiliz sömürgecileri bir Maori kabilesinden birkaç battaniye karşılığında çıplak gözle görülebilecek tüm toprakları satın aldılar. Bugün ayrık otlarının hiçbir zaman yetişmediği bu koyu yeşil ova ve tepelerde binlerce koyun, sığır, boğa, geyik ve keçi otluyor. Yeni Zelanda'nın kuzey adasında-

ki ortalama bir çiftlik 1.500 hektarı kaplıyor ve giderlerini 2.000 koyun ile dengeliyor. İklim ve geniş topraklar, Yeni Zelandalı bir sığırın veya koyunun Fransa, ABD ve Japonya'ya vardıktan sonra, ulaşım masrafları da dahil olmak üzere, tüketildiği ülkedeki etten iki kere daha ucuza gelmesini açıklayabilir mi? Eski iktisatçıların pek sevdikleri "doğal avantaj" yeterli bir açıklama olamaz. Yeni Zelanda'nın başarısının anahtarı cömert doğa değil, gelişmiş dünyadaki tek örnek olan ülkedeki politik uygulamalardır. Yani ziraat ve hayvancılık fiyatlarının toptan liberalizasyonu...

1984'e kadar, Yeni Zelandalı çiftçi tıpkı bugünkü Avrupalı meslektaşı gibi aynı bürokratik korse içinde tutuluyordu: Kalitesi ne olursa olsun hayvan başına garanti edilmiş fiyatlar, fiyatların değişimine göre tazminat fonları, kotalar sübvansiyonlar vs... Savaş sonrası hükümetleri –İngiliz emekçiliği, endüstriyel otarsi, ekonomik planlama gibi- zamanın ideolojileriyle beslenerek bugün Avrupalı politikacıların bizimkileri yönettikleri gibi çiftçileri yönlendiriyorlardı. Bu sübvansiyonların amacı, köylüye yardım etmekten ziyade, emekçi hükümetlerin en büyük destekçileri olan işçi sendikalarına arka çıkmaktı. Bunlar mezbahaları, soğuk hava depolarını ve deniz taşımacılığını yönetiyorlardı. Çiftlik hayvanlarının sayısı arttıkça çiftçilerin daha fazla işi oluyor ve et daha az ihraç ediliyordu. Ta ki düşüşe dek... Kaçınılmaz olarak: mahvolmakta olan bir devlet, satılamayan ürünler... Avrupa tarım politikasını zaman içinde tekrar gözden geçirmeye zorlayan unsurlar.

1984'te Reaganizm ve Thatcherizmdan etkilenen, ancak finansal gerekliliklerle de sıkıştırılan Robert Muldoon'ın yönetimindeki muhafazakâr hükümet, Yeni Zelanda tarımını aniden sosyal demokrasiden ultra liberalizme geçirdi. Devamında da emekçi halefi David Lange, partizan ideolojilerin üstünde, dönemin ortamının bu durumu politikaya nasıl taşıyacağını göstererek liberalizasyonu izledi.

Yeni Zelandalı çiftçi ve besiciler, kamu yardımlarından

muaftutularak çöküş tarafından yok mu edildiler? 80.000 girişimcinin yaklaşık %1'i topraklarını terk etmek zorunda kaldı. Bunların çoğunu da yeni ve fazla borçlandırılanlar oluşturuyordu.

Eski ve yeni fiyat rejimlerini tanıyan bir hayvan yetiştiricisi olarak Bruce Beard, "Devlet yardımlarının kalktığı günden itibaren hayatımız gerçek anlamda ilginç olmaya başladı" diyordu. Şaşırtıcı bir rahatlıkla Yeni Zelandalı girişimciler başkent Wellington'a bakmayı kestiler ve bakışlarını büyük alana, dünya pazarına çevirdiler. Kuşkusuz bu girişimciler İngiliz veya İskoçtu. Büyük alanı biliyorlardı, çünkü oradan geliyorlardı. Ama ne cömert doğa ne de İngiliz kültürü tek başına bir tür evrensel kanun sayılabilecek "homo economicus"'u açıklamaya yetmezdi. Nereli olursa olsun, pazarın ihtiyaçlarına cevap vermeyi bilen insan...

Yeni Zelanda köylerindeki rehberim Bruce Beard'a geri dönelim. Üç kuşaktır ailesi, 3.000 hektar üzerinde koyundan başka hiçbir sürü beslememişti. İşletmenin tekniği 50 sene içinde pek az değişmişti: İyi donanımlı birkaç köpeğin yardımıyla sürülerin yer değiştirmesi, hayvanları şişmanlatmak için tamamlayıcı ek gıdalar, son zamanlarda uçaklar tarafından atılan gübreler, toplu kesimler ve dondurulmuş etin İngiltere'ye ihracı... Hepsi de devlet garantisi altındaki fiyatlar karşılığına... Peki Bruce Beard Avrupa pazarı kapanıp dünyanın dört bir tarafındaki tüketiciler Yeni Zelanda koyununu fazla yağlı, dondurulmuş eti pek tatsız bulmaya başladıklarında ne yaptı da devlet yardımları yok oldu? Eğer Avrupalı olsaydı Brüksel'e gider ve vergi mükelleflerinin stokajı finanse ettiklerini, bu yüzden koyunlarının değerini düşürdüklerini öğrenirdi. Bruce Beard bunu yapmadı. Kaliforniya'ya süpermarketleri incelemeye gitti ve Amerikalı tüketiciye ne satabileceğini sorguladı. Sonra bu araştırmasını Kore, Japonya ve İran Körfezi'nde tekrarladı. Kafasında yeni fikirlerle geri döndü ve bunları hemen uygulamaya koydu. Hiçbir ekonomik aktivite tarım kadar esnek olamaz.

Palmerston North'daki çiftliğinde Bruce Beard koyundan Amerikan hamburgeri için tercih edilen et türü olan boğaya geçti. Diğer besicilerle birlik olarak, altı hafta süreyle taze kalmasını sağlayan yeni bir metotla eti kesip soğutan bir kooperatif kurdu. Üç hafta gemi yolculuğu için, bir o kadar da satışa çıkarılması için...

Bruce Beard Kaliforniya süpermarketlerinde fiyat ve kalite sayesinde açılan bu Yeni Zelandalı deliğin geçici olduğunu inkâr etmiyor. Kendi yönetimleri tarafından desteklenmiş Amerikalı üreticilerin yeni birtakım korumaları devreye sokarak er geç tepki vereceklerini biliyor. Demek ki Bruce Beard bir sonraki adımı düşünüyor: Elbette Asya'ya yönelik olacak. Tayvanlılar, Koreliler, Japonlar, Hong Konglular ete dönmek için geleneksel rejimlerini terk ediyorlar. Yine de ince dilim tutkularını ve özel damak zevklerini tatmin etmek gerekecektir. Gelecekte Seul veya Osaka valilerinin "Yeni Zelanda yapımı" *shabu-shabu* satın almaları olasıdır.

Bu arada Avrupalı çiftlikler ne yapıyorlar? Fiyat kırıyorlar. Avrupa Birliği'nin eşit olmayan silahlar kullanarak, kendi ihracatını destekleyerek, dahil olmaya çalışmaları için Yeni Zelandalıların yeni bir pazar açmaları yeterli. Bu konuda Avrupalı vergi mükelleflerine danışılmıyor ancak onlar Rusya bizim buğdayımızı, Yakın Doğu bizim koyunlarımızı tüketsin diye çok pahalı bir bedel ödüyorlar. Düşük maaşlı Asya ülkelerinden gelen elektronik ürünlerin ya da tekstil ürünlerinin "ucuzluğunu" ihbar etmekte pek tez davranan AB'nin siyasi otoriteleri, aynı şekilde davranarak tarım ürünlerimizi zararına satıyorlar.

Bu hikâyeden çıkarılacak sonuç ne? Herkes biliyor ve özel durumlarda tekrarlıyor ki tarım korumacılığı bir uçurumdur. Ancak pek azı, GATT anlaşmalarının onaylanmasından sonra bile serbest pazarın sürekli, yaşayabilir bir alternatif olabileceğini kavrıyor. Yeni Zelanda bunun tam tersini öğretiyor. Kuşkusuz bu ülke Avrupa'da değil, ama Yeni Zelandalılar Av-

rupalı... Bu yüzyılın ortalarına kadar ataları sömürgeci, maceracı ve tüccardılar. Daha sonra sosyalizm onları pasif kuklalara çevirdi.

Sonunda liberalizm onlara öncü ruhunu tekrar aşıladı; düzenbazlığına rağmen uluslararası rekabetin içinde ayakta kalmayı başardılar. O zamandan itibaren bir Fransız, Alman, Belçikalı tarım işletmecisinin, Avrupalı politikacılar yerine pazarın işaretlerine karşı tepki vermekte Yeni Zelandalı kuzeninden daha az becerikli olduğunu nasıl kabul ederiz? Sübvansiyonların kaldırılmasından sonra Avrupalıların hepsi 1.000 hektar üzerinde boğalar veya koyunlar yetiştiremeyecek; ancak her çiftlik yaşadığı bölgeye göre kendi avantajını değerlendirebilecek.

Dünya pazarındaki tüketim alışkanlıklarının evrimi, sınıflandırılması, Asya'da yeni ve ödeme gücü olan kalelerin açılması, Avrupalı işletmecilere –ve tabii ki göreceli olarak çocuklarına– bağımlılık dünyasından işletme dünyasına geçme şansı verdi.

Bazıları Brüksel'in yasaklamalarına rağmen, büyük bir cesaret örneği göstererek zaten başlamışlardı.

Kapitalizmin kahramanlara ihtiyacı yoktur, "neden" yeterlidir.

Manzaraları neredeyse unutuyordum. Pazarın güçlerine "teslim edilmiş" bir Avrupa tarımı ile manzaralarımız acaba ne hale geleceklerdi? Bakımsız barbar topraklar, kırsal uyum içinde, sakin tepeciklerde Avrupa korumacılığı altında saltanat süren koruluklarımızı ve şirin köylerimizi talan etmeyecekler miydi? "Çevrecilik" adı altında korumacılığın savunulması için sıkı bir ikiyüzlülük... Avrupalı çiftçi, dünyada en fazla kimyasal madde kullanan, yerle bir eden, kirleten, erozyona sebep olan çiftçi, çünkü sübvansiyonlar ona cesaret veriyor. Öte yandan, Yeni Zelanda'da, on seneden sonra serbest ekonominin "sert" kurallarına geçince ne oldu? Bruce Beard en iyi kalite yabani ot öldürücülerini ve gübreleri kullanma-

maya başladı, çünkü her şeyden önce sübvanse edilmemiş fiyatlar bazında yapılan ufak bir ekonomik hesap, onun kimyasal katkı maddeleri kullanmadan üretim yapması gerektiğini ortaya çıkarıyordu. Hayvancılığa elverişli olmayan geniş topraklarında Bruce Beard, fiyatların garanti altına alınması durduğundan beri, sadece ekonomik bir mantıkla ağaçlar dikti. Bütün Yeni Zelanda'da, yeniden ağaçlanma ve doğal yatırımın yeniden kazanılması pazara geri dönüşün en çabuk ortaya çıkan sonuçları oldu. Tüm aklı başında çevreciler serbest tarımı desteklemeliydi. Bruce Beard büyük ihtimalle kendi ormanının odunlarını satacak kadar yaşamayacak ama çocukları bundan yararlanacak. Böylece Yeni Zelandalı çiftçi, "sübvansiyonizmin" kendisinden esirgediği ve kapitalizmin geri verdiği "zaman" ve "miras" kavramlarını yeniden keşfetti. Bundan sosyal sigorta sistemimizi Amerikanlaştırmak ya da eğitim-öğretimimizi Almanlaştırmak gerekirmiş gibi, Avrupa tarımını Yeni Zelandalılaştırmak sonucunu çıkarmazdım. Yeni Zelanda'nın bizim olmayan bir tarihi var. Ama bu durumda, Avrupalı işletmeciler için yok olup gitmekten veya boyunduruk altında kalmaktan daha iyi bir alınyazısı olduğu umudu verecek bazı nedenler buluyorum. Köylüleri ve kamuoyunu yönlendiren çıkar çevrelerinin açtığı "yalan" perdesini yırtmak şartıyla...

İşte serbest ekonomist Jacques Rueff'in 1939 yılında "19. Yüzyılda İngiliz Tarımı"nın korumacılığı hakkında yazdığı ve bugün tek bir kelime bile değiştirilmeden yayınlanabilecek sözleri:

"Tarım onu korumaya adanmış bir rejim yüzünden ölüyordu. İşbirliğine büyük fedakârlıklar dayatan ama özellikle de tarım işçisini, çiftçileri ve başlıca arazi sahiplerini mahveden bir rejimdi bu... Yani kendi yarattıkları, en ateşli yandaş ve aktif savunucuları oldukları 'koruma' sistemiydi. Bugün, demokratik geçinen bütün ülkelerde yürürlükteki rejim, arttıracağını iddia ederek yararı azaltma eğilimindedir. Her yerde

bu rejim, savunucularının kamu yararı perdesiyle kapattıkları, kişisel ya da grup halinde örgütlenmiş çıkar çevrelerinin baskısıyla kurulmuştur. Yalan, belirsiz düşüncenin edepli görüntüsü altında her yerdedir."

Rueff sözlerini şöyle bitiriyor: "Dünyada her yerde açlığın ölçütü en çok pasta üretenler tarafından belirlenmiştir."

Sınırlı Bir Durum: Uyuşturucu Serbest Bırakılabilir mi?

Avrupa ve Amerika'daki suçluların yarısı uyuşturucu ile ilgili suçlardan hapisteler: Uyuşturucu kapitalist toplumlarda şiddetin en büyük nedeni olarak görünüyor. Kapitalizmin bazı sağcı karşıtları uyuşturucudaki bu sıçramayı toplumsal düzeni bozduğu için kapitalizmin sonuçlarına bağlıyorlar. Solda ise Michel Foucault'nun önderliğinde sosyologlar, zehir müptelalarını tıpkı deliler gibi ortamın onları çarptıracağı şiddete dayanıklı asiler olarak görüyorlar. "Yıkıcı" kapitalizmin olağanüstü olgusu "uyuşturucu"nun aynı analizi çevresinde ideolojilerin şaşırtıcı fikir birliği! Uyuşturucu isteğini ve bunun sonucu olarak şiddeti azaltacak "dayanışma içindeki" bir topluma dönüş ya da bu konuda ileriye dönük planlar konusunda birbirlerine tavsiyelerde bulunuyorlar.

Kapitalist toplumların içindeki bu şiddetin eskiye nazaran daha fazla uyuşturucu ile bağlantılı olduğu bir gerçektir. Ama bu acaba gerçekten kapitalizmin mi yoksa onun yetersizliğinin mi hatası? Piyasa ekonomisinin gerçek inananları uyuşturucunun yasaklanmasını suçluyorlar, yani ortada var olan şiddeti uyuşturucunun piyasadan çekilmesine bağlıyorlar. Şiddete sebep olan uyuşturucu değil, onun yasaklanması... Burada liberal mantığın en uç noktasına ulaşıyoruz, tehlikeli ancak analizin cesaretini kırmaması gereken bir sınır...

1974: Richard Nixon uyuşturucuya karşı şimdiki savaşın ilk muharebesini başlatıyor. Tek bir adamı, Milton Friedman

buna karşı çıkıyor. Uyuşturucuya karşı bu savaşı, 1920'lerde alkole karşı başlatılan ve bozgunla sonuçlanan yasaklamayla karşılaştırıyorve derhal tüm uyuşturucu maddelerin yasallaştırılması gerektiğini bildiriyor. Bu iddia dünyadaki tüm yasaklama karşıtı gruplar tarafından tekrar ele alınıyor ve genişletiliyor. Uyuşturucuya karşı Amerika savaşının "bedel ve kazançları" üzerine ufak bir ekonomik analizle başlıyor. Bedeller tarafında, direkt olarak etkilenen 12 milyar doları, savaşanların üzerine yıkmak gerekiyor. Ancak dolaylı bedellerin bunlardan çok daha fazla olduğu ortaya çıkıyor. Örneğin uyuşturucunun yasaklanması suçluları saklıyor, tıpkı daha önceden alkolün yasaklanması durumunda olduğu gibi. ABD'de yılda 10.000 cinayetin uyuşturucu ticareti ile ilgili işlendiği sanılıyor, çünkü satıcılar birbirlerini öldürüyorlar. Fransa'da hükümetler bu tür istatistikleri ortaya dökmek istemiyorlar, yine de uyuşturucuya karşı verilen mücadele ve sonuçları arasındaki ilişkiyi ölçmek mümkün değil mi? Uyuşturucu fiyatlarını arttırdığınızda yasak satıcılara hatırı sayılır kâr marjları sağlamak, aynı zamanda genç suçlular için yüksek kazançlı yeni bir meslek yaratmak mümkün. Uyuşturucuya karşı savaş uyuşturucunun kendisinin değil, yasakçılarının kenar mahallelerin şiddet, hastalık ve işsizlikle tahrip olmasının sebebi olduğunu ortaya koyuyor. Aynı zamanda, uyuşturucu değil ama uyuşturucu fiyatlarının yükselmesi ve yasağın doğurduğu "risk primi" mafya ve benzeri kartellerin gelişmesini sağlıyor.

Yasakçıların "klasik" uyuşturucunun yasallaştırılmasının daha fazla tüketime yol açacağı ve buna istinaden tedavisi imkânsız müptelalar yaratacağı söylemine nasıl cevap vermeli? Ortaya koyabileceğimiz ender örneklere göre –söz gelimi Hollanda'da ve 1970'li yıllarda Oregon ve Alaska'da marihuananın gördüğü tolerans– tüketimin artmasına sebep olmadı. Bu parça parça örnekler ne gösterirse göstersin, müptelaların yasal bir rejimde yasağa oranla biraz daha arttıklarını kabul et-

memiz gerekir. Ama kesinlikle en parlak yıllarını hapishanelerde geçirmekten daha iyi davranış görecekler, daha iyi tedavi edilecekler ve daha fazla saygı görecekler. Yasallaştırma taraftarları bunun yasağın alt türevleri gibi görünen ve AIDS veya sahte uyuşturucunun sebep olduğu bağımlılıktan daha ciddi başka hastalıkları azaltacağını ekliyorlar. Sonuçta uyuşturucuya karşı savaş için ayrılan bütçe, toplum için daha yararlı işlerde, söz gelimi polisin ve adaletin haşhaş içicilerindense gerçek suçluların peşine düşmesinde kullanılabilir. Yasakçı nedenlerin desteğiyle "yerine koyma" sonucu üzerinde ilerliyorlar. Geçmişteki bütün yasakçı deneyler bu sonucu ışığa çıkartıyor. 1732'de İngilizler "cin"i yasakladıklarında İngiliz işçiler biraya döndüler.

1840'lara doğru İrlandalılar peder Theobald Matthew'ın kışkırtmasıyla alkolü bıraktılar ve eterin üzerine atladılar. Dönemin bir söylemi inananların nefeslerine göre ayırt edilmesini istiyordu: Eğer Protestan'sa bira kokuyordur, Katolik'se eter...

Öteyandan, bir bağımlının, uyuşturucudan menedilir edilmez onurlu ve üretken bir vatandaşa dönüşmesini beklemek de saflık olur. Uyuşturucuya alışmadan önce bir suçlu idiyse vazgeçtikten sonra da büyük ihtimalle öyle olacaktır. Sanki gerçek bir düşmanmışçasına uyuşturucuya karşı savaşı kızıştırmak uğruna bunun sonuçta sadece bir ot olduğunu unutuyorlar. Önce ve sonra, onunla veya onsuz zaten var olan insani güdüleri uyarmaktan başka bir şey olmadığını göz ardı ediyorlar. Bir uyuşturucu maddenin azalması, yok olduğunun görülmesi uyuşturucu alma isteğini yok etmiyor. ABD'deki veya Avrupa'daki uyuşturucu ile mücadelenin eroin, kokain veya alkol tüketimini kolaylaştırdığı sonucunu çıkaramayız. Bu durumda bu ikamenin orijinalinden daha tehlikeli olup olmadığını kendimize sormak gerekiyor.

Ekonomik mantık, bu tartışmada su götürmez bir gerçek olarak karşımıza çıkıyor. Ama ekonomi inancı getirmeye yetiyor mu?

"Ekonomik gerekçelerimiz mükemmel olmasalar da uyuşturucuya karşı savaş her şekilde kabul edilemez bir durum çünkü demokrasinin yasal temellerini sarsıyor" diyor yasak karşıtları. Sonuçta nasıl "kurbanı" bile olmayan ya da suçlusu ve kurbanı aynı kişi olan bir hareketi "suç" olarak sayıyorlar? Devlet nasıl bir prensip adına kendisi dışındaki çevreye hiçbir zarar vermeyen bir insanı cezalandırabiliyor? Ve devlet nasıl bir insan için neyin iyi, neyin kötü olduğuna karar verebiliyor? Tüketimin suç sayılması, totaliter toplumlardaki düşünce suçuna benzetiliyor ve liberal hukuk felsefesine hiç uymuyor. Eğer uyuşturucu almış kişi, bir suç işlerse onu bu suç yüzünden cezaya çarptırmalı, yoksa uyuşturucu aldığı için değil...

Hukuktaki bu yozlaşma, kaçınılmaz olarak polis teşkilatı ve adalet sisteminde de yozlaşmaya sebep oluyor. Kurban veya adaletlerini takdir edecek bir diğer üçüncü kişi olmadığına göre, adaleti temsil edenlerin ve polisin kaçakçılarla yaptıkları garip diyalogdan zarar görmeden çıkabilmeleri için evliya olmaları gerekir. Çok iyi biliniyor ki dünyanın hiçbir yerinde durum böyle değil.

Yasallaştırma pratikte nasıl uygulanabilir? Yasa yapıcı mantığı yıkabilme eksikliklerinden, yasakçılar uyuşturucuyu serbest pazara çıkarmamn somut imkânsızlığı üzerine oynuyorlar: Ne tür uyuşturucu satardınız? Kim satacak? Hangi fiyata, ne yoğunlukta?

Çocuklara da mı? Dayanağı olan sorular ancak formülasyonları şimdiki durumun mükemmel olduğunu varsaymamızı gerektiriyor; oysa ki şu anda gençler "yasağın" ilk kurbanları olarak karşımıza çıkıyor. Bu durumda yasallaştırmanın mükemmel bir çözüm değil ancak yasaktan daha iyi bir uygulama olduğunu ispatlamak gerekiyor.

Milton Friedman tütün ve alkol için uygulananın benzeri bir yasal rejim öneriyor. ABD'de yasalar eyaletlere göre, özel işletmelere reklam ve satış konusunda uygulanan bazen daha

katı bazen daha serbest birtakım yaptırımlar çerçevesinde değişiyor.

Fransa'da Francis Caballero uyuşturucunun, tıpkı sömürge Çinhindi ve Fas'ta olduğu gibi bir devlet monopolü altında satılmasını önerdi. Demek ki Fransız örnekler de mevcut.

Uyuşturucunun piyasaya çıkmasının hemen bir etkisi olacak: Fiyatlar yüze bölünecek! Bu aşağı yukarı kaçak akan uyuşturucu ile eczanede resmi olarak satılan morfin arasındaki fark. Bunun sonucunda uyuşturucu karaborsası mafya için parasal çekiciliğinin büyük bir kısmını kaybetmiş olacak ve zaten düşüşte olan Medellin karteli çökecek. Peki organize suç ortadan kaybolacak mı? Büyük ihtimalle suçlular kendilerini başka alanlara çevirecekler: Yasallaşma suçluları masum yapmayacak, aynı şekilde uyuşturucu alındığında ortaya çıkan kuralları ihlal etme isteği de yok olmayacak. Yasallaştırma bir mucize yaratmayacak ama uyuşturucuya karşı savaştan daha az kurbana sebep olacak: Yasallaştırma, sonuçta, yasaklamadan daha az "kötü" olacak...

Peki ya çocuklar? Birçok aktivite her şekilde çocuklara yasaklanıyor. Bu tür yasaklamaları gözetlemek polisin işi olacak. Ve anne babalar yasak imparatorluğunda devlete terk ettikleri otoriteyi tekrar ele almak durumunda kalacaklar.

Tartışma bu aşamaya geldiğinde nasıl iki katı sarsılmayalım? Çünkü öncelikle yasalcıların söylemleri karşı çıkılmaz görünüyor. Sonra devletlerin her tür mantığa aykırı bir politika izledikleri açıkça belli oluyor. Bürokrasi bir ülkeyi bile bile sonuçsuz bir savaşa atacak kadar sapkın olabilir mi?

Milton Friedman, genel bürokratik durumlar için geçerli değişik bir analiz sunuyor. Devletin bürokrasisi kendi kendine bir düşman yaratıp buna karşı savaşıyor, çünkü burada çıkarı var; ahlaksal meşrulaştırma örtüsü altında, maddi bir çıkar... Savaş başarısızlığa doğru mu sürükleniyor? Devlet bunun olanaksızlıktan kaynaklandığını ilan edip bütçesini arttıracak. Modern devletlerin tüm tarihi bu yoldan geçmiştir:

Adalet ya da eşitlik adına sosyal programların yaratılması, müdahalelerin kesintisiz artması, kamuoyunun da düşüncesini alarak meşrulaştırma mantığı...

Yasak karşıtlarının açıklamaları inandırıcı ve kesin değil mi? Başarısızlık nerede? Tek bir yerde: Pazar destekçileri yine her zamanki gibi balık avlıyorlar ama bu sefer umutla... Mantıklı bir sebeplendirme, rasyonel olmayan bir savaşla sonuçlanamaz.

Yasakçıların iddialarını çürütebiliriz ancak uyuşturucunun kesinlikle yasallaştırılması gerektiğinden daha iyi bir sonuç çıkaramayız. Uyuşturucu yasağının şiddeti arttırdığını ispatlayamayız, ama tersinin de gerçek olduğunu belirtemeyiz zira uyuşturucunun serbestçe satıldığı hiçbir ülke yok. Uyuşturucu daima ya yasak ya da toplumsal bir kontrol altında tüketim alışkanlıkları sınırlanmış. Yine de kesin serbestliktense görece toleransların gösterildiği bazı bölgeselleşmiş deneyimler var:

İspanya'da, İtalya'da, İsviçre'de, Hollanda'da. Bundan nasıl bir sonuç çıkarılabilir?

Esrar tüketiminin yasallaştırılması anlaşıldığı üzere tüketim miktarını arttırmıyor; fiyatları kesinlikle düşürüyor ve bağımlının da polisin de şiddet kullanımını azaltıyor. Ama kültürel kriterlere göre esrar, eroinden daha hafif, tütüne yakın bir uyuşturucu. Esrara karşı gösterilen tolerans, böylece savaşı ağır uyuşturuculara döndürüyor.

Görülen tek deneyim eroinin bilinen müptelalara bedava dağıtıldığı Liverpool; şehir tarafından beslenen müptelaların genellikle bir işi var, çok azı AIDS hastası ve az suç işliyorlar. Bu durumda, yasak yok, ama pazar da yok. Çok net sonuçlar çıkarmak da mümkün değil, zira Liverpool'daki bu nüfus daha çok beyaz, orta sınıftan ve Paris ya da New York'taki keşlerden çok kendileri afyon alan İngiliz doktorlara benziyorlar.

Yasak karşıtları ile pazar yanlılarını sırt sırta verdirerek bitirmeyeceğim. Yasak başarısızlığını ortaya koydu, pazar

yanlıları ise hâlâ iddialarını kanıtlamak durumundalar. Kısacası, eğer gerçekten uyuşturucuya bağlı şiddet azaltılmak isteniyorsa, devletin verecek hiçbir cevabı yok, oysa pazar yanlıları birtakım önerilerde bulunuyorlar: Tolerans tanınan birtakım alanlar açmak ve sonuçlarını değerlendirmek, her durumda yasaklamadan daha kötü olamaz. Bu az zarar bu deneylere girişmiş bütün Avrupa şehirlerinde gözlenmiş: Cenevre, Zürih, Torino, Barselona, Amsterdam. Bu tolerans takımadalarının ticari zihniyetin beşiğinde yer almaları acaba tamamen tesadüf mü? Şiddeti azaltmanın burjuva –yani baskıcı olmayan– yollarının arandığı burjuva şehirler bunlar. Tabii tamamen yok etmeyi düşünmeden.

Demek ki liberal yaklaşımın üstün olduğu sonucunu çıkartabiliriz, ama uyuşturucu bağımlılığı ve ona bağlı olan şiddete karşı "liberal çözüm" lafını kullanmadan, zira uyuşturucu isteği, başkaldırı isteği gibi, insanın doğasında vardır. Liberaller insan doğasını değiştirmeyi önermiyorlar, yalnızca mükemmellik iddiası olmaksızın, çevre şartlarıyla oynamaktan bahsediyorlar. Bu tartışmada, diğer tüm tartışmalarda olduğu gibi, hiçbir gerçeklik iddiası olmaksızın, gerekçelerinin adilce değerlendirilmesini istiyorlar. Pazarın her şeye çözüm olamayacağını ve belli bir sınırın üzerinde kapitalizmin geçerliliğini yitirdiğini biliyorlar.

Dördüncü Bölüm

Tam İstihdam Medeniyeti

İşsizlik kapitalizmin krizde olduğunun göstergesidir. Bu krizin dünya çapında olması da işsizlik oranının homojenliğinden okunabiliyor: Avrupa'da ortalama % 11. Ama ortalama bir oranın hesabı genel bir kriz olduğuna inandıran kendi başına optik bir hata değil mi?

Avrupa işsizlik haritasına bir bakalım. Ortada Baden Würtemberg: İşsizlik oranı % 3, daha altına düşülemeyecek oran. Kapitalizm Baden Würtemberg hariç her yerde krizde olabilir mi? Kafa karıştıran başka bir gösterge: 1994'te, Almanya'daki % 5 oranına karşılık, 25 yaşından küçük Fransızların dörtte biri işsizdi. Demek ki işsizlik ekonomik sistem ya da büyüme oranından çok yerel kültürle ilişkili. Peki Almanlar ne yapıyor?

Alman Usulü Çıraklık

"Baden Würtemberg'deki tam istihdam mucizesi tek değil ve adı da işyerinde çıraklık" diye açıklıyor Andreas Stihl.

Waiblingen'de, Stuttgart'ın yeşil kenar mahallelerinden birinde, ahşap soyma ve kesmede dünya lideri Stihl, üç bin kişi çalıştırıyor. Çalışanlar genellikle bir kuşaktan diğerine devam ediyor.

Fransa'da, "çırak" terimi değer kaybetmiş durumda, arkaik bir ekonomiye, bir el işçiliğinin sömürüsüne gönderme yapmakta; bir inşaatta ya da pastanede çırak olmak hâlâ geçerli, ancak gelişmiş endüstriyel bir ekonomide, hâlâ bir anlamı var mı?

Almanya'da, çıraklık genel norm: Ergenlik çağındakilerin üçte ikisi, bütün mesleklerde, bütün şirketlerde on altı – on dokuz yaş arası çıraklıktan geçiyor.

Claudia Gerstung on altı yaşında okuldaki zorunlu eğitimi tamamlandıktan sonra, adaylığını koyup Stihl'de çıraklığa başlamış durumda.

"Liseyi bitirip üniversiteye girmeyi, eğitiminizi sürdürmeyi tercih etmez miydiniz?"

"Hayır, teşekkürler" diye cevap verdi bana Claudia. "Teorikten çok pratik zekâm var. Ayrıca, gelecekte çalışmamı garanti altına almak istiyorum ve yalnızca çıraklık bana bu kadar kesin bir şekilde iş garantisi veriyor."

Claudia Gerstung'un formasyonu esas olarak el işçiliği. O bunu az değerli bulmuyor mu?

"Kesinlikle hayır!" diye itiraz ediyor. "Almanya'da, gerçek bir mesleğimizin olmasını seviyoruz."

Alman şirketlerindeki değerler hiyerarşisi en üste teorisyeni, alta da işçiyi koymuyor. Stihl'de, aynı yaşta, profesyonel bir işçinin maaşı üniversite mezunu bir mühendisin ya da idari kadrodan birininkini geçebilir. Çıraklık üretimle sınırlı değil; Stihl idari işlerde, muhasebede, alım satımda da çıraklığa yer veriyor. Sonuçta, hiçbir şey Claudia Gerstung'u, üç yıllık çıraklıktan sonra lise bitirmesini almaktan ve eğitimine devam etmekten alıkoymayacak.

Eski Lander'ler grubunda, gençlerin üçte ikisi Claudia gibi düşünüyor; bir kuşaktakilerin yalnızca % 30'u lise bitirmesini alıyor. Hesap çok karışık değil: Fransa'da, % 80 lise mezunu, % 25 yirmi beş yaşın altında işsiz; Rhin'in diğer tarafında % 30 lise mezunu, aynı yaşta % 5 işsiz!

1985'ten beri, Alman öğrencilerin hızla artmakta olduğu doğru. Bu da hükümeti endişelendirmekte. 1993'te, Başbakan Kohl gençleri yeniden çıraklığa yönlendirmek için fakülteye giriş koşullarında barajı yükseltti. Buradan, Almanya'daki işsizlik oranını Avrupa'nın geri kalanıyla karşılaştırdığımız-

da, kültürel devamlılık sayesinde, Alman sisteminin Avrupalılaşmadığı ve çıraklığın gözden düşmediği sonucu çıkartılabilir. Baden Würtemberg'te henüz bu gerçekleşmedi.

Claudia'nın çıraklık sözleşmesi üç yıllık. Bu dönem içerisinde, ilk yıl ayda 1000 DM, sonunda ise 1600 DM alacak, yani 4000 F ile 6400 F , bizim yoksulluk yardımı ve asgari ücretimiz arasında bir rakam. Haftada dört gün, Claudia bir atölyede, şirketin göbeğinde, çok tecrübeli bir ustanın yanında çalışıyor. Haftanın beşinci günü, bir devlet okulunda teorik dersler alıyor. Çıraklık birbirini tamamlayarak ve bir sırayla özel şirket ve devlet eğitimi arasında işliyor. Çok önemli: Claudia'nın Stihl'deki eğitimi herhangi bir eğitim değil! Mükemmel makinalar üzerinde, imalatta kullanılan parçaları şekillendirmeyi öğreniyor.

Claudia'nın işvereni tarafından "sömürüldüğü"nü söylemek mümkün değil; çok pahalıya mal oluyor. Alman şirket müdürleri çıraklığın yıllık ortalama bedelinin, verilen maaşı, görevlendirilen ustaların maliyetini ve formasyona ayrılan donanımı hesaba katarak, 200 000 DM olduğunu tahmin ediyorlar. Fransa'da, Alman modelinden alınan "dönüşümlü çıraklık" devlet tarafından destekleniyor. Almanya'da, her şeyi şirketler ödüyor; devlet işverenlere bir fenik bile vermiyor.

Peki neden Alman işverenler her Fransız patronun dişlerini gıcırdatmasına sebep olacak böyle bir harcamayı kabul ediyorlar? Andreas Stihl'in cevabı:

"Alman işverenler her zaman çırakları eğittiler, çünkü bunu bir görev kabul ediyorlar. Gençlerin mesleki eğitimi eğitmenlere bırakılmayacak kadar önemli. Yalnızca biz, işverenler, Alman ekonomisinin ihtiyaçlarını biliyoruz. Ama bu aynı zamanda bizim çıkarınıza da, zira çırakların % 90'ı eğitimlerinin sonunda bizde çalışmaya devam edecekler."

Bu % 90'lık işçi tutma oranı hemen hemen bütün işverenlerde geçerli. Geri kalan % 10'u, eğitimlerini başka yerde tamamlamak isteyen çıraklar, üniversiteye dönenler ya da ken-

di personellerini oluşturamayan PME'lerde çalışmak üzere gidenler oluyor: Stihl'in bir çırağı küçük çaplı bir şirket tarafından son derece aranan bir eleman oluyor.

Çıraklık sayesinde, Stihl kendi şirketine tamamen uygun ve işlevsel bir işçilikten yararlanmayı garanti altına almış bulunuyor. Alman işverenlerin büyük çoğunluğu gibi, işçilik ihtiyacını üç yıl önceden hesaplıyor ve işe alacağı çırak sayısını da buna göre belirliyor: Genellikle, toplam işçiliğin % 5'i. Dolayısıyla çıraklık uzun vadeli büyüme stratejisinin bir parçası oluyor. "Sonuçta," diye tamamlıyor, "bütün Almanya'da çıraklarda yalnızca bir tek şey öğretiyoruz: kalite". On altı yaşından itibaren işlenmiş kalite.

Rhin'in diğer tarafında çıraklar her yerde: şantiyelerde, mağaza tezgâhlarının arkasında, restoran kantinlerinde, bürolarda. Toplam mevcut içerisinde en yoğun çıraklık oranını oluşturan sektör bankacılık. Böylece, on altı – on dokuz yaş arası, öğrenci olmayan Almanların büyük çoğunluğu sokakta değil, işte.

Aynı kural yasal göçmenler, Gastarbeiter'lar (davetli çalışanlar) için de geçerli. Frankfurt'ta, nüfusun % 20'si yabancı, çoğunlukla da Türk kökenli; Frankfurt'un büyük şirketlerinde, çırakların % 20'si Türk. On altı yaşlarına doğru daha çok el işçiliğine yönelen Türk gençleri, genellikle Alman gençlerinden daha nitelikli oluyorlar; aldıkları dersler bir meslek kapısı açmasa bile, fakülteye gitmeye daha meyilli oluyorlar. Almanya'da, "entegrasyon" üzerine teorik pek az söylem duyuluyor: Şirketler okulların bıraktığını alıyor, iş söylemden daha iyi entegre ediyor.

Bu Alman tecrübesi ihraç edilebilir mi? Fransa'da devletin kayda değer desteğine rağmen başarısızlığa uğrayan "dönüşümlü çıraklık" modelinin de gösterdiği gibi, büyük olasılıkla hayır. Alman modeli çıraklığın zevki, üretici çalışmaya saygı, özel sektör, taşınan umutlarla belenmiş uzun bir kültürel geleneğe dayanıyor. Model böylelikle söz konusu sosyal

aktörler arasında bir bağlantı öngörüyor. Almanya'da dönüşümlü eğitim, işçi sendikaları, eğitmen sendikaları ve işvereni temsilen ticaret ve sanayi odaları tarafından destekleniyor. Üç partner de eğitimin kalitesini birlikte kontrol ediyor. Fransa'da ise tam tersi: Eğitmen sendikaları onlara tepkisel, fırsat eşitliğine ters gelen çıraklık geleneğini kabul etmiyorlar. "Kapitalist düzenin hizmeti"ne girmeyi reddetmeleri, "% 80 lise mezunu" olması gerçeğiyle de birleşince, bizde eğitim ve şirketler arasındaki bağı kopardı.

Ülkenin duraklamasına ve birleşmesine bağlı raslantıların dışında, Alman tecrübesi işsizliğin ekonomik koşullardan çok kültürel faktörlere bağlı olduğunu göstermeye meyilli. İşsizlik oranı nüfus yapısı, göçmen sayısı ya da büyüme oranından çok, iş ahlakı ve kapitalist işverenin adilliğiyle belirleniyormuş gibi. Bu hipotezi Japon örneğinde doğrulayacağız: Japonya'daki neredeyse sıfıra yakın büyüme oranına rağmen çok düşük olan işsizlik oranı, işsizliğe açıklama olarak kültürün ekonomiye ağır basmasını doğruluyor.

Japonya'da Neden Az İşsiz Var?

İşsizlik artık Japonya'da da biliniyor ve Japon modeli de eskisi gibi değil. Ama bu "kriz" kapitalizm krizi değil, öncelikle devlet desteğiyle oluşmuş dinozorları, bürokratik canavarları etkiliyor: Toyota, Sony, Nissan, Mitsubishi ve Japon ekonomisiyle özdeşleştirdiğimiz daha pek çok marka. Yanılgı: Bu gruplar, çalışanların ancak çok az bir bölümünün, en fazla % 10'unun işvereni konumundalar. Şüphesiz kapitalizmin doğurduğu bir döneme, devletin kendisine benzer bir modelle batılıları çektiği Meiji dönemine aitler. Hiyerarşi, geçmişe bağlılık, konformizm. Bir tür kamu hizmeti gibi, bu gruplar çalışanlarına hayat boyu iş garantisi veriyorlar, daha doğrusu veriyorlardı. Bu şirketler kapitalist rejime hiç geçmeyeceklerine nasıl güveniyorlardı?

Kendi ücretlerinin esnekliği sayesinde, geçici şokları telafi edebilen taşeronlar ile: Tavanda garantilenmiş olan iş, daha alt seviyede çalışanların müdahaleleri sayesinde işliyordu.

Ama, yazarının Japon yanlısı ya da karşıtı olmasına göre göklere çıkartılan ya da yerin dibine batırılan bu metot, tehdit altında zira artık büyük gruplar en az performansa sahip, en az geleceğe yönelik ve en az kârlı olan şirketler. Ginza geyşaları bunun ilk kurbanları: Toyota, Nissan ve benzerleri masraflarını düşürüyorlar.

İş garantisi veren yeni kapitalist Japonya başka yerde, Tokyo'dan uzakta bulunuyor. Finansçılara ve politikacılara ayrılmış bürokratik başkent Tokyo'yu üç yüz kilometre batıdaki Osaka için terk etmek, Meiji öncesinden ticareti, zanaati ve Buddha'yı bir ibadet gibi gerçekleştiren Japonla yeniden bağ kurmayı sağlıyor. Osaka bölgesinde, özellikle yatırım zihniyetine özgü çağdaş değerlere ayak uydurmuş bir şekilde bu üç prensip korunmakta.

İlk bakışta, yolcu Tokyo ile Osaka arasında bir fark göremiyor, zira bir Japon şehrine başka bir Japon şehrinden daha fazla benzeyen hiçbir şey yok. Değişiklikler davranışlarda ve kişiliklerde. Ginza'dan, onun güçten düşmüş sanayi imparatorlarından ve yüzüstü bırakılmış geyşalarından uzakta, Osaka'lı işveren yeni fikirlerle kaynıyor. Meraklı bir ekonomi gezgini burada yapacağı birkaç günlük gezide, pazarlamacı olmuş bir judocu, yakuza havalarında ülkenin en büyük mühendislik şirketini kuran bir mühendis, bir bambu gravürcüsünün Asya'daki kontaklens pazarının lideri olan oğlu, Japonya'nın en büyük kozmetik markasının mirasçısı, her makina sahibine % 10'luk bir garanti, Pachinkos Halls sağlayan bir bilgisayar dâhisi, küçük balıkları avlayan bir sonar detektör mucidi, vb ile karşılaşabilir. Bu şirketler yüz ila beş yüz kişi çalıştırıyor, aynı zevk anlayışına sahip yüz milyonluk dev Japon iç pazarına hizmet veriyor ve üretim fazlalarını dünyanın geri kalanına ihraç ediyorlar.

Bütün bu şirketler çalışanlarına hayat boyu iş garantisi veriyorlar. Hayat boyu iş büyük şirketlerde artık tehdit altında, ama daha aşağılarda, yaratıcı kapitalizmin hücrelerinde hâlâ iyi işliyor ve kriz olsun olmasın, işsizlik buralarda neredeyse hiç yaşanmıyor.

"Bir Japon patronun gururu" diye açıklıyor Keisuke Honda, "gençlere iş vermek, onları eğitmek, onlarda var olan en iyiyi değerlendirmek, olabildiğince uzun süre hatta emeklilik yaşı sonrasında bile, onları şirkette mutlu etmek".

Keisuka Honda –araba üreticisiyle hiçbir ilgisi yok– güvenceleri bırakmaktan son derece korkan girişimci bir mühendis. Bir aile geleneği: Babası savaştan önce ipekböceği yetiştiriciliğinde büyük gelişmeler yapmış. Oğlu Keisuke'nin tutkusu, ultrasonun balık sürülerinden tümörlere kadar olası tüm kullanım alanları.

Peki yeni mezunların isim yapmış büyük şirketlere duydukları talebi düşünecek olursak, iyi mühendisleri işe alıp elinde tutmayı nasıl başarıyor? Honda Osaka'nın ulaşılmaz bir banliyösünde yalnızca iki yüz kişi çalıştırıyor. Japon'un diyor, tıpkı insanın iki beyni olması gibi, iki kültürü vardır: Sağ beyin büyük üniversitelerden mezun olanların, devlet için çalışan bürokratların, Zaibatsusların entelektüel ve sosyal konformizmini üretiyor. Sol beyin yaratıcılığı, bazen kötü öğrencilerin antikonformizmini üretiyor. Honda büyük şirketlerdeki kural haline gelmiş eskiye dönüşü bilmiyor. Hatta altmış yaşında emeklilikten de haberi yok. Hiyerarşi? Yok: Herkes kendi seçtiği projede çalışıyor. Konformizm? Minimum.

Honda'nın bürosu en mütevazı olanlardan: Sayısız hizmetçi, çay görevlisi ve sekreterin bulunduğu dev salonlu Tokyo'daki büyük şirketlerin klasik mekânlarından değil. Honda, iyi kötü, her yıl, lise ve üniversite mezunu elli kişiyi işe alıyor: Hepsi de şirket tarafından gelecekteki meslekleri için yetiştirilecek ve altı aylık eğitim süresi boyunca, diğer çalışanlarla aynı ücreti alacak. Eğitime yapılan bu yatırım Japon firmalar-

da değişmeyen şeylerden biri; patronluğun getirdiği sorumluluk kadar ekonomik gereklilikten de. Çıraklardan birkaçı eğitimden sonra başka bir yerde çalışmak ya da kendi işini kurmak için şirketten ayrılacak. Bu, işveren tarafından öngörülen normal risklerden biri. Ama genel kural olarak çalışan, şirketin felsefesini, projesini benimsiyor ve ilk günden emekliliğine kadar da sadık kalıyor. Honda'daki ücretler rakip büyük bir şirkettekinden biraz daha düşük; ama çalışma hayatı burada daha şevk verici, gelenekler daha az katı, iletişim daha kolay.

İşe alma, eğitim, değer verme ödevleri; her iyi Japon yatırımcının kabul ettiği, kelimenin tam anlamıyla ekonomiden ziyade kültürden gelen prensipler.

Hemen hemen hiç kimse işten çıkarılmıyor. Konjontür gereği ortaya çıkan kaçınılmaz şokları hazmedebilmek önemli: Amortisörlerin adı kâr payı ve prim. Orta ölçekli Japon şirketlerin kâr payları oldukça yüksek –genellikle cironun % 20'si kadar– çünkü iç pazar çok geniş ve yönetim masrafları çok düşük. Osaka'lı yatırımcılar, diye belirtiyor Honda, geleneksel olarak azla yetinen, ölçülü, üretici ve tüccarlar. Kesinlikle, yabancı mallara karşı iç pazarın korunması bu yüksek kâr marjına katkıda bulunuyor; ama aynı iç pazardaki Japon şirketlerinin rekabeti çok şiddetli. En azından yirmi tanesi Honda'yla direkt rekabet halinde. Her durumda tam istihdamı garantileyen kesin amortisör prim: Yılda iki kere, haziranda ve aralıkta, işverenler personellerine tutarı yaklaşık altı aylık maaşa denk olan istisnai bir prim veriyorlar. Büyük şirketlerde prim, zamanla kazançtan bağımsız sabit bir ödeme halini aldı: Bu kazanılmış bir hak. Hayat boyu iş prensibini yaratan Zaibatsuslar, şu anda bunu devam ettirmek için en kötü konumda olanlar: Tüm ücret değişkenliklerini kaybetmiş durumdalar. Ama PME'ler için durum farklı.

Bu prim sistemi ancak şeffaf ve güvenli bir ortamda işleyebilir; Keisuke Honda, miktarı çalışanların harcadığı çabaya

ve kâra göre belirleyen tek kişi. Bu da patronun meşruluğuna kimsenin itirazı olmadığının ve sonuçların herkesçe bilindiğinin göstergesi.

Bu durumda, Keisuke Honda ayda bir kez personelini topluyor ve hesaplarını açıklıyor. Ticaret yapan diğer şirketlerde, her gün açıklanan satış rakamları. Yöneticilerin maaşları da aynı şekilde herkesçe biliniyor.

Sendikalar? Bu PME dünyasında onlara yer yok. Ancak personellerin dernek "ev"lerde bir araya gelerek seçilen temsilcilerin maaşlardan çok şirket stratejileri ve felsefeleri hakkında, patronla pazarlık etmekten çok karşılıklı konuşmaları çok sık görülen bir durum. Zira herhangi bir ekonomiko-metafizik proje ile ilgilenmeyen bir patron ya da PME olamaz. Honda'da "bu manevi idare", sol beynin sağ beyne karşı kazanmasını nasıl sağlarız ya da "XXI. yüzyılın hizmetinde Zen". Kapitalizmin etiği üzerine düşüncelerinde Max Weber, Zenin bir gün Calvinizmin işini yapabileceğini düşünmemişti! Ama burada alaya yer yok. Bu köklü şirket, geleceği öngörme takıntısı, metafizik ilgiler, katılımcı idare ve esnek ücret kültürü kolajı krize karşı son derece dayanıklı ve iyi duruyor.

Pek çok Japonya uzmanı bu tam istihdam durumunun yok olmakta olduğunu söylüyor. En azından otuz yıldan beri... Sonuçta, karamsarlar bunu beklemekte, ama ne zaman? Bürokratik kuruluşlar bu konuda ilkler. 1993'ten beri, bazıları –tarihlerinde ilk defa– vasıfsız personeli işten çıkartmakta ya da emeklilik yaşını aşağıya çekmekteler. Ama yatırım kültürünün gerçek muhafazakârları PME'ler dayanıyorlar. Küçülmekteler ve hâkim sosyal ilişkiler yeni nesil arasında yükselen bireycilikle de uyum içerisinde. "Tek kaygım" diye itiraf ediyor Keisuke Honda, "devletin öngörülmezliği".

Zor durumdaki endüstri lobilerinin baskısına hassas olan politikacılar, batıdakine benzer bir koruyucu devlet yaratmayı denemeyecekler mi? İşi garanti eden PME'ler bu durumda kuruluşlara fazla pazarlık etmeden vergi ödemek durumun-

da kalacaklardır. Japon kapitalizmi batıdaki gibi bir anlaşmanın koruması altında değil. Beklerken, eğer Japonya'dan öğrenilecek bir şey kaldıysa, o da taklit edilemeyeceği: Hayat boyu iş bir reçete değil, paylaşılan bir kültür.

İşsizlik de Özelleştirilebilir mi?

Yirmi üç yaşına gelmeden, Shirley Dawn oturduğu Güney Bronx'tan Manhattan'ın aşağısındaki Wall Street'e kadar hiç inmemişti. New York'un en yoksunları, mahallesindeki genç siyah kadınların üçte ikisi gibi bekâr bir anne; uzun süre devlet yardımı –Welfare ve food stamps– yiyecek yardımı sayesinde yaşadı. Shirley Dawn, Amerikan kapitalizmi, onu dışlayan Beyazların ırkçılığı, kendi kendini dışlayan siyahların ırkçılığı, en güç durumda olanların cesaretini kıran kamu yardımları tarafından marjinalleştirilmiş.

Ama Shirley Dawn, bir istisna olarak, Güney Bronx'u terk etmeyi başarmış. Ona Wall Street'te rastladım: Bir avukatın sekreteri olarak, bana hayat hikâyesini anlattı.

Shirley Dawn America Works adındaki bir kuruluştan konuşulduğunu duyarak Welfare'den kurtuluyor: Bu 1985'te Peter Cove tarafından Connecticut'ta kurulmuş özel bir şirket. Kamu idareleri tarafından kendisine verilen işsizlerin sorumluluğunu alıyor ve onlara bir iş bulmaya çalışıyor: Özel sektörde iş için bir tür taşeronluk. Shirley Dawn America Works'e başvurduğu gün şirket ona kendine güvenini kazanması, kendini değerli hissetmesi, bir işverene kendini göstermesi üzerine beş haftalık bir eğitim veriyor.

Shirley Dawn iş için görüştüklerinin gözlerine bakmayı, genç New York'luların yapmayı reddettiği Amerikan tarzı gözükmeyi öğreniyor: Bu beyazlar gibi davranmayı reddetmeleri onları olgun kapitalizmin en önemli iş kaynağı hizmet sektöründen dışlıyor.

Dolayısıyla America Works tarafından kazandırılan nitelikler meslekiden çok kültürel.

"İşsizi işsizlik içine hapseden kilit eğitimle ilgili olmaktan çok psikolojik; meslek daha sonra öğrenilir, şirkette, işe girmek şartıyla" diye açıklıyor Peter Cove.

America Works'ın temel prensibi "işsizlerin eğitimden çok bir işe, sosyal bir yaptırıma ihtiyaçları" olduğu, ancak kamu yöneticilerinin nadirdir bir işe girmeye yarayan eğitimler için çok para harcadıkları. Bu ABD için olduğu kadar Fransa için de geçerli.

America Works her şeyden önce işverenleri bulmak ya da işverenlere iş arayanları "satmak" olan pazarlamaya yatırım yapıyor. Kuruluş Shirley Dawn'a böyle, mailing'le, potansiyel bir işveren aramış. Peter Cove'un göreceğimiz gibi maddi çıkarı burada. Bir kez işveren bulunup üç aylık deneme süresi için bir kontrat yapıldıktan sonra, Shirley Dawn mütevazı bir ücret alıyor ve bir kamu yardımından da yararlanmaya devam ediyor. America Works aracı kurum olarak işverenden Shirley Dawn'ınkinden biraz daha yüksek bir ücret alıyor. Bu deneme süresince, America Works'ten bir temsilci Shirley Dawn'ın uyumunu düzenli olarak izliyor. Deneme bittiğinde, Shirley Dawn avukatlık bürosu tarafından işe alınıyor, kontratı sürekli oluyor; bundan sonra yardım kesiliyor. Eğer, bir yıl içinde Shirley Dawn işe devam ediyorsa, devlet işverene bin dolarlık bir kredi veriyor. Shirley Dawn'ın iş kontratının imzalanmasından sonra, America Works devletten 5.300 dolar alıyor. Shirley Dawn işsizken, geçinme, sosyal yardım ve sağlık ödemeleriyle devlete yılda 24 000 dolara mal oluyordu. Herkes kazanıyor, diyor Peter Cove ve bu yüzden de sistem işliyor.

Kuruluşundan beri, America Works iki bin beş yüz uzun süreli işsizi kalıcı işlere yerleştirmiş, ki bu da yılda dört milyon dolar ciroluk yaklaşık üç yüz kişi demek. Bu Sucess Story'nin ABD'de geçtiği, America Works'ın coşku uyandırdı-

ğı sonucunu çıkarmayalım. Connecticut ve New York'ta başarıya ulaşmadan önce Peter Cove, özellikle kamu idarelerinin işsizlikten sorumlu olduğu ve sendikaların bir şirketin "işsizlik sayesinde" para kazanmasını kabul etmedikleri Ohio'da başarısızlığa uğramış.

Bu özel tecrübeden nasıl bir sonuç çıkartmalı? Pazara körü körüne bağlı biri buradan pazarın her şeye cevabı olduğunu, iş bulma kurumlarının ve diğer kuruluşların bir an önce özelleştirilmesi gerektiği sonucunu çıkartacaktır. Bu türden bir çıkarım çok aşırı olur, zira iş bulmanın özelleştirilmesi, ancak belli durumlarda, talebin potansiyel bir arzı olduğunda işe yarayabilir. İşsizliği tamamen yok etmek için işsize kişisel bir terapi uygulamak ve aktif bir şekilde işveren aramak yeterli değil. Ama bu çift taraflı işleyiş, iş arayanlar "stokundan" değerlendirilmesi zor bir kısmını eritmeye yarayabilir. Bu kategorideki işsizler için, özelleştirmenin kamu işletmesinden daha etkili olduğu da gerçek, zira bir şirketin işsizliği azaltmakta direkt bir çıkarı varken, kendisi işsizlikten geçinen bir kamu idaresinde motivasyon çok anlamlı olamaz. Unutmayalım ki Fransa örneğinde, işsizlik ödemelerini yapan kuruluşun (UNEDIC) işsizlere iş bulanla aynı olmaması ölçüsünde (ANPE) bu motivasyon daha da zayıf olacaktır; mantıksal olarak, iş bulma kurumunun "müşteri"lerinin sayısını azaltmakta hiçbir maddi çıkarı olamaz.

Bu basit America Works laboratuarından yola çıkarak, tüm iş bulma kurumlarının özelleştirilmesi gerektiği sorucunu çıkarmaktan kaçınacağız; bu temelsiz bir teori olur. Buna karşılık, özel şirketlere olan iş talebinin bir kısmının halkın isteğiyle taşeronlaştırılması iyi olabilir. Eğitim ya da sağlık alanında olduğu gibi, eğer kamu işletmesi yetersiz kalıyorsa bu kamu işletmesi olduğu için değil, ama bir monopol oluşturduğu içindir. Özelleştirme kendi başına daha üstün olduğu için değil, ama iş bulma sektörüne rekabet ve hareketlilik getireceği için sosyal düzeyde yararlı olacaktır.

Rekabet etkili olduğuna göre, neden bizim iş bulma kurumumuz da bundan yararlanmasın?

İşsizliğe liberal bir çözüm bu Alman, Japon ve Amerikan modellerinin birleştirilmesine mi dayanmalı? Belki biraz çıraklık, iş piyasasında biraz esneklik, değişken bir maaş karşılığında bir parça sabit iş garantisi? Kesinlikle, ama toplum buyruklarla değişmiyor ve aynı şekilde bir kültürün modelini bir diğerine taşımak da mümkün değil, çünkü bu modeller çeşitli kültürlerin ayrı ayrı ürünleri. Böylece, Fransa'da işsizliğe çözüm diğer örneklere bakılarak zenginleştirilebileceği söylenebilir, ancak salt bir kopyalama olamaz.

Beşinci Bölüm

Fransa'da İşsizliğe Politik Bir Çözüm

İşsizlik, ekonomik bir raslantı değil, politik bir tercihtir. Eski Sovyet dünyasında, iktidar kimsenin işsiz olmayacağına karar vermişti; bu tam istihdama karşılık, ücretler düşük, çalışanın hareketliliği ve özgürlüğü hiç yoktu: Sovyet çalışanı çalışırmış gibi yapıyor, devlet de ödermiş gibi yapıyordu. Bu eski espri bugün gerçek sosyalizmin var olan tek tanımı.

Aynı şey yarın planlı bir neo-sosyalizme ekoloji ya da "iş bölümü" kılıfı altında uygulanabilir. Avrupalı liberal toplumlarda, kamu sektörü dışında, politik kesim tam istihdamdan değil, maaş ve hareketlilikten yana. Çoğunluğun tercihi şirketlerde nispeten yüksek bir ücret, iyi bir sosyal koruma ve biraz daha hareketlilikten yana. Buna karşılık; açıkça söylenmese de özel sektör çalışanlarına belirli bir seviyede işsizlik ödemesi yapılmasının güvence altına alınması, kamu ödenekleriyle bunun makul düzeyde tutulması ve hatta kaçak çalışma bile kabul edilmiş durumda. Önemli miktarda işsiz bulunmasına rağmen, bu türden üstü kapalı bir sosyal kontratın var olması toplumun ayaklanmasını önlüyor: Çoğunluk tarafından hoşgörülen ya da bu seçilen işsizlikten kurtulmak isteyenler politik olarak azınlıkta kalıyorlar.

Avrupalı liberal toplumlarda, bu üstü kapalı strateji iş piyasasının bir kale gibi düzenlenmesini açıklıyor. İçerdekiler göreceli olarak asgari ücret, toplu sözleşmeler, iş hukuku, sendikalar tarafından korunmakta. Bu iş kalesinin dışında kalanlarsa iş piyasasından kalın bir hukuki ve sosyal duvarla ayrılmış olarak burada gittikçe daha fazla kalmaya meyilliler. Bu "saldırgan" işsizler dağınık, zayıf ve çıkışları kamu yardımları ile hafifletiliyor.

Yirmi yıldan beri, içerdekiler ve dışardakiler arasındaki bu ayrım aşağı yukarı sabit, büyüme hızından bağımsız; büyüme verimliliğin artmasıyla yarattığından fazla işi yok edebilir. 1974'ten beri, büyüme oranı artsa da azalsa da, işsizlerin sayısı özellikle duvarın en kalın olduğu yerlerde artmaya devam ediyor: Fransa'da, Hollanda'da, İngiltere'de.

Liberal olsun olmasın bütün bunlar bir ekonomist için şüphe götürmez; ama bu açıkça söylenmiyor, ya da söylenemiyor. Hiçbir partinin bunu yapmaya niyeti yok. İşsizler partisi diye bir parti yok ve olsaydı bile, müşterisinin fazla olması kendi yararına olmaz mıydı? Bu işsizliğe müsait, üstü kapalı sosyal kontratı sağ partiler kolay kolay açıklayamazlar, zira müşterileri kalenin içinde ve dışardakiler için kendilerini feda etmeyi düşünmüyorlar. Solun, kendi açısından, kontratın içeriğini açıklamakta hiçbir çıkarı yok, zira asgari ücretle ya da sosyal korumayla "kazanılmış haklar"ın rolünü açıklayamaz. Aynı zamanda, kurbanlardan yana da gözükmesi gerekiyor. Bu durumda, kapitalizmi işsizliğin sebebi olarak göstermekten daha iyi bir taktik olabilir mi?

Demokratik Oyunlar İşsizliği Nasıl Arttırıyor?

Pek çok ideoloğun kapitalizmin bir alt ürünü olarak göstermeye çalıştığı Avrupa toplumlarındaki işsizlik, esas olarak demokratik oyunun beklenmedik bir sonucudur. Bu sebeplerin farklı gösterimi Marx'a kadar çıkar, ardından da Keynes doktrini tarafından desteklenmiştir.

Marx'a göre, patronların ücretlere yüklenebilmek için bir işsizler ordusu rezervine ihtiyaçları vardı; Keynes'e göre, işsizlik özel yatırımın, dolayısıyla kapitalistlerin zayıflığının bir sonucuydu.

İşsizliğin bu iki klasik açıklaması pazar ekonomisinin yanlış işlemesi gibi yanlış. İşsizlik hiçbir şekilde kapitalizmi koru-

maz, ona somut ve sembolik terimlerle zarar verir: İşsizlik tüketici sayısını azaltarak ve suçu sistemin kendisine atarak şirketlerin verimliliğini düşürür. Aynı zamanda, işsiz sayısının ücretlerin düşürülmesi yönünde bir etki yaptığını da iddia etmek pek sağlıklı değil: İşsizlik ile birlikte, ortalama ücretler her tür mekanik ilişkinin dışında gelişmeye yöneliyor. Keynesci teori de son derece tartışma götürür. Herkesin görebileceği gibi, ekonominin büyüme oranı işsizlerin sayısı üzerinde bu iki değişken arasında düz bir ilişki kurabilecek şekilde bir etki yapmıyor; büyüme de diğerleri gibi işin bir faktörü.

Demek ki işsizlik ekonomik sisteme müdahale etmeyi ya da onu değiştirmeyi gerektirecek şekilde kapitalizmin krizinin bir işareti olarak değerlendirilemez. Tersine, New Deal'den beri devletlerin ekonomiye müdahalelerinin tarihi, antikapitalist ölçülerin (asgari ücret, toplu sözleşmeler, sosyal yükümlülükler), kapitalist rejimlerde hep işsizliği arttırdığını gösterir. Franklin Roosevelt'in çizdiği altın efsanenin tersine, New Deal süresince, 1938'de 1933'tekinden daha yüksek bir işsizlik oranıyla ABD'de olan buydu.

Eğer iktidarda bulunsalardı ve hiçbir engelleri olmasaydı –yani teorik bir dünyada– klasik ekonomistler işsizliğin kökünü özel tekniklerle yok ederlerdi. Ücretleri (maaş+yükümlülükler) iş imkânını hafifçe arttıracak bir seviyeye çekmek yeterli olurdu; iş maliyetinde yapılan bu düşürme, önemli miktarda daha az vasıflı iş yaratırdı, zira ekonomik verimlilikleri ücretlerin seviyesinden daha az olan onlar. Bu yeni işlerin alıcı bulabilmesi için, işsizlere ayrılan ödeneklerin iş isteyenin yeniden çalışmaya motive olabileceği bir seviyeye indirilmeli; böylelikle aynı zamanda, önemli miktarda iş imkânı da yaratılmış olur. Kaçak iş ortadan kalkar, ki bu da sahte işsizleri yeniden gerçek iş piyasasına çeker.

Ancak pazar karşıtları bu durumda basamağın altındaki işçilere özellikle daha az, yoksulluk sınırında para verildiğini söyleyeceklerdir. Kesinlikle. Ama işsiz bir yoksul olmaktansa

çalışan bir yoksul olmak daha iyi, zira, ilk hipotezde, sosyal basamaklarda yükselmek için umutlanma hakkı var, ancak ikinci hipotez tüm umut kapılarını kapatıyor. Üstelik, iş yalnızca maaş kazandırmakla kalmıyor, sosyalleşmeyi de sağlıyor, işsizlikse marjinalleştiriyor.

Demek ki, işsizlik yalnızca kapitalizmin bir sonucu olmamakla kalmayıp kapitalizm işleyebildiğinde kaybolmaya da meyilli. Ancak bu tür sözler çok fazla dişleri gıcırdatmıyor değil. Ya da, kapitalizmin ekonomik teknikleri uygulanmıyorsa ve söylenmeleri bile onları ütopik kılmaya yetiyorsa, uygulanmamaları ekonomiden değil, ideolojiden kaynaklanıyor: İşsizliğin sürekliliği pazar ekonomisinin yanlış işleyişinin değil, demokratik kurumlarımızın ve hâkim ideolojik paradigmalarımızın yanlış işlemesinin bir göstergesidir.

Demokrasinin genel çıkarları özel çıkarların üzerinde tuttuğu varsayılır. Aslında, tarafların oyunuyla, şu ya da bu sosyal grupların katılım farklılıkları ve baskı gruplarının etkisiyle, modern demokrasi genelin yararından çok müşterilere(-yandaşlara) hizmet ediyor. Genelin çıkarı hiç şüphesiz işsizliği yok etmeyi mümkün kılardı; ama müşteri (yandaş) mantığı sürdürmeye teşvik ediyor, zira işsizliğin ortadan kalkmasının politik bedeli bütün hükümetlere müşterilerini ve dolayısıyla her tür gücü kaybettirir.

İşsizler yeterince güçlü bir müşteri grubu değiller ve baskı imkânları sıfır. Şimdilik. İşsizliğin yenide memurlara ve yeni mezunlara sıçraması Fransızların yavaş yavaş akıllarının başlarına gelmesini sağlayabilir, gerçek sebepleri üzerine düşünmeye sürükleyebilir ve gerçekten işlevsel politikalar dayatmaya itebilirdi. Ama, yeni çözümlerin yolunu açabilecek benzer ciddi bir durumun oluşmasını beklerken, statu quo üstün geliyor.

Bu politik statu quo'yu, demokraside işsizliğin hemen hemen matematiksel olarak azaltılmasını açıklamak için, Fransa'da sağ ve sol tarafından önerilen çözümlere bir bakalım.

Slogan Olarak İş Paylaşımı

Sol iş "paylaşımı"nı öneriyor: Birlikçi ve Hristiyan vurgularla güven verici bir tema. Ama 1981'de, çalışma süresinin haftada kırk saatten otuz dokuz saate indirilmesiyle sosyalist hükümet tarafından yaşanan tecrübe, hiçbir iş yaratmadan sonuçlandı. Sonucun adı "verimlilik kazancı". Bu da öngörülebilir bir sonuçtu, zira etkili tek paylaşım zaten çalışma zamanında değil, ücretlerde olabilirdi. Eğer, "otuz dokuz saate kırk saat ücreti" –1981'in sloganı– yerine "kırk saatimize otuz dokuz saat ücreti" olsaydı, şüphesiz yeni işler yaratılırdı. Bu mantık "iyileştirilmiş" otuz iki saate geçişteki sosyalist slogan için geçerli olabilir. Eğer otuz iki saate otuz saat ücreti ödenseydi, yeni işler yaratılırdı; eğer otuz iki saate yirmi beş saat ücreti ödenseydi, muhtemelen işsizlik ortadan yok olurdu.

Endüstrideki otomatikleşmeden ve hizmetlerdeki organizasyonun esnekliğinden kaynaklanan bu çalışma zamanının değil de ücretlerin paylaşımı mantığı, zaten toptan olması gereken işsizliği azaltma işi için elverişli tek yol. Ancak sosyal olarak arzu edilen ve ekonomik olarak yürüyebilecek olan, politik düzeyde düşünülemez bir durum: Sol ne satın alma gücünde ne de sosyal korumada bir azaltma öneremez. Bu, ideolojisine karşı olur ve daha da önemlisi, müşterisinin maddi çıkarlarına ters düşerdi. Müşterisi esas olarak maaşlı çalışan, işçi sendikasına bağlı, statu quo'nun somut bir örneği olarak ya işsiz değil ya da nadiren işsizdir. İşsizler nadiren oy kullanırlar ve oy kullandıklarında da seslerini duyurmaya yönelik, hatta sol yararına seçim dengelerini değiştirecek bir politik kategori oluşturmazlar; oy kullandıklarında, işsizler zaten solu da sağdan daha fazla desteklemezler.

Dolayısıyla sol, kendini sloganlarının tutsağı olmaya mahkûm ediyor; eğer, tesadüfen, bunları uygulamak durumunda kalsaydı, tam istihdam durumu oluşurdu, ama aynı zamanda ekonomik aktivitede de önemli bir düşüş yaşanırdı; başka bir deyişle eski Sovyet modeli yaşanırdı.

Seçmenlerinin Tutsağı Sağ

Sağın çözümleri neler? Liberal ve muhafazakâr partiler geleneksel olarak, örneğin asgari ücreti kaldırarak ya da sosyal korumayı azaltarak, çalışma maliyetinin düşürülmesi konusunu vurguluyorlar. Hükümette oldukları için de ya hiçbir şey yapmıyorlar ya da büyük bir gizlilik içerisinde yapıyorlar. Muhtemelen müşterileri maaşlı çalışanlar ya da emekliler olduğundan yeni bir çalışan kesimin iş piyasasına gelerek maaşları düşürmelerinden çekiniyorlar. Öte yandan, iş piyasasına giren gençlerin sosyal ödemelerinde yapılacak bir düşüş, sağa oy veren diğer çalışanların ödemelerinde bir artışa neden olacaktır. Sonuç olarak, sağ, soldan daha az "sosyal" görünmek istemediği için, ekonomik olarak meşru ancak politik doğru sayılmayan yöntemler kullanmak istememekte.

İşte sağın asgari ücretin kaldırılmasını istemeyişinin sebebi. Zaten kaldırmak için çok geç değil mi? Ülkemizde zaten fazlasıyla artan mekanikleşme, robotlaşma ve bilgi işlem göz onune alındığında, bu kaldırmanın onemli mıktarda ış ımkânı yaratacağını hiçbir şey garanti etmiyor. On yıl önce işsizliği çözmek için bunu yapmak kesinlikle çok etkili bir yolken bugün artık değil, çünkü özellikle şirketler, düşük ücretlerin göreceli olarak yüksek maliyetini göz önünde tutarak daha az personel gerektiren metotlara yatırım yapmayı, otomatikleşmeye gitmeyi, rasyonelleştirmeyi ya da "delocaliser" etmeyi tercih ettiler; onlar için bundan sonra makinelerin parasını çıkarmak söz konusuydu. Asgari ücretin kaldırılması ya da azaltılması zenginliğe yönelik olmayan az vasıflı marjinal işlerden başka bir şey yaratmaya yaramazdı. Bunun kanıtı da işverenlere asgari ücretten kaçmanın yolunu açan hiçbir formülün –iş verme primleri ya da sosyal yükümlülüklerden muafiyet– fazladan iş imkânı yaratmamış olması. Sonuçta, asgari ücretin kaldırılması ya da "yeni asgari ücretlerin" yaratılması, sosyal olarak pek de yararlı olmayan önemli bir politik bedel ödemeyi gerektiriyor.

Asgari ücretin kaldırılmasının yerine geçebilecek bir proje arayışında, sağ, çıraklık ve bunun bir türevi olan profesyonel eğitim ile yetinmek durumunda kaldı. Bu da işe yaramayan bir çözüm; prensipte sorun olduğu için değil, ama bu türden yaklaşımlar hiç düşünülmediği için. Fransa'da çıraklık bir slogan; Almanya'da olduğu gibi bir kültür değil ve tutarlı bir strateji de değil. Çıraklık, iş paylaşımı gibi, işsizliği azaltabilirdi, ancak toptan uygulanması koşuluyla. Sol için olduğu kadar sağ için de imkânsız gözüken bir durum.

Sonuçta Fransız devletinin çırakların yetiştirilmesine daha çok yardım ettiği görülürken (1993'te altı milyar frank), on yıldan beri, zaten fazla olmayan sayıları (yüz kırk bin) sürekli azalmakta. Bu paradoksun açıklaması basit. Öncelikle aktörlerin motivasyonu zayıf: Fransız patronlar gençleri eğitmenin kendi işleri olmadığını düşünüyorlar; otuz yıldan beri buna inandırılmışlar. Milli eğitim sendikalarının baskısı altında, çıraklık geleneği devlet tarafından 1960'lı yıllarda bilerek dağıtıldı. Hareketsizleştirilen ve şimdi yeniden harekete geçirilmeye çalışılan bu patronlar çıraklık için verilen yardımın azlığı oranında isteksizler ya da piyasada bulunan ve yeni gelenlerin rekabetinden endişelenen işçileri ürkütmemek için öyle olmaları gerekiyor. Ortalama olarak, Fransa'da bir çırak benzer nitelikteki bir çalışandan %15 daha az ücret alıyor; öyle görünüyor ki "gerçek" çalışanlardan ters bir tepki almadan bu politik sınırı geçmek mümkün değil. 1994 baharında hükümet barajı asgari ücretin %20 altına indirmek istediğinde bu doğrulandı.

İşsiz için çıraklık fazla cazip değil, çünkü resmi ya da kaçak "küçük işler", işsizlik ödemeleri ve Fransız toplumunda fazla değerli olmayan çıraklık statüsü arasında seçim şansı var. Öte yandan, çıraklığın içeriği şirketler tarafından değil, Milli Eğitim tarafından belirlendiği için yanlış anlaşmalar üzerine dayanıyor: Delikanlılar ve genç kızlar eğitimde geleneksel bir meslek, teknik nitelikler kazanıyorlar, ama onlara iş

bulmak için asıl gereken şey kültürel bir nitelik. Günümüzde iş piyasasından dışlanma, teknik bir eksiklikten çok kültürel ya da davranışsal bir bozukluktan kaynaklanıyor. Bu özellikle klasik çıraklığın iyi hazırlayamadığı en önemli iş kaynağı olan hizmet sektöründe belirgin. Dolayısıyla çıraklık Ancien Regime zamanında olduğu gibi sertlik, hatta otoriteyle uygulanmadığı müddetçe işsizliği azaltamaz ve şirketlerin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden entegre olamaz.

Bu da iş arayanlar ve işverenler üzerinde iki kat güçlük demek. Ama işsizliği gerçekten azaltmak isteyen kim?

Ya Hiçbir Şey Yapılmazsa?

İşsizliği azaltmanın politik amacı ne olabilir? İlginç bir şekilde, kimse kabul edilebilir ya da normal oranın ne olduğunu söyleyemiyor. Sıfır oran yok. Azaltılamaz, bir şirketten diğerine göre değişme, ilk işten önceki bekleyiş gibi objektif sebeplere dayanan doğal bir oran kavramı var. Ama hiç kimse bu doğal işsizlik oranının ne kadar olması gerektiğini bilemiyor. İstatistik bilgi ve bunların hesaplanmasına bağlı değil mi? Hızlı büyüme dönemlerinde ekonomistler arasında %4'lük oranın doğal olduğu düşünülüyordu: ABD'de biraz daha fazla, Japonya'da biraz daha düşük, Avrupa'da ortada. Saptanan bu farklılıklar şüphesiz farklı bir çalışma ahlakına (Japonya'da işsiz olmak iyi karşılanmaz), farklı koruma sistemlerine, siyah Amerikalılar gibi şirketler tarafından zor eritilen marjinal bir nüfusun olup olmamasına göre değişiyor. Doğal işsizlik oranı %10 mu yoksa %20 civarında mı olmalı?

Mevcut işsizlik oranını belirleyen bazı etkenlere bakalım: Yavaş büyüme, yüksek endüstriyel verimlilik, robotlaşma, işverenleri ve iş bulabilecek olanları caydıran yüksek sosyal koruma, kadınların çalışması, ekonominin globalleşmesi, üretimde vasıfsız işlerin yok olması, bilgi işlemde devrim. Bu ele-

manların her biri eski üretim tarzlarına geri dönerek zenginliklerimizi ve konforumuzu düşürmedikçe dokunulmaz gözüküyor.

İşsizliğe karşı savaşmak ya da savaşıyormuş gibi yapmak yerine, kapitalizmin nüfusun tamamına makul bir hayat seviyesi garantilediğinin, ancak çalışmak isteyen nüfusun %85'inden fazlasını istihdam edemediğinin ve bunun da geri kalanları tazmin etmeye yettiğinin görülmesi gerekmiyor mu? Başka bir deyişle, her şey daha iyi bir dünyada en iyi için. Ancak bu mantık depremsel bir çatlağı gizliyor: Bu "doğal" işsizlik oranı yukarısının ahlak dışılığı, yeni bir "dışlanmışlar" sınıfının kalıcı bir marjinalleştirilmesi riskleri üzerine, yalnız işsizleri değil, ama en çok işini kaybetme korkusuna kapılmış olanların sıkıntısı üzerine bir çıkmaz yaratıyor!

Ya Sınırlar Kapatılırsa?

Gerileme ve işsizlik korumacılığın Pavlovcu refleksini harekete geçiriyor. Tarihin, pazarın korunmasının aynı zamanda zenginlik ve iş yaratmak için bir işe yaramadığını göstermesine rağmen, daha iyi bir ekonomik mantık kullanmaktansa milliyetçi tutkuları körüklüyor. Gerekçe basit ve burada da, demokratik oyunu ortaya koyuyor. Politikacı için işsizliğin iç sebeplerini sorgulamaktansa ülkenin ihraç mallarla tehdit edildiğini inandırmak daha avantajlı. Daha da iyisi, sorumluluğun yabancı bir günah keçisine atılması bir işi olanların dokunulmazlığını sağlayan iş kalesini yaratıyor. Korumacı söylem demek ki her şeyden önce statu quo'yu korumanın politik yolu.

Korumacı sloganlar ihracat tarafından ya da "delocalize" olarak zarar gören işlerin görünürlüğü üzerine, genellikle medyatik olarak oynadıklarından daha kolay kabul görüyorlar. Korumacılar bu açıdan bir avantajdan yaralanıyorlar:

"Görün!" diyorlar, halbuki serbest değişimci, açıklamak zorunda. Zarar görmüş işlerin gösterimi hiçbir zaman şu şekilde bir yorumla olmaz–ki bu, görülmez olurdu– yabancı rekabet tarafından yenilen şirket katma değer içeren başka bir şey üretemez miydi? Ya da: eğer şu ya da bu Fransız şirketi üretimini yaymış (delocalise) olmasaydı, bu kadar çok iş imkânı yaratabilir miydi? Muhtemelen hayır: Delocalisation şirketin iflasına değilse bile, otomatizasyona yol açar. Ama otomatizasyon olumlu olarak tanıtılırken, delocalisaiton olumsuz olarak tanıtılıyor, halbuki her iki durumda da iş üzerindeki etki aynı. Delocalisationu ve otomatizasyonu kullanmamış bir şirketin iflası ise daha görünür olmazdı. Yalnızca potansiyel olarak var olan, tanımı gereği, görülmez.

Aynı şekilde ithalatçı ya da tüketici için daha ucuz ve daha kaliteli bir ürünün somut avantajları da görülmüyor. Aynı ürünün yerli üretimini bulamayan ya da daha pahalıya bulan tüketicinin artı konforu ve zenginleşmesi de görülmüyor.

Tüketicinin serbest değişim sayesinde yaptığı kâr da görülmüyor. Bunu muhtemelen yine serbest değişimden kazanacak olan farklı bir sektördeki yerli bir ürünü almak için harcayacak. Ancak hangisi olduğu bilinmiyor, dolayısıyla da ispatlanamıyor. Ya da, tüketici tarafından elde edilen kâr yeni şirketler, dolayısıyla da yeni işler üretecek bir tasarrufa dönüştürülecek. Tecrübe gösteriyor ki ithalatla kaybedilen iş alanlarını telafi ediyorlar. Yatırım enstitüsü (Vimont raporu) 1993'te dört milyon Fransızın ihracat için çalıştığını gösterdi; ithalatla "kaybedilen" işler, üç milyon dokuz yüz bine yaklaşıyordu. Demek ki dış alım satımlarımızın "iş dengesi" pozitif ve ithal ettiğimiz bize kendi ürettiğimiz durumdakinden daha ucuza geliyor. Ancak, pazar ekonomisinin serbest değişimle hızlandırılan "yaratıcılığının yıkılması" sürecinde, yaratma kopuk kopukken, yıkım dikkat çekici ve bölgesel.

Korumacılıktan çıkar sağlayan gruplar bu medyatik dengesizliğe katkıda bulunuyorlar; doğaları gereği yoğun ve gü-

rültücüler. Örneğin, rekabeti sevmeyen yatırımcıları seslerini duyurma imkânına sahipler ve doğaları gereği kontrolü kuvvetlendirmek ve arttırmak isteyen işbirliği yapabilecekleri bürokratlar buluyorlar. Serbest değişim varlıklarını tehdit ederken, korumacılık bu lobilere yeni bir meşruluk veriyor. Serbest değişimden yarar sağlayanların bu yoğun baskı gruplarına karşı koymaları çok zor, çünkü kendileri bile bundan yarar sağladıklarını bilmiyorlar. Henüz var olmayan yatırımcıların nasıl bir lobisi olabilir ki! Aynı şekilde, korumacılıkla yoksullaşan bir tüketiciler lobisi de yok! Ancak çok istisnai durumlarda korumacılık saçmalık sınırına yaklaşıyor, örneğin ancak Fransa'ya teyplerin ithalinin yasaklanmasıyla ya da ABD'ye Japon arabalarının girişinin kotaya bağlanmasıyla tüketiciler devlet görevlilerini ve yatırımcıları geriletebilecek kadar güçlü bir grup oluşturabiliyorlar.

Kuşkusuz, korumacı sloganlar partnerlerimizin misilleme çabalarına karşı bir çıkmaz oluşturuyorlar: ithalatımızı engellemek ihracatımızı da engelliyor, ki bu da bizi zayıflatıyor ve iş imkânlarını azaltıyor.

Sonuçta, korumacı yanılsama, milli ya da Avrupalı olsun (gösterişli "birlik tercihleri" adı altında) gümrük bünyeleri dışında hiçbir şekilde iş yaratmıyor. Belki bazı politik kariyerlere de yarayabilir. Ama gerçek tek bir işin yaratılmasını sağlayamaz. İster kaçak iş pazarı ya da çokuluslu şirketlerin stratejisi korumacılığın içini boşaltıyor olsun, ister koruma etkili ve milli servet azalıyor olsun, ücretleri paylaşmanın dışında hiçbir şekilde iş imkânı yaratılamaz, ki bu da çalışanların çoğunluğunun duymak istemediği şey: korumacı sloganların sınırı güçlükle uygulanabilir olmaları gerçeğine dayanıyor!

Buraya kadar liberallerin korumacılık karşıtı klasik gerekçelerini kullandık; bunlar geçmişe ışık tutuyor, ama gelecek için de geçerli mi?

Yeni endüstriyel ülkelerden yapılan ithalatın hızlı artışı belki de bazı ülkelerde kalkan işlerin otomatik olarak başka

yerlerde yaratıldığını söyleyen Ricardo'nun eski "karşılaştırılabilir avantajlar" kanununu değiştiriyor. Bundan sonra, az vasıflı ve düşük maliyetli işler bizde hızlı bir ithalat artışına yol açarak hızla yeni endüstriyel ülkelerde gelişiyor. Dolayısıyla alışverişlerimizi dengelemek için, hep çok yüksek katma değerli, az sayıdaki çok nitelikli işçilikle elde edilen, daha fazla ürün ihraç etmeliyiz. Sonuçta, bizim ülkelerimizdeki vasıfsız işin yok olması, gelecekte eşdeğer nitelikli bir işin yaratılmasını riske sokuyor. Ancak pazar mekanizmalarının bu öngörülebilir çarpıklığı korumacılığı gerektirmiyor; doğru çözüm yeni endüstriyel ülkelere ihracat çabalarımızı arttırmak ve mesleki, kültürel niteliklerimizi yükseltecek şekilde yoğun olarak hizmet sektörüne yatırım yapmaktan geçiyor.

Pazarın düzenlemelerine kendimizi bırakmaktansa bir adım ilerideki şirketlerde "sorunlu staj" önerilerimiz bu yeni gereklilikleri göz önüne alacaklar.

Ya Göçmenler Kovulursa?

Avrupa'nın geri kalanında olduğu gibi, Fransa'da da, kafa karıştırıcı bir istatistiki rastlantıyla, yasal göçmenlerin sayısı yaklaşık olarak iş arayanların sayısına eşit. Buradan göçmen olmasaydı işsizlik olmazdı sonucu çıkartılabilir mi?

Tarih her zaman yeniden yazılabilir. Böylece, Avrupa'nın tamamında bütün vasıfsız işçi göçü yasaklanmış olurdu ve 1945'ten itibaren, belki bazı Avrupalılar daha az nitelikli ve az ücretli işleri kabul etmeye itilirdi. 1980'li yıllara kadar yabancı göçün hemen hemen hiç yaşanmadığı Japonya'da olan buydu. Bu teorik göçmen olmama durumu Avrupalı yatırımcıları ucuz göçmen işgücüne yoğun bir talepten ziyade işlerin robotlaştırılmasına dayalı endüstriyel stratejiler uygulamaya iterdi: Avrupa'da ve Japonya'da otomobil endüstrisinde kontrast tercihler arasındaki bu farkı ortaya koyuyor. Avrupa

başka türlü, göçmensiz oluşabilir, ancak bu durumda da bu oluşum göçmen işgücü desteği olmadan daha yavaş gerçekleşirdi. Her durumda, stratejiyle olduğu kadar gelenekle de uygulanması seçilen diğer tercih.

Tarih yeniden yazılamadığına göre, tam istihdamı sağlamak için göçmenleri atmaya yönelik popülist öneriler saçma. Avrupa'yı Yugoslavlaştırmak dışında... Eğer, karşılık olarak, eldeki veriler göz önüne alınırsa –göçmenlerin ve çocuklarının varlığı, göçmenlerin sayısındaki sürekli artış– göçün diğerlerinin işi üzerinde şu anda hiçbir etkisi olmadığı gözlenecektir. İş piyasasındaki incelemeler göçmenlerin ülkede yaşayanların yerlerini almadığını göstermekte, çünkü yerli halk ne göçmenlere ayrılmış iş tiplerini ne de ücretleri istemekteler. Bunun aksine bir örnek, çalışma şartları ve ücretlerin asıl eski göçmen Fransızların yeni göçmenlerin işini alabilecekleri oranda iyileştirildiği Paris şehri idarecileri tarafından getirildi. Demek ki aynı ücretli aynı iş için rekabet yerli halk ve yabancılar arasında değil, ancak aynı göçmen grubun içerisinde yeni bir grup daha eski bir grubun alanına girdiğinde yaşanıyor. Aynı olay, rotasyonla en son gelenlerin basamağın en alt kademesinde çalıştığı ve böylece tüm geri kalanları bir kademe yükselttiği ya da iş piyasasından attığı ABD'de de yaşanıyor.

Aslında, bu hınca neden olan çalışan göçmenler değil, çalışmayanlar ya da vatandaşlığa geçmiş oldukları halde çalışmayan çocukları. Mesele göçün kendisinden değil, göçmen çocuklarının iş piyasasına entegre olamamalarına dayanıyor. 1945'ten 1980'li yıllara dek, Avrupa'daki fabrika ve şantiyeler çok farklı kültürleri entegre etmek için mükemmel mekanikler oldular: Birlikte çalışmak birlikte yaşamayı doğuruyor ve bu durumda hiç kimse bir diğerinin yararlılığından ya da saygınlığından şüphe etmiyor.

Asfalt döken bir Senegalli genel olarak hiçbir düşmanlık hissi uyandırmıyor; ama kamu yardımlarıyla yaşamakla suçla-

nan Fransız kültüründen ve milliyetinden biri rahatsızlık uyandırıyor. Yabancı düşmanlığı ekonomik yararsızlıktan doğuyor.

Göç hakkındaki liberal düşünce de esas olarak ekonomik düzen istiyor. Liberaller tüm güçleriyle "Kahrolsun Faşizm!" diye bağırmıyorlar, çünkü onların derdi insan doğasını değiştirmek değil; mesele –eğitim de dahil olmak üzere– ırkçılığı ortaya çıkartan koşullar üzerine.

Göçün yukarısında ve aşağısında nasıl davranmalı? Aşağısında: topraklarımızdaki bir işle entegre olmamış yasal göçmen grupları ve çocukları için, onları iş piyasasından koparan "minimum ücret ve sosyal yükümlülükler" sınırı ulaşılabilir bir sınır değil, çünkü az nitelikliler –ki bu meslekiden ziyade kültürel bir nitelik eksikliği– ve işverenler onların alanlarında çekingen davranıyorlar. İş kalesi entegre olmalarını engelliyor, kamu yardımlarına bağımlılığa mahkûm ediyor, hiç de misavirperver olmayan bir topluma karşı kızgınlıklarını körüklüyor ve "milliyetçiler" arasında bu göçmenlerin bir yük oluşturduğu duygusunu uyandırıyor; mevcudiyeti masraflı ve hiçbir şey getirmiyor. Buna karşılık ABD deneyimi, idealize edilmeksizin, Latin Amerikalı ya da Asyalı göçmenlerin entegrasyonunun Avrupa'da olmayan düşük ücretli küçük işlerle orada göçün ekonomik yararlılığı üzerine herkesi nasıl ikna ettiğini gösteriyor. Eğer analizimiz doğruysa bundan "göç sorununun" kültürler ve dinler üzerindeki genel değerlendirmelerden ziyade ekonomiyle ilgili bir iş entegrasyonu problemi olduğu sonucunu çıkartacağız. Göçmenler zaten nadiren Müslümanlar. Avrupalılarla göçmenler ve çocukları arasındaki anlaşmazlığın temelinde aslında kapitalizm eksikliği, fazla kemikleşmiş bir iş piyasası, yeni şirket açmanın ya da küçük işler yaratmanın güçlüğü yatıyor.

Bu, iş piyasasının tamamen liberalleştirilmesi ve göçmenler de dahil olmak üzere hekese iş hakkı tanımak için mevcut iş yasasının yıkılması anlamına mı geliyor? Teorik olarak adil

olan politik olarak söylenemeyen ve dolayısıyla da sonuçsuz kalan oluyor.

Buradan ultrakapitalizme daha ileride bir çözüm önereceğiz: Zorunlu çıraklık. Daha detaylı olarak bu konuya döneceğiz.

Öncelikle, gelen göçmenleri ele alalım. Bunlar, yasalardaki boşluklardan yararlanarak kendilerini genellikle politik sığınmacı olarak gösteriyorlar, ama aslında ekonomik sığınmacılar. Neden ilk gruptakileri kabul ediyoruz da ikincileri etmiyoruz?

Önemli bir tarihi gelenekten dolayı, doğru, ama kim, ekonomik sığınmacı çalışmayı tercih ederek ulusal birliğe katkıda bulunacakken bizi politik göçmenin sorumluluğunu almaya zorluyor. Gelecekte, en az paradoksal kriterlere göre seçim yapmak için uğraşmaktansa, örneğin Avrupa parlamentosu düzeyinde, her kategoriden belirlenen bir kabul kotasının kabul edilmesi daha mantıklı olmaz mı?

Sonuçta, güney toplumlarının kuzeye göç isteği, eğer mümkünse, nasıl önlenebilir? İnsan haklarına karşı gelmek ve burjuva olmayan yollarla burjuva düzenini savunmak dışında göçü yasaklayacak reel bir çözüm yok, ki bu da kaçınılmaz olarak benliğimizi yok etmek olur ve o zaman da savunacak hiçbir şey kalmaz. Afrikalıların Avrupa'ya, Latin Amerikalıların ABD'ye, İnsülind'dekilerin Japonya'ya göç isteği kuzeyi tanıma isteğinden olduğu kadar, hatta daha da öncelikle, baskı ve sefaletten kaçma isteğinden kaynaklanıyor. Öğrenme isteği saygı duyulması gereken ve aynı zamanda kârlı bir istek; buna karşılık, sefaletten kaçma isteği mantıksal olarak kuzeyi güneye yönelik stratejisini gözden geçirmeye itmeli.

Genel kural olarak, Avrupa hükümetleri –bu aynı zamanda Japonya ve dönem dönem ABD için de geçerli– bizim bir yandan önlemeye çalıştığımız göç artışlarına imkân tanıyan despotik ve antikapitalist hükümetlerdir. Eğer göçe liberal bir çözüm varsa, yapılabildiği kadar –ve bireylerin istediği

oranda–ticari hareketlerin yerine çalışanların hareketinin geçirilmesiyle olur. Yapılacak tek akıllıca hareket, bu yönde uygulanacak tek model ABD, Kanada ve Meksika arasında varılan ve 1994'ten beri yürürlükte olan serbest değişim anlaşması. Meksikalıların kuzeye kaçak göçlerinde yıllık %10'luk bir düşüş bekleniyor, çünkü onların artık yavaş yavaş, göç etmektense kendi ülkelerinde ihracat için çalışmak gibi bir tercihleri var. Afrika ile olan ilişkilerimizde Avrupalı liberaller buna benzer bir anlaşmadan yana olmalılar.

Klasik Mantığın Yetersizliği

Bu düşünce düzeyinde, soyutlamanın tehlikeleri bizi tehdit etmekte, zira bir ekonomist nadiren devlet adamıdır ve demokratik gücün uygulamalarından habersiz olarak, kesinlikle politik engelleri hafife alır. Aynı şekilde, devlet adamları da nadiren ekonomisttirler. Eğer olsaydı, ekonomist ve üstelik liberal bir devlet adamı ne önerirdi?

Bir an için, açıksözlü ve tatlı dilli, uzun süre ders verdiği klasik ekonomide uzman ve hükümete geçişi de yabancı ülkeler üzerindeki incelemeleriyle liberal inançlarına uygun bir profesör düşünelim. İşsizlik, diyecek bu devlet adamı profesör, insanlara zararlı olmakla birlikte, ekonomi üzerinde bazı olumlu etkilere sahip. "Yaratıcı yıkım" süreci olarak kapitalizm, Schumpeter'in metaforunu almak gerekirse, "ölü tahta"nın; surefektiflerin, kötü yönetilen şirketlerin, savurganlığın elenmesini gerektirir. Dolayısıyla 1980-1990 arası yıllardaki yoğun işsizlik bir savurganlık ekonomisinden (insanların, enerjinin, hammaddelerin savurganlığı) daha etkin bir kapitalizme geçişin işareti. Sonuçta, adamımıza göre, bu kaostan daha refah yeni bir toplum doğmalı.

Peki nasıl daha fazla sayıda insanı bu refah umudundan

yararlandırmalı? İş piyasasının yeniden yaratılmasıyla. Eğer herkes için iş yoksa, bu artık ortada gerçek bir iş piyasası olmadığı içindir: Çalışmanın maliyeti işverenleri yeni işçi almaktan caydıracak düzeyde ve onlar için her şey hesaplandığında insan gücünden ziyade sermayeye yatırım yapmak daha kârlı gözüküyor.

Tamam, ama artık var olmayan bir iş piyasası nasıl yeniden yaratılır? Profesör üç çözüm öneriyor: Asgari ücretin yerine daha önceki halini getirmek, yani ABD'deki, ücretlinin saygınlığını koruyan ve şirketlere çok ağır gelmeyen, yaşamak için gerekli minimum ödemeye denk bir ücret. Ardından şirketlerin üzerindeki sosyal yükümlülükleri toptan azaltmak ve maliyeti vergi mükelleflerine ve tüketicilere aktarmak; klasik argüman yine de pek ikna edici değil, zira şirketlere yatırımcıların kendileri de zaten tüketici ve vergi mükellefi. Son olarak, mesleki eğitim Milli Eğitimin himayesinden alınarak şirketlerin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde özelleştirilmeli ya da bölgeselleştirilmeli. Profesör aynı zamanda Japon modelini alarak şirketlere durgunluk dönemlerinde efektiflerini korumak şartıyla ücretlerini azaltma imkânı tanınmasını da öneriyor; Fransa'da 1993'te sağ hükümet ücretli seçmenlerini mutsuz etmemek için, diye varsayılıyor, genelleştirilmelerine karşı çıkmadan önce bu türden bazı denemeler ortaya atıldı.

Bu mükemmel mantıkta bir virgül bile değiştirilemez. Ama profesör, eğer devlette sorumlu olsaydı, önerdiğini yapar mıydı? Ona kardeş gibi benzeyen hükümet liderleri yapmadılar. Demek ki bu klasik ve tutarlı mantığın karşısında bir takım politik engeller var. Bu da bizi başlangıçtaki noktaya götürür: Geleneksel liberalizm pazar prensiplerine dayanarak işsizliğe bir çözüm öneriyor, ama demokratik oyunun kuralları bu çözümü geçersiz kılıyor. Buna üzülmek yerine, olanları görüp şimdi ortaya koyacağımız iradeci türden çözümlere geçmek gerekiyor.

Mevcut Şirketlerden Çok Geleceğin Yatırımcılarına Yardım

İşsizlik endişesi neredeyse biyolojik denebilecek bir şekilde çalışanların ve işverenlerin mevcut konumlarına bir geri çekilme tepkisi yaratıyor. Tam bir uyum içerisinde, kamuoyunun kaygı ve isteklerine duyarlı hükümetler, mevcut işleri korumak amacıyla iç ve daha çok dış rekabeti kısıtlamaya gidiyorlar. Bu iş korumacılığının bedeli ulusal bütün için yüksek ve örneğin rekabetle hareketsizleşmiş kamu işletmelerinin açıklarını kapatmak ve efektiflerini korumak için bir vergi artışına yol açıyorlar.

Ancak bu mevcut işlerin korunması daha ucuza daha iyi hizmet verebilecek ya da henüz bilinmeyen yeni sektörlerde daha fazla iş imkânı yaratabilecek gelecekteki yatırımcıların pazara girmelerini engelliyor.

Öte yandan, herkes teknik gelişmenin kaçınılmaz bir şekilde efektiflerin düşmesine neden olacağını bilirken büyük endüstriyel grupları korumak akıllıca mı? Yirmi yıldan beri, Fransız endüstrisinin işçilerin kalitesini yükselttiği, ancak fazladan tek bir iş bile yaratmadığı biliniyor. Buna karşılık, yalnızca küçük ve orta ölçekli işletmelerin özellikle, sanki söz konusu olan gerçek zenginlikler yaratan gerçek işler değilmiş gibi, bazı politik çevrelerin kötülemeye çalıştıkları hizmet sektöründe iş imkânı yaratabildiği biliniyor: Yalnızca objelere değer verilen, geçmişe bağlı ve saçma bir bakış, halbuki post endüstriyel toplumların en olumlu özelliği yalnızca basit üretime değil, hizmete, insan ilişkilerine artan bir değer vermeleri.

İş yaratmak, demek ki, pazara giriş ve geleceğin yatırımcılarına bir başlangıç sermayesi oluşturma imkânı tanıyarak bu küçük işletmelerin açılmasını kolaylaştırmayı gerektiriyor. Pazara giriş dereglementationdan geçiyor. İyi bir örnek, devlet monopolünün ABD'deki gibi özel hizmetler veren ve çok sayıda personel çalıştıran sayısız özel şirketin oluşmasını

engellediği kurye ve telekomünikasyon sektörlerininki. İşte monopollerin, korumanın ve düzenlemenin nasıl yeni işlerin oluşmasını engelleyerek mevcut işleri koruduklarına basit bir örnek. Aslında liberalleşme İngiltere'de ya da ABD'deki iletişim sektöründeki dereglementation tecrübesinin gösterdiği gibi net pozitif bir sonuca ulaşabilir.

Öte yandan, yatırım yapma isteği nasıl teşvik edilir? Zaten mevcut şirketlere yapılan yardımlar ya da yirmi yıldan beri tüm hükümet programlarında yer alan yükümlülüklerin geçici olarak hafifletilmesi hiçbir zaman yeterince iyi sonuç vermedi.

Sebep de bu yardımların kamu yönetimi nezdinde şüpheli bir üne sahip yatırımcının kendine değil de Fransa'da daha saygın olarak değerlendirilen şirkete yapılıyor olması. Aslında teşvik edilmesi gereken şirketten ziyade yatırımcının kendisi. Mevcut şirketlerin vergilerini hafifletmek yeni şirketlerin kurulmasına yaramıyor. Fransa'daki ve ABD'deki şirketlerin kuruluşlarını karşılaştıracak olursak, Amerikalının bu alandaki avantajı, orada, kurucunun genellikle bir başlangıç sermayesinden yararlanıyor olmasına dayanıyor. Fransa'da durum böyle değil. Her tür kültürel değerlendirmenin dışında, bu farklılık gelir üzerindeki vergi oranlarındaki ayrımla açıklanıyor. Fransa'ya ABD'ye olduğundan iki kat fazla kalıyor. Bu da pratikte Fransız bir şirket çalışanının gayri menkul sektörü dışında kişisel bir malvarlığı edinmesini engelliyor. ABD'deki şirket kurucusu tipi büyük bir şirkette çalışıp biriktirdiği kişisel servetiyle yatırım yaparak yeni bir aktivite geliştiren eski bir memur ya da mühendis. Silicon Valley'de temel örnek bu. Fransa'da bu aynı potansiyel yaratıcı, sermaye eksikliğinden hiçbir şey yaratamayacak ya da istisnalar dışında, uzun süre borçlu ve düşük sermayeyle kalacak. Kadroların gelirleri üzerindeki bu vergilendirme farkı aynı zamanda bizdeki şirket kurucusunun, büyük bir finansman ihtiyacı duymadan tüccar kalırken, ABD'de yeni bir teknik üretmeye müsait bir endüstrici olduğunu da açıklıyor.

Buradan Creuse'de bir Silicon Valley oluşturmak için Amerikan vergi sistemini kopyalamamız gerektiği sonucunu çıkartmayacağız. Ancak yeni iş imkânları yaratan yeni şirketlerin kurulmasının şirketten çok yatırımcı üzerine düşünmekten geçtiğini ve halk üzerindeki vergilerden ziyade şahısların gelirleri üzerinde bir vergi indirimini gözden geçirmek gerektiğini ispatlıyor. Yani on yıldır yapılmakta olanın tam tersi.

Neden böyle bir stratejik hata yapılıyor? Mevcut yatırımcıların politik temsili henüz olmayan yatırımcılarınkine ağır basıyor da ondan!

Ulusal Bir Şirkette Eğitim Görevi İçin

Bir devlet adamının başka tercihi kalmadığı için, patlamak üzere olduğu söylenen işsizlik gerçekten patlayacağı için, statu quo'dan vazgeçtiğini düşünelim. Demokraside kriter olan görünürlüğü sağlayacak hareketler neler olurdu?

İş piyasasının pazar gibi çalışmadığını ve yeniden düzenlemenin mümkün olmadığını farz ediyoruz, zira asgari ücrete ve sosyal avantajlara dokunmak ayaklanmaya neden olur. O zaman bir tek yol kalıyor: anlık arz ve taleplerle, işveren ve işsiz arasında zorlayıcı bir kontrat yaratmak. Somut olarak, şirketlerin toplam ücret ödemelerinin bir kısmının eğitime ayrılması (Almanya'da bu oran de facto %3) sağlanabilir. İşverenler, eğitime ayrılan bu fonun toplam ücretleri etkilemeyeceğini bilerek, bunu kabul etmek durumundalar. Bu mevcut kamu fonlarının özel sektöre aktarılması oluyor. Fransa'da devlet ve işsizlik sigortası sandığı da işsizlere yılda yaklaşık üç yüz milyar ayırıyor (ödemeler, çıraklık yardımları, stajlar). Şirketlerden sağlanan ve işsizlere aktarılan bu miktar Fransa'nın yıllık endüstriyel yatırımına denk düşüyor ve binlerce memura iş çıkartıyor. Açık bir etkisi yok, çünkü bu harcama ve işletmesi arasında hiçbir bağ, kullanımının verimliliğine

dair hiçbir kriter yok. Eğer bu üç yüz milyar şirketlere verilmiş olsaydı (çalışanların temsilcileriyle ortak işletilmek üzere tabii), bu kaynakların verimliliği kesinlikle daha iyi olurdu. Ulusal birlik için, finansal işlemler tablosu beyaz olurdu: aynı para başka şekilde ve başka yerde değerlenirdi.

Tazminat alan ya da almayan her iş arayan bu durumda tazminat hakkını kaybetme pahasına, şirkette bir eğitim stajını kabul etmek durumunda kalırdı. Her işveren belirli bir stajyer kontenjanı açmak durumunda olurdu. Burada stajyerlerin şirketlere dağılımının merkezi olmayan bir modelle, örneğin iş havuzu düzeyinde yapılması gerekir. Eğer bir şirket bu yeni yükümlülükten kurtulmak isterse, bir ceza karşılığında, örneğin sosyal yükümlülüklerin arttırılması gibi, yapabilmeli; buna karşılık stajyer alan şirketler de indirimlerden yararlanmalı. Şirketler kendilerine uygun gelen eğitim şekillerini seçebilmeli, örneğin üretim ve hizmet yerlerinde, gerekirse dışarıdaki eğitim merkezlerinde. Çıraklığa ödenen ücret mantıksal olarak şirketin reel aktivitesine yaptığı katkı oranında belirlenmeli; eğer bu katkı sıfırsa ve bütün zamanı eğitime ayırıyorsa, alınan ücret daha önce alınan işsizlik ücretiyle aynı olacaktır. Burada söz konusu olan, şirketler tarafından, insan sermayesine daha önce hiç benzeri görülmemiş bir şekilde sonuçta insanı makinalardan daha verimli hale getirecek bir yatırım. Şirketin buradan çifte kazancı olacak: Daha kalifiye bir personelin artıdeğeriyle ekonomik bir kazanç ve kamuoyunda yeni bir meşruluk sayesinde politik kazanç: "Vatandaşlaşmış" şirket.

Bu yeni eğitim türünün işletmesinde, örneğin işveren açısından bu yolla daha düşük ücretle yeterince eğitimli olmayan bir işgücünün kullanılması riskine dikkat edilmeli. Bana öyle geliyor ki, işveren ve stajyer arasında karşılıklı bir güven oluşmasını sağlayacak şekilde stajın yaklaşık üç yıl sürmesi yeterli. Unutmayalım ki işverenlerin gençlere karşı güvensiz-

liğinin psikolojik sebepleri de var; karşılıklı güvensizlik, kültür ve kuşak çatışması gibi. Staj tarafları uzlaştıracaktır. Şirketin güçlükle karşılaştığı durumda, kurulmuş olan düzene göre –iş havuzu ya da yerel kuruluşlar– stajın tamamlanmasından sorumlu olabilirler.

Bu modelin bir kere daha, stajı sonunda devlete dönecek olan işsizi sömürerek zaman kazanmaktan başka bir şeye yaramadığı itirazı olacaktır. İtiraz ciddi, ancak üç yıl kazanmak bile fena sayılmaz. Yeni bir büyüme düzeni umuduyla, Sosyal bombanın çalışmasının durdurulduğu düşünülebilir. Diğer yandan, bu bir ya da iki milyon stajyer arasında pek çoğu, şirkette geçirdikleri süre sonunda, yararlılıklarını göstermiş olarak burada kalacaktır. Ya da daha kolayca başka bir iş bulabilecekler, hiç olmadı başkalarını işe almadan önce kendi işgüçlerini kullanarak kendi şirketlerini kuracaklardır. Sistem özellikle küçük şirketler düzeyinde kendi dinamiğini yaratacaktır. Eleman almanın yüklerini ağırlaştıracağı endişesiyle ne kadar çekingen oldukları ve ayrıca PME'lerin otoritelerini kaybetme korkusuyla yeni kadrolar yaratmakta ne kadar tereddüt ettikleri biliniyor. Bu durumda, işsiz bir kadronun PME'ye ayrılmasının –başka yerden tazmin edildiği için sıfır masrafla– şirket kültürünü değiştirebileceğinin ve kadroların işe alınmasının, endişe verici olmaktan çok uzak, yeni bir büyümenin yolunu açabileceğinin kanıtı olacaktır. Şirkette staj modeli işsiz kadroları kurtarabilir ve PME'yi dinamikleştirebilir; belki bu genel durum olmayabilir ama makul bir başarı oranı işlemi haklı çıkaracaktır.

Dolayısıyla yoğun işsizliğin sonunun gelmesini büyümeden beklememek gerekiyor; tersine, işsizliği ortadan kaldırarak yeniden büyümeyi sağlayabiliriz. Bu nedenle tazminat alan işsizlerin bir işe yerleştirilmesi katma değerden kurtarmayacak idari kadrolarda ya da "ulusal atölyelerde" değil, üretim sektöründe gerçekleştirilmeli. Burada önerilen İs-

veç'te ya da ABD'de, hatta bir yere kadar tazminat ödenen işsizlerin sosyal görevlere verildiği Fransa'da uygulananın tam tersi. Workfare ya da sosyal işler işveren kadar, işsiz tarafından da alt sınıf işler olarak kabul ediliyor. Bu işler yararlı olabilir, ki o zaman pazara sokmak gerekir ya da yarasızdır ve o zaman da ne diye işsizlerin buraya yerleştirildiği sorulmalıdır.

Çifte engel ya da çifte teşvik, çekingen yatırımcı için yükümlülüklerin artması ve işsiz için tazminat kaybı, bu, şirkette staj projesinin en tepki alabilecek yanı. Ancak okul hep on altı yaşına dek zorunlu değildi. Neden şirkette eğitim, örneğin yirmi yaşına kadar okula gitmeyen ya da çalışmayan herkes için zorunlu olmasın ki? Bu işsiz güçsüz gençlerin şirketler tarafından skandal sömürüsü mü? O zaman klasik Marksist korkuluk, "çocukların çalışması" meselesi yeniden mi hortlar? Peki neden zorunlu eğitim zorunlu askeri hizmetten daha kötü ya da daha az gerekli olsun ki?

Her şey genelin çıkarlarının tanımına bağlı. Artık hayali olmuş ulusal sınırların hipotetik bir düşmana karşı savunulması fikri bir adjudent–chef'in emri altında ulusal bir seferberlik yaratabilir. Buna karşılık, milyonlarca Fransızın işsizliği seçmenlerin kafasını karıştırmamak adına yalnızca homeopathique önlemler mi gerektirmeli?

Statu quo'nun idaresi, yenileniyormuş gibi gözükerek, barış zamanlarında soldan sağa en yaygın politika. Ama sonsuza kadar barış içinde mi kalacağız? İşsiz kitleleri kollektif bir sıkıntı ve çetelerin zaten giriştikleri şiddet eylemleri yaratabilirler.. Düzeni nasıl korumalı? Marjinallerle ilgilenmek polisin geleneksel görevi ve öyle olmaya da devam edecek. Ama şehir ayaklanmalarında ya da "yasadışı" olmuş bazı bölgelerde görüldüğü gibi, marjinal bir kitleyi tutmakta aciz kalacaktır. Geriye kalan tek alternatif çalışmayla sosyal entegrasyonun sağlanması: Ortada sıkı bir ulusal kampanyayı gerektirecek önemli bir sebep var.

Gerçek Bir Toplum Projesi

Kitlesel işsizliği önlemedeki demokratik yetersizlikten faşizm doğdu. 1930'lu yıllardan çok farklı olarak, bu işsizliğin sebepleri hakkında bugün çok daha fazla şey biliyoruz. O dönemde, ekonomik bilgisizlik ve ütopyaların bolluğu pazar mekanizmalarından daha makul –Keynesci, Marksist ya da faşist– ideolojik çözümlerin varlığına inandırmıştı. Yalnızca Friedrich von Hayek ya da Jacques Rueff gibi birkaç izole liberal *in deserto* tersini açıklıyordu. Bu çölden tamamen kurtulmuş değiliz, ama ekonomi bilimi daha gelişmiş, ekonomistlerin sayısı daha fazla ve sosyalizm çöktü.

Neyimiz eksik? Militan düşünce. Liberaller kolay kolay harekete geçmezler ve düzensizdirler, onların doğası bu. Genellikle, özellikle de Fransa'da pesimisttirler. Ama yine de öncelikle büyük ölçekli açıklayıcı bir kampanyayla kitlesel işsizliği geçiremeyecek bir çözüm düşünemiyorum.

Eğer işsizliğin sebeplerinin politik olduğu fikri kamuoyunda yerleşmediyse bu, bir işi olanların olmayanlara karşı korunmasından, kaynaklar bölüştürülmeden bu işsizliği azaltmanın hiçbir yolu olmamasındandır, ki bunun adı da zorunlu eğitim olacaktır, eğer hâlâ büyümenin mucizevi bir şekilde işleri arttıracağı ve yalnızca beklemenin yeterli olduğu fikrine ya da daha ne olduğunu bilemediğim benzer boş laflara inanılıyorsa, demek ki politik yalanlar ekonomik gerçekliklerin üzerine çıktığı müddetçe işsizlik artacaktır. O zaman çalışanlar ile çalışmayanlar arasında ciddi bölünmüş bir topluma giriyoruz ve taraflar arasındaki bölünmüşlük de giderek radikalleşiyor demektir.

Bu bölünmüşlük hiçbir yerde işsizlik ve kamu yardımlarına bağımlılığın yeni gruplar için miras haline geldiği ABD'de olduğu kadar gerçek ve uyarıcı değil. İki farklı toplum orada biri çalışma ahlakı diğeri marjinalliğe övgü üzerine iki farklı kültür inşa ediyor. Avrupa'yı da bekleyen bu değil mi? Bizim

de kendi işsiz ve yardım alan *black*lerimiz olacak; şimdiden Avrupa'daki işsizler istatistiki ortalamaların ilan edemeyeceği kadar black ve beur?? Oranda. Avrupa'daki durum ABD'dekinden daha kötü olmayacak mı? Bizde geneldeki işsizlik oranı oradakinden daha fazla. Reagan ekonomisinden beri ABD'de ve bir ölçüde Thatcherizmden beri İngiltere'de yaratılan yoğun iş imkânları büyük oranda az nitelikli işlerin ücretlerinde yapılan indirimle sağlandı. Bu skandal mı? Tazmin edilerek marjinalleştirilen işsizlikten daha az: Mütevazı ölçüde bile olsa, iş kamu yardımlarından daha iyi entegre ediyor. Vahşi Amerikan kapitalizmi tolere edilemeyecek durumlara yol açabilir, ama eğer bir işe girmek istiyorlarsa işsizlere daha iyi fırsatlar sunuyor.

Ama bu bizim geleneklerin ve kuralların Amerikanlaşması adını verdiğimiz şey değil. Avrupa'da işsizliği yok etmek için şimdi olduğundan daha kaba bir kapitalizm yerleştirmek bizim alışkanlıklarımıza ters düşerdi. Daha ziyade yeni akdi formlarla işsizlik yenilebilir ve Fransız modeli integrasyon gerçekleştirilebilir. Şirkette zorunlu staj fikri bu klasik Avrupa liberal felsefesinden yola çıkıyor: Daha fazla sağ devlet ve daha az müdahaleci devlet. Yeni bir sosyal kontratta, devlet, şirkette staj gibi yeni zorunlulukları belirleyebilir; ama nasıl işleteceğini bilemez. Bu nedenle devlet bu işi özel aktörlere bırakmalı.

Şirkette staj zorunluluğu çok güdümcü bir çözüm gibi gözükebilir. Ama kapitalizmin tarihi bu yeni meydan okumalara adaptasyonla yazılmıştır. Sosyal korumanın bulunması bir XIX. yüyyıl liberali için anlaşılmazdı; bugünkü bir liberal için son derece doğal.

İşsizliğe karşı, yalnızca işveren ve stajyerin çifte yükümlülükleri üzerine kurulu yeni bir kontrat bana işsizlerin sayısını makul bir düzeye çekebilir ve korumacı ya da tarzda yeni alternatifleri eleyebilirmiş gibi geliyor.

Ulusal bir iş bulma kurumu tarzında bir kuruluş işsizler

tarafından olduğu kadar patronlarca da şiddetli tepkilere yol açmaz mı? Çifte engel projeyi başarısızlığa uğratacak bir çifte ret yaratabilir ve şirketlerin düzenini bozarak, verimlerini düşürme riskini de getirebilir. Tehlike ciddi, ama, bana öyle geliyor ki, projenin işletmesi liberal olursa, yani tartışılır ve merkezi olmazsa, atlatılabilir. Şirketteki stajyerin önünde bir gelecek açılırken, işveren de böylelikle tamamlanmış bir ahlaki görev duygusu içinde olacaktır ve şirketine yeni bir şans tanıyacaktır.

Ütopik mi? Kesinlikle, ama ütopinin tek alternatifi Fransız modelinin bir yana bırakılması ve ikili toplumun yerleşmesi: Bir tarafta devletin ve eski şirketlerin yaşlanan dünyası, diğer tarafta dışlanmışların, gençlerin, göçmen çocuklarının, suçluların, marjinallerin dünyası. Bu iki dünya arasında güvensizlik, şiddet, baskı: Hâlâ kaçınılabilir fakat zamanımız kısıtlı.

IV

Kapitalizmin Alternatifleri

Birinci Bölüm

Köktendinciliği Anlamak

"Köktendincilik bir gerileme oluşturmaktadır, dolayısıyla bundan nefret etmek gerekir!" Görünen o ki batıda kabul edilebilir olan tek söylem bu. İhbar, zamanımızın en önemli olaylarından birinin tahlilinden önce geliyor ve bunun yerine geçiyor. Hiçbir tartışmayı kaldıramayan bir ilerleme normunun zorla kabul ettirilişinde, ırkçılık karşıtı söylemle benzer bir şeyler buluyoruz: Irkçılık da nefret edilir bir şeydir dolayısıyla kökenlerini incelemek gereksizdir. Köktendinciliğin böyle şeytanlaştırılması Avrupa'da, ilerici olduğu için buna karşı çıkan solun ve Hristiyan olduğunda buna tavır alan sağın arasında çelişkili bir ittifak oluşmasına yol açıyor.

Bizim ülkemizden bakıldığında köktendincilik genellikle İslam ile bir tutuluyor. Haksız yere. Bu deyiş aslında Amerikan kökenli: İncil'i harfi harfine yorumlayan evanjelik hareketleri niteliyor. İsrail'de bir teokrasi kurmak isteyen Yahudiler de çoğu kez Amerikalı. Öte yandan, her şeyden önce manevi olan istemleri, toplumu değiştirmek için öncelikle siyasal iktidarı isteyen popülist hareketlerle karıştırmamak gerekir. Dolayısıyla "köktendinci" terimini, aynı zamanda hem siyasal hem ilahi olan özlemlere ayırıyoruz, ama sadece İslamla sınırlandırmayacağız kendimizi.

Batı, İslamcılığa yakınlığı dolayısıyla hassas ama başka köktendincilikler de bir o kadar devrimci olarak ortaya çıkabilir: Özellikle de Slavseverler ve Hindular. Bu üç köktendincilik arasındaki bu basit yakınlaştırma bile, olayın bir dine özel olmadığını, bir toplum durumuna tanıklık ettiğini gösteriyor. Bu durum, batılı modernlik ve gelecekle bu modernlik

arasında bir seçim yapma ya da bunun içine girmedeki belki geçici yetersizliğin bir çatışması olarak tanımlanabilir. Köktendincilik işte bu gerilimin dile gelmesidir. Aynı zamanda da bu gerilimden yeni bir "üçüncü yol" ile kaçma denemesidir. Bu geçen elli yılda, modernliğe doğru giden ve ne sosyalist ne kapitalist olan "sentetik" ya da yerel bir kültürle derin bağlar kuran her yola "üçüncü yol" adı verildi. Bu yollardan hiçbiri modernliğe çıkmadı çünkü hiç maddeselleşmiş bir üçüncü yol olmadı, olan sadece üçüncü yol üstüne söylemlerdi.

Artık ikinci yolun ya da komünist kestirmenin bir çıkmaz yol olduğu ortaya çıktığına göre, deneyim sonucu sadece kapitalizmin modernliğe götürdüğünü saptamak daha tutarlı olmaz mı? Mantıksal olarak evet. Ama bu mantık, bütünüyle "Weberci" nedenler dolayısıyla kabul edilmesi zor bir mantık. Eğer batı ahlakı gerçekten de kapitalizme, yani modernliğe götürmüyorsa, bu yabancı bir kültüre ait ulusların gelişemeyecekleri anlamına geliyor. Elbette, Çin Japon istisnası var! Ama bu Rusları, Hintlileri ya da Arapları ikna etmiyor. Onlar ne kadar Japon olmadıklarını biliyorlar! Japonya'nın aynı zamanda, başlangıçta batılı olmasa bile batılılaştığı oranda modernleştiğini ve kapitalist gelişmenin burada, modern bir Japonu bir Amerikalı ya da bir Fransız kadar bireyci yapacak derecede kültürel değişimlere yol açtığı saptamasında da bulunuyorlar. Köktendinciler böylece, Japonya örneğine rağmen, başlangıçtaki uğraşlarına geri dönüyorlar: Yerel kültürü veya dini feda etmeden modernliğe nasıl girmeli?

Bu köktendinciler için yeni üçüncü yol sosyalizm ile kapitalizmin arasından geçmiyor; bir yandan hareketsizleşme-geleneği dışlıyor, bir yandan da laikleşme-modernliği. Bu aralıkta köktendincilik ortaya çıkıyor, ne muhafazakâr ne batılı, "geleneksel bir gelişme"nin taşıyıcısı (ya da hayalcisi) olarak.

Köktendinciliğin gelişmeye açık olduğu ve gerici olmadığı iddiası şaşırtacaktır. Öte yandan köktendinci hareketlerin

donmuş toplumlarda değil de temelleri çoktan kentleşme, sınaileşme, tarımsal devrim tarafından dönüştürülmüş toplumlarda ortaya çıktığı su götürmez bir gerçektir: İran, Cezayir, Hindistan, Rusya... Slavsevercilik bir tür köktendinciliktir. Bu hareketlerin "mucitleri" dini cemaatlerin geleneksel yöneticileri değil, çoğu kez içinde yaşadıkları batıyı tanıyan yeni elitlerdir: Humeyni hayatının büyük bölümünü İran'ın dışında geçirdi; Yakın Doğu'daki İslamcı hareketlerin ilham aldığı kişi olan Hasan El-Turabi Fransız ve İngiliz eğitimi almıştır; Hindu köktendinciliğin elebaşısı Keşav Hedgewar batılı tarzla yetişmiş bir hekimdi.

Son olarak da bu hareketlerin alayları ve müşteri kitlesi gelenek taraftarlarından çok, yeni orta sınıfların içinden çıkmaktadır; bu sınıflar artık ilkel topluma ait değiller, ama üçüncü dünyanın ya da eski Sovyet İmparatorluğu'nun baştan savma kurulan modernliğiyle karşı karşıyalar. İşte köktendincilik, gelenekten değil, modernliğin böyle kaçırılmasından doğuyor. Köktendincilerin önerdikleri: Köken cemaatinin, ideal hatta mistik olan cemaatin batılı tekniklerle birlikte yaşayacağı başarılı bir modernleşme. Sonuç olarak bir postmodernizm ya da bir neo-romantizm.

Bu hareketlerin ortak ütopyası buymuş gibi görünüyor. Modernleşmeyi mitosların kökünü kazıma, dinin özel hayata indirgenmesi, organik cemaatin bireyleşmiş tüketici yurttaşlar koleksiyonuna dönüştürülmesi olarak gören batılı gözlemciye yabancı bir ütopya. Ama modernliğin bu batılı görüşü belki de sadece, modern olmadan önce akılcı ve bireyci olan batı için geçerli.

Ayrıca da batı tamamen akılcı mı? Kapitalizm ile geçen iki yüzyıldan sonra bile batılı evrenden bütün mitosların atıldığı iddiasında bulunamayız. Eğer kendi toplumlarımızı ve dağınık özlemlerini incelersek burada da hâlâ birkaç tehlike var: Romantizm, milliyetçilik, çevrecilik, ruhçuluk... Bunları göz önüne alıp incelersek, başka yerlerde ifade bulan köktendinci hareketleri kuşkusuz çok daha iyi anlayacağız.

Köktendinciliğe yaklaşmak için Marx'ın da yardımını isteyebiliriz; yazdıklarıyla değil, kişiliğiyle. Marx cemaat altın çağını, yeniden yazılan bir geçmişi, modernlik özlemiyle birleştirmiş, bu arada kendisi de bir Viktorya çağı burjuvası gibi yaşamıştı. Köktendincilerin davranış, yöntem, yaşam tarzı ve ideolojik çekiciliklerinde biraz Marx var; bu yeni ideologları dinleyen üçüncü dünya kalabalıklarında biraz proletarya olduğu gibi.

Bütün bunlardan çıkan sonuç şu ki köktendincilik bir yere kapatılarak indirgenebilecek marjinal bir hareket olmaktan çok öte, kapitalizmin başlıca rakibi olma tehlikesi taşıyor. Bütün ideolojiler gibi bu da reel sosyalizm örneğinde olduğu gibi, ancak kendi iflasını kanıtladıktan sonra ortadan yok olma tehlikesini de taşımakta.

İkinci Bölüm

Hindistan'ı Fethe Çıkan Ram

Madras yolu üzerinde, Şingleput'ta canlı renklerde sarilere sarınmış kadınlar, örgü sepetleriyle taze sığır gübresi topluyor ve köye kadar kafalarının üstünde taşıyorlar. Sonra bu mayısı elleriyle yuvarlak ve yassı bir pasta haline getirip viranelerinin duvarlarına yapıştırıyorlar. Bir kere güneşte kurudular mı bu pastalar yakacak işlevi görecek. Hint köylerinin tamamına yakınının kullandığı temel enerji kaynağı işte bu tezekler.

Ama sadece bu değil. Şingleput'un girişinde, geleneksel köylerin çevrelediği bir nükleer santralın, Kalpakam'ın bacaları yükseliyor: Hintli yöneticiler için kudretlerinin simgesi. 1992'ye kadar Sovyet modeli bu santral kuramsal kapasitesinin ancak % 30'u kadar çalışıyordu. "Liberalleşme", yani batı tekniklerinden alınan yardım sayesinde verimlilik 1994'te ikiye katlandı. Santral ulusal kudreti canlandırıyordu; "liberalleşme" buna Amerikan tekniğini ekledi.

Bu "etiket" az gelişmiş üçüncü dünyanın ikilemdeki bütün ekonomilerini özetliyor –Hindistan, Brezilya, Çin, Nijerya, Pakistan, Mısır– buralarda elitlerin kudretiyle kitlelerin sefaleti bir arada.

Bakışımızı Kalpakam'ın bacalarına doğru mu kaldırmalı yoksa tezek yoğuran köylü kadınlara mı indirmeli? Hint gelişme modelini kabul ettiren Jawaharlal Nehru yukarıya doğru bakardı. Mahatma Gandi ise aşağıya. Adam Smith de aşağıya bakardı: Onun için liberalizm ancak en fakirlerin fakirliğini ortadan kaldırdığı oranda değer kazanırdı.

Yukarısı ve aşağısı arasında, gelişme düşü ve yaşamın gerçekliği arasındaki çatlağı köktendinciler sömürüyor.

Hindutva

Saat sabahın beşi: Bu, kutsal ve cılız ineklerin uyanıp Yeni Delhi kaldırımlarında ne bulurlarsa otlama saatleri, en başta da önceki gecenin gazetelerini. Şehrin üzerine muson çökmüş. Yarı karanlıkta kırk adam ortaya çıkıyor ve askeri sırayla Jhandewalan parkında diziliyor. RSS'nin, "Ulusal Gönüllüler Örgütü"nün üniformasını taşıyorlar, beyaz gömlek ve haki şort, İngiliz sömürgesinden kalan giyim anısı: Batılı karşıtı bir örgüt için çelişki. Bu baz grubuna *şaka* adı veriliyor; ayaklanma günlerinde Sihlere ya da Müslümanlara karşı silahlı bir milise dönüşebiliyor.

RSS 1925 yılında Bangalorlu bir doktor olan Keşav Hedgewar'ın yarattığı Hindu köktendinciliğin yasadışı ve militan hücresi, amacı da Hinduculuğu canlandırmak, batılılaşmaya direnmek, İslamı püskürtmek: Hareket kendini her şeyden önce düşmanlarıyla tanımlıyor.

Hindistan her zaman şiddetle eş anlamlı oldu, sadece buna indirgenmese bile. Kast kasta karşı, din dine karşı: Binlerce yıldan beri insanların birbirlerini öldürmek için sürüyle nedeni var. Bir hoşgörü havarisi, Buda Hindistan'da ayağa kalktığında öğretisi kuzeyde, doğuda ve güneyde duyuldu Hindistan'ın kendi içinde ise pek az. Hintliler çarçabuk, daha ziyade kavgacı olan çoktanrılılıklarına geri döndüler. Sonra modernlik ortaya çıktı: Şiddet gerilemedi ama özürleri akılcılaştı: Bağımsızlık için ya da bağımsızlığa karşı, ulusal bir devletin ya da Pakistan ile iki devletin, Bangladeş ile üç devletin yaratılması için ya da yaratılmasına karşı... Şu an söz konusu olan Hindutva.

Hindutva, bu yüzyıl sonunda kıtayı paralıyor. Neşe ya da nefret yüzünden Hindistan'daki kitleleri ayağa kaldırıyor ve bağımsızlığın yaptığı kadar siyasal manzarayı alt üst ediyor. *Hindutva*'yı, "Hindu köktendinciliği" olarak mı tercüme etmeli? Sadece dinsel olmadığı için Hinduluktan söz etmek da-

ha yerinde olacak. Bütün köktendinci hareketler gibi Hindutva da halkın anlık bir ayaklanması değil, örgütlü bir hareket. Bu harekette, modernliğe tepki olarak gelişen geleneğe dönüşü mü görmeli? Batılı entelijensiyanın içindeki akılcılar köktendinciliği böyle yargılıyor, zaten bu tahlil Hint solu tarafından da paylaşılıyor. Ama Hindutva gerici değil: Zamanında faşizmin yaptığı gibi modern bir devletin kurulmasına katılıyor. Alman filozof Ernst Cassirer 1930'lu yılların totaliter rejimleri hakkında şöyle yazıyordu: "Modern politikacılar tamamen akıldışı yeni bir dinin papazları oldular, ama iş bu yeni dini yaymaya gelince son derece yöntemsel davranıyorlar; bu garip birleşim, modern siyasal mitoslarımızın en çok iz bırakan özelliklerinden biridir." Bu gözlem çağdaş köktendinci hareketler için de geçerli.

Jimnastikçilerimize geri dönelim. RSS militanları musonun ılık duşu altında bir saat boyunca hem Baden-Powell'i hem yogayı andıran fizik egzersizleri ve toplu oyunlar yapıyorlar. İki egzersiz arasında Rama ve Şiva'ya dua ediyor sonra da *şaka* şefinin son bir siyasal-ahlaksal söylevinin ardından ayrılıyorlar. Bir sonraki aşama daha şaşırtıcı: Bu köktendinciler askeri şortlarını çıkarıp geleneksel Hint giysisi *dhoti* değil, batılı bir giysi giyiyor ve tekrar arabalarına kavuşuyorlar, özellikle de evrak çantalarına. Ah, evrak çantası! Yeni bir kastın ayırıcı işareti, önemli memurun ya da işadamının kastı. Bu köktendinciler hırpani *sadhu*'lar değil, bunlar teknokrat. RSS hareketinin düşün hocası olan K. S. Sudarşan da bu kanımızı doğrulayacak.

Dekoru dikelim: Nem tarafından kemirilmiş sömürge tarzı eski bir evde sütlü çay saatidir. Hindistan'da her saat sütlü çay saatidir. Ev sahibim uşağına küfrediyor: Bize sıradan bir kâsede servis yapmış oysa ki önemli konuklara ayrılan "iyi" kâseleri kullanması gerekiyormuş.

"Alaylarımız" diye açıklıyor Sudarşan, "eğitimli genç insanlar arasında seçim yapar" ve Hindistan'da "orta sınıf" adı veri-

len İngilizce konuşan sınıflardan. RSS'nin üyesi oldukları andan itibaren hepsi her sabah bir saat egzersiz yapmak, örgütü parasal olarak desteklemek ve "Hindu halkını ayağa kaldırmak" için yıllık bir bağışta bulunmak durumunda.

Biraz daha ileride de Sudanlı köktendinci şef Hasan El Turabi bize "*ayağa kalkan* bir İslam" diyecek: Aynı imaj bir köktendinci hareketten diğerine kendini kabul ettiriyor.

Modern teknik eski Hindistan'ın hizmetinde, RSS'nin ideolojisi kısaca bu. Zaten, Sudarşan'ın randevuya saatinde geldiğini görerek şaşırmıştım biraz: Kudretlilerin bekleme odalarında normalde günlerce beklenilen Hindistan için beklenmedik bir olay. RSS'nin modernliğine katkıda bulunan disiplini, aynı zamanda ayırıcı bir özelliği.

"Hindistan'ın iki geleneği vardır: Önce, kadınların ve batılıların hoşuna giden Vişnu geleneği, çünkü yumuşak ve pasiftir" diyor Sudarşan. Mahatma Gandi bu ilk geleneğe aitti. RSS ise diğer geleneği örnek alıyor, Hindu olduğu kadar savaşçı ve sorumlu tanrıçası korkunç Kali geleneği. "Bağımsızlıktan beri" diye açıklıyor Sudarşan, "Nehru'nun kurduğu, sonra kızı İndira Gandi, torunu Rajiv Gandi sonra da Rajiv'in çevresindekilerce idare edilen iktidardaki hanedan hiç durmadan Hindu olan her şeyi gülünç duruma düşürdü ve batılı olan her şeyi idealleştirdi. Modernlik maskesi altında bu hanedan toplumu laikleştirmeye uğraştı. Ama laiklik kavramı Hindistan'a yabancıdır. Hindistan Sezar'ın hakkını Sezar'a vermez, dünyevi ve manevi arasında hiçbir ayrım yapmaz. Daha da kötüsü: Laik olduğunu iddia eden bu sol, Hristiyan misyonerlerin fakirleri vaftiz ücreti olarak bir torba pirinçle Hristiyanlaştırmasına izin veriyorlar: Bunlar *rice christian*'lar, Hindistan'da dediğimiz gibi!" diye verip veriştiriyor Sudarşan

Ama öze gelelim: Hinduların gerçek düşmanı İslam.

İslam ve Hinduluk Sudarşan'a göre, her şeyde çelişiyor: Ona bakılırsa Hindistan'daki İslam her şeyden önce "Hindu

karşıtı". Kanıtı mı? Müslümanlar, bayramları sırasında, Hinduların gözünde kutsal olan ineklerden öldürebildikleri kadar çoğunu "mahsus" öldürüyor. Sudarşan, Hinduların da bazen Müslümanların evine domuz pirzolası attıklarını kabul ediyor... Hinduların RSS'nin körüklediği istemi daha tehlikeli. Moğolların Hindistan'da hüküm sürdükleri üç yüz yıl boyunca inşa edilen camilerin bulunduğu yerlerde Hindu tapınakları kurmak istiyorlar. İbadet yerlerinin yeniden ele geçirilmesi ayaklanmaya sürekli bir bahane oluşturuyor, bunların en ciddisi de tanrı Ram'ın doğduğu yer olduğu söylenen Ayodha Camii'nin yıkılmasıyla sonuçlanmış, 6 Kasım 1992'de: Hindutva için tarihsel bir zafer.

Müslümanlara, aşağı yukarı yüzde onu oluşturan ve uzun yıllardır orada oldukları için artık Hindulardan ayırt edilemeyen bu azınlığa karşı bu nefret niye? Sudarşan'ın açıklaması: "Doğum kontrolüne saygı göstermiyorlar ve eğer izin verirsek sonunda bizim üstümüze çıkacaklar. Ayrılıkçıdır da bunlar: Bizim bir kolumuzun kesilmesini sağladılar, Pakistan'ın; şimdi de yüreğimizi sökmek istiyorlar, Kaşmir'i. Onları serbest bırakırsak, Hindu bedenini lime lime edecekler!"

Üstelik bu Müslümanlar, Sudarşan'a göre, aşırı ayrıcalıklardan yararlanıyorlarmış: Hindistan yasaları onlara devlet dairelerinde ve üniversitelerde iş kotası ayırıyor. Sudarşan bu "rezervasyon sistemi"nin, Birleşik Devletler'deki *affirmative action*'a benzer (ve bundan önce uygulanmaya konmuş) zor durumdaki *bütün* toplum kesimleri için geçerli olduğunu söylemeyi unutuyor. Müslümanlar için olduğu kadar, dokunulmazlar, kabileler, aşağı kastlar için de geçerli bir sistem bu. Bunlar ise "ayrıcalıkları"na rağmen, ortalama olarak Hindulardan daha az okula gidiyor ve ender olarak kamu görevlerinde yer alabiliyor. Ama RSS toplumsal gerçekliği fark etmiyor, mitosları sömürüyor: Bir tek Müslümanın bir Hindunun yerine bir bakanlıkta odacı olarak işe alınması, köktendincilerin iltimas var, ahlak elden gidiyor diye bağırıp bir ayaklanma başlatmasına yetiyor.

Eğer Hindistan, RSS'nin istediği gibi "Hindulara iade" edilirse, burada oturan yüz milyon Müslüman ne olacak? Sudarşan'ın yanıtı: "Artık Hindistan demeyin, *Bharat* deyin." Sanskritçe terim. İngilizce söylemini Sanskritçeyle süslemek, ki bunu hiç kimse anlamıyor, köktendinci askerin diğerlerinden ayrılmasını sağlıyor. Totaliter düşünce, her zaman, dili arındırmaya uğraşır ve hiç kimsenin anlamadığı formülleri kabul ettirmeye çalışır. Hindutva'ya göre "Muhammetçi Hindular" -doğru terim bu- ibadetlerini yerine getirebilirler ama bu ibadetlerin çalımlı olup da göze çarpmaması gerekir; İslam da böylece diğerleri gibi bir kast olacakmış. Bu "Hindu Muhammetçiler" diye açıklıyor Sudarşan, zaten her durumda köklerinin izlerini taşıyan dönmelerdir; imamlar eski Brahmanlardır ve "tabandaki" Müslümanlar da şartlarından kurtulmak isteyen eski dokunulmazlardır. Dolayısıyla, bir Müslüman sadece Muhammetçi bir Hindu, bir Hristiyan Hindu bir Hristiyandır, Pakistan Hindudur. Hindutva, İslamcılığın ya da Naziliğin tersine, dışlamayla değil, içlemeyle çalışıyor. Sudarşan'ın bir karşılaştırması: "Ülkemiz Hindudur, sizin Fransa'nızın Hristiyan olduğu gibi." Ya da daha çok, eskiden olduğu gibi...

Peki ama Hindu dinlerin ne kurucusu ne peygamberi, ne vahiyle inmiş metni ne merkezi olmadığına göre, gericiliği neyin üstüne "kurmalı?" Hint dünyasının temel özelliği diye açıklıyordu bir yüzyıl önce filozof Swami Vivekananda, "hiçbir kültürün, hiçbir dinin burada egemen olmaması, hepsinin bir arada bulunmasıdır." "Her Hintli," diye bugün ekliyor sosyolog Aşis Nandi, "kendi başına bir azınlıktır". Hindu köktendinciliği bu önemli engelin çevresinden dolanmak için geçmişi anımsıyor, bunu yeniden icat ediyor. Hindutva'nın oluşturduğu şey geleneğe dönüşten çok, kötü yaşanan bir modernliğin içinde geleneğin yeniden yazılması.

Düşkırıklığına Uğramış Yüz Milyon Kişi

"Hindutva, kendisini Hindu geleneğinin meşru çocuğu gibi göstermek isteyen, modernliğin gayri meşru çocuğudur" diyerek açıklamada bulunuyor çağdaş Hindistan'ın en açık görüşlü gözlemcilerinden biri olan Bengalli sosyolog Aşis Nandi. Bütün entelijensiya gibi o da laik sol eğilimli ama Hint toplumunun ne kadar mitoslarla yoğrulu olduğunu ve Hindistan'ın, mitoloji ve dinselliği göz önüne almayı reddeden kişi için ne kadar anlaşılmaz bir şey olduğunu biliyor. RSS'yi ya da köktendinciliği gerici, faşist oldukları gerekçesiyle mahkûm etmenin hiçbir işe yaramayacağını düşünüyor. "Asıl anlamamız gereken, ülkenin yöneticileri modernleştirici bir devletin önderliğinde geri dönülmez bir biçimde gelişme yoluna girdiğimizi ilan ettikleri halde, siyasal tartışmanın eksenini neden köktendinciliğin oluşturduğu. Modernleşme başarısız olduğu içindir ki köktendincilik gelişiyor."

1992'de Ayodha Camii'ni yıkan alaylar nereden geliyordu?

Bunlar külle kaplı ve Ram'ın önderlik ettiği *saddhu*'lar değildi, sofu Brahmanlar değildi, gelenekçi köylüler ya da gizemci dervişler de bunlar. Caminin örgütlü, sistematik ve kumanda edilen yıkımının yaratıcıları, Hint üniversitelerinin kitlesel olarak ürettiği, göreceli olarak eğitimli sayılabilecek, çoğu kez işsiz gençliğe aitti: Bir "lumpen-entelijensiya." Köktendincilik taraftarlarını özgün muhafazakâr, köylerine ve yaşam tarzlarına bağlı kitlelerin arasından değil, orta sınıf içinden topluyor. Aşis Nandi'nin anladığı anlamda bu "orta sınıf" nedir? Tanımı ekonomik değil, psikolojik. En az yüz milyon Hintli –yedi yüz milyon içinden– orta sınıfa ait. Bunlar klasik uygarlıktan sökülüp alındı, kırsal yerleşimden koparıldı, batılı yaşam tarzı ve düzeyine ulaşmak umuduyla kentlere fırlatıldı. Sadece yahut neredeyse Delhi ya da Dallas burjuvazisini

idealleştiren televizyon dizileri aracılığıyla tanıdıkları bir batı. Orta sınıfın kendi hakkındaki imajı her şeyden önce medyaların ürünü, o kadar ki Aşis Nandi bu sınıfı *media exposed* (medyaya maruz) olmasıyla tanımlıyor. Bu psiko-sosyolojik yorumla, Kalkütalı *rickshaw* sürücüsü, başarılı bir bürokrat ya da girişimci ile aynı sınıfa ait, çünkü aynı fantasmaları paylaşıyorlar. Ve aynı düşkırıklıklarını: Bu orta sınıfın özlem duyduğu yaşam tarzı uzun süre –eğer sonsuza kadar değilse– ulaşılmaz olarak kalacak, bunun nedeni de Hint hükümetlerinin bağımsızlıktan beri izlediği gelişme ya da daha çok "azgelişme" tarzı.

İşte o çağdan başlayarak, Aşis Nandi'ye göre, Hindistan bir ayar hatasının kurbanı oldu. 1949'da iki yol arasında seçim yapmak olanaklıydı: Gandi'nin dokuma tekerleğiyle simgeleşen kanaatkârlık ekonomisi ve Nehru'nun idealleştirdiği Sovyet döküm kazanı. O yılların üçüncü dünyasında kapitalizmin pek az taraftarı vardı; Sovyet modeli, İngiliz sosyalistlerinin ve Sovyet ekonomistlerin çifte etkisiyle kazanan taraf oldu. Nehru Hindistan'ın bir kuşakta sınaileşmesi gerektiğini, bunu yapmak için de güçlü bir devletin ve akıllı bir planlamanın yeterli olacağını düşünüyordu. Bunun istenmeyen sonuçları yüzünden Hindistan'a devasa bir bürokrasi, etkin olmayan bir kamu sektörü, iş arzını sınırlandırabilecek kadar güçlü sendikalar ve kitle fakirliğine karşı büyük bir aldırışsızlık miras kaldı. Döküm kazanları oldukları yerde duruyor, hıçkırık tutmuş, havayı kirletiyorlar, üretken olmaktan uzaklar.

Aceleci sınaileşmenin orta sınıfları tekerlek ekonomisinden söküp aldığı ama onları televizyonlu modernliğin vaat edilmiş topraklarına götüremeyeceği ortaya çıkmış. Bu düşkırıklığından da köktendincilik doğmuş, hem geçmişe özlem duyuyor hem modernliğe, yani tüketime. Bu tüketim arzusu o kadar güçlü ki, diyor Aşis Nandi, dinsel söyleme bile bulaşıyor. Gerçekten de Hinduluğun hiç kökü olmadığı ya da fazla

kökü olmadığı halde nasıl köktendinci olunur? Geleneksel olarak, neredeyse her aile milyonlarca tanrı arasından seçtiği özel bir ibadete uyar. Hinduluğu köktendinciliğe çevirmek için bunun reklamcıları, basitleştirilmiş, kitle tüketimine uygun bir tanrı uydurmak zorunda kalmuşlar: Diğerleri gibi bir tanrı olan Ram, RSS tarafından yüce tanrı makamına yükseltilmiş, yani birleştirici tanrı. Ve çelişkili bir biçimde de Hristiyan ya da Müslüman tektanrılığından ilham alıyor. Hinduluğun bu "Ramlaşması" köktendincilere Allah'a karşı eşit güçte bir kudret koyma fırsatı veriyor.

Birçok Hint entelektüelinin yaptığı gibi Hindutva'yı 1930'lu yılların Avrupa faşizmiyle özdeşleştirebilir miyiz? Bazı özellikleri bunu faşizme yakınlaştırıyor: Demagog ve karizmatik liderler, işsiz güçsüz genç bir kitle, modernleşmenin o an bulunan mitoslarla –antik Roma ya da Ari ırk– birleştirilmesi. Faşizmin ve Hindu köktendinciliğin başka ortak özellikleri: Erkekliğin yüceltilmesi, dinin yeniden yorumlanmasına varacak kadar kadınların çizgi dışına itilmesi. Aşis Nandi'ye göre, her Hintlinin içinde taşıdığı kadınlık parçasının dışlanması, klasik erkek sevmez Hinduluktan, batının "erkek üstünlüğü" normunun bilinçdışı etkisi altında köktendinci Hinduluğa geçiştir. Ama ona göre, faşizm ile benzerlik burada son buluyor çünkü Hindutva'nın ırksal saflık gibi bir saplantısı yok, olamaz da: Müslümanlar Hindistan'ın Yahudileri değil. Hiçbir Hintli, köktendinci bile olsa bir Hint ırkını ağzına alamaz çünkü böyle bir ırkın var olmadığı su götürmez bir gerçek. Geleneksel olarak Hinduluk diğer bütün inanışların tanrılarını dışlamak yerine, "toplar"; aynı şekilde Hindutva da Müslüman, Sih, Jayin ya da Hristiyan olup yolunu şaşıranları tek bir ulus içinde toplamak istiyor. Bu ulusal birlik arzusu köktendinciliğin nasıl da modernliğin ve batıyla karşılaşmanın ürünü olduğunu ortaya koyuyor. Çünkü Hindistan'a ulus-devlet mitosunu getiren batının ta kendisidir.

Psikanalistin Divanında

Aşis Nandi'den alıntı yaptım: "Her bir Hintli kendi başına bir azınlıktır." Ama, aynı zamanda hem Hintli hem psikanalist hem de Freudçu olan Sudhir Kakar'dan daha azınlıkta olunabilir mi?

Sudhir Kakar'ı bulmak kolay bir iş olmadı. Yeni Delhi'deki bir adresi bulmak Tokyo'daki bir adresi bulmaktan biraz daha kolaydır, bazen daha da zor: Şehir mahallelere bölünmüş, mahalleler ise kendi içlerinde bloklara ayrılan bölümlere; her şeyin bir numarası var ama aritmetiği icat edenler Hintliler olmasına karşın numaralar rastgele dağıtılmış. "Benim blokumda anlatılana bakılırsa" diyerek düşüncelerimi doğruluyor Kakar, "Mimar yolları çizip numaralar verirken sarhoş bir ineği takip ediyormuş". Yolunu hangi dilde sormalı? Derdimi anlatmak için sokaktaki "lavanta satıcısı" veya "ütücü"yle İngilizce konuşamam, Sih şoförüm de Bihari çöp toplayıcısıyla anlaşamıyor. Gerçekteyse ne önemi var, madem ki buradaki zaman öznel (kapitalist gerekliliklerle temel zıtlık) RSS dışında kimse saat ibadetini uygulamıyor.

"Psikanalizin" Asya'da yaşam hakkı var ama genellikle Jungçu biçimiyle, çünkü Hintliler ya da Japonlar bireysel bir psikolojinin evrenselliği yerine toplu arketiplere daha çok inanıyor"diyor Sudhir Kakar. Freudçu Kakar yine de müşteri sıkıntısı çekmiyor: "Bütün olarak ele alırsak, burjuva kadınlar, öğretmenler, zengin orta sınıflar." Ama Hindistan'dayız: Hintli bir kadının kapladığı divanın üstünde, Kakar'ın saygın bir eser ithaf ettiği geçen yüzyılın aziz adamı Rama-Krişna'nın portresi var.

Kakar'ın bizim için divanına yatırdığı hastanın adı Hindutva. Freudçu yöntemine sadık kalarak, pek az soru soruyor ve köktendincilerin kendi söylemlerini tahlil ediyor. Ona göre, anlaşılması son derece kolay bir söylem: Aşağılanmanın düşkırıklığıyla karşılaşması.

Aşağılanma? Hareketin yöneticilerine yenilgiye uğramışlık duygusu hâkim. Peki onları izleyen kitleler? Bu kitleler, Marksist sosyologların söylediği gibi "yönlendirilmiyor", psikolojik düşkırıklıklarını Hindutva'ya özgürce bağlanarak gideriyorlar.

Aşağılanma, hem batının teknik üstünlüğünü hem de Hindistan'ın modernliği yakalamadaki veya buna ulaştığında da kimliğinden vazgeçmeden bunu yakalama yetersizliğinin farkına varan elitlerin aşağılanması. Hindistan böylece iki kez bozguna uğruyor: Modernleşmiyor, modernleştiğinde de Hintli olmaktan çıkıyor. Bu kimlik bunalımı diye ekliyor Kakar, erkekleri kadınlardan sonsuz derecede daha fazla rahatsız ediyor çünkü kadınlar kendilerini batıyla bir iktidar ilişkisinde tanımlamıyor. Hindistan'daki erkekler batılı modernlik tarafından çok daha fazla sarsılıyor çünkü bunu neredeyse yabancı bir bedenin girişi gibi hissediyorlar: Ket vurulmuş homoseksüellik olarak batı korkusu... Mersi Dr. Freud! Köktendinciliğin bu psikolojik açıklaması diye kabul ediyor Kakar, Hint entelijensiyası tarafından pek kabul görmüyor çünkü bu sınıf her şeyi sınıflararası ve iktidar için çatışma olarak görmek istiyor.

Yöneticilerin bu aşağılanmasına "orta sınıf'ın düşkırıklığı yanıt veriyor. Geleneksel kültürüyle bağları kesilmiş, her tür kıstastan yoksun olan bu orta sınıf günlük bir boğuntu ve gerilim içinde yaşıyor, sürekli bir psişik hareket halinde. Kırsal uygarlıktan kalan az sayıdaki bilgi, uzmanlık ve rollerin yararlılığını yok eden, Hint "azgelişmişliği"nin temel özelliği aceleci kentleşme –üçüncü dünyanın diğer uluslarında olduğu gibi– sistemli olarak "hastalar"ın kendilerine olan saygısını yıkıyor. Artık hiçbir anlamı olmayan yeni bir dünyadaki orta sınıf hiç beklenmedik durumlara karşı durmadan yeni yanıtlar üretmek zorunluluğunu yaşıyor: Bürokrasiyle tanımadık bir çevreyle, dağılmış ailelerle.

Bu denge yıkımı, yurtdışında yaşayan *(burada oturma-*

yan) birçok Hintlinin neden yoğun bir biçimde köktendincilere katıldığını açıklıyor. Kendi kıtaları dışına çıkınca bunlar fark ediyorlar ki bırakın üstün ve tanrısal bir ulus olmayı, batılılar –ve Çinliler ya da Körfez Arapları– tarafından aşağılık bir ırk olarak görülmekteler. Bu yabancı düşmanlığının ifadesi kendi ülkesinde kast ayrımcılığını tanıyan ama ırk ayrımcılığını bilmeyen Hintli için bir şok oluşturuyor. Bu kadarla da bitmiyor, İngiltere'ye göçen Hintli burada *paki* muamelesi görüyor. Alaycılığa bir de nefret edilen komşu ülkeyle özdeşleştirmeyi ekleyen çifte küfür...

Kakar'ın tahlili, gelip Aşis Nandi'nin tahlilini tamamlıyor ve köktendinciliğin ne kadar gerici bir gelenekçilik değil, modernleşmenin bir sonucu olduğunu kanıtlıyor. Şu an için Hindutva modernci isteği yok edip kayıp bir cennete dönmeyi önermiyor; modernlik arayışındaki "hasta"ya, batılı teknik-bilimle Hindu erkekliğini birleştirdiği düşünülen yeni bir kimlik öneriyor. Kakar buna Hinduluğu "erkeksileştirme" çabası adını veriyor, hastanın yeniden kendine güvenini kazanmasına olanak sağlayan stepne bir kimlik: Hindu ulusuyla canlanan bedenler birbiriyle sürtüştüğünde veya *şaka* egzersizleri sırasında şarkılar birleştiğinde, mitingler ya da camilere düzenlenen komando harekâtları sırasında neredeyse fiziksel bir özellik kazanan psişik bir kimlik. Bu mitik birliğin yeniden kurulması çabasında, cami ve İslam önceden görülebilecek şekilde, günah keçisi rolünü üstleniyor; bu anlamda Müslümanlar gerçekten de Hindistan'ın Yahudileri oluyor.

Freudçu Kakar nasıl bir tedavi öneriyor? Öncelikle, hastalığın gerçekliğini ve doğasını kabul etmek: Hindistan'ın modern dünyaya katılımı birinci aşamasında olduğu için, köktendinci ateş de ilk evresinde. Eski kültürün yası bugün orta sınıftaki yüz milyon Hintliyi etkiliyor ama bu etki yavaş yavaş en ücra köyü bile gücü altına alacak. Geriye dönerek mi iyileştirmeli? Olanaksız. Mahatma Gandi kendi zamanında denemişti. Elliyıl sonra Mahatma'nın başaramadığını kim başara-

bilir? Üstüne üstlük kapitalist ideolojileri Hintlileri karşı konulmaz bir biçimde tüketim ve bireysel özgürlüğe doğru çekiyor. Kakar bundan, modernlik isteğinin bastırılamaz ve geri döndürülemez olduğu ve köktendinciliğin de bunu kendince ifade ettiği sonucunu çıkarıyor. Sonuç olarak bu arzuyu ve köktendinciliğin derinliğini yadsımak da mitosların ve Hintli bilinçaltında mitos arzusunun devamlılığını yadsımak kadar yararsız. Aynı şekilde Hindutva'yı indirgemek için komplo kuramları icat etmek, iktidara aç politikacıların ya da paradan gözü dönmüş Brahmanların cahil kitleleri sömürdüklerini söylemek de bir işe yaramaz. Yanlış olduğu için değil, eğer köktendinci politikacılar tanrı Ram'ı ve İslama duyulan nefreti kullanıyorlarsa, bu, nefret ve korkunun var olduğu anlamına geliyor, siyasetçilerin tek yaptıkları bunları "toparlamak" için söze dökmek. Aynı biçimde, Ram adına tapınaklar yapmak için önemli miktarda bağışlar toplanıyor ve bunlar da büyük olasılıkla hiçbir zaman inşa edilemeyecek; ama Hindu ruhban sınıfının bu yolsuzluğu köktendinciliği açıklamıyor, bu sadece bir köpük.

Sudhir Kakar'a bakacak olursak, Hindutva'nın varlığını yadsımak veya "Kahrolsun köktendincilik!" diye bağırmak işe yaramaz ve üretken de değil: Yapılması gereken, yine mitosla modernliği birleştiren bir alternatifi bunun karşısına çıkarmak.

Hindistan'da artık tek beklenen harekete geçme aşamasının geçilmesi yani köktendincilerin iktidarı alması mı? Bunlar hazırlar.

Proje Olarak Hindutva

Parlamenter Hindu Partisi (BJP: Bharatiya Janata Party) yöneticileriyle karşılaşmamdan önce bana, dikkatli olun uyarısı yapılmıştı: Dilleri çataldır, birincisi akılcıdır, batılılar için;

ikincisi ise Hindu kitleleri tutuşturup camilere saldırtmaya yarar. Söylem kuşkusuz ithale yönelik. Her durumda BJP'ye değirmene girer gibi girildiğini not ediyorum ve bina gerçekten de Delhi'de bir garnizon gibi korunmayan tek parti binası ya da resmi bina.

Partinin başkanı ve ideoloğu L. K. Advani bana bir sürpriz hazırlamış: Nohut, mercimek, baharat ve yoğurttan oluşan geleneksel bir yemek. Hindistan'da geçerli olan masa kuralları hakkında pek az şey biliyorum, ama en azından kirli işler için kullanılan sol eli saklamak gerektiğini biliyorum. Öte yandan kibarlık icabı tabakta bir şey bırakmamak gerekiyor, ki bu da çatal bıçak olmadığı için pek kolay bir iş değil.

Altı saat sonra acıdan kıvranacağım... Komplo? Advani'nin niyeti kuşkusuz beni zehirlemek değildi, bunu başardıysa bile, asıl niyeti köktendinci bir ekonomi dersi vermekti:

"Bu masanın üzerinde," diye sordu bana, "bir Hintliyi tatmin edecek her şeyin olduğunu düşünmüyor musunuz?" Yadsınır gibi değil. "Peki," diyerek sürdürdü ev sahibim, "her şeyimiz olduğuna göre niye bir şeyler ithal etmek gereği duyalım? Sosyalist hükümet (söz konusu olan yalnızca Kongre Partisi) Pepsi Cola'ya neden Hindistan'da bir fabrika kurmasına izin verdi? Oysa bizim fevkalade bir yerel içeceğimiz var, Campa Cola. Campa Cola, logosuna varıncaya kadar Coca Cola'ya benziyor ama gerçekten de *made in India.* MacDonalds'ın bize hamburger satmasına izin vermek gerekli mi," diye ekliyor Advani. "Biliyor musunuz, işi Amerikan buğdayı ithal etmeye kadar vardırdılar, üstelik de bununla *şapati* yapmak olanaksız." Gerçekten de dramatik: Bu Fransızların baget ekmeği yerine tost ekmeği yemeleri gibi bir şey! Hindistan diye bana açıklıyor Advani, dünya pazarından çekilmeli (ki gerçekte bu pazarda pek fazla varlık gösterdiği de söylenemez) ve kendi kendine yeterek, kendi kaynaklarıyla yaşamalı. Gelişimin motoru olarak "alışveriş", "küreselleşme" gibi kavramlar Advani'ye göre Tayvan ya da Güney Kore gibi kü-

çük uluslar için geçerli, kendi başına bir kıta olan Hindistan için değil.

"Ne yazık ki Hindistan Hintli olmayan bir azınlık tarafından yönetiliyor: Yönetici sınıf Nehru zamanında Moskova'dan büyüleniyordu; şimdi de Washington'un büyüsü altında. Bu köksüz elit Hindistan'a Sovyet modelini getirmişti; şimdi de Amerikan kapitalizmini zorla kabul ettiriyor. Sovyet modeli çok yatırım, çok teknik ve pek az el emeğini harekete geçiren ağır sanayileri ayrıcalıklı hale getirmişti; Hindistan'a bundan proletarya ve işsizlik miras kaldı." Artık Rajiv Gandi döneminden beri ekonominin yeni şiarı olan "liberalleşme"nin ulaşacağı tek nokta batılılarla uluslararası pazarda rekabet etmesi olanaksız ağır sanayii yıkmak ve yeni zenginleri tatmin etmek için kitle halinde "markalar" ithal etmek: Nohutun yerine *junk food!*

Her ikisi de Hindistan'ın doğası hakkında fazla düşünülmeden ithal edilmiş bu iki modelin eleştirisi sadece köktendincilikten kaynaklanmıyor. Akılcı her ekonomist benzer şeyler söylerdi. Peki ama başka ne yapılabilir? BJP'nin yanıtı, milliyetçilik, çevrecilik, 1960'lı yılların Maoculuğu ve Mahatma Gandi'nin öğretilerinin bir karışımı: Hindistan sınırlarını kapamalı, sadece kendi güçlerinden destek almalı, büyümesini geleneksel zanaatı, tüccarları, küçük girişimcileri üstüne kurmalı. *Small is beautiful* diye tekrarlıyor Advani: Otuz yıllık bir slogan ama bu yanlış olduğu anlamına gelmiyor! Sadece kırsal alanda küçük işletmeler yaratılması, diyor, nüfusu olduğu yerde tutup iş yaratabilir. Merkezi devletin rolü, BJP'ye göre, olabildiğince mütevazı olacak: Düzenin sağlanması (Hindistan'da zor iş!), en fakirlere yardım, okullaştırma, temel ihtiyaçlar ve... kadınlar için ayakyolu yapılması (özel olarak parti programına alınmış) konularında yoğunlaşacak.

BJP, kapitalizm ve sosyalizm arasında üçüncü bir yol mu öneriyor? Gerçekten değil. Advani devletin ekonominin her

alanındaki müdahalesine şiddetle karşı görünüyor ve açıkça söylemek gerekirse pazar ekonomisi taraftarı: Eğer Hindu köktendinciler kapitalizm taraftarıysa, öyle görünüyor ki bunun tek nedeni ekonomik değil. Kapitalizm onlara erkeksi bir ilke olarak gözüküyor, doğayı bastırmaya yönelik; bu yönüyle "yeniden ayağa kalkma" isteklerine uyuyor. Ama diye belirtiyor Advani, bu kapitalizm Hindistan'da şimdilik eşit silahlarla uygulanabilir, yani sınırlar kapalı olarak: Sonuç olarak, "çıplak ayaklı", ulusal bir kapitalizm.

Bu mantıklı görünüyor ama kıtadaki yüz milyon ücretli ve Hindistan dışında çalışan on milyon Hintliyi dış dünyadan kopmaları gerektiğine ikna etmek hâlâ mümkün mü? Orta sınıfın düşü, köktendinci olsun olmasın, mercimek yemek için köye dönmek değil, daha çok Delhi'den köye telefon edebilmek. Bu modernlik büyüsünün etkisini görmek için Kalküta'daki bir tapınağa uğrayıp yeni yaratılan telefon biçimindeki bir tanrıyı görmek olanaklı, *Dead Telephone*. Bunu ziyarete gelen hacı çevir sesi almak için umutsuzca yakarıyor!

İşlevsel modernlik ve ilan edilen gelenek arasındaki köktendinci ittifakın başka birkaç örneği: L. K. Advani Hindistan'ın dört bir yanını dolaşarak kalabalıkları tapınakları yeniden inşa etmeye teşvik ediyor, ama Hindu mitolojisinde yazılı olduğu gibi Ram'ın arabasına benzeyecek şekilde kaportası değiştirilmiş klimalı bir Toyota kamyonetin içinde. Mahatma Gandi, kitleleri bağımsızlığa bağlamak için Hindistan'ı bir baştan bir başa katederken bunu yalın ayak yapıyordu. Delhi parlamentosunda oturduğu zaman aynı Advani pılını pırtısını bir yana bırakıp son derece ılımlı bir İngiliz milletvekiline benziyor. Gerçek Advani hangisi? İkisi de: Toyota ve tanrı Ram. Hindutva'nın çelişkisi ve amacı bu ikilikte yatıyor, eski değerlere veya inançlara ve toplumsal statülere hiçbir şekilde zararı dokunmayacak teknik bir işlev olacak bir modernlik arayışında.

En değişik ulusların deneyimlerinin gösterdiği gibi, çıkışı

olmayan bir yol bu, çünkü batı tekniğinin batı düşüncesinden ve bireycilikten ayrı bir şey olmasını gerektiriyor, ki bu olanaksız.

"Liberalleşme", Yetersiz Bir Yanıt

Araştırmamızın seyrini buraya kadar izlemiş olan okuyucular için umarım, köktendinciliğin bir tek dine mal edilemeyeceği ve bunun her tür "kötü gelişim"in, halkları yükseltmeyi değil, bütün bir ulusu parçalamak, büyümenin kazancını dağıtmadan, bu cemaatlerin yerine toplumsal dayanışmanın yeni kurumlarını oturtmadan eski cemaat bağlarını kırmak pahasına kudretli devletler yaratmayı hedefleyen bedbaht stratejilerin ifadesi olduğu açıktır. Eğer bu varsayımın doğruluğu kabul edilirse –bu sadece bir varsayım– bu, otuz yıldır yanlış düşüncelerin (büyümecilik, devletçilik, sosyalizm...) etkisi altında sürdürülen "kötü gelişim"in yerine, gelecekte "iyi" bir gelişmeyi oluşturacak en az bir o kadar güçlü ve daha paylaştırıcı işlevsel bir mitosun önerilmesi gerektiği sonucu çıkıyor.

Üçüncü dünyanın söylemine ve siyasetlerine 1980'li yılların başından beri hâkim olan liberalizm mi? Hindistan'da 1986 yılında Montek Singh Alhuwalia tarafından başlatılan liberalleşmenin amacı bu. Onunla o yıl, ulusal hükümetin eline geçmeden önce eski Hindistan kralının olan pembe kumtaşı sarayında karşılaştığımda, özellikle şık olan bu Sihin türbanını telefonuna uydurduğunu gözlemlemiştim, ikisi de küpeçiçeği renginde. Üstüne üstlük bunu Hindistan ve Fransa'da aynı anda yayımlanan bir eserde yazdığım için bana kızmıştı. Ama kızgınlığı sonsuza kadar sürmedi.

Aradan zaman geçti: Bu liberalleşme siyasetine izin vermiş olan Rajiv Gandi öldürüldü; Montek Singh en yakın danışmanıydı. Delhi'den birbiri ardına başbakanlar gelip geçti ama Montek Singh hâlâ yerinde. 1994'te türbanın rengi gök

mavisine döndü. *Made in India* eski plastik telefonların yerine *made in U.S.A* dijital konsoller gelmiş. Eski korumacı modelden kopan Montek Singh Hindistan'ın "küreselleşme"si gerektiğine, orta sınıfların Coca Cola'ya, Hintli girişimcilerin yabancı tekniklere ulaşmaları gerektiğine karar vermiş.

Montek Singh Alhuwalia hâlâ Hintli mi? Hakaretamiz olmadan bunu yapmaya, Advania'nin yaptığı gibi, izin var. Montek daha çok, bütün uluslardan adam işe alan ve sadece İngilizce konuşan o yeni kozmopolit kasta ait. Dünya saatinde yaşayan ve köken kültürünün artık sadece aksesuar olduğu *jet-set-fax* bir toplum. Ama sorumlu oldukları halklar mitoslar çağında yaşıyor. Köktendincilik de fakirlik gibi modernliğin içinde "çözülebilir" mi?

Montek bundan emin. Aynı şekilde, liberalizmin kazandığından ve tarihin "son"unu gösterdiğinden de şüphesi yok. Gerisi ustalık işi.

Hint sosyalizminden Hint liberalizmine nasıl geçmeli? Montek'e göre, pazarların zamanla açılması ve işletmelerin özelleştirilmesiyle. Sömürge zamanından kalma ve bağımsızlıktan sonra da sürmüş olan "lisans" sistemini kaldırmış. Buna göre, işletme açmak isteyen her Hintlinin yönetimden izin alması gerekiyordu. Hindistan'daki bürokrasiyi bilenler –her yerde, işe yaramaz ve çıkarcı– bu lisansların ekonomik inisiyatifi sonunda felç ettiğine, bu arada da bunları veren sürüyle aracıyı zenginleştirmiş olmasına şaşırmayacaktır. Montek ayrıca sınırları ithalata açtı ve böylece tekelleri tehlikeye giren büyük girişimcilerin nefretini üzerine çekti; onlar da öç almak için köktendincilere para veriyor. Ayrıcalıklıların ve BJP'nin Kutsal İttifak'ı, Montek'in kişiliğinde, uzun yıllar Dünya Bankasında çalıştığı Washington'un elinin varlığını ihbar ediyor.

Peki ama bu liberalleşmeden kazanç sağlaması düşünülen kişiler bunun etkilerini hayattayken görebilecekler mi? Liberalleşme yoluna girmiş her ulusta olduğu gibi diye ilan ediyor

Montek. "Hindistan'da da en çok gürültü yapanlar tehlikedeki azınlıktır: Bürokratlar, nomenklaturalar, tekelci girişimciler, sendikalar." Öyleyse liberalleşme kimin işine yarayacak ve ne kadar zaman sonra? Montek kendisine destek veren güçleri sıralıyor: "Serbest meslekler, yöneticiler, modern teknotratlar, bankacılar, finansçılar, gelişmiş Hintliler, sürgündeki Hintliler, genç bilim adamları, iyi durumdaki tüketiciler..." Sonra, ikinci bir evrede, "süzme" etkisi ya da ekonomistlerin dediği gibi *"trickle down"* ile diğer bütün herkes: Refahın kazanımlarının aşağıya doğru bütün toplumu sulayacağı düşünülüyor. "Büyüme, büyüme umudu davranışları değiştirdiği ölçüde, toplumsal hırçınlığı azalttığı, girişimcilere kanat taktığı ölçüde" diyor Montek.

Bu sözler kuramsal olarak kesin gözüküyor ama Montek'in tasarladığı "liberalleşme" şimdilik Hint ekonomisinin ikili tarzını radikal bir biçimde değiştirmiyor; tek yaptığı devletin müdahalesini daha etkin ve bunun çevresinde dolananları da daha zengin kılmak. Hindistan'ın kudretine katkıda bulunan her şey, Kalpakam nükleer santralı gibi, daha iyiye gidiyor. Yabancı ülkelerle bağlantıda olan azınlık bundan kazanç sağlamakta. Ama köylerin ve fakirlerin günlük hayatına bunun yansımasında değişen bir şey yok. Köktendinciliğin boy verdiği çatlağı liberalizm hiçbir şekilde küçültmüyor, tersine.

Başka Bir Yanıt: "Kerala Modeli"

"Köktendinci mitosa karşı" demişti Sudhir Kakar, "ancak başka bir mitosla yanıt verilebilir." İşte, Hintli olma avantajına sahip olan bir tanesi:

"O zamanlar Travankor'da, kullarının hiçbirinin hiçbir zaman ihtiyaç içinde olmayacağı kadar bilge bir kral yaşıyordu, Hindistan'ın güney ucunda. Mahabali hükümdarının zengin-

liklerini herkese paylaştırmak ve bütün dilekleri yerine getirmek gibi bir ünü vardı. Bütün kulları eşitti. Zaferi o kadar büyüdü ki kıskanç tanrıları rahatsız etti. Bunlar Vişnu'ya şikâyet ettiler: Bir ölümlü tanrılardan daha ulu olmamalıydı. Vişnu bu sözleri onayladı, sadakayla yaşayan sofu dilenciler olan *sanyasi*'lerden birinin kılığına büründü ve Travankor'a gitti. Krala, dileğini yerine getirip getirmeyeceğini sordu. 'Konuş' dedi hükümdarve 'seni tatmin edeceğim'. 'Tek istediğim,' dedi Vişnu, 'üç toprak ayak'. Bu derece tevazudan şaşıran kral kabul etti. Dilenci o zaman gerçek kimliğini gösterdi ve evrenden büyük oldu. Birinci ayakta yeryüzünü ezdi, ikincisinde gökyüzünü ve üçüncüsünde artık kendi sırasının geldiğini anlayan Travankor kralı, son bir dilekte bulundu ve Vişnu da kabul etti: Hükümdara yılda bir kez, sevgili halkının yanına gelme hakkı."

İşte böylece altı ila yedi bin yıl sonra, Kerala sakinleri, ister Hindu ister Müslüman ister Hristiyan olsunlar, her yıl eylül ayında Onam bayramını kutlarlar, kralın geri geldiği günü.

Kerala'nın bu kurucu mitosunu, Travankor kralının uzak torunlarından biri olan prenses Gauri Lakşim Bai bana anlattı. Krallığın 1947 yılında yeni Hint cumhuriyetine bağlanmasıyla bütün unvanları elinden alınan son mihracenin varisi yine de prestijini korumuş, yüzyıl başından kalma kristal avizeli bir saray ve birkaç sadık hizmetkâr; bana söylediğine göre servetinin geri kalanını tapınakların ve hastanelerin bakımına harcıyormuş.

Peki ama bu anlaşılması güç mitosun hissesi nedir? Prensese bakarsanız, Travankor hanedanının ne kadar aydın olduğunu gösteriyor. Bu da Kerala'nın –Travankor, Koşin ve Malabar krallıklarının 1956 yılında birleşmesinden beri– neden bütün Hindistan eyaletleri içinde en büyük refahın, en iyi eğitim ve sağlık düzeyinin bulunduğu yer olduğunu açıklıyormuş. Ki bu doğru. Aydın mihracelerin bu toplumsal gelişme-

deki belirleyici rolü konusunda beni ikna etmek için prenses son olarak XIX. yüzyılın sonunda hükümdarın krallığında, Hindistan'ın hiçbir yerinde bilinmeyen aşıyı başlattığını anlatıyor: Kullarını ikna etmek için ilk önce kendisi aşı olmuş.

Bütün ekonomistlerin gözünde Kerala bir model ve bir gizem. Bu kırk milyon kişilik halk, Malayaliler (dilleri *Malayalam*'dan türemiş bu isim) Hindistan için istisnai bir dinsel uyum içinde yaşıyor; burada belirli bir eşitlik hüküm sürüyor, nüfusun okuma yazma oranı % 100, aile başına düşen ortalama çocuk sayısı iki, çocuk ölümleri oranı Avrupa'nınkine yakın. Kerala modeli övgüye değer çünkü görünen o ki toplumsal gelişmenin, önceden ekonomik bir büyüme olmadan var olabileceğini gösteriyor; Kerala, gerçekten de Hindistan'ın diğer eyaletleri kadar fakir.

Model, aynı zamanda, cemaatler ve dinlerin bir arada var olabilmesinin olanaklı olduğunu da kanıtlıyor: Hindu köktendinciler Kerala'da seçimlerde sefil sonuçlar alıyor.

Ve son olarak Kerala gösteriyor ki demografik "problem"in çözümü eğitim ve hijyenden geçiyor: Kerala'daki her köyde ücretsiz bir sağlık ocağı var. Çocuklarının yaşayacağını bilen ebeveyn bunların sayısını kısıtlıyor ve okula gönderiyor. Kerala nüfusu sabit, oysa ki Hindistan'ın geri kalanı, doğum kontrolü kampanyalarını umursamıyor ve denetimi yitirmiş. "Bütün Kerala kadınları okumayazma bilir," diye belirtiyor prenses, "çünkü bizim uygarlığımızda kadının ayrıcalıklı rolü vardır". Gerçekten de miras aktarımı Kerala'da anne tarafından yapılıyor, baba tarafından değil. Kısa tarihinde Travankor iki kraliçe tarafından yönetilmiş.

Anaerkil toplum, aydın hükümdarlar, dinsel cemaatler arasında uyum: Eğitim ve sağlığın genellikle nicelendirilen "ilerleme"ye oranla öncelikli olacağı ve hatta bu ilerleme olmadan bile var olabileceği bir toplum modelinin anahtarları işte bunlar. İnsanların iyi durumda olması kadar popüler kültür de bundan kazançlı çıkıyor: Malayaliler okuma tutkunu; dille-

rinde kırk gazete çıkıyor; en önemli kitap ve film prodüksiyonları burada ortaya çıkıyor. Mutlu Şangri-La!

Aziz Thomas'ın Ziyareti

Başarı gerçekten de kral Mahabali ve varislerine mi ait, yoksa başka birisine mi? Kottayam piskoposu Mgr Kuriakosa Kunasseri'ye göre, teşekkür edilmesi gereken Mahabali değil, aziz Thomas. Hiç kuşkusu yok: Havari, Koşin Limanı'na gelmiş ve burada ilk Siriak kiliseyi kurmuş.

Piskoposluğun yemek odasında, beyaz cüppe içindeki Kuriakosa Kunasseri beni dost sofrasını paylaşmaya davet ediyor: Üzerine köri, biber serpilmiş ve sütlü kahve soslu bir tapyoka bulamacı. Mermere kazılı bir yazıt, II. Jean Paul'ün de bu sofrayı paylaştığını söylüyor; yolculuğu aynı zamanda, Vatikan'ın otoritesini kabul etmekte biraz çekinceli davranan bu uzak kuzenleri ele alma fırsatı vermişti. Malayalilerin yaklaşık üçte biri çeşitli tarikatlara mensup Hristiyanlardan oluşuyor ve Trivandrum sokaklarındaki rahibeler Roma'da olduğundan daha çok ve göze görünür: Asya'da başarıya ulaşmış olan tek Hristiyanlaştırma olayı.

Aziz Thomas ya da daha muhtemelen halefleri ve Koşin'deki önemli Yahudi cemaati gerçekten de Kerala'ya son derece önemli iki yenilik getirmiş: Eşitlik ilkesi ve okullar. Hristiyanlardan önce diğer cemaatler bir eğitim veriyorlarmış ama bu ya Brahmanlara yönelik dini bir eğitimmiş ya da zanaatkârlara yönelik mesleki bir eğitim. XVIII. yüzyılda Siriak rahipler Hindistan'da eğitimleriyle ilk evrensel ve öğrenci kabulünde ayrım yapmayan okulları açmış. Bu okul, kolej ve üniversiteler hâlâ her dinden cemaatin insanları tarafından en aranan kurumlar. Yani Hristiyan olmak Malayaliler için bilgiye ulaşma ve kastların emir komuta zincirinden kurtulmanın fırsatı olmuş. Hindistan'ın ilk gazeteleri de Keralalı

Hristiyanlar tarafından yüzyıl başında yaratılmış. Demek ki Malayaliler eğitimlerini aziz Thomas'a borçlular. İsa'nın bir lütfu mu? Bana kalırsa daha çok cemaatler arasındaki olumlu rekabet zihniyeti sayesinde. "Kıvılcım" oluşturan Hristiyanların izinden giden diğerleri kendi okullarını, hastanelerini, gazetelerini açmış, özellikle de Nerler, savaşçılar kastına ait olan Hindular.

Kral Mahabali ve aziz Thomas arasında nasıl karar vermeli?

Mihrace, Aziz, Marx

Kerala Komünist Partisi'nin kurucusu, yaşlı Nambudiripad kralı ya da azizi değil, Marx'ı seçmiş. Nambudiripad 1956'da kurallara uygun özgür bir seçimle başa gelen ilk komünist hükümet başkanı oldu. Onu iktidardan uzaklaştıran da özgür seçimler oldu, bu da Hintli komünistlerin demokratik zihniyetini kanıtlıyor.

Trivandrum'u keşfeden yolcu için en beklenmedik şey sadece camilerin, kiliselerin, Hindu tapınakların küçüklüğü değil, orak çekiçli resim, afiş ve heykellerin çokluğu. Trivandrum'da gün geçmiyor ki PCM (Marksist Komünist Parti, Çin yanlısı) veya PCI (Hint Komünist Partisi, Sovyet yanlısı) tarafından bir miting ya da grev yapılmasın.

Kocaman iki işitme cihazına rağmen Nambudiripad, yaş seksen beş, ne konuşma alışkanlığını kaybetmiş ne de düşünsel canlılığını. Ama hiçbir şey duymuyor, bu yüzden sorularımı ona yazılı olarak sunuyorum. Malabar kıyısında yüksek bir kastta zengin mal sahibi olarak doğmuş, 1937'de Kerala Komünist Partisi'ni kurduğunda bütün mallarını fakirlere dağıtmış. Nambudiripad gerçekten Marksist mi yoksa daha çok Mahatma Gandi geleneğine mi ait? "Hareketim biçimi itibarıyla Gandici olarak görülebilir; ama temeli devrimcidir: Böy-

lece halkın manevi evladı oldum." diyor Nambudiripad o zamandan beri fakirlik içinde yaşıyor.

Kendini Gandi'den çok Siri Narayan Guru adlı "dokunulmaz" bir azizin *(sanyasi)* varisi olarak görüyor. Bu aziz yüzyıl başında Kerala'nın en fakir kastı *edzheva*'ları toprak sahiplerine ve rahiplere karşı ayaklandırmış. Hindistan'ın bütün eyaletleri içinde Kerala, bu yüzyılın başına kadar olabilecek en karmaşık ve emir komuta zincirindeki toplumdu: İçinden çıkılmaz bir yasaklar şebekesi, bir "tımarhane" diyordu bilge Swami Vivekananda. "Edzhevaların Rönesansı" adı verilen bu hareket diye açıklıyor yaşlı komünist şef, "Marksizm tarafından yapılandırıldı: "Marx ve Lenin bize feodal toplumun doğru tahlilinin elementlerini verdiler ve bunu kırmak için gerekli yöntemi." Nambudiripad bu noktada da Gandici değil: Devrimci şiddet ona gerekli görünüyor... Bunu onaylamış. Kerala hükümetini yönettiği zaman kendisinin de içinden çıktığı toprak sahipleri kastını dışarı atmış ve toprakları çalışan çiftçilere dağıtmış. Harfiyen Marksist olan Nambudiripad tarihin bir anlamı olduğunu ve Hindistan'ın sosyalizme ancak sırasıyla gerekli bütün aşamaları geçtikten sonra ulaşabileceğini düşünüyor. Feodalleri, bir burjuvazinin doğuşunu kolaylaştırmak için kendisi yerlerinden atmış. Kapitalist olmak artık bunlara kalmış. Komünist Parti, devlete ve büyük tekellere karşı küçük girişimcilerle işbirliği yaparak bu yolda ona yardım etmeye hazır. Sonra –ama yalnızca bu sürecin tamamlanmasının ardından– sosyalizm gelecek. Ruslar anlamadılar diye düşünüyor Nambudiripad, bir aşamayı, burjuva kapitalizmi aşamasını aceleyle katederek, kendilerini başarısızlığa mahkûm ettiler. SSCB'nin çöküşünden etkilenmek bir yana, Hintli komünistler, karşı örneğin yok olmasına sevindiklerini iddia ediyorlar.

"Mahabali kralının gerçek mirasçısı benim" diye ilan ediyor komünist şef. "Eski zamanlarda olduğu gibi eşitliği yeniden kurdum." Marksistlere göre Mahabali mitosu bir aydın

monarşi övgüsü olarak değil, Malayalilerin özgürlüğe duydukları derin özlemin bir ifadesi olarak yorumlanmalı. Bu eşitçilik adına KP, Kerala'da iktidarda olduğu zaman kamu fonlarının önemli bir bölümünü toplumun iyiliğine harcamış: Okullar, sağlık ocakları, şehir suyu, hijyen. Komünist Parti'nin muhalefette bulunduğu aralıklarda diğer partiler de Hintli merkez devletinin büyük sınai güç politikasının tersi bir model izleyerek Kerala'nın ekonomik olmaktan çok toplumsal bir gelişmeye doğru olan seyrini onaylıyor. Kerala böylece, cemaatler arası sürtüşmeleri ve köktendinciliği besleyen toplumsal köksüzleşmeden kurtulmuş oluyor.

Mahabali, aziz Thomas, Marx: Ne sosyalist ne köktendinci, uyum ve kültür üzerine kurulu başka bir gelişme modeline ulaşmak için gerekli olan üç anahtarı bulduk mu yoksa? Modelin ve mitosun evrenselliğini ılımlılaştıran iki ayrıntı hariç: Göç, iflas.

Göç mü? Kerala'da, Hindistan'ın geri kalan kısmında olanın aksine sefalet sadece monarşik, komünist ya da başka aydın hükümetler sayesinde değil, daha çok eyaletin sınırları dışında yaşayan Malayalilerin çalışması sayesinde yok edilmiş. Malayaliler her zaman göçmen işçiler olmuş çünkü gelenekleri böyle ve çünkü yerel ekonomi, hindistancevizi lifi örgüsü dışında pek iş olanağı sağlamıyor. Bu göç, nüfusun eğitim düzeyiyle birlikte artmış: Hindistan'ın her yerinde olduğu gibi alabildiğine kalabalık bir idari kadronun dışında diplomalı bir Malayalilinin burada sahip olduğu perspektif pek küçük. Malayaliler işgüçlerini ve yeteneklerini daha çok Körfez Arap ülkelerine satıyorlar. İngiliz hastanelerindeki hemşirelerin çoğunluğu Kerala Hristiyanlarından oluşuyor. Pek azı dışında her ailenin en az bir üyesi ülke dışında yaşıyor, ki bu da evlerin konforunu, otomobil parklarının çokluğunu ve sürüyle video kaset satıcısı bulunmasını açıklıyor. Kerala'nın toplumsal gelişimi, bir tarih ve kültüre kuvvetle dayansa bile göçmenlerin fon aktarımına çok şey borçlu. Bu göçmenler ise so-

nunda hep ülkeye geri dönüyorlar ama otelcilik dışında yarattıkları bir etkinlik pek yok.

Modelin iflası mı? Bunu tartışma dışı bırakamayız çünkü Kerala'ya kimse yatırım yapmıyor: Hiçbir yerel ekonomik gelişme toplumsal gelişime yanıt vermiyor. Bu da okul ve sağlık hizmetlerini kaliteli ve ücretsiz sürdürmek isterken artan bir zorluk içinde bulunan devleti fakirleştiriyor. Hükümet kayıt ücretlerini arttırmaya kalksa öğrenciler ayaklanıyor. Kamu hizmetlerinde güçlü olan sendikalar durmadan ücret artışı talep ediyor. Devlet buna ayak uyduramıyor ve ekonomik temel yokluğu vergi gelirlerini arttırmasını önlüyor. Kısa bir dönemde nicel olmak yerine nitel olan toplumsal gelişim modeli de kapitalizm yokluğunun tehdidi altında.

Peki ama Malayalilerin en dinamikleri dışarıda bulunduğuna ve toplumsal talep havası her tür yatırımcı için caydırıcı nitelikte olduğuna göre Kerala'da kim yatırım yapacak? "Kerala modeli" hâlâ kurtarılıp bu devletin Hindistan'daki diğerleri veya diğer fakir uluslar gibi, aşırı uçların çatışma merkezi olması önlenebilir mi?

Talihsiz bir öncül geliyor insanın aklına: Kerala ile birlikte uzun süre nicel bir toplumsal ilerleme modeli olarak boy gösteren komşu Sri Lanka. Sri Lanka modeli etnik savaş tarafından yıkıma uğratıldı ama bunda gelişme sürecindeki bir ekonomiye köstek olan, tırmanıştaki bir sosyalizmin de payı vardı.

Dolayısıyla, hâlâ ayakta duran alternatif modeller koleksiyonunun içinde bir tek Kerala kaldı; ama ekonomik gelişme olmazsa toplumsal ve nicel gelişme de yok olacaktır. Kapitalizm olmadan ekonomik büyüme olamaz: Kerala komünistleri bile bunu kabul ediyor.

Tahlil için Marx'ı, alçakgönüllü olmak için Gandi'yi, gelişme için Adam Smith'i nasıl yan yana koymalı? Bu üçünün ittifakı, Hindutva'ya karşı gerekli karşı-mitosu oluşturabilir. Bu mitos, kapitalizm ile gelişmeyi, ama mütevazıların ölçüsün-

de, amaç olarak da kudret birikimini değil, sefaletin yok edilmesini istiyor: Sonuç olarak Kerala, ama buna ek olarak özel girişimler. Bu Marx-Gandici modelde merkezi devlet, Kerala'da olduğu gibi, kaynaklarını ekonomik üretime değil, temel sağlık ve eğitim gereksinimlerini karşılamaya ayırmalıdır: Mütevazı olmuş bir devlet, "vazgeçmeyi bilen" ve "çıplak ayaklı" bir kapitalizm.

Yalınayak Manager

Budhram Manji benim Hindistan'da en çok sevdiğim girişimci. Kuşkusuz büyük bir sanayici değil; ekonomik modeller hakkındaki tartışmalarla hiç ilgilenmeyen beş altı yüz milyon Hintliden biri. Onun planı, hayatta kalmak. Budhram, Kalküta'da çekçekçi.

Pilkana'daki kenar mahallesinde Budhram bu 21 Şubat sabahı şafakta kalkmış, çünkü 21 onun uğurlu sayısı. Budhram yola çıkmadan önce kahvaltı yapmıyor böylece bir rupi tasarruf etmiş oluyor. Yiyecek, sanıyor ki bacaklarını mecalsiz bırakır. Sadece bir yudum alkol ve işte hazır; üstü çıplak, yalınayak; yeşil ve beyaz kareli uzunca bir kumaş parçasını beline sarıyor, bir de alnının terini silmek için bir alınlık. Kararlı, kendinden emin bir hareketle –bugün 21'i– ondan önceki binlerce çekçekçinin gayretiyle zımparalanmış çekçekin kollarına yapışıyor. Güneş doğarken hâlâ serin olan asfaltın üzerinde kısa ve hızlı adımlarla ilerleyen Budhram, şimdiden otobüs, kamyon ve yavaş yavaş Kalküta merkezine doğru ilerleyen yayalarla sıkışan Howrah köprüsüne giriyor. Karşıda, altımızda, Ganj'ın kollarından biri olan Hugli'de, ölülerin közleri ağır ağır sönüyor ve köprüyü ekşi bir yanık et kokusu sarıyor. Budhram'ın çelik bacakları var, her yanı kas ve sürekli çekçeklerin yolunu kapayan sayısız engeli atlatmak için gerekli refleksleri: İnekler, keçiler, sallana sallana ilerleyen

tramvaylar, otobüsler ve taksiler. Bir saat içinde diye düşünüyor Budhram, rakiplerinin biraz önünde olarak iyi mahallelere ulaşacak: Şehir o zaman akşama kadar trafik sıkışıklığında donmuş olacak ve bir tek çekçekler Kalküta'nın dar sokaklarında kendilerine yol açabilecek.

Budhram aracının sahibi değil, bunu almak için gerekli bin rupiyi bir araya getirememiş: Hiçbir banka ona bu meblağı vermez ve tefeciler de % 60 faiz istiyor. Nasıl olsa Budhram yasal düzeyde izin elde etmeyi başaramayacak. Bunun için Kalküta belediyesindeki sorumlu memura ulaşması gerekirdi; ama hiç aracı tanımıyor; tanısa bile, değerli iznin üzerine imzasını koyacak bu muhterise gelmeden önce aşması gereken odacı, kapıcı ve sekreterlerin barajı için gerekli ücreti ödeyecek durumu yok. Kalküta'daki otuz bin "yasadışı" çekçekçi gibi Budhram'ın da yapabileceği tek şey yarım günlüğü üç rupiye aracı sahibinden kiralamak. Bütün gün çalıştığı için Howrah köprüsünü yeniden katetmek gücünü bulamadığında, çekçeki gece de alıkoymak için bir rupi fazla veriyor ve taklit deri koltuğun üzerinde kıvrılıp uyuyor.

Ticari bir damar olan Lenin caddesine geldiğinde Budhram bir çeşmenin önünde mola veriyor, kaldırımın üzerinde bolca suyla yıkanıyor ve yanından hiç ayırmadığı bir bambu parçasıyla dişlerini fırçalıyor. Temizliği bittiğinde artık işgününe saldırmaya hazır. Aniden, sabahın bu saatinde, üç yüz metre ileride kaybolmuş gibi duran bir yabancı görüyor. Yabancı, bir ulaşım aracı arıyor, hangisi olursa olsun. Atılmadan önce bir an kararsızlanıyor: Budhram, yabancıların çekçekçinin terlediğini, canının çıktığını, bütün kasları gergin, kendisini sonuna kadar zorladığını görmek zorunda kalmanın batılılarda suçluluk duygusu uyandırdığını biliyor. Ama görünürde hiç taksi yok, *rickshaw-scooter* da; Budhram avına doğru ilerliyor ve dayanması güç bir gülümseme sergiliyor. Seçeneğim yok, acelem var, kabul edip iki tekerleğin arasına asılı yüksek oturağa oturuyorum. Writers Building'e, Bengal

hükümetinin merkezine doğru fırlıyoruz. 21'i gerçekten de Budhram'ın şanslı günü: Binmeden önce pazarlık etmeyi unuttum; beş Rupi'den aşağıya kurtulamayacağım.

Writers Building'deki bürosunda beni ağırlayan komünist başbakan Jyoti Basu, "Çekçekleri ortadan kaldırmak gerek" diyor. Basu'un amacı bütün yasal çekçek sürücülerini, bunların yerine *rickshaw-scooter*'ları geçirecek olan tek bir sendikada toplamak. Gürültü, hava kirlenmesi ve trafik tıkanıklığı olacaksa ne yapalım. Kalküta'nın "XX. yüzyıla çekçekçilerle girecek hali yok!" Basu birçok defa ciddi ciddi bunların dolaşımını yasaklamayı denemiş. Boş yere. *Social activist*'lerin (entelektüeller, öğrenciler, sendikacılar...) örgütlediği Budhram ve arkadaşları o kadar şiddetle direniyor ki çekçek grevleri modernleşme arzusuna galip geliyor.

Bakan Basu ve Budhram arasındaki bu çatışma ne kadar küçük olsa da genel bir durumun ifadesi olarak ortaya çıkıyor: Bu, üçüncü dünya için bir ekonomi dersi. Budhram'ın direnişi bana göre gerçekten de Hindistan'ın gereksinimlerine Basu'nun modernleşme söyleminden daha iyi yanıt veriyor. Budhram'ın mesleği bizi afallattığı için veya ilkel göründüğü için –Hint elitleri bu konuda batılılar gibi tepki veriyor– herkes, ilerleme adına, bu gülünç işleri ortadan kaldırmaya çalışıyor. Ama çekçek olmasa Budhram ne yapardı? Hindistan'ın ve üçüncü dünyanın bütün Budhramları böyle binlerce küçük işten –özel, plansız, belirli bir biçime tabi olmayan– yatırımsız ve sermayesiz yaşıyor. Hayal güçleri sayesinde, binlerce çeşitli iş sayesinde Kalküta halkı fakir olsa da sefalete düşmeden yaşıyor. Budhram az yemek yiyor, vasat bir hayat sürüyor, ama ona toplumsal bir konum, Hindistan'ın toplumsal yapısı içinde bir yer sağlayan bir işi var. Çekçeki olmasa, ellerinde birer demir kanca kaldırıma bırakılmış çöplerde yiyecek arayan dilencilerden biri olurdu.

Budhram, kendince "çıplak ayaklı bir girişimci" ve eğer işletmesi gelişmiyor, fakirlikten çıkması için gerekli olanları

ona sağlayamıyorsa, bunun nedenleri kültürel veya ekonomik olmaktan çok siyasal. Budhram çekçek sahibi olabilmeli, bu da kredinin, aracılardan geçmek zorunda kalmadan fakirlerin ulaşabileceği gibi olması gerektiği anlamına geliyor; Kalküta belediye başkanının ona bir izin belgesi verebilmesi gerekir, bu da memurların namuslu olmasını gerektiriyor. Namuslu bir devlet, en fakirlerin hizmetindeki bir ekonomi: Bu, Hindistan için başka türlü bir gelişme olurdu.

Pilkana'daki mahallesine dönmeden önce Budhram asla bir tapınağın önünde durup tanrılara teşekkür etmek için *puja* yapmayı ve alnına sarı bir hamur sürmeyi ihmal etmiyor. Bu binlerce tanrı arasından bir tane daha çıktı Kalküta'da: Vişnu, Krişna, Ram ve Kali arasında, *The Dead Telephone*. Bunun önünde ellerini birleştiren Budhram bir dua okuyor: "Ey Telefon, Hindistan halkı haberleşmek için sana güveniyor ama bizim sana ihtiyacımız olduğunda sen bizi terk ediyorsun!"

Hiç kimse modernliğin ve simgelerinin çağrısından kaçamıyor. Ama buna ulaşmanın yolları yerel uygarlıktan geçebilir de geçmeyebilir de. Köktendinciler modernlik olmadan yeniden inşa edilen bir kültür öneriyorlar; liberalleştirme taraftarları ve ilericiler kültürsüz modernliğe inanıyorlar. Sadece Budhram, "çıplak ayaklı kapitalist" kendi kültürüne bağlı kalıyor ve modernlikten sadece hayatta kalması için gerek duyduğu şeyleri alıyor. Budhram'ın azla yetinmeye dair içselleştirdiği etik, köktendincilerinkinden çok daha özgün biçimde Hindu; onun girişimci zihniyeti daha özgün biçimde kapitalist. uzmanların ithal ettiği liberalizm taraftarı spekülasyonlardan daha ilkel olsa bile. Alternatif bir Hint kapitalizmi modeli, Budhram'ın çevresinde örgütlenmeli, nicel olmaktansa nitel özellikler taşımalı.

Ama kim bilir? Budhram bir sonraki hayatında belki de bir sanayici olarak dünyaya gelir. Daha meşru ve gerekli olan ise ona şimdiki insan hayatında saygı göstermek.

Kanaatkâr Bir Kapitalizm

Bütün bunlar, dünyanın radikal bir biçimde modernlik ve sefalet arasında bölünmesine alışmamız gerektiği anlamına mı geliyor? Peki bunu kabul etmektense niye insanlığın aynı derecede saygın iki yaşam tarzını seçmesini hedeflemeyelim: Bir yanda doymaz bir tüketim, diğer yanda bir denge durumu? Niye bütün halkları zengin olacaklarına ya da çocuklarının öyle olacaklarına inandırıyoruz, oysa ki hiçbir zaman böyle olamayacaklar. Öte taraftan, zamanında Mahatma Gandi'nin istediği gibi dengeye ulaşmak mümkün.

Ölümünden yarım yüzyıl sonra Aşis Nandi fikirlerini yaşatmaya çalışıyor: "Niye batının önceliklerini ve emir-komuta zincirlerini benimsemek durumunda olalım? XX. yüzyıldaki başarılarınız çok mu parlak? İkinci Dünya Savaşı, toplu kıyımlar, doğanın yıkımı ve yarın kim bilir ne?" Nandi'ye göre bireyin metafizik, tarihin sonsuzluk, ilerlemenin gelenek, erkeksi değerlerin duyarlılık üstünde ayrıcalık sağlamasına izin veren modern uygarlığın etkileri işte bunlar. "Üçüncü dünyanın batıdan ithal ettiği ulus-devlet ibadeti bağımsızlıktan beri sömürgecilerin bile asla yapmadığı kadar katliama yol açtı." Otuz yıldır varlığı iddia edilen bir gelişme mi? Bunun sonuçlarının adı "köylülerin yurtsuz kalması, vahşi kentleşme, doğanın ve geleneksel kültürlerin yıkımı, şiddet, adaletsizlik, sefalet". Sorumlular kim? "Üçüncü dünyanın kendi elitleri, batı tarafından zihinsel olarak sömürgeleştirilmiş olan ve sorumlu oldukları halkların değerlerini küçümseyen elitler." Ama söz konusu olan sadece değerler değil. Bireysel hipertüketim üzerine kurulu Avrupa usulü gelişmenin olanaksızlığı diye saptıyor Nandi, uygulamada ortaya çıkıyor: "Bir an bütün Hintlilerin okuma yazma bildiğini hayal edin; çok kısa bir süre sonra Hindistan'da kâğıt hamuru yapmak için bir tek ağaç kalmazdı!" Öyleyse, gelişmenin yerine ne koymalı?

"Swadeşi!" Mahatma Gandi'nin tanımladığı bu olgu bir

ekonomik sistem değil, bir ruh hali. Arzularımızı kontrol edip yakın çevremizde erişebileceğimiz şeylerle kısıtlamayı öğretiyor. "İnsanlar milyonlarca yıl boyunca böyle yaşadılar ve bugün olduklarından daha mutsuz da değillerdi. İçerinin ve dışarının iyi niyetli batılılaşmış kafaları bizi ekonomik ve teknik çocuksuluk olarak niteledikleri bu doğulu toplumdan ne olursa olsun çıkarmak istiyorlar. Ama bizim tek istediğimiz çocuklukta kalmak." Swadeşinin amacı bazılarının gelişmesi değil, en çok sayıda insanın saygın bir biçimde yaşaması. Bu yapıldığı takdirde, birkaç yıl içinde –bunun için gerekli teknik donanım var– bugün ulaşılması olanaksız tüketim toplumu mitosuna kurban edilen milyarlarca bireyin beslenmesini, su ihtiyacını, sağlık gereksinimlerini sağlamak mümkün olacak. Burada sözü edilen ne bir kapitalizm eleştirisi ne de fakirliğe bir övgü. Bu sadece kapitalizm makinesinin bireysel tüketimden çok toplumun saygınlığı için kullanılabileceği anlamına geliyor: Gerçek bir kapitalizm ama Hindistan'ın değerlerine uyarlanmış. Elbette bu kanaatkârlık ilkesini güneye kabul ettirmesi gereken zengin kuzey değil. Yaşanabilir olan ve kuzeyin de yararlı biçimde katkıda bulunabileceği ekonomik bir modeli tanımlamak güneye düşüyor.

Üçüncü Bölüm

Gelişmeye Yönelik Bir İslam İçin

Ülkeye pornografik dergi sokuyor musunuz diye bana sordu gümrük görevlisi, pasaportumu tersten karıştırırken. Soruyu gereklilikten çok şaklabanlık olsun diye sormuş gibi geldi. Tekrar Hartum'dan geçersem el koyabilsin diye yanımda istediğini getireceğime dair güvence verdim.

Sudan bana ilk baştan böyle göründü: Afrika âdetlerinin yumuşattığı bir İslam rejimi; yolculuğun geri kalan kısmı başlangıçtaki bu yargıyı değiştirmedi ya da pek az değiştirdi.

Hartum'a kadar Hasan El-Turabi'yi görmek, İslamcı yolu anlamak için gittim: İslamcı hareketin lideri, Sudan devletinin perde arkasındaki yönlendiricisi Hasan El-Turabi batıda köktendinci olarak niteleniyor ve Tunus'tan Mısır'a, Cezayir'den Ürdün'e kadar baştaki iktidarları yıkmayı hedefleyen İslamcı "komplo"ların sadece ilham aldığı kişi değil, elebaşısı olmasından şüphe ediliyor.

Bir kâhini dinlemek için Hartum'a giden ilk kişi ben değildim çünkü Musa da zamanında, diyor İncil, buraya "müneccimler"e veya "bilgeler"e (terim çeviriye göre değişiyor) danışmak için gelmiş. Musa zaten Torah'ın çok güzel olduğunu söylediği Sudanlı bir kadını karılığa almış...

El-Turabi, Ulak

El-Turabi'nin konutuna varmak için bütün Hartum'u katetmek gerekiyordu. Ama Tanrı aşkına neredeydi bu Hartum? Mavi Nil'i, göle çıkan caddeler, deve sürüleri, Britanya İmpa-

ratorluğu'ndan miras kalmış sömürge tarzı yıkık dökük birkaç idari bina, etrafı çöp dolu briketten viraneler, birkaç sefil çarşı, İngilizlere karşı direnişin kahramanı Mehdi'nin mezarının bulunduğu beton bir cami görüyordum. Bunca sefalet ve karmaşadan afallamış bir halde, rehberime şehir merkezinin nerede olduğunu sordum. Şaşırdı: "Şehir merkezindesiniz zaten!"

El-Turabi'ye ulaşmak için konforlu bir konutun içindeki avlulardan geçiliyor. Nöbetçiler bizi bir ilk bekleme odasına alıyor. Bekliyoruz. Önemimiz bilindiği için bizi ikinci bir bekleme odasına alıyorlar. Sabrediyoruz. Sonra bir üçüncüsü: Hiç kuşku yok ki ulu insana yaklaşmaktayız. Gerçekten de burada diye fısıldıyor rehberim, avludaki büyüleyici beyaz bir Mercedes'i göstererek: İslam, hizmetkârlarının erdemlerini ödüllendiriyor, ki bu da Kuran'a uygun. Yabancı misafir niteliğim az bekleme ayrıcalığı sağlıyor. Biraz sıkılarak, randevuları olan ama saatler hatta günler boyunca beklemek zorunda kalacak olan yüzlerce ziyaretçinin önünden geçiyorum.

İşte El-Turabi, galabieh ve beyaz türban içinde, kırılgan ve şık, İngilizce gibi Fransızcayı da iyi konuşuyor, Paris ve Oxford üniversitelerinden hukuk diploması var. Gördüğüm gerçekten de batılı basın ve hükümetlerin Saddam Hüseyin'in müttefiği, Cezayir'deki "FİS"in ve Filistin'deki Hamas'ın "baba"sı olarak nitelediği El-Turabi mi? Yoksa El-Turabi şizofren de batılı misafiri yatıştırmaya yönelik ve İslami militanlara yönelik iki ayrı söylemi mi var? Yoksa şizofren olan, El-Turabi'nin üzerine geniş bir terörist-İslamcı komplonun lanetini atan batı nı?

Soruyu El-Turabi'ye soruyorum. Gülüşü bozulmuyor: Kuşkusuz, ona göre, hasta olan batı, İslam değil. "Müslümanlar kökleri, kültürleri, dinleriyle bir bağ kurar kurmaz batılılar, bunda insan haklarına saldırı, gerileme görüyor ve bizi terörist olarak niteliyorlar. Örneğin, Sudan hükümetinin, İngiliz sömürgecilerin bize zorla kabul ettirdiği hukukun yerine

İslam hukukunu, şeriatı getirmesinde anormal olan nedir? Biz Müslümanlar için söz konusu olan sadece bir Rönesans'tır; batılılar için bu bir gerileme ve saldırı; Müslüman dünyaya kendi kıstaslarınızı, ilerleme hakkındaki kendi görüşünüzü uyguluyorsunuz: Bu kültürel emperyalizmden başka bir şey değil."

"Batı" diye ekliyor El-Turabi, "bizi saldırgan olmakla suçluyor, ama diğerine saldıran kim? Müslümanlar saldırgan değildir, sadece direniyorlar. Batıyla olan uzun ilişkimizde Haçlı seferlerine karşı muzaffer bir şekilde direndik. İngiliz sömürgeciliğine karşı direndik. Mehdi'nin Hartum'da İngilizlere karşı direnmesi, Nijerya ve Hindistan Müslümanlarının direnişi, Cezayir'de Abdülkadir'in, Tunus'ta Abdülkerim'in direnişi hep direniş savaşları oldu, Cezayir'in bağımsızlık savaşı gibi ve bugün de OLP'nin ve İslamcı Hamas hareketinin Ürdün'ün İsrail tarafından işgal edilmesine direnişi de aynıdır. Bin yıldan beri hiçbir İslam savaşçısı toprağının dışında batıya saldırmadı".

Peki ya terörizm?

"Bu, batılıların icat ettiği bir yöntemdir" diyerek beni yanıtlıyor El-Turabi. Eğer kendilerine İslamcı diyen bazı gruplar bunu uyguluyorlarsa, nedeni, bunu İrlandalı, İtalyan ya da Japon kızıl tümenlerinin, Alman Baader çetesinin yanında öğrenmiş olmalarıdır.

"Bizi sömürgeleştirenler" diye hatırlatıyor El-Turabi, "batılılardır, tersi değil. Görünüşte yeniden bağımsızlığımıza kavuştuk ama batılılar –bazı Arap yöneticilerin de suç ortaklığıyla: Nasır, Mübarek veya II. Hasan– bize Avrupalı modelleri kabul ettirmeye uğraşmayı sürdürüyorlar: Örneğin, ulus, devlet, demokrasi, sosyalizm, liberalizm... Şu açıktır ki bize ithal edilen bütün bu kuramlar başarısızlığa uğradı". Dolayısıyla, Müslümanların bu yaldızlı yabancı elbiseleri bırakıp yeniden kendi özgün kültürleriyle bağ kurmaları son derece doğaldır. Başka ne yapabilirler ki?

İşte bu yüzden, Hasan El-Turabi'ye göre dünya, "İslam'ın ikinci Rönesansı"na hazırlanmalı.

İkinci Rönesans

İlk Rönesans kendini yüzyıl başında gösterdi. Halkçı olmaktan çok elitçi, dinsel olmaktan çok siyasal oldu ve sömürgeden bağımsızlığa götürdü. Siyasal olmaktan çok dinsel ve ahlaksal olan ikinci Rönesans ise –gözümüzün önünde boy veriyor– Müslümanları özgün bir İslam toplumuna götürecek. Söz konusu olan, Muhammet'in zamanındaki, kusursuz olduğu varsayılan toplum mu? "Bir an bile düşünmeyin, bu önemli bir yorum hatası!" diyerek celalleniyor Hasan El-Turabi. Muhatabım birçok ulemadan ayrılıyor. "Müslümanlar, mutlak bir biçimde, İslamın vahiyle gelmiş olan ebedi ilkeleri ve bunun yüzyıllar boyunca benimsediği değişik kültürel biçimler arasında ayrım yapmalıdır" diye açıklıyor, Afrikalı El-Turabi kendi yurtlarının dışında birtakım âdetleri –örneğin kadın giyimi– Arap dünyasına özgü olan ama İslamın kendisine yabancı olan âdetleri kabul ettirmek isteyen Sudanlıların emperyalizmine karşı çıkıyor. Hasan El-Turabi'nin ilan ettiği ve öğütlediği İslam Rönesans'ı ne bir geçmişe dönüş ne de Suud modeline herkesin uyması. Bunun amacı kültürel çeşitlilikle modernliği barıştırmak: "Peygamber Muhammet'in kusursuz ve nihai mesajında modernliğe, tekniğe, bilime ters hiçbir şey yok." Tam tersi, özgün İslam, insanları Tanrının varlığının delili olan reel olaylara hayran olmaya davet ediyor. İslamda, bilime, "managament"a, mantıksal çıkarıma karşı hiçbir çekince yok, bilgi ile inanç arasında modernlik ve din arasında hiçbir çelişki yok. Kanıtı da şu ki XII. yüzyıl İslamı zamanının bilimsel bilgisine hâkim oldu ve bunu Hristiyan Avrupa'ya iletti. Ve İran İslam devrimi –El Turabi'nin ayetullahokrasi adını verdiği şeye karşı çekinceleri olmasına karşın– hiçbir zaman batılı teknikleri dışlamadı.

El-Turabi'ye göre, "İslamlaşma kaçınılmaz, çünkü halkın arzusuna yanıt veriyor". Müslümanların genel beklentisine yanıt veriyor. Bilginin dünyasallaşması ve demokratik özlemlerin genelleşmesi Müslüman halkların bu beklentilerini ve bilinçlenmelerini hızlandıracakmış. Kim buna karşı çıkıyor? "Arap dünyası yöneticilerinin ve batılı hükümetlerin sapık ittifakı." Bunlar İslama karşı mantıksız bir korku besliyorlar ve cehaletlerini de Mısır, Suudi Arabistan veya Fas'taki hükümdarlar, diktatörler körüklüyor. "Bunlar" diye açıklamada bulunuyor Turabi, "Batıyı, İslamcı hareketlerin 'köktendinci' ve terörist olduğuna ikna ediyor. Gerçekteyse ne Mübarek ne II. Hasan ne de Suud kralı iyi Müslüman değiller. İslama uygun olanın ne olduğuna karar verecek niteliklere sahip değiller". Niçin iyi Müslüman değiller? Sürdükleri özel hayat, diyerek yanıtlıyor El-Turabi, tek başına ikiyüzlülüklerine tanıklık etmeye yeter: Dinsel oldukları tek yer kamuya açık yerler. Üstüne üstlük, "monarşik kurum ve diktatörlük İslama tamamen yabancı şeylerdir". Muhammet'in kendisi de halefinin bir halk konsensüsüyle seçilmesini istiyordu; iktidarı ele geçirip kendi varislerine bırakan halifeler döneklerden başka bir şey değillerdi.

İslamcı topluma götürecek olan yol devrimci mi? Hasan El-Turabi öyle olmayacağını umuyor. Bunun doğal bir evrimle gerçekleşmesini tercih ediyor, "halkta bir İslamcı bilinçlenme" ile. İslamcı devrimden Hasan El-Turabi kuşku duyuyor çünkü bütün devrimler başlatıcılarının saptadıkları hedeflerin tersine varıyor (İran örneği) veya baskıya yol açıyor (Cezayir örneği). İran bir model değil: "Buradaki İslama Şii ruhban sınıfı el koymuş" ve "toplumun gerçekten İslamlaştırılmasından çok kendi maddi çıkarlarıyla ilgileniyor". El-Turabi'ye göre, öte yandan demokrasi iyi bir İslamlaştırma yöntemi: "Eğer Müslümanlar özgürce oy kullanabilselerdi, her yerde İslamcıları iktidara taşırlardı. Cezayir seçimleri buna tanıklık ediyor!" Ne yazık ki Cezayir'de, "İslamı pek iyi tanımayan ve

sorumluluklarına iyi hazırlanmamış FİS yöneticileri, önceden Fransızlarla anlaşmak gerektiğini anlamadılar".

Daha çok Sudan'dan söz edelim: İşte, El-Turabi'nin öğütlediği İslamcılığa demokrasi yoluyla geçişe pek de iyi örnek oluşturmayan bir ülke! Rejimin resmi olarak İslamlaşması bir devlet darbesiyle oldu, bizzat Hasan El-Turabi'nin hareketinin uzun çabalarla genel kurmayı içten ele geçirmesi sonucunda. Beriki doğruluyor: "Sudan'daki demokrasi yapaydı ve artık yasaklanmış olan siyasal partiler de birkaç büyük ailenin özel mülküydü." Gerçekten de buna pek itiraz eden yok. El-Turabi'nin senaryosunda "seçime dayalı gerçek demokrasi", toplum İslamlaştırıldıktan sonra, yani gerçek bir İslam demokrasisinin temelleri kurulduktan sonra olacak. Yani hiçbir zaman...

İslami bir demokrasi nedir? Yanıt açık değil. Muhalefetin göz ardı edilebileceği kadar büyük bir konsensüsün oluşmasıyla tanımlanıyor. Sudan'da önemli olan azınlıkların, Hristiyan veya animistlerin yeri ne olacak? Müslüman bir toplumda hiç kimse dönmek zorunda değildir diye yanıtlıyor El-Turabi; Kuran, İslami bir toplumun içindeki azınlıklara özgü hak, ödev ve vergileri düzenlemiş. Gerçekten de Hartum'da birçok kilise var ve Hristiyan ibadete kısıtlama getirilmiyor. Acaba güneydeki Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki savaş, Sudanlı yöneticilerin beyan ettikleri gibi dinsel olmaktan çok kabilesel mi? Bu korkunç çatışma, kabul etmeliyiz ki İslamcıların Hartum'da iktidarı ele geçirmelerinden önce başlanıştı ama bu onları toptan suçsuz da kılmıyor. "Batılılar, İslami devlet hakkında boş yere kafalarını bulandırıyorlar: Konuşulması gereken İslami toplumdur, çünkü İslamda devlet marjinal bir oluşumdur" diye ekliyor Hasan El-Turabi. "Bir Müslüman önce ailesine aittir, hatta kabilesine, etnisine, kültürüne, sonra da bütün inananların oluşturduğu cemaate: *Ümmet*'e. İslamda sınırların asla çok büyük önemi olmadı ve üstelik bugünkü sınırlar da sömürge zamanlarından miras

kaldı. Yani Müslüman dünyadaki milliyetçilik sadece batılı emperyalizmin bir alt ürünüdür. Müslüman dünyadaki milliyetçi duygu göz ardı edilebilir orandadır ve de batı tarafından desteklenen diktatör ve monarkların kışkırtma ve propaganda çabalarına karşın da yok olma yolundadır" diye iddia ediyor El-Turabi. Müslümanların asıl özlemi *"Ümmet"* içinde yeniden birleşmektir. "Çağdaş bilgi ve ekonominin küreselleşmesi bu *Ümmet*'e bin yıldır tanımadığı bir şans sağlıyor, yukarıdan değil, aşağıdan, halkın isteğiyle." İslami bir toplumda devlet geçici ve sadece bu toplumun aynası olacakmış. İslamcı hareketlerin etki etmek iddiasında oldukları devletin değil, toplumun dönüşmesi; El-Turabi'ye göre, Sudan'da başlamış olan bir İslamlaştırma.

Sudan Deneyimi

Yani bir Sudan modeli mi var? Daha mütevazı olarak bir "Sudan deneyimi" diye kabul ediyor El-Turabi. Ama bu bile halihazırda Sudan'a bir ambargo uygulayan batıya fazla geliyor! Bu İslamlaştırma topluma nasıl yansıyor? Eğitim, sanat, ekonomi ve kadın haklarında.

Müslüman bir toplumdan en az beklenen şey olduğu için, en azından Avrupa'da bu konuda düşünülene göre, kadın haklarından başlayalım. "Bu," diyor Hasan El-Turabi, "batılıların cahil olduklarının ve Avrupa'daki İslamcıların açıklama görevlerini iyi yapmadıklarının kanıtı. Jacques Berque hariç!" Hasan El-Turabi, Sudan'daki kadınların "özgürleşmesi" için mücadele etmeyi bırakmamış. Kuran adına mı, militan toplamak için mi? Hartum'da, Hasan El-Turabi'nin genç kızları babalarına ve karıları kocalarına karşı ayaklandırdığını, onları erkeklerle kadınların birlikte dua ettikleri camiye gitmek için evlerinden çıkmaya teşvik ettiğini duymuştum.

"Hartum'da peçeli kaç kadın gördünüz" diye bana soruyor Hasan El-Turabi. "Hiçbir tane." El-Turabi'nin kanıtlamak istediği de bu: "Sadece Arap Yarımadası'nın kültürüne özgü uygulamaları İslama mal etmeyelim; İslamın ilkeleri dokunulmazdır ama biçimleri değişir." Gerçekten de capcanlı renkler ve khôl giyen Sudanlı kadınların kendilerine Suud tipi herhangi bir giyim kuralının zorla kabul ettirilmesini onaylayacaklarını hayal etmek zor! Hartum Üniversitesi'ndeki kız öğrenci sayısının erkeklerinkine eşit olduğu da doğru. Son olarak da Sudan'da kadınların oy hakkını sağlayan İslamcı hareket olmuş. "Demokrasi," diyor El-Turabi, "tamamen İslami'dir, çünkü Kuran herkesi ortak tartışmaya katılmaya çağırır". Özellikle Arap dünyasının monarklarını çileden çıkaran, Kuran adına yaptığımız bir demokrasi savunusu diye kabul ediyor El-Turabi.

Peki ama, batıda bu kadar kötü üne sahip olan şeriat, Müslüman yasası, bir İslam toplumunun en baskıcı yanı değil mi? Batılıların zihninde şeriat, el kesilmesi, taşlanma, kırbaçlanma gibi görüntüler canlandırıyor... Bu noktada da Hasan El-Turabi Suud veya İran modelinin tersine, şaşırtıcı bir ılımlılık sergiliyor. Şeriat diye açıklıyor El-Turabi, "yasa" değil, kelime olarak "yol" anlamına gelir. İslam toplumunun içinde her şeyden önce yatay ilişkilerin kurallarını belirlediği için şeriat insanların arasındaki bir toplumsal kontrattır: Bu, devletin kabul ettirmeye çalıştığı değil, devlete kabul ettirilen –devletin kendisi de şeriata tabi– bir ahlaksal zorunluluk. El-Turabi'ye göre eğer bazı İslamcılar şeriatın doğasını anlamıyorlarsa bunun nedeni "yerel kültürlerinin ya da daha sık görüldüğü üzere cahillerin tutsağı olmaları". Özellikle Cezayir FİS'inin yöneticilerini etkisi altına aldığı görülen bir cehalet. Ya da Salman Rüşdi'yi ölüme mahkûm eden Şiileri. "Dönek, Peygamber zamanında mahkûm edilmezdi; artık Peygamber olmadığı içindir ki mahkûm edilebiliyor" diyor El-Turabi.

İslami Özelleştirme

Sudan kadar fakir bir ülkede İslamcıların beklendiği yer, ekonomik dönemeç. Kuran'ın bu alandaki ilkeleri açık ve sınırlı: İslam özel mülkiyeti, ticaret serbestisini ve zenginliklerin birikmesini kutsuyor. Öte yandan faizle borç verilmesini yasaklıyor; zenginlere kanaatkârlığı ve yardım kuruluşlarına verilen bir tür aşar olan *zekât*'ı emrediyor. Turabi'ye göre, İslami ekonomi hâlâ Protestan etikinden ilham aldığı zamanki, Max Weber'in betimlediği kapitalizmin kökenindeki duruma benziyor. Somut terimlerle söylemek gerekirse, Sudan'da İslamlaştırmanın yolu General Nemeyri'nin sosyalist rejiminin 1960'lı yıllarda millileştirdiği sınai ve tarımsal işletmelerin özelleştirilmesinden geçiyor. "Yani, İslami özelleştirme, ama kapitalist olmadığı da söylenemez" diyerek yorumluyor El Turabi.

Peki batılı modelden nesiyle farklı? İslami hükümet kendini operasyonlarda yolsuzluk olmaması hususunda yeni girişimcileri hararetle *zekât*'larını vermeye teşvik etmekle yükümlü sayıyor. Peki zekât veriyorlar mı?

El-Turabi, Sudan'ın İslamlaşmasından beri Mısır'a geleneksel sermaye kaçışının yavaşladığım, yolsuzluğun yok olduğunu ve *zekât*'ın devlete ödenen vergiden daha çok "girdiği"ni söylüyor. Ekonomi bakanı da üzüntüyle bunu doğruluyor! "İslamlaştırmadan beri" diye ekliyor El-Turabi, tarımsal üretim artmış, "özelleştirme ve yeni çalışma etiği sayesinde". Tanrı da bir buçuk yıl süren kuraklığın ardından bol yağmur getirerek buna katkıda bulunmuş. El-Turabi bunu biliyor.

Öte yandan ekonominin İslamlaştırılmasında faizle borç para verilmesinin yasaklanması tartışılmaz ve asal. "Tek gerçek İslami bankalar Sudan bankalarıdır; Suudi Arabistan veya Pakistan'dakilerin sadece dış görünüşü İslami." Bankacılıkta İslamlaştırma, faizle kredinin yerine kredi veren ve alan arasında kazanç ve kayıpların paylaşılmasına dayanıyor. Bu

da bankacıyı kredilerin verilmesini ve fonların iyi kullanılmasını gözetmeye götürüyor. Dolayısıyla gerçek bir İslamcı banka müşterisinin ortağı ve danışmanı oluyor. Eğer müşterinin bazı güçlükleri olursa, bankacı onu "Batılıların yaptığı gibi sıkboğaz" etmiyor, güçlüklerini aşması için yardımcı oluyor. İslami bankanın başka bir yararı: Halk tasarrufunu herhangi bir kapitalist bankanın yapacağından çok daha iyi çekiyor ve dolayısıyla Sudan'daki yatırıma yardımcı oluyor.

Bütün bunlar, bazıları İslamlaştırmanın işletmeleri bankaların kontrolüne geçirdiğini iddia etse de kimsenin itiraz edeceği şeyler değil: Japonya ya da Almanya'da da böyle olmuyor mu? Bankaların İslamlaştırılması acaba gerçekten uygulamalarını değiştiriyor mu yoksa bu sadece sözde mi kalıyor? Sefil bir ekonominin bulunduğu bir ülke olan Sudan'daki İslamlaştırma öncesi durumda kelimeler herhalde gelişmeden çok zarar görmüyordur. Ama bankaların İslamlaştırılmasın da hiçbir şey, gerçek ya da sahte, özünde gelişmeye zararlı değil. Tartışılmaz olan bir şey var ki İslamcı ekonomi insanları devlet bağımlılığından kurtararak, Müslüman dünyayı pazar ekonomisine yakınlaştırıyor. Gelişmeye katkısı olamaz mı? İslamcı tehlikeyle zihinleri bulanan batılılar bireysel inisiyatife çağıran bu olayı dikkate alsalar iyi olmaz mı?

El-Turabi'nin özelleştirmeler ve bankalar hakkında söyleyecek çok şeyi var çünkü İslamlaştırma eserinin en somut göstergesi söz konusu. Gerisi henüz tasarlanmış. Hartum Üniversitesi'nde şimdiye kadar yalnızca tıp fakültesi İslamlaştırılmış. Bunun anlamı nedir? Eskiden öğrenimlerini bir tek hasta bile görmeden tamamlayan öğrenciler artık hastanelerde çalışıyor ve birkaç molla da onları batılı olan bilimlerini Müslüman etiklerinden ayırmamaya teşvik ediyor. Bunda bir öğrenciyi kırbaçlayacak bir şey yok! Eğer Sudan tıbbı İslam adına bilgi ve insancıllığı barıştırıyorsa, daha iyi. Eğer El-Turabi ilham verdiği İslamcı hareketlerin gerçekten de bilim ve bilimci barıştırmasını evrensel ilkeler ve değişken toplumsal bi-

çimler arasında ayrım yapmamasını sağlarsa, bu adamın daha çok Müslüman halklara faydası dokunmuş olacak.

Şeytanlaştırmak veya Dinlemek

El-Turabi gerçekten de El-Turabi mi? Tutarlı ve modern İslamcılığı yoksa batılı muhataplara yönelik bir söylemden başka bir şey değil mi? Alaylarına kumanda ederken ayrı dili mi kullanıyor ve eğer öyleyse, bizim anladığımız gibi mi anlaşılıyor? Belki de değil. Peki ama, hareket ve moralin, etik ve ekonominin, bilgi ve inancın yitirilmiş birliği üzerine kafa yoran biz batılılar İslamcılığa itiraz etmeye yetecek kadar sağlam temeller üzerinde miyiz? Kahire'den Cezayir'e veya Şam'a kadar, sadece İslamcılık karşıtı oldukları için otoriter rejimleri desteklemek bizim yararımıza mı? Arap dünyasının bu İslamcılık karşıtı rejimleri, gelişme demiyorum, hiç olmazsa başlarında oldukları halkların basit uyumunu sağlamaya çalıştılar mı? Hiç kuşku yok ki hayır. Yani, müttefiklerimizi iyi seçtiğimizden emin miyiz ve bunlar kendi halklarının "köktendinci" İslamcılığa doğru gitmesini kontrol edebilecekler mi? "Biz Müslümanlar" diyerek konuşmasını sonuçlandırıyor El-Turabi, "barış içinde yaşamak ve yeniden, geçmişte olduğu gibi, bilginin ilerlemesine katkıda bulunmak istiyoruz." Ona inanmamak, inanmaktan daha mı tehlikeli?

Hartum'u, yakında konforuna kavuşacağına emin olan batılı yolcuyu ele geçiren korkak ferahlamayla geride bırakalım. Çünkü, havayollarının bilmem hangi kaprisi yüzünden Sudan'ı yalnızca gece yarısı terk edebiliyorsunuz. Gece yarısından itibaren mutlak bir ateşkes hâkim olduğuna göre, havalimanına nasıl ulaşmalı? Korkudan tir tir titreyen şoförümüz, cebindeki izin belgesiyle ağır ağır karanlığın içine dalıyor. Aniden yol ortasında bez yığını gibi bir şey yolumuzu tıkıyor. Bir an duruyoruz. Bu yığının içinden, yavaş yavaş, batta-

niyesine sarınmış silahlı bir askerin biçimi ortaya çıkıyor: Sudanlılar için mevsim kış, derece düşüyor... sıfırın üstünde on beş dereceye kadar. Kuşkusuz okumayazma bilmeyen nöbetçi, şüpheyle izin belgemizi okuyor gibi yapıyor, bizi sayıyor, tekrar sayıyor: İki kişiyiz. Sessizlik mutlak; hiç kimse şaka yapmaya veya bir kelime fısıldamaya cesaret edemiyor. *İnşallah!* Yeniden yola koyuluyoruz.

Sudan İslam devletinin kendinden başkalarıyla çatışmaya girmeye hiç olanağı yok: Her şeyden önce, gerçek şahı Mısır olan bir satranç hareketinin cephe gerisi.

Mısır, Eski Rejimin Sonu

Yüzyıllar geçti ve işgaller. Giza piramitleri artık inşa edildikleri yer olan çöle değil, onları yutmuş olan Kahire banliyösüne ait. Keops'un yıpranmış ucu yolcuya yarım kalmış iki binanın arasından gözüküyor. Eteklerinde kendiliğinden rehberler, her yaştan dilenci ve dolandırıcılar "İslamcı terörizm"in hâlâ kaçırtmadığı nadir turistlerin üstüne atılıyor. Oryantalist hayallerdeki eski Mısır'ın yerine dünyanın en geniş metropolü geçmiş, bütün çağların karışımı, bütün sınıfların bitpazarı: Mercedesli yönetici zenginler, yurtsuz köylüler, işsiz üniversite mezunları ve modern Mısır'ın tarihinde ilk kez, sakallı kocaların ellerinden sıkı sıkıya tuttukları sürüyle peçeli kadın. Dua zamanı geldiğinde müezzinler artık yukarı çıkmıyor, Allahın büyük olduğunu hoparlörlerle ilan ediyor. Bıkkın Kahireliler kendilerini yere atmaktan hayli uzak; çok sayıdaki kahvehanenin önünde başıboşlar umursamadan nargilelerini çekiyorlar.

Taksideki yolcu, bir insan denizinin içinde kaybolmuştur ve bir sonraki randevusuna bir iki saat gecikmeyle varacağını bilmektedir, ki bu da çok önemli değil: Gelişmemiş dünyada saat sayılmıyor; yoksa saat sayılmadığı için mi bu dünya az ge-

lişmiş kalıyor? Trafiğin ağırlığı, öğrenimi sonucu avukat olan şoförle konuşacak bol bol zaman bırakıyor. Mısır üniversiteleri iki yüz elli bin avukat üretti, bin kişi başına bir dünya rekoru; yani bunların neredeyse tümü yaşamak için başka bir iş yapmak zorunda ve kaderlerine isyan ederek bazen İslama doğru dönüyorlar. Barolar Birliği'nin 1993'deki seçimlerinde İslamcıların elde ettiği zafer bunu gösteriyor.

Kâtiplerin Krallığı

Eski Mısır'dan günümüze en azından bir kurum hayatta kalmış: Bürokrasi. Dünyada bilinen en eski bürokrat bir Mısırlı, görevinin salgıladığı yağlarla rahatı yerinde gözüken, Louvre Müzesi'nin *kâtip*'i. Üç bin yıl sonra, kâtibin birkaç milyon varisi var. Mısır yönetimini dolduruyorlar. Atalarının şişinin yerine mürekkepli tamponu koymuşlar. Hiçbir Mısır yurttaşı bu çok gerekli mühür darbeleri ya da pazarlık olmadan yararlı bir işe girişemez. İşte böylece Allah büyük ve Mısır fakir.

Kahire'de bir bakanla görüşme elde etmek gerekiyor, hangisi olursa olsun. Söyleyecekleri için değil, Mısır toplumuna sahip olan bu kâtiplerle karşılaşmak için bir bakanlığı ziyaret etmek Kahire Müzesi'ni ziyaret kadar zenginleştirici.

Bu konu için sanayi bakanlığı seçildi. Sedat sonra da Mübarek hükümetleri çekingen bir "özel girişimcilere açılma" gerçekleştirmeden önce Mısır'ın sosyalist rejimi her şeyi millileştirdiği için, bu bir devlet sanayii. Bakanlığın koridorları şehrin sokakları gibi kalabalık: Kapıcılar, odacılar, sekreterler, uyuklayan bekçiler, yere veya sandalyelerine çökmüşler. En aktifleri, bürodan büroya yüksek memurlara çay, kahve yetiştiren çaycılar. Bakanlık altıncı katta ama asansör tıkanmış: Asansörcü, diyorlar, içine seccadesini sermiş namaz kılıyor. Namaz bitiyor ama asansör hâlâ kımıldamıyor; çevirmenim bundan asansörcünün içinin geçtiği sonucunu çıkarıyor, yürüyerek çıkacağız.

Altıncı kata geldiğimizde, asansörcünün, birkaç odacıyla birlikte işgal ettiği asansörde iskambil oynadığını keşfediyoruz. Sinirlenecek bir şey yok: İyi huyluluk, saldırgan olmamak Kahire toplumunda en yaygın duygu. Asansör çalışmıyor, ne olmuş yani? Mısır'da hiçbir şey çalışmıyor, özellikle de devlet. Niye şaşkınlık veya sabırsızlık belirtisi göstermeli?

Bakanlığın bekleme odası iş, ayrıcalık, arpalık isteyenlerle dolu, bunlar Kahire'de doğru düzgün yaşamak için bilinen tek yol. Mısır toplumunu anlamak için, batılı ve kapitalist nesnel iş pazarı kavramının yerine, doğulu öznel ayrıcalık pazarı kavramını koymak gerekiyor. Bütün bu isteklilerin aynı saatte randevusu var; yani belirli bir saat, hatta gün yok. Masalarının arkasındaki kâtipler, isteklerinin acelesine göre istekli-leri eliyor; katlanmış yüz liralık banknotlar ustalıkla ziyaretçinin elinden bürokratın eline geçiyor. Önemli biri beliriyor: Kâtip berikinin üstüne atılıyor, elini öpüyor, özellikle de öyle değilse *Doktor* diyor ve hızla bakanın odasına sokuyor.

Bana da öyle oldu. Ama bakanın odası da kalabalık. Zamanını daha iyi değerlendirmek için önemli şahsiyet aynı anda birkaç delegasyonu birden kabul ediyor; bir tanesi kahvesini yudumlamakla meşgulken –ki bu da bir hayli ağır oluyor çünkü telvenin dibe çökmesini beklemek gerekiyor– bakan bir başkasıyla görüşüyor.

"Kazandınız," diyor bakan kocaman bir gülümsemeyle, "Mısır liberal devrimin tam ortasında!" İçgüdüsel olarak şüphe duyuyorum çünkü selefi aynı büroda, yedi yıl önce bana aynı söylemi sunmuştu.[1] O zamanda, 1987'de devlet sanayinin % 100'ünü kontrol ediyordu; 1994'te % 99'unu kontrol ediyor. "Çünkü sosyalizmden liberalizme geçişi ağır ağır gerçekleştirmek, sivil toplumda şok yaratmamak gerek" diyerek kendini doğruluyor bakan. Bir Amerikan üniversitesinde öğrenilmiş kusursuz bir İngilizceyle bana inançla "açılma yolundaki"

1. Bk. *Ulusların Yeni Zenginliği*, AFA Yayınları.

Mısır'ın yeni *vulgate*'ını anlatıyor: Ödemeler dengesi sağlandı, bütçe de öyle, para istikrara kavuşturuldu... Bu söylemi tanıyorum, Uluslararası Para Fonú'nun temsilcileri tarafından yazılmış. Oysa IMF, dünün komünistleri için olduğu gibi bugünün İslamcıları için de Mübarek'in birkaç milyar dolar karşılığında Mısır'ın ruhunu sattığı şeytan...

Günah Keçisi Olarak IMF

IMF'nin reçeteleri, Mısır'ın bunları uygulayış biçimi, ulusal ekonomi ve *in fine* yurttaşların üstündeki etkisi hakkında ne düşünmeli?

IMF işini yapıyor; kötü ödeme yapanların borçlarını karşılamak ve ilerde bunları ödemelerini sağlayacak kurallara uymaları koşuluyla onlara yeni krediler vermekle yükümlü. İşte sadece bunun için IMF temsilcileri borcu olan bir hükümetin hesaplarını dengelemesini istiyor. Bu dengeye ulaşma konusunda, IMF, öğütler verse bile, müdahalede bulunmuyor. Böylece, Mısır hükümeti bütçeyi dengelemek için vergileri artırdı; harcamalarını, özellikle de askeri harcamalarını düşürebilirdi, çünkü artık kimse Mısır'ı tehdit etmiyor. Dolayısıyla bu vergi artırımı sadece askeri devletin yaşam düzeyini korumak amacıyla halkı fakirleştiriyor. Peki ama hata, denge isteyen IMF'nin mi yoksa ne önceki borçlarını ödeyen ne de yaşam gidişatını değiştiren hükümetin mi?

IMF, kendi yeteneksizlikleri için bunu suçlayan devlet şeflerinin işini gören bir günah keçisinden başka bir şey değil. Genel müdür, konuşma yasağı olduğu için yanıt veremiyor.

Aynı "liberal" mantık içinde dış ödemelerini dengelemek için hükümet ödeme oranı çok yüksek hazine bonoları basıyor: Zengin Mısırlıların sermayeleri –her fakir ülkede olduğu gibi yurtdışında çok sermaye var– devletin bu avantajlı ve risksiz borçlarına geri dönerek yatırıma dönüşüyor. Yüksek

faiz oranlarının buna karşı yarattığı sonuç ise Mısır'da hiçbir işletmenin açılmaması: Akılcı her kapitalist, bu istikrarsız rejimde her zaman tehlike taşıyan bir sınai maceraya atılmaktansa hazine bonoları satın almayı tercih ediyor. Böylelikle hiçbir yeni iş yaratılmıyor ve işsizlik resmi rakamlara göre % 20'lere ulaşıyor; gerçek oran kuşkusuz bunun iki katı. IMF, dış borçlar dengesi istemekle suçlu mu yoksa Mısır hükümeti bu hedefe ulaşma konusunda yetkili tek muhasebeci mi?

Sonuçta, bu garip "liberalleşme" alttaki bir Mısırlıya olan etkisiyle alım gücünün düşmesine ve artan bir işsizliğe yol açıyor. Öte yandan, yabancı finans kaynaklarıyla ülkesindekiler arasında aracı konumunda olan bir Mısırlı yasal ya da yasadışı yollardan kendisine çabuk bir servet yapabilir: "Geçişteki" ekonomilerde zenginleşenler para geçişini sağlayanlar oluyor; bakan, yüksek memur, ithalatçı, bankacı veya spekülatörler.

Sapmalar, yanlışlar, yolsuzluklar ve sonuçsuzluklar her şeye rağmen kabul edilebilir olurdu, eğer Mısırlılar nereye doğru geçiş yaptıklarını bilselerdi. Özgür ve demokratik bir toplumu mu?

Özelleştirmeler her şeyden önce bir söylev malzemesi. Yıllar süren kararsızlıktan sonra hükümet pek açık olmayan koşullar altında topu topu iki işletme sattı: Coca Cola ve Pepsi Cola. Ne yaparsınız, Arap sosyalizmi Nasır'dan beri lisansla Cola üretiyordu! Yani liberalleşmenin şimdilik tek etkisi yeni bir toplumun başlamasından çok krallık sonundaki gibi otokratları olabildiğince çabuk zenginleştirmek.

Siyasal liberalleşme de daha iyi durumda değil. 1993 Kasımında tek aday Hüsnü Mübarek, % 85 katılım oranı ve oyların % 94'üyle dördüncü kez devlet başkanı seçildi. Oysa, o gün oy kullanmış olan ya da bir tanıdığının oy kullandığını anımsayan bir tek Mısırlıya bile rastlamak neredeyse olanaksız. Bu devasa sahtekârlık göreceli olarak özgür olan yazılı basında ihbar edilebilir ama radyo ya da televizyonda bahsi bile olamaz; oysa halkın % 90'ı okuma yazma bilmiyor.

Mısırlılar bütün bunları biliyorlar ama daha çok iyi huylu oldukları için firavunun yavaş ya da şiddetli ölümünü bekliyorlar, çünkü gelenek böyle. Ya da korkutucu olmaktan çok yoldan çıkmış olan bu askeri diktatörlüğün her şeye rağmen İslamcılardan iyi olduğunu düşünüyorlar. Diktayı, İslamcılığa karşı bir sur gibi gören batılı hükümetlerin tutumu da böyle; rejim, meşruluğunu bu korku üstüne kuruyor, daha iyisi olmadığı için.

Ama, en büyük Arap-Müslüman ülkeyi İslamcı devrimden korumaktan çok bu diktanın, sonunda devrimin gerekli bütün nesnel koşullarını bir araya getireceği teşhisi de yapılabilir. Mısır'ın içindeki iyi sosyologlar bile artık İslamcı rejimin nasıl olacağını ve İslamcıların ne zaman ve nasıl iktidarı ele geçireceğini araştırıyorlar: Cezayir'de olduğu gibi seçimlerle ya da daha büyük olasılıkla, Sudan'da olduğu gibi İslamcı taraftarı devlet darbesiyle.

Aşağıdan İslamlaştırma

Kahire Üniversitesi'nin büyük konferans salonundaki sıralar dolu. Yanımda çevirmenim. Kuşkusuz öğrenci ve öğretim üyesi kalabalığını çeken konferansın konusu. "Kapitalizm ilerlemeye doğru giden tek yol mu?" Buna bir de Fransız kültürünün Kahire'de hâlâ belirli bir prestiji olduğunu ekleyelim.

Dikkatle ilerliyorum; her kelimeyi tanımlıyor, daha belirli olmayı çevirmenime bırakıyorum. Hava ağır, dinleyiciler dikkatli. Dinleyicilerin üçte biri İslamcı, sakallı erkekler ve çarşaflı kadınlar: Suudi Arabistan'dan ithal edilmiş giyim kuralı, dinsel olduğu kadar siyasi işaretler. Konferansın ardından başlayan tartışmada sadece İslamcılar söz alıyor, büyük bir kibarlıkla; diğerleri, sessiz çoğunluk, felçli gibi.

"İslamın ekonomik gelişmeyle uyuşmaz olduğunu beyan ettiniz," diyor baştan aşağı karalarla örtülü bir öğrenci: "İddianızı neye dayandırıyorsunuz?"

Söylediğim bu değildi. Kuşkusuz çevirmen biraz belirsiz konuşmuş. Beyan ettiğim sadece, şimdilik, ampirik bir İslami deneyim olmadığıydı, ama bu saptamanın hiçbir kesinliği yok. Salondaki İslamcılar tatmin olmuyor, sahte bir kavganın günah keçisi olan çevirmen sıkılıyor.

Hiç kuşku yok ki İslamcılar kampüsü kontrol ediyorlar. İslami düşünce, ilkede laik olan Mısır'daki "siyasal olarak düzgün" tek düşünce. Bu İslamcı "çevreciliğin" altındaki nedenleri anlamak kolay: Yurtsuz öğrenciler pek az seçici üniversitelerde, diplomalarına uygun bir işe sahip olma umudu olmayan öğrenciler İslamcı militanlara verimli bir alan oluşturuyorlar. Diğer ideolojiler iflas etmiş: Nasır'a başkaldıran komünizm SSCB'nin çöküşünün ardından yok oldu; liberal demokrasi de ancak eski bağımsızlık partisi Wafd'a sadık bir burjuvaziyi harekete geçirebiliyor. Öte yandan İslamcılık mitosun gücünden, Altın Çağ özleminden, sözün gücünden ve yakalanamadığı için sözlerle lanetlenen batılı düşman Birleşik Devletler'in şeytanlaştırılmasından yararlanıyor.

Mısır'da İslamcılık sadece bir söylem değil; herkesin somut etkilerini yaşadığı günlük bir uygulama. İslamcı ağabeyleri yolunu şaşırmış köylü öğrenci için bir konut, eğitimle uyumlu bir iş, kitaplıkta bulunamayan ama gerekli ders notlarını bulacaklardır. Devletin elindeki hiçbir şeyin işlemediği –veya bahşişsiz işlemediği– Kahire'de İslamcılar örgütlü, iş bitirici, namuslular. Kamuya açık bir Kahire hastanesinde tedavi görmek tanıdığı ya da parası olmayan biri için olanaksız ama caminin yanındaki İslamcı dispanser bütün hastaları dostlukla karşılıyor. Mısırlılar bütün olarak çok ateşli Müslümanlar değiller, müezzinin çağrısına duyarsızlıklar bunu gösteriyor ama İslamcılarda devletin veremediği yararları buluyorlar: Ciddiyet, dürüstlük.

Halkın bu duyguları sayıya vurulamıyor çünkü hükümet seçimlerde hile yapıyor ve kamuoyu araştırmalarını yasaklıyor. Ama birkaç laboratuar İslamcılar zaferi kazanırlarsa ne

olabileceğinin ölçüsünü veriyor: Serbest meslek sendikaları, doktorlar, eczacılar, avukatlar yetkililerin denetimi altında temsilcilerini özgürce seçiyor. İslamcılar bütün bu seçimleri kazandı. İşin garibi % 80'i Kıpti Hristiyan olan eczacılar odasında bile seçimi kazanmışlar! İslamcılar burada da Orta-Mısır'da Kıpti köylülere karşı sürdürülen saldırılara karşın kazanan taraf olmuş. Bu konu hakkında soru sorduğum Kıpti bir eczacı bana teröristleri İslamcılarla karıştırmamak gerektiğini ve sendikasının bunların eline geçtiğinden beri kuşkusuz daha iyi yönetildiğini söyledi.

Mısır'daki İslamcı hareketler konusunda ciddi bir tahlil kaynağı olan CEDEJ'in (Ekonomik ve Hukuksal Araştırma ve Belgelendirme Merkezi) Fransız sosyologlarına bakılırsa o eczacı halk arasında yaygın bir duyguyu ifade ediyordu: İslamcılar sevimli değiller, diyor buranın müdürü Philippe Fargues, ama meşrular; askeri ve laik diktatörlüğün onlara bıraktığı her özgürlük alanını kullanıyorlar. Bu dikta da kendini meşru kılmak için İslamcılığa karşı bir set oluşturduğunu söylüyor; polis terörizmi sert şekilde bastırıyor ama böylelikle acaba önemini ne kadar artırıyor?

CEDEJ'in sosyologlarından biri olan Alain Roussillon'a göre hükümet her tür şiddeti "İslamcı terör" olarak niteliyor ve böylelikle geleneksel olarak şiddetten nefret eden Mısır halkının İslamcılar dışlamasını sağlamaya çalışıyor. Bu tehlikeli bir strateji, diyor Alain Roussillon, çünkü şehitler yaratarak baskının kendisinden çok İslamcılığı meşrulaştırıyor. Başkayerde bin kez tekrarlanmış bu bayağı senaryo Mısır'ı aşağıdan İslamlaşmadan yukarıdan İslamlaşmaya, yani İslamcı bir diktaya götürebilir.

Ama hiçbir şey yazılı değil henüz, önceden belirlenmiş değil. İslamcılar devlet erkini ele geçirseler bile –ki *de facto* olarak zaten Kahire'nin ve Mısır'ın merkezinin bazı mahallelerini kontrol ediyorlar– bunu ne yapacaklar? Garip bir biçimde, hiç kimse bu soruya kesin bir yanıt veremiyor. Kuşkusuz eko-

nomiyi özelleştirme iradesi daha güçlü olurdu. Ama girişimciler ülkeyi terk edebilir ve artık edonist bir halk olan Mısırlılar kendilerine İslamcı bir ahlakın kabul ettirilmeye çalışılmasına dayanamazlar.

Son Şans

Şimdiki askeri dikta ve olası İslamcı zorbalık arasında birkaç ender entelektüel kaderciliği reddediyor ve Mısır'da liberal bir geleneğin de olduğunu hatırlatıyor. Solculuktan dönme bir ekonomist olan Fergani Nadir'e göre İslamcılık ancak diktanın onu beslediği oranda büyüyor: Bunlar, diyor, aynı madalyonun iki yüzüdür. Ekonomik gelişmeye set çekerek, özel işletmelerin açılmasını yasaklayan bürokratlar ve zorba, diyor Nadir, işsizliği artırıyor ve İslamcı bir devrimin nesnel koşullarını üretiyorlar. Ayrıca İslamcıların oluşturduğu tehlikeyi abartan aynı zorba iktidar, kendisine destek veren batının da saflığından yararlanıyor. Demokrat olduklarını söyleyen batılı hükümetler nasıl oluyor da Mısır veya Cezayir'deki askeri diktalara destek verebilirler diye haklı olarak soruyor Nadir. Batının bu seçimi ahlaksız olduğu kadar sonuçsuz da diye ekliyor muhatabım: Ona göre sadece Mısır'da demokrasinin yeniden kurulması düşkırıklıklarının dile gelmesine olanak sağlayabilir ve böylece toplumsal basıncı düşürebilir. Demokratik bir hükümet, ayrıca, İslamcıların koyvermişliklerinden yararlandığı toplumsal ve eğitime ilişkin hizmetleri yeniden işletmek endişesine sahip olacaktır.

Mısır gibi bir ulusta demokrasiye umut bağlamak bir ütopya mı? Demokrasi, Sedat ve Mübarek'in sürdürdüğü Nasır diktasından önce de batılı tipteki partiler ve parlamenter kurumlar aracılığıyla denenmişti. Bu sistem 1960 yılına kadar kapitalizm içinde yaşamış, sonra da Nasır girişimcilerin mallarını ellerinden almış ve bunları sınırdışı etmişti. Son olarak

da hükümet sevilmese bile, devletin kendisine itiraz eden yok: Eski bir geleneğin devamı olan hukuk devleti, Mısırlılara, Ruslara ya da Çinlilere olabileceği gibi yabancı bir kavram değil. Mısır'da liberal demokrasi ya da yerel kültüre yabancı batılı bir "yama" olmaz. Tersine Mısır; demokrasi, kapitalizm ve hukuk devletinin zorla kabul ettirildiği değil, ulusal gelenek adına *yeniden kurulabileceği* dünyadaki tek Arap--Müslüman ulus.

Sivil Forumun ("demokratik pedagoji" hareketi) kurucusu olan başka bir liberal ekonomist, Seyit El-Necir de sadece demokrasiye dönüşün kapitalist gelişmeyi sağlayacağını düşünüyor. Bir zorba, diyor, liberalleşme yapamaz çünkü ne buna inanır ne meşrudur ne de bunu yapmak için gereken aciliyet duygusuna sahiptir. Eğer Mısırlıların işe yaramaz bürokratlar veya pasif yurttaşlar olma istekleri varsa diye ekliyor Seyit El-Necir, bunun nedeni İslam değil, böylesi davranışları belirleyen kurumlardır.

El-Necir ve Nadir belki de yalnız kalmış düşünürler ama mademki batı değerlerini savunmaktalar niye biz batıdan onlara destek vermiyoruz? İşte büyük bir gizem. Demokratikleşmenin ve özgün bir ekonomik liberalleşmenin Mısırlıların davranışlarını değiştireceğine dair kesinlikleri birçok okuyucuya aşırı derecede iyimser görünecektir. Bu halk zorbalar tarafından yönetilmeye, üretken olmayan cemaat sıcaklığını kapitalizmin soğuk ve etkin bireyciliğine tercih etmeye "yazgılı" değil mi?

Sfenkse yaraşır bu gizemin anahtarını elinde tutan kişi Ahmet Bilal.

Akılcı Fellah

Ahmet Bilal bir delta köylüsü, iyi Müslüman, Nil'in siyah alüvyonlarına kök salmış birkaç bin yıllık bir bilgeliğin miras-

çısı. Ahmet'i 1986'dan beri tanıyorum ve her yıl onu Şebin El-Kanatir'deki köyünde ziyaret ettiğimde kucaklaşıyor, kuyu suyu içiyor ve bir bayram yemeğini paylaşıyoruz: Fırında pişmiş pirinç, bakla ve güvercin.

Ahmet'in uzak atalarını sürükleyen rüzgârın ittiği üçgen yelkenli birkaç filika Nil Nehri boyunca ilerleyerek manzaramızı oluşturuyor; kör bir öküz bostan dolabını döndürüp tarlaları sulamak üzere ırmağın suyunu akıtıyor; briketten yapılma yüksek güvercinlikler sahiplerinin göreceli zenginliğini gösteriyor; birkaç televizyon anteni ise en zengin köylüleri değil de Arabistan veya Körfez'e göç etmiş ve maaşının bir kısmını buraya yollayan bir yakını olanları işaret ediyor.

Ahmet Bilal köyünden hiç çıkmamış. Oysa hayatı, ekonominin hangi uygarlıkta olursa olsun nasıl işlediğini ve bazılarının neden diğerlerinden daha fakir olduğunu anlamak isteyen gözlemciler için örnek değeri taşıyor gibi gelmiştir bana hep.

1956'dan önce genç Ahmet'in ailesi iki yüz *fidanlık* güzel bir çiftliği işleten Yunanlı bir mal sahibine "aitmiş": Kuşkusuz gençliğini iyi anımsayan Ahmet bu dönemin çiftlik için de Bilal ailesi için de en müreffeh zaman olduğunu söylüyor. Sonra Nasır hükümeti gelmiş; fellahları toprak köleliğinden kurtarmak gerektiğini düşünerek toprak sahiplerini sınırdışı etmiş ve toprağı köylülere dağıtmış. Bilal ailesi iki *fidan* ve bir torba buğday tohumu almış: Ahmet artık özgür bir köylü olmuş. Belirli bir dereceye kadar. Çünkü toprak, sosyalist Mısır'da özel bir mülkiyetten çok köylüye verilmiş "toplumsal bir görev"di. Ahmet, eski patronun emirleri altından Ahmet, tarım bakanlığı memurunun boyunduruğu altına girmiş. Mısır'ın en kalabalık bakanlığı olan bu bakanlıkta yüz bin görevli çalışıyor. 1986'da Ahmet'le ve bağımlı olduğu sorumlu memurla karşılaştığımda, beriki Ahmet'i, kendisine en çok kazanç sağlayacak ürünü değil, hükümetin ülkeye yararlı olacağını düşündüğü şeyi ekmeye zorluyordu: Buğday, mısır. Ah-

met'in bu ürünü zorunlu olarak, belirli bir fiyat ve önceden belirlenmiş miktarlarla tarım bakanlığı kooperatifine teslim etmesi gerekiyordu, yoksa cezai yaptırım vardı: Çin'in tarımsal rejimine benzer, devlet ve köylü arasındaki bir "kontrat"... Yani Ahmet o zamanlar, şehir halkının gereksinimi için ve tarım artıdeğerinin doğmakta olan bir sanayiye aktarılması yüzünden kendi toprağı üzerinde devlet tarafından sömürülüyordu. Bu uygulamada, planlamacı ekonomik düşüncenin bütün rasyonalist takıntılarını görüyoruz. Ama başka yerlerde olduğu gibi Mısır'da da bu güzel mantık yürütme Mısırlı bireylerin mantıklı –hükümetlerinden daha mantıklı– hareket etmeleri üzerine tahmin edilenin tam tersi bir noktaya vardı. 1986'da Bilal ailesi devletin stratejisine tepki olarak ekonomik bir strateji benimsedi: Tarım fiyatlarının vergilendirilmesi sonucu olarak Ahmet'in iki erkek kardeşi, nüfusu yirmi beş yılda iki milyondan on dört milyona ulaşan Kahire'nin proletaryasını kalabalıklaştırmaya gittiler. Dolayısıyla Bilal ailesinin hasat sırasında çalışacak yeterince bileği olamadı ve bu da önemli kayıplara yol açtı. Ahmet o zaman tahılı bırakıp daha çok para kazanabileceği Kahire pazarında satmak üzere sebze yetiştirmeye karar verdi. Yasaya karşı geliyordu ama bu, ücreti düşük tarım memurunun işine geliyordu. Ahmet'in alacağı cezanın miktarı hakkında tartıştıktan sonra memur bir bahşiş alıyordu.

Ahmet'in son bir stratejisi hayranlığımı uyandırmıştı: Hükümet belirli bir alana ekmesini zorunlu kıldığına göre Ahmet buna uyuyor ama buğdayı mümkün olan en geç zamanda hasat ediyor, samanın uzayıp sertleşmesine izin veriyordu, taneler de bu arada kuruyordu. Bu kusursuz bir mantıktı çünkü buğdayın fiyatına engel olunmasına karşın büyükbaş hayvan için gerekli samanın fiyatı serbestti. Bu arada da bütün Mısır'da tahıl yokluğu vardı ve gereksinimi ithalat karşılıyordu. Ahmet'in kapitalist ve bireyci tavrı Bilal ailesi için olabilecek en yararlı davranıştı ama ulusal cemaat için tam bir fela-

ketti: Ahmet'in fikirleri doğruydu; hükümetlerin ise Ahmet'in akılcılığını kabul etmeyen yanlış ideolojileri vardı.

İdeolojiler er geç yok olur, entelektüelin biri yanlışlıklarını kanıtladığı için değil, etkilerini yitirdikleri için: 1993'te Mısır Tarım Bakanlığı Müdürü Saad Nassar, IMF ve Dünya Bankası'nın uzmanları tarafından biraz da itilerek, tarımsal sosyalizmi kırmayı başardı. Bilal ailesini ziyaret etmeye başladığımdan beri Ahmet ilk kez gerçekten özgür biri olmuştu: Hükümet kısa süre önce zorunlu teslimatları iptal etmiş ve bütün fiyatları (Bilallerin yetiştirmedikleri pamuk ve şeker kamışı hariç) serbest bırakmıştı.

Kahire'den dönen iki kardeşi artık güvercin ve piliç yetiştirmede, meyve ve sebzeleri olabilecek en iyi kurla pazarlamada ona yardım ediyorlar. Tarım bakanlığının memuru hâlâ yerinde; Bilallerin fazla su tükettikleri gerekçesiyle sulama vanalarını kapamakla tehdit ederek Ahmet'ten hâlâ biraz para koparıyor. Ama bu kâtibe de liberalizm bulaşmış: Son ziyaretim sırasında bana kendi hesabına gübre tüccarlığı yapmak üzere köye yerleşeceğini söyledi. Kâtibin o zamana kadar gizlemeyi başardığı kimliği de ortaya çıktı: Adı Hazem'di, kucaklaştık ve ona bol kazanç diledim. *İnşallah* diyerek yanıtladı Hazem.

Eğer İslamcılar Mısır'da iktidarı alır ve burada saçma kurallar kabul ettirmeye çalışırlarsa ütopyaları zarara yol açacak ama ikisi de özgür, akılcı insan ve iyi Müslüman olan Ahmet ile Hazem'in direnişi ve aklı karşısında yıkılacaktır.

Ahmet ve Hazem'in bu özgün öyküsünü Kahire Üniversitesi'ndeki öğrencilere anlattım. İşte öz olarak İslamcıların tepkileri:

Elbette diye yanıtladılar, İslamın kapitalizme izin verdiğinden şüphemiz yok, peygamberin kendisi de tüccardı. Ama bu kapitalizm Ahmet ve Hazem'in davranışlarını değiştirerek; onlara cemaate karşı sorumluluklarını unutturup soğuk, bireyci ve hesapçı canavarlara dönüştürme tehlikesi taşımıyor mu?

Muhataplarının kafasını kurcalayan kimlik sorunu bana yapay gelmedi. Bu İslamcı öğrenciler samimiydiler, ben de onlara aynı şekilde yanıt verdim. "Modern bir Fransız" dedim, "eskinin Fransızına benzemez; daha bireycidir, dinine daha az bağlıdır amayine bir biçimde Fransız kalmıştır: Kapitalizmin etkisi altında kültür ölmez, değişir. İslam modernliğe nasıl ayak uyduracak? Bunu bilmiyoruz çünkü bu konuda bir deneyimimiz yok".

Dinleyiciler şaşkın ve kararsız kaldı: Bazıları İslam ve modernlik istiyordu, bazıları modernlik *olmadan* İslam, diğer bazıları da İslam *olmadan* modernlik. Onları tartışmaları için bırakırken gelecek yıl Kahire'ye döndüğümde üniversitede bu konuda hâlâ özgürce tartışabilmeyi diledim. *İnşallah!*

Kuşatma Altındaki Türkiye

10 Kasım saat dokuzda İstanbul'un bütün sirenleri çalıyor. Trafik duruyor; Avrupa ve Asya arasındaki gemiler Boğaz geçişini durduruyor; sokaktakiler şaşkınlıkla yerlerine mıhlanmış gibi kımıltısız bir hal alıyor; resmi binaların cephelerindeki bayraklar yarıya inmiş: Kafkasya'dan Edirne'ye altmış milyon Türk yaklaşık altmış yıl önce bugün bu saat ölmüş olan modern Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ü yad ediyor.

Nilüfer'in tıp öğrenimini sürdürdüğü Boğaziçi Üniversitesi'nde hoca sustu; öğrenciler konuşmalarını yarım bırakıp tahtanın üstündeki Mustafa Kemal portresine derin derin bakıyorlar. 1930'lu yılların bu fotoğrafında, smokin ve kalkık yakalı, saçları briyantinli Atatürk, zamanının diktatörlerinden çok Rudolf Valentino'ya benziyor. Atatürk şıklık ile moda düşkünüydü ve ayakkabı koleksiyonu yapardı; bunların bazıları taşra müzelerinde sergileniyor.

Öğrenci ve öğretmenler bu birkaç dakikalık sessizlik için

duruma uygun düşen yüz ifadesini takındılar. Nilüfer bir istisna oluşturuyor. Göz göre göre pencereden dışarı bakıyor ve sabırsızlık belirtileri gösteriyor. Genç kadını meslektaşlarından ayıran en radikal özellik ise giyinii: Türklerin türban dedikleri İslami peçe, hayli uzun –ama fazla değil– kahverengi bir pardösü, bunun altından da Nilüfer'in kuşağına özgü blucin ve kesler görünüyor. Modern ve İslami kuralları böyle karıştırarak Nilüfer İslamı gericiliğe ve kadınların kapanmasına bağlayan kanıtları yok ediyor. İşte bu da laik Türkiye'nin dogmalarına karşı gelen bu beklenmedik saldırıdan şaşkına dönmüş öğretmen ve meslektaşlarını rahatsız ediyor.

Nilüfer[1] elimi sıkmayı reddetti, çünkü, Kuran bunu ona yasaklıyor; ama konuşmayı reddetmiyor. Tam tersi, militan gibi görünmek istiyor. Bir partinin militanı mı? Tam öyle olmadığını savunuyor. Dış etki altında kalmadan kendi isteğiyle İslama geri dönmeye karar vermiş. Ve bu durum kendileri de Müslüman olan ama dışa pek göstermeyen, Anadolu'dan İstanbul'a göçmüş küçük tüccar olan ailesini şaşkına çevirmiş. Nilüfer'in babası kızının İslamcılığını "abartılı" buluyor; kendisi de mümin olan annesi ne peçe takmış ne de kızının kasıla kasıla giydiği pardösüden giymiş, bunun da son derece basit bir nedeni var: Bu tarz pardösü yeni icat edilmiş: 1960'lı yılların sonuna doğru doğan bir moda. Peçe ve pardösü Nilüfer'in açıklamasına göre, İslama militanca bağlılığını gösteriyor ve insanları dine çağırıyor; son olarak da açık bir biçimde erdemin yolunu seçtiği konusunda erkekleri haberdar edip uzaklaştırıyor. Hiç kimse, diye belirtiyor, onu otobüste çimdiklemeye cesaret edemiyor; bu, İstanbul'un aşırı kalabalık kamu taşıma araçlarında çok yaygın bir taciz.

Nilüferler artık Türkiye'nin bütün okul ve üniversitelerinde sürüyle var. Kostümleriyle oldukları kadar öğrenimlerin-

1. Burada aktarılan Nilüfer'in hikayesi için bk. Nilüfer Göle, *Musulmanes et Modernes*.

de başarılı olma gayretleriyle de göze çarpıyorlar. Kuran, diyor Nilüfer, okumaya teşvik eder ve cinsiyetler arasında hiçbir ayrımcılık yapmaz. Kuran'da diye ekliyor, istediği mesleği uygulamasını yasaklayan hiçbir şey yok; peygamberin karısının kendisi de aktif bir tüccardı, ev işi yapmayı, çamaşır yıkamayı ve çocuklarına süt vermeyi reddetti; seçimi böyle oldu, peygamber de saygı gösterdi. Elbette diye sözlerini yumuşatıyor genç kız, bir yuva kurmak niyetim var ama "Müslüman kızkardeşlerime hizmet etmek için aynı zamanda doktorluk da yapacağım –olanaklı olduğu kadar, evimde." Neredeyse feminist bir söylem değil mi bu? Onaylıyor. Batılı feministlerin ya da laik Türk kadınlarının istemlerini yerinde buluyor; bu savaştaki kız kardeşleri eğer okumasını bilseler Kuran'ın onlara getireceği meşru kaynaktan kendilerini haksız yere yoksun bırakıyorlar diye üzülüyor. İslamcı gazete *Zaman* İslamcı olsun olmasın feminist esinli yazılar yayımlıyor; bu da Müslüman olsun olmasın Türk kadınını eve geri yollamak isteyen gelenekçi "Yasa doktorları"nın kızgın tepkilerine yolaçıyor. "Gericiler!" diyerek yorumluyor Nilüfer. Muhatabımıza bakılacak olursa bu yaşlı Müslümanlar anlamıyorlar ki, "Biz, Müslüman kadınlar bütün topluma İslamın mesajını iletmemize daha iyi olanak sağlayacak bir toplumsal konuma erişmek için okuyoruz".

İslamcı, feminist, Nilüfer bir de üstüne "solcu" olduğunu söylüyor. Türk halkının yarısı mutlak bir fakirlik içinde yaşıyor oysa diğer yarısı Batı Avrupa'nın yaşam düzeyine ulaşmış: Toplum İslami olsa "nasipsizlere" karşı böylesi bir adaletsizliği var olamayacağını iddia ediyor. Kapitalizm diye kızıyor, adaletsiz çünkü Türk bankaları işletmelere faizle borç para veriyor, Kuran bunu yasaklıyor ve de kapitalistler *zekât* vermiyor. İslamcılar toplumsal eşitliği nasıl kuracaklar? *Zaman*'ın müdürü Fehmi Koru, toplumun adaletli olması için devlet ve işletme yöneticilerinin iyi Müslüman olması yeterli diye yanıtlıyor.

Bütün Nilüferler, modernleşmeyi laiklik üstüne kurmuş olan Atatürk'ün ülkesinde rahatsızlık yaratıyor. Mustafa Kemal kadınlara peçeyi, erkeklere fesi yasakladı, pantalonu ve batılı dansları zorunlu kıldı, Arap Alfabesi'nin yerine Latin Alfabesi'ni koydu; garip ve kâhin olan bu adam, bakanlarından Kuran'ı değil, Rousseau'nun *Toplumsal Antlaşma*'sını okumalarını istiyordu, Fransızca olarak! Militan bir İslamın bu uyanışı imamların ve tarikatların etkisine karşı sürdürülmüş altmış yıllık bir savaşa ters düşüyor.

İslamcılığın Türkiye'yi gelişmeye batılılaşmadan başka bir yolla götüreceğini iddia etmesi daha da şaşırtıyor. Türkiye Kemalizmden İslamcılığa mı düşecek? Siyasal ve üniversiteli elitler bundan korkuyor, aşırı biçimde. Türklerin büyük çoğunluğu Atatürk'ün istediği gibi batılı ve modern oldu; İslamcılar azınlıkta kalıyor, birbirlerini aforoz etmeye hazır birçok harekete, tarikata ve partiye bölünmüşler. Dolayısıyla çok olağanüstü koşulların bir araya gelmesi gerek ki –ekonomik bir çöküş, Kürtler ile iç savaş– Türk toplumu kendini İslamcılara teslim edecek kadar sarsın. Bu senaryo pek muhtemel görünmüyor, tabii Türkiye'yi ait olmadığı Arap-Müslüman dünyayla karıştırmazsak. Dolayısıyla İslamcılığın buradaki önemi, Türkiye'nin geleceğini belirleyecek olması değil, kapitalizmin batılı olmayan bir ülkede yarattığı rahatsızlığın göstergesi olmasından kaynaklanıyor.

İslam Yorumları

Türkiye'nin bütün üniversitelerinde görülen birbirinin aynı Nilüferlerin davranışı hakkında birçok yorum yapmak olası. Bir tek açıklamayı öne çıkarmak yerine, aklımızın gerekli gördüğü bütün açıklamaları getirmek daha iyi.

İlk olarak psikanalisti yardıma çağıralım. Psikanalist, Nilüfer'in İslamcılığında ebeveyniyle çatışmada olan ve erkekle-

rin saldırganlığından dehşete düşmüş bluğ çağındaki bir kızın rahatsızlığını görecektir. Görüşmemiz sırasında bu kız, daha da saklanıp eldiven takarak hiçbir arzu uyandırmamak istediğini belirtiyordu. Ama psikanalist Nilüferlerin neden bu kadar çoğaldığını ve binlercesinin tıpa tıp aynı davranışı benimsediklerini açıklamıyor.

Biz de sosyoloğu yardıma çağırırız. Bu da İslamcılığın kırsallık ve gelenekten koparılmış, aceleci bir şehirciliğe ve saldırgan bir batılılaşmaya maruz kalan grupların kişisel ve kolektif kimlik arayışı olduğunu söyleyecektir. İstanbul veya İzmir'e göçmüş Anadolu köylüsü için Kemalizm soyuttur, köylü dayanışmasının geleneksel ilişkiler ağının yerini alamaz; İslamcılık insanların birbirini tanımadığı büyük şehirde yeniden toplumsal bağlar yaratmak için bire birdir. Böyle bir açıklama, barındırdığı gerçeklik payıyla, "laik Türk" veya "İslamcılığın batılılarının rızasını alır, ama İslamın dinsel boyutunu kapsamaz. Nilüfer bir partiye katılmadı, içsel bir aydınlanma sonunda bir dine yeniden girdi. İngilizce söyleşimiz sırasında *"born-again Muslim"* terimini bile kullandı: Pentekotist veya vaftizci Hristiyanların İsa'yla karşılaştıkları gibi, Allahla mistik bir karşılaşma. İslamı cemaat bağları kurma isteğine indirgemek, sadece laik ya da sadece batılı olmayan bir topluma bizim laik ve batılı bakışımızı kabul ettirmeye çalışmaktır.

İslamcılığın başucundan, siyasetbilimciyi çağıralım. Bu da Nilüfer'in kendi iradesiyle hareket ettiğini iddia etmesine rağmen dini bir tarikat tarafından İslama döndürüldüğünü, bu tarikatın da siyasal bir partiye bağlı olduğunu söyleyecektir. Artık Nilüfer de bir militan ve adam topluyor. Çalışmamın amacı diye beyan ediyor gerçekten de Nilüfer, mesajı iletmek. Bir Hristiyan olsa, "iyi sözü" derdi. Ama amacı aynı zamanda İslamcı bir toplum kurmak için iktidarı almak. Bu İslamcı toplumda Müslüman olmayanlara bırakılan özgürlük nasıl olacak? "İran," diye belirtiyor Nilüfer, "bizim kıstasımız değil çünkü onlar Şii ve devrime orada ruhban sınıfı el koydu;

o bir 'mollakrasi'. Sudan da bir model değil çünkü onlar Afrikalı ve ülke çok fakir. Öte yandan Cezayir, eğer Fransız hükümeti FİS'in hükümet etmesine izin verseydi ilk gerçek deneyim olabilirdi". 1991'de FİS'in seçim zaferi Cezayir ordusu tarafından iptal edildiğinde bazı Türklerin yaktıkları Fransız bayrağı oldu.

Tanık sandalyesine çağrılacak olan en son ekonomist kaldı. Türk İslamcılığı hakkında ne söyleyecek? Eğer iyimserse, Nilüfer'de postmodernliğin, kapitalist modernlikle gözden geçirilmiş yerel bir kültürün barışmasını görecektir. Kötümserse, kapitalizmin batılı olmayan bir kültürde güçlükle kök saldığını ve hatta kimliksel, milliyetçi veya dinsel bir tepki tarafından bu kültürden dışarı atılabileceğini söyleyecektir. Bu son varsayıma göre Nilüfer'in modern İslamı, Türkiye'yi henüz yarı yarıya çıktığı üçüncü dünyanın yeniden içine çekecek "üçüncü yol"un yeni bir vukuatı olabilir.

İşte İslamcılık tam bu iki arada bir derede, modern Türkiye ve eski Türkiye arasındaki çatlakta ortaya çıkıyor. Bunun gelişmesinin tek nedeni kapitalizmin adaletsizliklerinin ihbar edilmesi. Kapitalizm, diyor İslamcılar, "nasipsizler" yaratıyor. Bir Kuran terimi bu, ama Marksist söylemin "proleterler"inin dengi.

Peki ama Türkiye'de İslamcılığa yol açan adaletsizliği yaratan gerçekten de kapitalizm mi?

Adaletsizlik Nasıl Doğar

Birçok yönden İslamcılar solcuların kapitalizm eleştirisine katılıyor ve onlar gibi hedef şaşırıyorlar. Türkiye öyle olduğunu iddia etmekle birlikte kapitalist değil ya da henüz değil, Hindistan'da rastladığımız ve Brezilya'da göreceğimiz istisnai bir olay. Bu ara sistemleri tanımlamak için "ikili kapitalizm" veya "kapitalist devletçilik" gibi yeni bir konsept kullanmak gerekiyor.

Kökenleri hep aynı ve şu şekilde özetlenebilir: Avrupalılar veya içerdeki feodaller tarafından uzun süre sömürgeleştirilmenin ardından modern bir lider ortaya çıkar; ülkesinin ekonomik geriliği tarafından aşağılandığını hisseder, sosyalizm *üzerinden* evreleri atlaya atlaya geçmek ve kapitalizmi yakalamak ister; bu lider (Nehru, Getulio Vargas, Atatürk) faşist otoriterlik (Brezilya ya da Türkiye'de olduğu gibi) veya Stalinci otoriterlik (Hindistan'da ve yine Türkiye'de olduğu gibi) tarafından büyülenmiştir; o zaman ülkeyi sınaileştirmeye yetkin ulusal bir burjuvazinin olmadığını "saptar"; böylelikle devlet, diskalifiye ettikten sonra küçükken başını ezdiği burjuvazinin yerine geçer. Bir kuşaklık devlet kapitalizmi sonunda ulus, pek üretken olmayan, zarar eden, sendikalı ücretlilerle dolu bir sanayiye sahip olduğunu fark eder.

Filmin ikinci yarısında –1980'li yıllar– yeni bir kuşak iktidarı ve miras olarak da borçları alır; liberal dalganın etkisiyle olduğu kadar finansal zorunluluk sonucu olarak da devlet kapitalizmini modernleştirmeye girişir. Ama tarihin bu ikinci yarısı, ki hâlâ sürüyor, birinciyi silemez: Sınai devlet sektörü siyasal etkisi sayesinde sürer ve yöneticileri enflasyonla kendisine para sağlamaya zorlar. Türkiye'de on beş yıldır özelleştirme üstüne söylev çekiliyor ve henüz *hiçbir* özelleştirme olmadı. İslamcılar ve milliyetçiler ise buna rağmen Türk toplumunun bütün kötülüklerini buna yüklemekten geri durmuyorlar. Patlamaz devlet kapitalizminin yanında elbette özel bir kapitalizm gelişiyor ama ancak devlete bağlı olduğu ölçüde: "Liberalleşmiş" Türkiye'de kamu tekellerine bir de neredeyse tekel olan özel işletmeler ekleniyor. Yakından ya da uzaktan bu tekellere katılan nüfus bölümü için kapitalizm gerçekten de gelişmeye götürüyor; buna katılmayan diğer yarı içinse hiçbir gelişme umudu yok.

İşte Türkiye bu yüzden eşitsiz iki parçaya bölünmüş ve çatlakta da köktendincilerin refahı artıyor.

Hangi toplumsal aktörler bu iki parçayı birleştirmeyi ve

fakirlikten kurtulmak için gereken aracı işleri kim sağlayabilir? Kuramsal olarak bu, küçük girişimcilerin işi. Ama Türkiye'de küçük bir işletme açmak tehlikeli: Bütün kredileri kamu ve özel sektör tekelleri emiyor; bir KOBİ için gerçek faiz oranları 1994'te yıllık % 60'a yükseliyordu. Bu koşullarda özel yatırım ancak yasadışı etkinliklerle, özellikle de uyuşturucu trafiğiyle finanse edilebilir. "İkili kapitalizm"in geçerli olduğu ülkelerde –Brezilya, Hindistan veya Türkiye– uyuşturucu parasının yatırım için asli olması rastlantı değildir; bu, kamu sektörünün tekelindeki yasal kredinin yerine geçen bir tür kredidir.

Dolayısıyla "adaletsizlik"in gerçek nedeni kapitalizm değil, zenginliklerin devlet ve müşterilerince tekel altına alınmasıdır. Eğer Kemalistler ve Türk liberaller (ki varlar!) İslamcılığı ihbarlarında sonuca yönelik davransalardı, bunun gereği olarak nedenlerine saldırmaları, hem kamu tekellerinin özelleştirilmesini hem de girişimci yaratıcılığını özgür kılmak için özel sektördeki tekellerin kırılmasını istemeleri gerekirdi. Üstelik bu yaratıcılık pazarın olumsuz koşullarına rağmen gözle görülür bir etkinlik içinde Türkiye'de. İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nın müdürü, "Yeni Türk girişimciler birer kahraman" diyor. Ama kapitalizm kahramanlığı şart koşmuyor, normal pazar koşullarıyla da yetinebilir. Eğer kahramanca olmayan gerçek bir kapitalizm oluşabilse, Anadolu köylüsünü büyük sefaletinden çekip çıkaracak veya Avrupa'ya göç etmekten başka bir alternatif sunacak yeterince yeni iş yaratılırdı. Sınai sektörünün zararından kurtulan devlet de asıl işlerine yoğunlaşabilirdi: Eğitim, sağlık, ülke düzenlemesi. Özgün kapitalizmin ve modern devletin birleşmesi İslamcıların elinden en önemli kozlarını alırdı; İslamcı olmayan İslam, siyasal iktidarın karanlık çekiciliğinden temizlenmiş, kurtulmuş olurdu.

Burada önerilen tahlilin doğru olduğunu kabul etsek bile nasıl uygulamaya geçmeli? Türkiye gibi yarı-demokratik, ya-

rı-modernleşmiş ara toplumlarda sivil toplum, devleti ellerinde tutan feodallere rekabete dayalı bir ekonomi dayatmak için fazla kırılgandır. Belki Atatürk'ün ruhunu uyandırmalı, bu kez daha yumuşak. "Eğer Atatürk yaşasaydı" diyor Demokrat Parti'nin başkan yardımcısı Mehmet Dülger, "bugün liberal ve kapitalizm yandaşı olurdu, çünkü o her şeyden önce pragmatikti".

Ama Atatürk öldü, Türkiye yetim: Sirenler sustu. Boğaziçi Üniversitesi'nde hoca dersine devam ediyor; bir müezzin Arapça olarak sabah namazına çağırıyor, ki Atatürk bunu yasaklamıştı. Ama Türkiye'nin modernleşmesini engelleyen İslam değil, devlet bürokrasisi. Türkiye, modernliğe katılmak için en hazırlıklı Müslüman ülke, doğru liberal stratejinin uygulanması koşuluyla. Bu liberalleşme nasipsizlerin hayatını İslamcı bir "Altın Çağ"a duyulan umuttan çok daha etkin şekilde düzeltebilir. İşte o zaman, gelişmenin Müslüman bir toplumda kök salabildiği kanıtlanmış olur. O zaman "kültürcü" sosyologlara kalacak olan da Konfüçyusçuluk yorumcuları gibi tahlillerini ters çevirip Kuran'ın içinde Türkleri gelişime götüren nesnel koşulları aramak olacaktır...

İslamcılığa Karşı İslam

İslamcılar söylemlerini ve meşruiyetlerini Kuran'a dayandırıyorlar, başka hiçbir şeye değil. Peki ama Kuran ne? Kime sormalı? Mümin, inancı gereği İslamı sorgulayamaz: Dini buna izin vermez, zorbaların veya *ulemaların* bu yasağa uyulmasını sağlayacak olanakları var. Peki İslam dışarıdan sorgulanabilir mi ve bu denemenin meşruiyeti ne olacaktır?

"Herkes" diyor Jacques Berque, "İslamı tanıyabilir, Müslüman olmasa bile. Elbette Kuran'ı okumak koşuluyla". Jacques Berque inanmıyor ama bilgisi var. Müslüman dünyada ve diğer ülkelerde otoritesine itiraz eden pek az kişi var; Ku-

ran'ın çevirmeni ve yorumcusu olan seksen yaşındaki bu adam, İslambilim dünyasına egemen. İslama dışarıdan ulaşmak olanaklı diye açıklıyor Berque, çünkü İslamın kendi doğası bu; hiç kimsenin özgünlüğünü tartışmadığı tek bir kitapta toplanmış. Kitab'ın tartışmasız çevrimi VIII. yüzyıla uzanıyor. Bundan sonra gelen iki yüzyılda meydana gelen tek tartışma ise Kuran'ın özgünlüğü hakkında değil, yaratılıp yaratılmadığını bilmek konusunda olmuş. İlahiyatçılar bunun yaratılmamış olduğuna karar vermişler ve bu da artık Müslümanlar tarafından tartışılmıyor. Berque'e göre özgünlüğünün delili metnin içinde: Eğer Kuran bir ya da birkaç yazar tarafından yeniden yazılsa bu kadar tıkış tıkış olmaz. Dolayısıyla çelişkili ayetler arasında yolunu bulmak okuyucuya kalmış.

"Ama," diyor Jacques Berque, "en az üç yorumlama biçimi sunmayan kutsal metin var mı ki: Mistik, edebi, akılcı?" Kuran'ı çevirmek için on altı yılını verdikten sonra Jacques Berque akılcı bir okumanın zorunlu olduğuna karar vermiş: Tektanrılı bütün mesajların içinde akla, düşünceye, bilgeliğe en çok atıfta bulunan Kuran. Peygamber diyor ki: 'İyilikte bulunun: Tanrı, içinizden hanginizin, Yahudi, Hristiyan ya da Mümin, haklı olduğunu söyleyecektir." Başka ayet: "İyilik yapmaktan, iyilik yapmanın mutluluğundan başka ne ödül beklemeli?" "Sanki," diye yorumluyor Jacques Berque, "bir mason deyişi". Ve bu: "Gerçek dini getirdim ki dinin bütününe hâkim olsun." "Elemem," diyor çevirmen, "keyfi değil: Metnin mantığına uyuyor. Kuran'ın 'kutsal'deyimini ancak istisnai durumlarda kullanması bir rastlantı değil: On küsur kez".

Kuran'a filolojik bir yaklaşımla gerçek İslam anlaşılabilir mi? "Kuran İslam anlamına geldiğine göre" diyor Berque, "kuşkusuz bunu yapmak mümkün: Müslümanlara göre adam ve Ebedi'nin karşılaşması Kuran'ın metninde gerçekleşti. Hristiyanların düşündüğü gibi bir adam aracılığıyla değil. Ya

da Yahudilerde olduğu gibi özel bir tarih sayesinde değil. Müslümanlara göre her şey Kuran'dan başlar ve her şey Kuran'a geri döner".

Bu noktadan sonra sorulması gereken tek soru, Jacques Berque'in önerdiği akılcı Kuran yorumunun neden Arap Müslüman dünyaya egemen yorum olmadığı. Yanıtın gizemli hiçbir yanı yok, bunun nedeni kuşkusuz tarihsel: İslamın belirli bir hoşgörüsüzlükte, manevi ve dünyevinin mutlak bir birliğinde kapanıp kalması Berque'e göre Kuran'ın bir sonucu değil, XIV. yüzyılın sonunda meydana gelmiş tarihsel bir kaza. Bu çağa kadar batı da dahil hiç kimse İslamın refaha, bilime ve göreceli bir hoşgörüye götürdüğünden şüphe duymuyordu; barbar istilaları yüzünden dağılmış antik bilgilerle Avrupa, Müslümanlar aracılığıyla yeniden bağ kurdu. Sonra aniden, terazinin dengesi döndü. Oysa Müslümanlar din değiştirmiş değildi. Ama Asya ve Avrupa arasındaki ticaret tekelini yitirmişlerdi. Kuran ticareti över ve ticaret de Portekiz, İspanyol, Hollandalı denizciler Afrika'nın köşesinden dönüp Arap dünyasını başlıca kaynağından yoksun bırakana kadar Müslümanları zengin etti. Yani çöküşün asıl nedeni ekonomikti; şebekeleri yıktı, toplumların dengesini bozdu. Bu bozgundan sonra bir tek loca hayatta kaldı, ruhbanların, Kuran yorumcularının locası: Ulemalar.

Ulemalar Diktası

"Ulemaların papazlığı Kitap'ı ele geçirdi, kendisini de bunu yorumlayabilecek tek kurum olarak ilan etti" diyerek açıklıyor Berque. Kuran, bir toplumsal sınıfın günümüze kadar süren iktidarının aracı oldu: Bütün dinler papazlar ortaya çıkarır ama bir ruhban sınıfının mutlak iktidarı ele geçirdiği bir tek Arap-Müslüman dünyada görülmüştür. Batı bir burjuva

devrimi yaşarken Müslüman dünya hiç durmadan yine, yeniden bir ruhban devrimi yaşadı; Kuran'ı olabilecek en kısıtlı, en ataerkil, en "maçist" şekilde yorumlamak hâlâ bu ulemalar locasının işine geliyor. Oysa ruhban sınıfı gerçeği elinde tuttuğunu ilan ettiği sürece dinsizliğe düşmeden bu ruhban sınıfına itiraz etmek olanaksız olur: O zaman da bu sınıfın iktidarı için Kuran, sermayenin burjuvalar için hiç olmadığı kadar sarsılmaz bir kaide olur.

Cehalet ya da çıkar nedeniyle batılılar da diye ekliyor Berque, ulemaların iktidarına başvurdu. Bonaparte Mısır'ı fethettiğinde hemen bir ulemalar heyeti oluşturur; Fransızlar Mısır'ı terk edecek ama bu konsey onlardan sonra da yaşamını sürdürecektir. Mağrip'teki sömürgeci bu sahte yasa doktorlarına saygı gösterir ve meşrulaştırır. Berque'e göre ulemaların oluşturduğu ruhban sınıf Arap dünyasını doğrudan ya da dolaylı olarak yönettiği sürece zihinleri felce uğratacak, kitlelerin eğitimine engel oluşturacak ve Arap-Müslüman dünya da modernleşmeyecektir.

Yeni Arap dünyasının durgunluğunun gerçek açıklaması ulemaların iktidarında yatıyor ve özünde İslam tamamıyla tartışma dışı. Köktendincilik diye hatırlatıyor Berque, İslam toprağında yeni bir fikir değildir. XIX. yüzyılın başından itibaren Müslüman düşünürler, Mısırlı Şeyh Abdu ve İranlı Cemaleddin Afgani ilk olarak modernliğe doğru İslamcı bir yol fikrini ortaya attılar; faizle kredi yasağını atlatmak için kurulan İslami bankanın fikir babaları bunlardır. Ama bir yüzyıl sonra "İslami modernleşme" kavramının kendisinin durgunlaşması, işlevsel olmayan özelliğini kanıtlamaya yetiyor gibi. "Bir bankayı İslamlaştırmak bunu yaratmaya benzemez", tek yapılan kapitalist gerçekliği İslami bir badanayla maskelemektir. Berque'in yorumuna göre, "Bir bilgisayarın İslami olduğuna karar verilebilir ama ulemaların yasak koyduğu düşünce özgürlüğü olmadan bilgisayar yaratılamaz".

Kuran Yoluyla Özgürlük

Müslüman, her tür kişisel özgürlükten vazgeçecek derecede itaat etmeye yazgılı değil mi? Kuran'ın Tanrısı, İslam toprakları dışındaki ününe yaraşır biçimde zorba değil mi? İşte bu, hem liberal hem Müslüman bir toplumun neden var olamadığını açıkladı.

"Burada" diye sorumu çeviriyor Berque, "İslamı bilmeyen batılıların en sabit önyargısı söz konusu; bu, Müslümanı kaderciliğe uymak zorunda olan bir insan gibi görmeye dayanan sömürgeciliğin mirası. Kuran bir yana doğayı ve evreni, bir yana insanı koyar. Evren ve doğa değişmez yasalara uyar ama insan, Kuran'a göre özgürdür ve tanrısal öğütlere uyduğu oranda ahlaklıdır... Şu doğru ki İslam'da özgürlük yandaşları ve tanrısal belirleyiciliğin yandaşları arasında kavgalar olmuştur. Ama hangi din bu tartışmaya tanık olmamıştır, en başta Luther ve Jansenister örneğiyle Hristiyanlık olmak üzere".

Bu Berque çağdaş İslam'ın bu tartışmayı aştığını düşünüyor: Özgür düşünce yandaşları çoğunlukta ve dayandıklarıda şu ilahi kanıt: "Eğer insan özgür ve sorumlu değilse, öteki tarafta ödüllendirme ya da cezalandırma nasıl var olabilir?"

Bu tahlilden liberal toplum ve İslamın uyuşmaz olmadığı sonucunu çıkarabiliriz; uyuşmaz olan ulemaların iktidarı ve liberalizm. Kuran'ın akılcı bir yorumuyla İslam, her dinde olduğu gibi, Müslüman içsel yaşamına yeniden katılıp yerini laik bir kapitalizme bırakabilir. Jacques Berque'in "ilerleme İslamı" adını verdiği bu İslamda Müslümanların bunca bağlı oldukları geleneksel ahlak nasıl olacak? Bu geleneği ahlak olarak öğretmeyi yasaklayan hiçbir şey yok.

Jacques Berque'in Kuran yorumu insanı hem yatıştırıyor hem de kafasını karıştırıyor. Belirli bir ölçüde Türk "köktendinciler" ve Hasan El-Turabi'yle paylaştığı bu "ilerleme İslamı" Müslümanların çoğunluğunun yaşadığı İslamla neredey-

se hiç uyuşmuyor. Arap-Müslüman kültürleri inceleyen herkesin sürekli gördüğü bir şey var ki bu kültürler, adına "kadercilik" demenin uygun olacağı bir duyguya, "her şey yazılı" anlayışına boyun eğiyor; bu, ulusların üyelerini fakirliği ve zorbalığı kabul etmeye mahkûm eden bir kadercilik. Ama Berque'in yorumunun dayamklı olduğunu kabul edersek – kuşku yok ki öyle– edilgen olarak ün yapmış bu davranışların sorumlusunu Kuran olarak değil, Kuran'dan önce var olan Arap ama Müslüman olmayan kültürlü bir miras ve sonuçta da daha iyi tanındığı takdirde özgürleştirici olacak bir Kuran'ı bilmeme cehaleti olarak görmeliyiz.

Aynı ayrım, hemen yakınımızdaki Avrupa'da yaşayan Arap-Müslümanlar için de geçerli: Sosyolog Dominique Schanapper'in gözlemlediği gibi, birçok Avrupalı sadece geri kalmış bir kırsaldan büyük şehre kaba bir biçimde aktarılmış köylülerin davranışlarından başka bir şey olmayan uygulamaların sorumluluğunu İslamın sırtına yüklüyor.

Kısacası, İslamcılıktan bir "ilerleme İslamı"na geçmenin en iyi yolu ulemalarından kurtulmuş Müslümanların bizzat kendilerinin Kuran'ı daha iyi tanımalarından ve kuşkusuz Müslüman olmayan bizlerin de Kuran'ı okumaya başlamamızdan geçiyor...

Dördüncü Bölüm

Özgürleşme İlahiyatı

Üç çocuk annesi ve dördüncüsüne hamile Maura de Lourdes üç yıl süren kuraklığın yerle bir ettiği kuzeydoğuyu terk etmiş: Manyoka tarlası, birkaç domuz ve kümes hayvanı ailesini beslemeye yetmiyormuş. Kocası, öyle sanıyor, altın ve değerli taş arayıcısı *garimpeiro* olarak şansını Amazonya'da denemek için çekip gitmiş. Maura de Lourdes'a tek kalan da –Kuzeydoğulu iki milyon köylüye olduğu gibi– göç yoluna çıkmak olmuş, güneye doğru.

Rio de Janeiro'nun kenar mahallelerine geldiğinde, okuma yazma bilmeyen bir melezin Brezilya'da ulaşabileceği en yüksek toplumsal derece olan hizmetçilik yapmak için iş aramış. Boşuna. Dışlanmış ve aşağılanmış olan kadının Odiseası Caixas Duque'ünde son bulmuş. Rio'nun kuzeyinde, birkaç yüz hektara yayılan devasa bir çöplük, alaylı bir de adı var, *Lixu-Landia* ("Çöpistan"). Hiçbir turist Caixas Duque'ünü ziyaret etmiyor ve pek az Carioca, özellikle de derileri beyazsa, buraya girme riskini göze alıyor. Maura de Lourdes burada, çöplükten topladığı artıklarla, bir çöp dağının eteğinde, sahipsiz domuzcuklar, fareler ve katırların komşusu olarak bir kulübe inşa etmiş, bir *favela*. Gün boyu çocuklarıyla birlikte çıplak elle, plastik, demir ve karton ayıklıyor, akşamleyin de bir aracı bunları gelip kiloyla satın alıyor, tartıda hile yaparak. Çöpleri ayıklayan diğer göçmenlerle kendini yakın hissetmek şöyle dursun, Maura de Lourdes'in içinde vahşi bir rekabet var, hayatta kalmak için tek strateji.

Yaşamını ya da hiç olmazsa çocuklarınınkini düzeltebilmek umuduyla Caixas Duque belediye başkanıyla sonra da

sosyal danışmanla görüşmeye çalışmış. Başaramamış: Burada oy kullanmıyor.

Çocuklar okula gitmeyecek zaten var olabilmeleri için de çalışmaları gerekli. Katolik kilisesi ve "ilerici" olduğu söylenen Caixas piskoposundan yardım umabilir mi? Maura de Lourdes'un uzaktaki katedrale kadar giden bir toplu taşıma aracına binecek parası yok. Maura de Lourdes tek cemaat sıcaklığını evanjelik bir "kilise"de bulmuş, kendi kendine rahip olmuş bir rahip elleriyle hastaları iyileştiriyor, kendince bir vaaz veriyor ve Hristiyan âdetlerini kölelerle Afrika'dan gelmiş *candomble* adetleriyle birleştiriyor.

Ama bir gün gelecek Marua de Lourdes benzerleriyle birlik olacak. O zaman, bütün çöpçülerin temsil edeceği halk gücüyle baskı altındakiler kendi yasalarını kabul ettirecekler ve Rio'nun zengin mahallelerinde egemen olan Corcovado İsa'sı kelle şekerinden çıkıp Caixas Duque'ünde hüküm sürecek...

Ezilenler Tiyatrosu

Tam bu anda otuz kadar seyirci ayağa kalkıp alkışlıyor: Augusto Boal'ın eseri olan *Lixu-Landia* sona eriyor. Çünkü *Lixu-Landia* hem var hem yok: Maura de Lourdes hem gerçek hem değil. Yukarıda anlatılanlar sadece bir tiyatro, ama gerçek yaşamdan esinlenen bir tiyatro. Temsil, Caixas Duque'ündeki mütevazı bir toplantı salonunda veriliyor, gerçekten de var olan çöplüğün yanında. Maura de Lourdes meslek olarak oyuncu ama seyircilerin arasındaki kadınlardan bazıları ona benziyor ve onun oynadığını gerçekten yaşıyor. Bu Ezilenler Tiyatrosu'nun kurucusu Augusto Boal'in açıkladığı gibi gösterinin sonu politik tiyatroya başlıyor. "Tiyatro*"zorunlu olarak* politiktir" diye düzeltiyor Augusto Boal.

Brezilya solunun akıl hocalarından biri olan uzun gri saçlı yaşlı oyuncu o zaman salona dönüyor ve herkesin gösteride

kendini bulup bulmadığını soruyor. Toplu bir "hayır" yanıtı veriliyor. On dört on beş yaşlarında bir genç kız, "Biz bu kadar edilgen değiliz" diye itiraz ediyor. Boal zevkten uçuyor, beklediği tepki buydu. Genç protestocuyu sahneye ya da daha çok iki dakikada yapılmış yükseltiye çağırıp rolü istediği gibi yorumlamasını istiyor. Genç kız oynamaya başlıyor ve çöp tüccarının kendisini aldatmasına izin vermek yerine onu polise ihbar etmekle tehdit ediyor. Bir polis geliyor, bir oyuncu. Kollarını göğe kaldırıyor ve hiçbir şey yapamayacağını söylüyor çünkü başsahtekâr ona elbette rüşvet veriyor. Sinirden çılgına dönen bir seyirci –ilahiyat öğrencisi– sahneye çıkıyor, polisin elbisesini, plastik copunu alıyor ve oyuncu-dolandırıcıya vuruyor. Salon coşuyor. Büyülenmiş haldeki Boal, "Görüyorsunuz, işe yarıyor!" diyor bana. Bu da demek oluyor ki her zaman "işe yaramıyor". Oyuncular ve "izleyiciler" birlikte şarkı söylüyor: "Birlikte yeneceğiz." Gösteri bu kez gerçekten bitiyor, kumpanya Rio'ya geri dönüyor, izleyiciler de çöplüklerine.

"Devrim yapmaya çalışmıyorum" diyor Boal. 1960'lı yıllarda Castro taraftarıyken bunu denemiş ve soluğu hapiste almış. Ezilenler Tiyatrosu'nun tek yapmaya çalıştığı "halkı bilinçlendirmek". *Bilinçlendirmek:* Brezilya'daki Hristiyan solun ve manevi babası Leonardo Boff'un şiarı.

Leonardo'nun Yeniden Doğuş Ütopyası

Leonardo'yu ilk bakışta sevmemek olanaksız. Özgürlük ilahiyatının ve "baz cemaatleri"nin peygamberi uzun zaman ait olduğu Fransisken tarikatının yakınlığını ve diğerine saygıyı korumuş. Yakınlık Brezilya'da ortak bir duygudur ama merhamet pek enderdir. Doğrusu Leonardo Boff'u yıllardır görmek istiyordum ama yolculuklarımın her biri kötü şans sonucu keşişin uyduğu papalık yasağıyla çakışıyordu: Konuşma yasağı.

Leonardo kiliseyi bıraktı ve artık istediği kadar konuşup yazıyor.

Vatikan'ın gözünde nasıl böyle şeytan oldu, orası bir muamma. Leonardo Moskova'da yetiştirilmiş olmakla bile suçlandı, ki bu yanlış: Almanya'da eğitim gördü; Fidel Castro'nun ajanı olmakla suçlandı: Doğru diye kabul ediyor, yanlış yere ona hayran olmuş. İlk başta Recife piskoposu tarafından tohumları atılan, sonra da Boffe'un sürdürdüğü ve yeterli sayıda rahip olmadığı için rahipsiz kalan "temel cemaatler" bana hiç de Hristiyanlığı tehdit edermiş gibi gelmiyor; kuşkusuz demokratik özellikleriyle –rahiplerini kendileri seçiyor– kilise yetki sırasını sarsıyorlar. Kilisenin içinde her şey serbest, diyor Leonardo, otoritesine karşı çıkmak hariç.

Leonardo devrimi Boal'dan fazla istemiyor; ama fakirlerin özgürleşmesine umut bağlamış, ki bu da ona göre politik olmaktan çok ilahi bir davranış. "Sefalet karşısında öfkelenmek" diyor, "Hristiyanlık görevidir" ve Brezilya'yı dürüstçe inceleyen her gözlemci bu kızgınlığı paylaşmaktan başka bir şey yapamaz. Bu da tabii tahlilini ve projelerini paylaşmayı gerektirmiyor.

Leonardo Boff sefalet ve adaletsizliğin nedeninin kapitalizm olduğunu düşünüyor. Ama Brezilya kapitalist değil ki! Büyük yanlış anlaşılma da buradan kaynaklanıyor. Halihazırdaki düzenin yandaşları liberal ve kapitalizm yanlısı olduklarını söylüyorlar, ki değiller. Bu düzenin muhalifleri ise kapitalizm karşıtı olduklarını söylüyorlar ve var olsa kapitalizmin nasıl olacağını bilmiyorlar bile. Ekonomistliğinden çok iyi ilahiyatçı olan Leonardo kapitalizmin kaynakların yağmalanmasına dayandığı, bazıları zengin bazıları fakirse bunun nedeninin birincilerin ikincileri sömürmeleri olduğu konusunda emin. Ben de kapitalizmin var olan zenginlikleri paylaştırmadığını açıklamaya çalışıyorum: Kapitalizm bu zenginlikleri yaratır. Ve Brezilya'daki fakirlerin, özellikle de açlık çeken otuz milyonun kötü talihi sömürülmeleri değil, kimsenin onları

"sömürmemesi" ve kendilerinin de kapitalizm pazarında olmayışları. Leonardo Boff, eğer kendi hedefi gelişme olsaydı, bu mantık yürütmeyi kabul etmeye hazır olurdu. Ama onun amacı, özgürleşme yandaşlığının amacı gelişim değil; sefaletin yok edilmesi. Fakirlik kalacaktır, diyor Leonardo ve kuşkusuz içindeki Fransisken de bunun gerekli olduğunu düşünüyor. Yani dışladığı sadece kapitalizm değil, kapitalizmin kendi içinde taşıdığı ilerleme ideolojisi ve bireycilik. Leonardo Boff'un hem kapitalizme hem gelişime karşı gösterdiği ütopya genel bir kurtuluş, paylaşılan fakirliğe dayanan bir toplum: Mahatma Gandi'nin Hindistan'daki yandaşlarına katılan büyüleyici ütopya.

Bütün ütopyalar gibi özgürleşme ilahiyatçılarınınki de insanları çekiyor, buna ulaşmanın yolları hakkında insanlar kendilerini sorgulamaya başlayana dek. Leonardo, Augusto Boal ve İşçi Partisi'nde toplanmış Brezilya sol entelijentsiası gibi, ütopyalarını devlet erkini ele geçirerek gerçekleştirmeyi hedefliyor. Oysa kendisini ele geçirenleri, Brezilya var olduğundan beri zenginlik, iktidar, ayrıcalık, arpalık ve tekel biriktirerek delirten veya en çok zengin –veya ikisi birden– yapan yine devlet. Brezilya'nın çok ötesinde, tarih gösterdi ki en cömert ütopyaları gerçekleştirmek için politik iktidarı ele geçirme uğraşı ilan edilen amacın tam zıddı bir noktaya götürdü insanları. Şimdilik de özgürleşme ilahiyatının öğütlediği yöntemlerin birkaç pratik uygulaması böyle bir iktidarın ne gibi sonuçları olacağını gösteriyor: Rahipler, fakirlere dağıtmak için toprak işgalleri düzenliyor. Onlar ise olanaksız, susuz, bilgisiz, bu verimsiz toprakları işletmek konusunda başarısız oluyor ve polisin kendilerini çıkarmasından bile önce toprakları hızla terk ediyorlar. Boff'un onayladığı bu işgaller bir mülkiyet hukuku istikrarsızlığı ve toplumsal bir endişe yaratarak yasal işletmecileri yatırımı yapmaktan alıkoyuyor ve bu yiyecek üretimini daha da düşürüyor. Bu noktada da Leonardo Boff'un niyetleri iyi, kızgınlığı meşru ama yöntemleri amacını saptırıyor.

Ne yazık ki halklar ancak kendi hatalarıyla öğreniyorlar ve özgürleşme ilahiyatının da denenip başarısız olmadan önce çekiciliğini uzun süre koruyacağı muhtemel.

İsa'nın dünya yüzüne inme umudunu bu akıl yürütmeden çıkaracak olursak, bana öyle geliyor ki özgürleşme ilahiyatının amacına -herkese insan saygınlığını vermek- Brezilya'da henüz olmayan kapitalizmi kurmaya çalışarak ulaşılabilir.

Ayrıcalıklar İmparatorluğu

Brezilya kapitalist değil. İyi ama bu kapitalizm nedir? Açık bir pazarda serbest rekabet, bir hukuk devletinin koruması altındaki özel girişimler arasında. Oysa Brezilya'da rekabet kısıtlı, büyük girişimler kamuya ait, devlet de öngörülebilir gibi değil. Birçok liberal ekonomist böyle tanımlasa bile Brezilya ekonomisinin sosyalist olduğunu iddia etmek de aynı derece yanlış olur. Brezilya *sui generis* bir kategoriye ait: Bazıları "devlet kapitalizmi" diyor, bazıları da "lonca ekonomisi". Rio'daki Atlantik Enstitüsü'nün müdürü ekonomist Paulo Rabello Castro, "ayrıcalık ekonomisi" olarak çevrilebilecek ekonomik *"mordomista"* terimini yaratmış.

Bu, birbiri içine geçmiş çemberler dizini olarak tanımlanabilir: Merkezde kuvvetli bir devlet sektörü enerji (Petrobras, Electrobras, Nukleobras), iletişim (Telebras), maden (Rio del Val Dulce) gibi anahtar alanları kontrol ediyor. Bu kamu girişimleri devletin girişimcileri kontrol ettiğinden çok devleti kontrol ediyor. Bu sert çekirdeğin çevresinde bir ilk çember, kamu sektörünün kendilerine bahşettiği sipariş, taviz, ayrıcalıklar sayesinde zenginleşen patronları bir araya topluyor. Bunlar kapitalist adı verilen oligopoller (büyük tekeller). Biraz daha geniş olan bir sonraki çember asıl olarak bir üst çemberdekilerin kendilerine verdikleri fason işlerle yaşayan özel girişimlerden oluşuyor. Sonra, gerçekten de pazarda

çalışan, birbirleriyle, ama daha çok vergi ödemeyen ve toplumsal yasalara uymayan devasa bir kuraldışı sektörle rekabetteki küçük girişimlerin çemberi geliyor. En önemli nüfusu kapsayan son çember ise ancak zaman zaman çalışan ve sefalete gömülmüş olanları kapsıyor.

Bu piramit yapı Brezilya toplumunun ikilemini açıklıyor: Kudret ve sefaletin yan yanalığı. Merkez zenginlikleri topluyor, çok sermaye fakat az el emeği gerektiren etkinliklere yatırıyor ve Brezilya'ya büyük sınai güç mevkiini kazandırıyor. Yani merkezin çevresindeki, dış çeperdeki emeği ne eğitmek ne de çalıştırmak gibi bir gereksinimi var. Berikinin sefalet içinde bitkisel bir yaşam sürmesinin nedeni kapitalizm değil, bir ayrıcalık ekonomisinin daha üstün tutulması. *Jornal da Tarde* gazetesinin müdürü Rui Mesquita, "Brezilya" diyor, "Sahel'in kuşattığı Belçika'dır": Belçika'nın keyfi yerinde ama Sahel hâlâ Sahel.

Bu noktaya nasıl gelindi? Sömürge kökeni, ırk, kültürler, iklim, yönetici sınıfların bencilliği, 1960'lı yılların askeri diktası, 1990'ların garip demokrasisi: Bu unsurlar bir araya gelince açıklamayı hak ediyor ve bunların her biri kudretlilerin Brezilyasıyla, ezilenlerin Brezilyasını ayırmak için ayrı yönlere gidiyor. Herkes bu öğelerin içinden kendi amacına yarayacak olanı seçme eğilimi göstermekte.

Liberal eğilimli ekonomist Paulo Guedes, "Dikta sırasında, 1964'ten 1984'e, büyük sınai devlet gruplarını yaratan ve büyük, firavunvari projeler başlatmak için zenginlikleri toplayanlar, modernlik ve kudret düşkünü askerlerdir: Nükleer santrallar, Transamazonya yolu, büyük barajlar, birinci dünyanın silahlanması..." diyor. Bu projelerin çoğu iflasla sonuçlandı, uluslararası borçtan boğuldu ya da Transamazonya yolunda olduğu gibi vahşi orman tarafından yutuldu. Hareketsiz yolsuzluk askerlerin kapitalist girişimcilere sipariş verip vermemesi oranında şişti. Ama askerlerin gidişinden bu yana

on yıl geçmesine rağmen ayrıcalık ekonomisi pek az değişti, yolsuzluk tersine yoğunlaştı. Dolayısıyla kuşkusuz daha eski bir tarihte kök salmış olan şeylerin sorumluluğunu sadece askeri diktaya yükleyemeyiz.

Riolu başka bir ekonomist olan Daniel Dantas ise ayrıcalık ekonomisinin kökündeki modelin "Portekiz sistemi"nin devamından başka bir şey olmadığını söylüyor. Lizbon sarayının kurduğu rejimde, seçilenlere servet yapma olanağı sağlayan tekel, ayrıcalık ve tavizler sadece hükümdar tarafından bahşediliyordu. Hükümdar verdiğini her an geri alabilirdi ve bu sürekli bir hukuk istikrarsızlığı, kayırmacılık, yolsuzluk, kölelik yaratıyordu. Kraliyet iltimasının kırılganlığı o anın gözdesini, avantajını yitirmek korkusuyla mümkün olan en kısa sürede zenginleşmeye itiyordu. Kamusal bürokrasi sarayın yerine geçti (imparatorun tacı ancak 1889'da azledildi ki bu o kadar eski sayılmaz) ve birçok büyük girişimci, Portekiz aristokrasisinden gelme değil, İtalyan veya Lübnanlı göçmenlerin çocukları oldukları halde seleflerinin davranışlarını yineliyor.

"İki Brezilya" hakkında başka bir açıklama: Kölelik. Bu düzen ancak bir yüzyıl önce ortadan kaldırıldı. Köleliğin anısı işi değersiz kılıyor ve rantı değerli gösteriyor. Bütün büyük girişimciler, yönetici bürokraside olduğu gibi beyazlar ya da neredeyse beyaz. Biliyorum: Brezilya'da hiç kimse beyaz değildir ya da tam beyaz değildir; "herkesin mutfakta bir ayağı vardır" denir. Daha açık biçimde ifade etmek gerekirse, küçükbeyin siyah ve melez hizmetçilerle oynaştığı yerdir mutfak. Ama ırkların gökkuşağında toplumsal mevki, eğitim ve ayrıcalıkların, batıda her yerde olduğu gibi "doğal olarak" tercihan en koyu renklilere ayrılmış müzik, şarkı veya spor dışında, beyazlık derecesiyle doğrudan bağlantılı olduğunu görmemek için renkkörü olmak gerekir.

Zenginliklerin paylaşımı ırksal olmaktan çok coğrafi bir

mantığa uyuyor olmasın? Yakıcı ve nankör kuzey, eskiden köleliğin, sertâo albaylarının ve bugün yıkılmış işletmelerin ülkesi olduğu gibi şimdi de hem melezlerin hem siyahların ülkesi. Güneydeki ılımlı iklim, en verimli topraklar, aynı zamanda en çalışkan olan beyazları çekmiş, Sâo Paulo'ya, Rio Grande do Sul'e, Santa Catarina'ya.

Dolayısıyla ırkı sınıftan, fakirlik kültürünü de bu fakirliği yaratmış olan hükümranlık düzeninden ayıramayız. Portekiz mirasına, henüz arısı taze köleliğe, iklimler kuramına; kültürel çoğalmayla ilgili son derece Weberci bir açıklama daha eklemek gerekiyor: Brezilya'nın güneyindeki Alman göçmenler hâlâ son derece girişimci: Aynı şekilde Sâo Paulo'ya yerleşmiş Japon kökenli bir milyon göçmen de olağanüstü biçimde başarılı oldu; Lübnanlılar ve Doğu Yahudileri Amazonya'nın yitik köşelerine varıncaya kadar ticareti kontrol ediyor çoğu kez; İtalyanlar inşaat sektöründe hâkim. Bu yeni göçmen halklar güçlü bir şekilde Birleşik Devletler kadar etkin bir pota olan Brezilya'yla özdeşleşiyor, Avrupa'dan getirdikleri ekonomik etkilerini de koruyorlar.

Nasıl oluyor da böyle bir toplumsal durumda, nesnel devrim koşullarını sunan bir durumda kimse devrim istemiyor? Yanıt kuşkusuz Brezilya "candanlığı"nda yatıyor: Bu terim sadece bir ruh halini, birbiriyle senli benli konuşmayı, önadıyla çağırmayı, "kucaklaşma"yı göstermiyor. Dahası, Recifeli sosyolog Gilberto Freyre'in kurucu eseri *"Efendiler ve Köleler"*de son derece iyi biçimde tahlil ettiği gibi, sosyal eşitsizlikle bedensel yakınlığa izin veriyor. Şiddeti tropikal bezginlikten daha iyi etkisiz hale getiren, toplumsal strateji olarak kullanılan bu "candanlık" oluyor: İklim, komşu Küba ve Nikaragua'daki devrimleri engellemedi.

Yani böylelikle "candanlık" adaletsizliği kolaylaştırıyormuş. Brezilya hükümetleri bu adaletsizlikle savaşmak yerine, bunu daha da beter hale getiriyor.

Çılgın Devlet

Brezilya'da "yaşayan" kimse yok, herkesin burada bir rolü var.' Bu şehir-dekorda, iktidar kendi kendini sahneye koyuyor. Düz çizgi halinde, ağaçsız ve gölgesiz ilerleyen yollar boyunca göstermelik olarak numaralanmış bakanlıklar birbiri ardına uzanıyor ve yukarıdaki başkanlık sarayına doğru birleşiyorlar. Tüm devletin tiyatrolaştırılması olan Versailles yontulmuş taştandı; Brezilya betondan bir çılgınlık; yüzyılın en büyük manzara mimarı, bu sarayların "Bizimkisi" Roberto Burle Marx'ın yüzer bahçelerinin biraz insancıllaştırdığı, Oscar Niemeyer'in muhteşem bir deliliği.

Başkentin ıssızlığı insanların davranışlarını etkiliyor: Sadece iktidarın fethine ve uygulanmasına yazgılı bir şehir sivil toplumdan kopuk yaşayan açgözlülüğünü körüklüyor, Brezilya kötü şans getiriyor. Askeri diktatörlerin gidişinden sonraki ilk başkan Tancredo Neves, seçilişinin akşamı ölür. İki yıl görev yaptıktan sonra Collor de Mello kokain, yolsuzluk ve ruh çağırma seanslarında yitip gider.

Mekânın paranoyasına olabilecek en deli anayasa da katkıda bulunuyor, dünyadaki hiçbir devletinyerine getiremeyeceği bir vaatler toplamı: En küçük ayrıntılarına varana dek, doğum izninin veya ücretli tatillerin zamanını belirtiyor! Politikaya girmeden önce tanınmış bir sosyolog ve 1994'te ekonomi bakanı olan Henrique Cardoso ziyaretçiye bitkinlikle, bakanlığının parlamenterlerin ve baskı gruplarının anayasanın onlara hak tanıdığı şeyleri istemek için geldikleri basit bir gişeden başka bir şey olmadığını açıklıyor: Devlet, bir kereliğine belirlenmiş kurallar çerçevesinde yeniden paylaştırmak için ülkenin kaynaklarını emen bir finans pompası gibi işliyor. Bu yeniden paylaşım pek de masum değil: Öncelikli olarak en güçlü grupların (kamu girişimleri) ve en iyi temsil edilen bölgelerin işine yarıyor (kuzeydekiler). Parlamentoda partiler değil, çeteler oturuyor, *bancada*'lar; onları seçtirmiş olan fi-

nansal çıkarları temsil ediyorlar. Yani Petrobras Partisi, Telebras Partisinin veya kamu işi girişimcileri ya da şeker üreticileri locası partisinin yanında oturuyor. Bu tekrar paylaşma şebekesi sayesinde güney kitlesel olarak kuzeyi finanse ediyor. Peki ama bu, kuzey fakir ve güney zengin olduğuna göre eşitlikçi değil mi? Gerçekte, kamu sübvansiyonları ve siparişleri sayesinde kuzey zenginleri gittikçe daha zengin oluyor, fakirler ise yine fakir kalıyor: Sadece oligarşilere yarayan üçüncü dünya yardımının klasik şeması aynı biçimde Brezilya'nın içinde tekrarlanıyor.

Devletin tek yaptığı yeniden paylaştırmak değil; borçlarını ödeyebileceğinden çok daha fazlasını vaat ediyor. Brezilya'da bütçe seçim vaatlerinin toplamına denk düşüyor ve anayasa bu bütçenin denk olarak oylanmasını zorunlu koştuğu için de hükümet kalanı para basarak karşılıyor. Sonuç olarak enflasyon 1994'te aylık % 35, yıllık ise % 400 civarındaydı. "Brezilya modeli" yandaşları –ki varlar!– ülkenin büyüme oranının otuz yıldır kasıp kavuran hiperenflasyon sayesinde veya buna rağmen dünyanın en hızlı oranlarından biri olduğunu söyleyeceklerdir. Bu doğru ama yaratılan zenginliklerin yeniden dağıtımının nasıl olduğuna dair gerekli bilgileri içermiyor. Para rezervlerini ellerinde tutan oligarşiler için kısa vadeli yatırımlar, devletin enflasyonun % 20 üstünde bir ödeme yapması için yeterli oluyor: Yatırım yapmaya gerek yok, iş yaratmaya gerek yok, uyumak yeterli. Ücretliler için gelirleri enflasyona endeksli ama sadece ay sonunda; fiyatlarsa her gün artıyor, bu da orta sınıfların alım gücünü düşürüp fakirleştiriyor, rantçıların ve patronların yararına. Ne ücretli ne rantçı, maaşları belirsiz ve endekslenmemiş olan büyük çoğunluk için ise enflasyon günlük ödenen bir vergi.

Demokratik bir hükümet devlet enflasyonunun neden olduğu toplumsal bir adaletsizliği nasıl böyle idare edip hiçbir şey yapmaz? Çünkü diye itiraf ediyor Cardoso, Brezilya'da fakirleri temsil eden hiç kimse yok. Sağ, ayrıcalıklı özel girişim-

ler adına konuşuyor, sol ise kamu çalışanını temsil ediyor. Halk, 1986'dan beri okuma yazma bilmeyenler de dahil olmak üzere oy kullanıyor, ama "kültür demokratik değildir, akılcı değildir: Büyülüdür" diyor Cardoso. Halk tarafından seçilen hükümet halkı temsil etmiyor. Brezilya'daki demokrasi Brezilya'yı işgal etmiş ve "Biz devletiz", "Biz halkız", "Biz demokrasiyiz" diyen çetelerin mutlaklığını meşrulaştırmaya yarıyor bir tek.

En büyük ikilem: Brezilya'nın aynı zamanda hem fazla devleti var hem de devleti yok çünkü yağmadan, arpalık dağıtmaktan ve adaletsizlikten başka bir şey olmayana devlet adı verilemez.

Gelişmecilik

Bile bile ya da dikkatsizlik sonucu bir ideolog ekonomistler hanedanı Brezilya'nın bu "çılgın devlet"ini gelişme adına devam ettirdiler ve meşrulaştırdılar. Hikâye 1930'larda başlıyor. Avrupa faşizminin etkisi altındaki diktatör Getulio Vargas, sivil ve askeri danışmanlarla çevrili olarak, Brezilya'da ülkeyi geliştirmeye yetkin veya bunu hak eden burjuvazi olmadığını ferman eyledi. Yani Brezilya'yı sınaileştirmek için başarısız elitlerin yerine geçmek devlete düşüyordu. Faşist veya Sovyet planlamacılığın bir versiyonu olan bu "Getulyoculuk" değişik adlarla günümüze kadar sürdü. Tarihsel olarak sağda doğan fikir 1950'li yıllarda sola geçiyor ve o andan sonra da "gelişmecilik" olarak adlandırılıyor. Arjantinli ekonomist Raul Prebisch'in yarattığı ve Brezilya'da Celso Furtado'nun bayrağını devraldığı ekonomik bir ideoloji...

Gelişmecilik özel sektörün altından kalkamayacağı düşünülen sınaileştirici bir işlevi devlete mal ederek, bu sınaileşmenin doğal olarak büyümenin yararlarını yaratacağını düşünür: Eğitim, sağlık, toplumsal adalet. Kuramın iki yönden

sapkın olduğu ortaya çıktı. İlk olarak kaynaklara el koyan devlet gerçekten de girişimci zihniyeti uyuşturdu ve *a posteriori* olarak bunun var olmadığını kanıtladı. İkincisi diğer her yerde olduğu gibi Brezilya'da da devlet soyut bir araç değil, bürokratların ve gayet somut çıkarlarından oluşan bir koleksiyondur. Gelişmecilik ile bu kürelerde hâkim olan aşırı yolsuzluk açıklanmış oluyor. Kamusal siparişin başlıca zenginlik kaynağı olduğu andan itibaren yolsuzluk doğal bir sonuç gibi ortaya çıkar; davranışlarının gerçek nedenleri sürdürüldüğü halde insanları suçlamak hiçbir işe yaramaz. Gelişmeciliğin bu sapkın etkileri 1993-1994'te politikacıların çoğunun rüşvet aldığının öğrenilmesiyle çıplak bir biçimde gün ışığına çıkmıştı. Brezilya'da özellikle belirgin bir kültürel eğilimin etkisi altında zaten görevlerini kötüye kullanan bu kişiler gelişmecilikten modern bir teminat aldılar: Solcu entelektüellerin lütfu sayesinde bürokratın miras aldığı ayrıcalık "ilerici" oldu!

Gelişmecilik bütün Latin Amerika'ya zarar verdi ama egemen bir ideoloji olarak kaldığı yer Brezilya'dır. Bu farklılık, kamu sektörünün burada tamamen değil, yarı yarıya başarısız olmasıyla açıklanabilir. Son derece sıradan telefon örneğini alacak olursak, bütün Arjantin 1990'lı yılların başında devletin bunu idare etmekten aciz olduğunu biliyordu: Dolayısıyla özelleştirme talebi güçlüydü. Öte yandan Brezilya'da kamu telefonu hemen hemen işliyor. Yalnızca, telefon almak için iki yıl beklemek gerekiyor. Telebras'ın bu yarı-başarısızlığı ya da yarı-başarısı Petrobras ve devletin diğer bütün girişimleri için geçerli. Gelişmeciler Brezilya'nın, devlet yönetiminin sadece çöküşe neden olduğu komşu ülkelerle arasında karşıtlık oluşturan iyi büyüme oranını öne sürüyorlar. Devlet özel girişimcilerin yerine geçmemiş olsaydı bu büyüme oranının ne olacağını kimse bilemez: Belki daha düşük olurdu ama devletleşmenin girişimci zihniyetin yerine geçmediği, bunu sürekli baskı altında tuttuğu göz önüne alınırsa, muhtemelen daha yüksek olacaktı.

Büyüme oranları tartışmasının yanıtı olmasa bile, bu büyümenin doğası ve etkileri için aynı şey söz konusu değil. Yalnızca enflasyonun para sağlayabildiği ve firavunvari projelere dayanan gelişmecilik zorunlu olarak kapitalizmi bir elde toplayacak, el emeği ya da hizmet sektörlerine pek az ihtiyaç duyacak ve eşitsizlikleri artıracaktı.

Gelişmecilik, hiç tartışmasız, devletin doğası hakkında yanılmaktan, oligarşileri ve bürokratları meşrulaştırmaktan, toplumsal ve ırksal adaletsizliği sürdürmüş olmaktan suçlu. Brezilya ve favelalar bu konuda son derece tamamlayıcı oldu: Aynı "kötü gelişmecilik"in iki yüzünü temsil ettiler.

Demokratik Düşkırıklığı

1989'da Brezilya tarihinde ilk kez, o ana kadar seçimlerden dışlanmış olan okuma yazma bilmeyenler de dahil bütün yurttaşlar bir seçime katıldılar ve başkan olarak *O Globo* kanalının yukarılara çıkardığı telejenik bir playboyu, Collor de Mello'yu seçtiler. Ey demokrasi, adın o zamanlar ne çok umut uyandırdı! Princeton'dan Albert Hirschmann gibi Latin Amerika'nın ciddi sosyologları, gözlemcileri bize demokrasinin, ilkesi gereği; oligarşik Brezilya'yı, köleliğin mirasçıları sefil kitlelerden ayıran toplumsal adaletsizliği ortadan kaldıracağını açıkladılar; Celso Furtado gibi tanınmış ekonomistler demokrasi sayesinde hiperenflasyonun yenileceğini çünkü "halkın mağazalardaki fiyatları kontrol edeceğini" ilan ettiler. Dört yıl demokrasiden sonra Rio'da küçük bir taksi yolculuğu bir milyon kruzeyroya mal oluyor; herkes ertesi günkü fiyat artışından etkilenmemek için günde iki kez alışveriş ediyor; polisler ve serseriler favelalarda birbirini öldürüyor; görevinden alınan Collor de Mello yolsuzluk davasını bekliyor; parlamenterler servet yaptılar; Brezilyalı bir çocuğun okula gittiği ortalama yıl sayısı üç. Askeri diktaya duyulan belirli bir özlem or-

ta sınıfların içinde uyanıyor. Ama sadece belirsizlikten, çünkü askerler de demokratlardan daha iyi şeyler yapmadı.

Brezilya'da dikta kapitalizme götürmedi, demokrasi de öyle. Bundan demokrasinin Brezilya'ya uygun olmadığı sonucunu mu çıkarmak gerekir? Ya da –Rio'lu sosyolog Helio Jaguaribe'nin varsayımı bu yönde– demokrasi ve ekonomi arasında bilinen bir ilişkinin olmadığı, iki dünyanın farklı düzlemlerde ilerlediği sonucunu mu çıkarmalı?

Demokrasi ve kapitalizmin "birinci dünya"da aynı anda olgunlaşmış olması bu rastlantının açıklama ve belirleyicilik getirdiği anlamına gelmiyor; "üçüncü dünya"da, özellikle de Brezilya'da aynı biçimde uygulanabileceği konusunda ise hiçbir güvence yok. Herkesin kabul ediyor gibi göründüğü bir şey var, diyor Jaguaribe, o da demokrasinin tek meşru siyasal iktidar biçimi olduğu. *A contrario* kanıtı, durmadan seçim düzenleyen ya da vaat eden diktatörlerin kendileri ortaya koyuyor. Ama demokrasi, mutlak meşruiyetine rağmen, ekonomik ve toplumsal akılcılık salgılıyor da değildir. Avrupa'da toplum demokrasinin kendini kabul ettirmesinden önce akılcı oldu ve demokrasinin burada istikrarlı bir yapı haline gelmesi de ancak 1945'ten beridir. Brezilya'da bunun tersi söz konusu: Büyülü düşünce, okuma yazma bilmezlik, televizyon imparatorluğu, insanları görünüşte modern, özel hayatında vudu ayini müridi şizofren bir başkan seçmeye götürdü ki bunda belirli bir tutarlılık vardır. Ama demokrasi gelişmeye götürmedi diye demokrasi yokluğu da gelişmeye götürecek değildir. Jaguaribe tersine, demokrasi ilkelerinden yola çıkarak gelişmenin mekanizmalarını az gelişmiş toplumun bütününe uyarlamanın olanaklı olduğunu düşünüyor. Birleşik Devletler etkisinin demokrasinin tek kıstasının evrensel demokratik seçimle bir başkanın seçilmesi olduğunun sanılmasına olanak sağladığı bütün ülkeler için geçerli olan, doğru bir gözlem. Aracı oluşumların ya da dolaylı seçimlerin artırılması hatta konfederal bir Brezilya çerçevesinde gerçekleştiri-

lecek olan ademi merkeziyetçilik, büyülü düşüncenin süreçler üstündeki etkisini azaltacak ve sırası geldiğinde insanları akılcı olmaya itebilecek akılcı bir devletin seçilmesine olanak sağlayacaktır. Bu akılcı devlet özellikle de kitleleri peyderpey "üçüncü dünya"dan "birinci dünya"ya geçirecek şekilde eğitimi yaygınlaştırmalıdır.

Peki ama Jaguaribe'nin önerdiği akılcı peyderpey gelişme içinde, değişimin motoru ne olacak? Devlet elitlerinin bunu yapmakta hiçbir çıkarları yok. Kapitalizmin, demokrasiye şekil veren bir orta sınıfı ortaya çıkardığı neredeyse kesin olmakla birlikte demokrasinin aynı sınıfı ortaya çıkardığı konusunda hiçbir güvence yok. Bu sınıfın var olmadığı yerde demokrasi hali hazırdaki iktidarı meşru kılmaktan başka işe yaramaz; bu da ekonomik gelişmeyi ve sosyal farklılaşmayı yavaşlatacaktır. Brezilya'da olan bu; Hindistan'da olan da bu. Belki yarın Rusya'da olacak olan da bu.

Az eğitimli ülkelerde demokrasi en iyileri iş başına getirmese de yöneticileri belirli tarihlerde uzaklaştırmak gibi büyük bir yararı var. Dolayısıyla demokrasi özünde bir hedeftir, şiddeti azaltır. Ama sürmesinin tek koşulu ortak bir burjuva sınıfın oluşmasıdır; bu da ancak ekonomi liberalleştikten sonra ortaya çıkabilir.

Brezilya'da aşırı azınlıkta kalan ama doğru olan bu tez Rio'daki iki kuruluş tarafından büyük bir şevkle savunuluyor, Instituto Liberal ve Instituto Atlantico.

Hristiyan-Marksist Devrim

"Sosyalist ve demokratik devrim, kapitalizmin ezilenlere uyguladığı şiddeti durdurmanın tek yoludur." Bu sözleri söyleyen Tilden Santiago, Minas Gerais'den milletvekili, kişiliği ve söylemiyle Brezilya solunun, İşçi Partisi'nin örnek tipi. Ev-

rensel olarak komadaki sosyalizm hangi saçmalık sonucu Brezilya'da hâlâ hayatta? Daha da iyisi, gençleşmiş! Hristiyan ve Marksist olduklarını söyleyen işçi-rahiplere artık sadece Brezilya'da rastlanıyor.

Tilden Santiago'ya nasıl karşı çıkabilirim? Diğerlerine karşı sevgi dolu, tutarlı, askeri dikta sırasında hapse girmiş, sefalet ve bolluğun böyle yan yana var olmasına haklı olarak kızan bu örnek militan; tarihin bir yönü olduğunu, adaletli olduğunu, gelişmenin "ekonomik değil ahlaksal" olacağını sanıyor. Tilden Santiago Küba'ya gitmiş; orada sefalet olmadığını, fakirlerin tedavi edildiğini, bütün çocukların okula gittiğini, zenginin çalım satmadığını kendi gözleriyle görmüş. Tilden Santiago, bu rejimin bütün resmi konukları gibi Fidel Castro'nun propagandacıları tarafından yönlendirildiğini fark etmiyor. Ona ne adına ders vereceğim, bütün devrimlerin başta ilan ettikleriyle zıt bir noktaya götürdüğünü hatırlatacağım? Ekonomist olmayan bir rahibe Brezilya'daki sefaleti daha beter duruma getirenin mitik bir kapitalizm değil, "gelişmecilik" ve enflasyon olduğunu nasıl açıklayabilirim? Meşruiyetim onunkinden az: Acı çekti ve savaştı; benim yaptığım ise sadece okumaktı ve belki de yanılıyorum. Durum mantığına kapılmış bir Brezilyalı olsaydım, Brezilya'da çoğu zaman birkaç girişimin özel çıkarlarını ve mütevazı insanların aşağılanmasını gizleyen bir marka olan liberallikten çok Brezilyalı entelektüellerin çoğu gibi İşçi Partisi'nin yanında olmaz mıydım?

Burada söz konusu olan bir belagat alıştırması değil, üçüncü dünyanın zorluklarıyla karşı karşıya gelen her namuslu Avrupalı entelektüelin yapabileceği katkı hakkında bir sorgulama. Kızgınlığın bize hâkim olmasına izin verip devrimci veya özgürlükçü veya muhafazakâr ütopyalarımızı başka kıtalarda uygulamaya mı çalışacağız? Yoksa asıl yapmamız gereken, yapabilirsek, bu diğer halkların gerçek gelişmesine katkıda bulunmak değil mi?

Dolayısıyla, Brezilya'da belirleyici bir rol oynayacak olan Tilden Santiago ve İşçi Partili yoldaşlarının dikkatini projelerinin birkaç teknik çelişkisine çekmekle yetiniyorum. Parti eğer söylediği gibi bankaları millileştirirse, devletin şişkinliğinden ileri gelen rahatsızlığı artırmaktan başka bir iş yapmış olmaz. Talep ettiği toprak reformu, "ekilmemiş" topraklara el konulmasını ve bunların yeniden dağıtılmasını gerçekleştirdiği takdirde; yerlerine deneyimli veya üretken işletmeciler koymadan şimdiki toprak sahiplerini yerlerinden edecek, bu da en kötü olasılıkla tarımın Sovyetleşmesine, en iyi koşulda da kıtlığa yol açacaktır. Parti'nin en yetkili ekonomisti Eduardo Suplicy bütün Brezilyalılar için devletin garanti edeceği minimum bir gelir düzeyi önerdiğinde daha da ciddi bir enflasyona kapı aralıyor; eğer devlet gerçekten bu geliri dağıtmayı başarsa bile Birleşik Devletler'deki *underclass* benzeri devasa bir bağımlılar sınıfı yaratmış olacak.

İşçi Partisi'nin projeleri kızgınlıklarının haklı nedenleriyle o kadar çelişiyor ki insan kendini partinin adı ve toplumsal temeli hakkında sorguluyor. Gerçekten de başkanı Sâo Paulo'lu sendika şefi "Lula" İgnacio de Silva'nın iddia ettiği gibi fakirleri mi temsil ediyor? Parti, sendika yöneticilerinden, kamu sektörü temsilcilerinden ve öğretmenlerden oluşuyor; oysa Brezilya'da ücretli bir çalışan ya da sendikalı bir işçi fakir değil, neredeyse ayrıcalıklı birisidir. Yöneticileri, Arjantin'de veya Şili'de yürürlüğe girmiş özelleştirmeden dehşete kapılan devlet girişimlerinden destek görüyor. Böylece İşçi Partisi de bilerek ya da masumca, *de facto* olarak "gelişmeci" devletin çıkarlarının temsilcisi oluyor; iktidarı alsa, belagatının ihbar ettiği toplumsal apartheid'ın derin nedenlerini sürdürecek.

Bütün bunlara rağmen gerçekçi bir liberal alternatif var mı?

Ahlaksal Bir Kapitalizm

Sâo Paulo'nun güzel Morumbi mahallesinde üniformalı kolejliler uslu uslu özel okullarına gidiyor, özel şoförler kaçırılmasından korkulan büyük patronlardan birinin çocuğunu okulun kapısına kadar götürüyor; etrafı duvar örülü ve özel milisler tarafından kale gibi korunan parklarda dünyanın en görkemlileri arasında yer alan konutlar saklanıyor. Buradaki hava daha duru, sıcak daha az rahatsız ediyor, parıltı ağaçları çiçek açmış, favelalar unutulmuş: "Üçüncü dünya"dan "birinci dünya"ya geçiyoruz. Bu binaların lüksünü sağlamak, konutların bakımını yapmak için efendiler, durmadan Sâo Paulo'ya akan kuzeydoğulu göçmenlerin arasından bazı "köleler" çalıştırmak zorunda. Kapıcı, bekçi, şoför, uşak, hizmetçi ve dadıların da Sâo Paulo devletinin okuma hakkını temin ettiği çocukları var: Morumbi'de efendi çocukları özel okula gidiyor, köle çocukları kamu okuluna.

"Etelvina Marcucci" okulu çocukları ancak yedi yaşından itibaren kabul ediyor ve bu yaşta baştaki gecikme de çocuklara kazınmış oluyor bile. Kuruluş, birbirlerinin yerine geçen üç öğrenci ve öğretmen ekibi ilkesi üstüne kurulu, derslikler çok küçük çünkü. Bu rotasyon grup başına ve günlük dört saat derse olanak sağlıyor ancak.

Bir başlangıç sınıfı: Bütün öğrenciler siyah ve melez, bir tek öğretmen beyaz. Bu aynı düzeyde, en genci yedi yaşında –ki bu normal– en büyüğü ise on dört yaşında olan çocuklar yanyana okuyor, bu da biraz şaşırtıcı. Örneğin Jaime ne okuma ne yazma biliyor, itiraf ediyor. Bu sekizinci okulu. Hiç de aptala benzemiyor ama ebeveyni iş arayarak bütün Brezilya'da dolaşan kuzeydoğulu göçmenlerden biri. Jaime de onların peşlerinde. Okula gidiyorsa, bu, zaman kaybetmek yerine para kazanmasını yeğleyen ebeveyninin iradesine rağmen oluyor. Okul müdürü Marli Aparecida de Jesus öğrencilerin kaçmasını veya ebeveynlerinin almasını önlemek için okulun

kapısını kilitliyor. Maria yedi yaşında, sınıfın en canlısı gibi, Fransa ve mesleğim hakkında bin bir soru soruyor. "Kitaplarınızın kaç sayfası var" diye soruyor. Yanıttan korkmuşa benziyor. Marli, Maria'nın bu eğitimin sonuna kadar gideceğini umuyor: Sekreter olabilir böylece. Peki öğrenimini neden bunun ilerisinde de sürdürmesin? Rahatsız olan müdüre bana "sistem"i açıklıyor. Lise de üniversite de ücretsiz ama Morumbi'den oraya gitmek için toplu taşıma yok. Maria'nın yeteneği ve ebeveynin iradesi olsa bile, köle kızı olarak öğrenimini on dört yaşından sonra sürdüremez. En iyi koşulda, ırkına izin verilen en üst mevki olan sekreterliğe ulaşacak.

Bu, Ezilenler Tiyatrosu'nun yeni bir temsili değil, gerçek: Yönetici sınıf tarafından sürdürülen bir apartheid. Sâo Paulo devleti gibi merkezi devlet de kamu okuluna pek az para veriyor ve sadece efendi çocuklarının gittiği üniversitelere cömertçe para sağlıyor. Başlangıçtaki toplumsal eşitsizlik varış noktasında da yeniden oluşacak şekilde devlet tarafından yineleniyor böylelikle. Brezilya'daki devlet müdahalesinin sapkınlığını görmek için okul kredilerine bir göz atmak yeterli: İlk ve ortaokullar için kamu fonlarının % 20'si, üniversiteler içinse % 80'i, yani "birinci dünya"daki her ülkede olanın tam tersi.

Bu toplumsal ve ırksal apartheid karşısında bazıları kızıyor, bazıları da harekete geçiyor, devletin dönüşümünü beklemeden. Metal Leve mekanik işletmesinin kurucusu özel girişimci José Mindlin de bunlardan biri. Seksen yaşında; dev bir servete, dünyadaki en güzel özel kitaplıklardan birine ve bilgeliğe sahip. Yaşının da yardımıyla bu hümanist adam çağdaş dünyada artık biraz gözden düşmüş bir erdemi yeniden keşfetmiş, yardımseverlik. Bu capcanlı beyefendi diğer bazı Sâo Pauloılu patronları kamu okullarını "evlat edinme"ye ikna etmiş. Morumbi'de böyle olmuş. Özel kirve karşılık beklemeden yardım ediyor, dersliklerin bakımını sağlıyor, kitap aldırıyor ve öğretmenleri teşvik etmek için artı bir maaş ödü-

yor. Morumbi'deki televina Marcucci okulunun evlat edinilmesi, müdüresi Marli Aparecida de Jesus'a göre mekânı ve davranışları baştan aşağı değiştirmiş: Artı ücret, yaşamak için başka bir iş yapmak zorunda kalan öğretmenlerin devamsızlığının önüne geçmiş; müstakbel sekreterlerin üstünde alıştırma yaptıkları daktilolar da kirve tarafından verilmiş; kötü beslenen çocuklara gerekli olan "kahvaltılık"ı sağlayan da o.

Brezilya ölçüsünde minnacık olan bu tekil deneyimden genel bir düşünce çıkarmaktan kaçınacağım. Sadece bu mekânda efendi köle ikilisinden başka bir atmosferin, demagojiden de başka bir şeyin hüküm sürdüğünü saptamakla yetineceğim. Bu kökten farklılık Sâo Paulo yönetici ve belediye başkanlarının hiçbir zaman olmadığı kadar ahlaksal olan kapitalist patronların eseri, sloganlardan ve ahlak hocalarından daha etkili. Ama Brezilya halkının geleceği eğer Sâo Paulo'lu birkaç patronun yardımseverliğine bağlıysa efendi köle ilişkisi dahil çok sürecek demektir. Hem efendi hem de kölenin anlaşılması gayet kolay çıkarlarına çağrı yapmak daha mantıklı değil mi?

Gerçekten de liberalizm bireysel çıkarların toplumsal uyum adına azamileştirilmesinden başka nedir ki? Brezilya'da ayrıcalıklarıyla çevrili haldeki patron görkem içinde yaşıyor ama "hükümdar"ın kayırmasını yitirmekten korkarak ve bir sığınağın içinde. Rio'lu zengin ve liberal milletvekili Roberto Campos sokağa bakan evinin üç asma, beş normal kapı kilidini açarken bana, "Parmaklıkların gerisinde yaşıyoruz" demişti. Zenginlerin çıkarı, "candanlık"tan insan kaynaklarının akılcı bir "sömürü"süne geçerek kölenin potansiyel şiddetini etkisiz hale getirmek olmalıdır. Ekonomik faydalarını kanıtlamak da kölelerin çıkarınadır. Bu da devasa bir eğitim çabasını gerektiriyor. Brezilya'daki girişimciler kalifiye el emeği olmadığı için gelişmemekten yakınıyor; öte yandan çocuklar kalifiye bir iş olanağı sağlamazsa okulla ilgilenmiyor. Dolayısıyla efendiyi köleye, aralarında nesnel bir karşılıklı ilişki

yaratarak, karşı karşıya getirerek değil, yakınlaştıracak olan bir eğitim devrimidir. Bu eğitim devriminin oluşmasının tek koşulu da Roberto Campos'un deyişiyle "Brezilyalıların ezilen girişimci zihniyeti"nin ekonomik devrimle çakışmasıdır.

Bu çifte devrimin hiç olmazsa bir de öncülü var, Güney Afrika. Apartheid hücresinden çıkan sadece Mandela değildi, aydın bir patronlar sınıfının kararlılığıydı. Bu sınıf yöneticileri; artık Apartheid'a bir son verip siyah insan gücünü değerlendirmek, el emeği ve tüketici pazarını genişletmek, ırksal ve toplumsal uyumun özel çıkarların eklenmesiyle bulunması gerektiğine ikna etti: İşte burada yeniden *Arılar Masalı*'nı görüyoruz.

Brezilya'da da, adı anılmayan bir apartheid'ın kıtasında, özel girişimciler liberal devrimin ön saflarında. Böyle olması gerektiğine mi inanıyorlar? Bunu bilmiyoruz. Ama çıkarlarının bu yönde olduğu kesin. "Yararsız" Brezilya'yı "yararlı" Brezilya ile kaynaştırmayı ancak insan sermayesini verimli kılarak kapitalist değerlendirme yapabilir. Brezilya'ya gelmesi gereken kapitalizm efendiyi zenginleştirdiği oranda köleyi özgürleştirecek ve eski kölelere efendi olma olanağı sağlayacaktır: Bir "özgürleşme ekonomisi..."

Beşinci Bölüm

Çevreciler ve Özgürlükçüler

Marx Amerikalı ve adı belki de Lester Brown. Çevrecilik evrensel amaçlı, Birleşik Devletler'de doğmuş tek alternatif ideoloji. Bunun kurucusunu veya peygamberini göstermek gerekse unvan kuşkusuz Lester Brown'a ait olacaktır. Avrupa'daki ilk "yeşil" parti Almanya'da Brown'a yakın bir Amerikalı olan Petra Kelly tarafından kuruldu; Fransa'da ise Lester Brown'a borçlu olduğunu kabul eden René Dumont tarafından. Lester Brown büyük bir filozof değil ama zamanında Marx'ın yaptığı gibi dağınık kavramları birleştirip bundan biyoloji, ekonomi ve ahlak sentezi bir "bütün" çıkarmayı başarmış. Bilinçli ya da değil, çevreci militanlar az çok bu papanın çocuklarıdır.

Marx filozoftu; Lester Brown ise başlangıçta domates yetiştirici olmuş, sonra da agronom (tarım uzmanı). "Çağdaş dünyada evreni bütünlüğü içinde değerlendirmek zorunda olan bir tek tarımcıdır: İyi tohumlar olmadan, iyi bir iklim olmadan, iyi bir ekonomik seçim ve çalışma ahlakı olmadan domatesler büyümez" diyor. Hiçbir zaman bir proletere rastlamamış, bir küçük burjuva gibi yaşamış ve borsada spekülasyon yapmış Marx'ın tersine Lester Brown ilkeleriyle tutarlılık oluşturuyor: Sadece bisiklet kullanıyor. Oturduğu kent olan Washington, doğru, düz bir şehir.

Yeşil Papa

Çevrecilik ideoloji olarak sadece Birleşik Devletler'de, zen-

ginlik ve suçluluk duygusu içinde şekil alabilirdi; ilerlemenin gerekliliğini sorgulamak için Protestan ve doygun olmak gerekirdi; vejetaryen bir diyeti önermek için ağzına kadar kırmızı et dolu olmak gerekirdi; bisiklete geçmeden önce aile başına iki araba sahibi olmak gerekirdi. Bütün bunlar alay değil, saptama. Komünizm ve faşizm Paris, Londra, Zürih veya Münih kahvelerinde ve tavernalarında doğdu; çevrecilik ise her şeyin sükunet, lüks, bilgisayar ve zihin şehveti olduğu bir Amerikan temelinin mutlak rahatlığı içinde ortaya çıktı. İdeolojilerin çevreleri doğaları hakkında bilgi verir ve ideolojinin doğası da çevre hakkında: Yetmişe merdiven dayamış Lester Brown'da ebedi bir delikanlı havası var, kuşkusuz bisiklet ve vejetaryen yemekle korunmuş.

Araştırmalarını otuz farklı dilde birkaç milyon baskıyla yayımlayan vakfı *Worldwatch*'tan yüzyıl sonumuzun birkaç büyük korkusu çıktı: Ozon tabakasındaki delik, iklimin ısınması, Amazon ormanlarının iddiaya göre onarılmaz yıkımı. *Worldwatch* tarafından icat edilmemişse bile gündemde tutulmuş bu üç büyük korku frensiz gelişmenin "absürd" niteliği konusunda bilinçlenme sağladı (diyor kötümser Lester Brown) ama bundan kaçınılabileceğinin anlaşılmasını da sağladı (diye ekliyor Lester Brown iyimser). Mütevazı, etkisini yadsıyor: "Eğer sadece yeteneğimle büyük tartışmalar yaratabilseydim gerçekten çok güçlü olurdum." *Worldwatch* var olan bilimsel verileri toplamak ve bunları büyük harcamalarla halka yaymakla yetindi.

Bütün ideolojiler gibi çevrecilik de icat edilmiş, yani başı çeken birkaç teşvikçinin işi. Ama kalabalıkları bir araya getiriyorsa bu, insanlar sadece yönlendirildiği için değil. Çevrecilik derin özlemleri maddeleştirdi, önce Birleşik Devletler'de sonra da dünyanın geri kalan kısmında geniş bir topluluk öne sürdüklerini dinlemeye hazır olduğunu gösterdi. Bu yaygınlaşma da bu yüzyıl sonu popüler modalarının ne kadar da Amerikan kökenli olduğunu bir kez daha gösteriyor.

Lester Brown'a göre çevreciliğin "büyük akşam"ının yakın olduğuna hiç kuşku yok: Bir devrim elbet, ama manevi bir devrim. Görmeyi bilen için işaretler yeni topluma hemen girişi muştuluyormuş, "ZPG"ye *(zero per cent growth*, büyümenin sonu). Bu öncü işaretler hem psikolojik hem nesnel. Amerikalılar kapitalizmin şafağından beri uyguladıkları iki ibadetten sıkılmışlar: Otomobil ve biftek. Lester Brown'ın enstitüsünde herkes vejetaryen ya da yarı vejetaryen. "MacDonald" diyor, "artık geleneksel hamburgerleri yerine sebzeli hamburger öneriyor: Anlamlı bir yenilik". Otomobil? Bitmiş ya da neredeyse bitmiş. "Amerikalılar" diyor, "bisiklet pedalına basmayı yeğliyor. Bisikletle işe gitmiyorlarsa bile evlerindeki veya form tutma kulüplerindeki sabit bisikletlerde pedal çeviriyorlar". *Worldwatch*'a herkes bisikletle geliyor. "Basit bir organizasyon sorunu" diye bana açıklıyor Lester Brown. "Duş ve vestiyer yaptık, bir park yerinin neye mal olduğu düşünülünce mütevazı bir yatırım."

Bisiklet çevreci söylemde niye bu kadar önemli bir yer tutuyor? Kapitalizmin ikonu otomobile karşı, yeni bir ideolojinin sembolü.

İdeoloji? Bazılarının iddia ettiğine göre çevrecilik, sosyalizmin ve milliyetçiliğin tersine gerçek bir doğa bilimi. Ama Pierre-Joseph Proudhon'un 1840'larda tasarladığı şekliyle sosyalizm de "bilimsel" bir sosyalizm olarak tanımlanmıştı. Gerçekte çevrecilik muhtemelen her ideoloji gibi bilimin belirli bir andaki durumunu yansıtıyor, aynı zamanda da siyasal iktidarı ele geçirmeye yönelik bir makine, hayal gücünü teşvik eden bir madde. Dolayısıyla önemli olan çevreciliğe karşı ya da taraf olmak değil, ne olduğunu anlamak: Kapitalizme asal bir tehdit. Kojève'de, liberal demokrasinin tarihin sonu olduğunu ve kapitalizmin aşılmaz olduğunu hayal edenlere karşı çevrecilik bununyerine geçebilecek gerçek bir ideoloji oluşturuyor, bir tersine-ilerleme. Şiddet ve sefaletten başka bir şey olmadığı için doğayı denetim altına almaya çalışan kapitaliz-

min tersine çevreciler bu aynı doğayı idealize ediyorlar. "Doğa Ana"ya bu dönüş çevrecileri bireyciliğe karşı kolektif bedeni yücelten, akılcılığa karşı anlaşılmazı tercih eden diğer köktendinciliklere yaklaştırıyor...

Çevrecilere fazla mı yükleniyoruz?

Lester Brown kapitalizmin tükendiğini ya da sonuç vermediğini "saptamak"la yetiniyor. Tükenmek mi? Her büyümenin temeli olan enerji üretimi artık ancak olduğu yerde sayabilir. Fosil enerjisi gezegeni oturulmayacak hale gelecek şekilde kirletebilir. Nükleer santralların zamanı geçti; kanıtı da şu ki on altı yıldan beri Birleşik Devletler'de bir tane bile yenisi açılmadı ve Çernobil'den sonra da Rusya'da da artık hiç yeni santral inşa edilmeyecek. Gelecek için rüzgâr gücü yeterli olmalı. Lester Brown, istatistiklerden destek alarak bu, diyor, Birleşik Devletler'de en hızlı gelişen enerji üretim şekli ve ekonomik olarak da daha ulaşılabilir. Muhatabın rüzgâr dinamolarını çok seviyor: "Kaliforniya ya da İspanya'nın güneyindeki yeldeğirmeni tarlalarından daha güzel bir şey bilmiyorum." Ukrayna'daki eski bir silah fabrikası görünüşe bakılırsa, yeldeğirmeni türbini üretimine dönüştürülmüş. Çifte çevreci ütopyası: Askerden sivile, atomdan rüzgâra geçiş...

Malthus'un Dönüşü

Diyelim ki Lester Brown ile birlikte batının artık yeterince zengin olduğunu ve kazandıklarıyla yaşayacağını kabul ettik. Peki geri kalan, tek özlemleri bize katılmak olan iki üç milyar kişi ne olacak? Lester Brown'ın yanıtı büyüme değil, üçüncü dünya nüfusunun azaltılması: Daha iyi yaşamak için daha az olmak. Otuz yıl önce Hindistan'daki "yeşil devrim"e katılmış bu agronom için garip bir Malthusçu akıl yürütme. Ona bir kuşakta Hindistan'ın nüfusunu iki kat ve tahıl üretimini üç kat arttırdığını böylece hemen hemen bütün açlığı ortadan

kaldırdığını anımsatıyorum. Lester Brown'ın yanıtı: "Otuz yıl önce doğru olan bugün artık doğru değil çünkü tarımsal üretim artmıyor, geriliyor."

İşte yeni bir istatistik bombardımanına tutuluyorum; son derece inandırıcı görünüyorlar, zaten hiç kimsenin de bunlara itiraz edecek olanağı yok. Lester Brown bir akılcı ya da en azından öyle olduğunu iddia ediyor. Bunun için *Worldwatch*'ın ciltlerinden 1984'ten beri kişi başına dünya tahıl üretiminin azaldığını çıkarıyor. Ne pirincin ne buğdayın veriminin artması artık olanaklı değilmiş: Araştırmalar artık etkili olamıyormuş. Gezegenin birçok bölgesi artık tarıma elverişli değilmiş, çölleşme veya kuruma yolundaymış. Et için de aynı şey: Olanaklı bütün otlaklar çoktan soğurulmuş ve büyükbaş hayvan üretimi de gerilemekteymiş. Balıkçılık için de *idem*: Okyanuslar tükenmiş. Yalnız hayvanların yapay beslenmesi üretim düzeyini aynı düzeyde tutmaya olanak veriyormuş: Üçüncü dünyanın demografik büyümesini izlemesi mümkün olmayan, pahalı, geçici bir çözüm. Yani ancak iki seçenek kalıyormuş: Lester Brown'ın "Çin Yolu" ve "Etiyopya Yolu" adını verdiği iki yol.

İradeye bağlı olmayan ikincisi doğayı kendi haline bırakıp salgın hastalıkların, iç savaşın işini görmesini; felaketin sonunda, doğal kaynaklar ve nüfus arasındaki dengenin kurulmasını beklemek. Bu, Brown'a göre en muhtemel olanı, üçüncü dünya yöneticilerinin körlüğü göz önüne alınırsa. Bunda, Amerikalı iyi bir Protestan olan Lester Brown'ın pek de gönül vermediği Papa'nın da payı varmış.

Çin alternatifi doğumun "vahşi bir baskıyla" denetim altına alınmasına dayanıyor. Peki ama bu demografik kısıtlamanın gerekli olduğunu varsayarsak, demokrasiyle nasıl uyuşacak? Lester Brown iç aydınlanmaya ve salgın etkisine inanıyor. Bana tütünü örnek veriyor: Tütün karşıtı sefer Birleşik Devletler'den başladı ve şimdi bütün gezegende etkili. Clintonlar iktidara geldiğinden beri Beyaz Saray sigara içenlere

yasaklandı. Dolayısıyla Birleşik Devletler'de çevreci bir parti örgütlemenin faydası yok, Başkan da yeni inancın etkisinde olduğuna göre. Devrimler böyle başlar diye kendi kendini ikna ediyor Lester Brown: Yukarıdan.

Uzayan söyleşi muhatabımın kemiklerinin tutulmasına neden oldu; beden alıştırması yapmak için beni bırakıyor. Bu yeşil papa, kuşku yok ki öldüğünde sağlığı yerinde olacak.

Bir Amerikan Tutkusu

Tütün karşıtı seferberlik, vejetaryen beslenme, bisikletin kutlulanması, "iyi doğa"nın yüceltilmesi, bütün bu çevreci cephane postmodernlik ve akılcılık maskesi altında Birleşik Devletler'e özgü fantasmalardan kaynaklanıyor: Beden, sağlık saplantısı, doğayla kişisel bir ilişki arayışı. Lester Brown'ın çevreciliği de diğer Amerikan seferberlikleriyle aynı tutku tarafından taşınmakta: Uyuşturucuya karşı hükümet seferberliği, kötüye karşı evanjelik vaizlerin seferberliği, vb. Mantık ve ekonomi perdesinin ardında belirli bir ahlak düzeninin hatları görünüyor: Dün Püritenler cadıları yakıyordu; bugün çevreci simgesel olarak sigara tiryakilerini yakıyor, yarın otomobil sürücülerine sıra gelecek ve üçüncü dünyada da kalabalık ailelerin annelerine. Çevreciliğin altından görünen bu otoriter sapma Avrupa'da çoğu kez faşizm belirtisi olarak ihbar ediliyor. Luc Ferry gibi filozoflar çevrecilerin neo-romantizmi ve faşizm ile nazizme özgü doğa ibadetinin yakınlaştığı noktaları inceliyor. Bu eleştirel tahlilin dayanakları var: Çevrecilik, Rousseau usulü idealleştirilen "Doğa Ana"nın yanında, oysa ki kapitalizm bilinçli olarak doğa karşıtıdır.

Ama bu Avrupalı yoruma Amerikan boyutu da eklemeli; çevreciliğin manevi kaynağını Avrupa faşizminde değil, Amerikan dininde aramalı. Adventistler'i, Yehova Şahitleri'ni veya Mormonlar'ı biraz tanıyan herkes bunların çeşitli derece-

lerde sağlık ibadeti yaptıklarını bilir (genellikle aziz Paul'ü anarak: "Beden ruhun tapınağıdır") ve az çok bütün Amerikan dinlerinde var olan tütün, alkol, hatta cinsellik yasakları. Çevrecilik belki Lester Brown'ın mesihi olduğu yeni bir bilimci kilise değil ama Birleşik Devletler'de ortaya çıkmasında bu geleneğin bal gibi katkısı var. Bu da yeni cadı avlarına yol açabilir: Şahsen sigara içmiyorum ama Lester Brown oturduğu apartmanda sigara içenlerin günahlarını kaldırım üstünde, herkesin gözü önünde utançla sergilemek zorunda olduğunu söylerken gösterdiği sevinçten endişe duyuyorum.

Son olarak da bütün tarikatlar gibi çevrecilik de rakiplerini şeytanlaştırıyor: Onlar için şeytan, Amerikan kapitalizmi.

Tutun, Kapitalizm!

Lester Brown'a göre Amerikan kapitalizmi ozon tabakasında var olduğu iddia edilen "delik"in sorumlusuymuş. Amerikalılar en büyük enerji tüketicileri ve dünyaya savurganlığa dayalı bir modeli yayıyorlar. Bu Amerikan karşıtlığı biraz da kendinden nefret etmek değil mi? "ABD'nin üstünlüğü" diye lafı çeviriyor Lester Brown, "dünyada hiçbir toplumun yapamadığı özeleştiri yeteneğimize dayanır". Demek ki Lester Brown'ın dünyanın geri kalanına, ters çevrilmiş "sıfır büyüme" Amerikan modelini kabul ettirmeye çalışması suçlunun –ama pişmanlık getirmiş bir suçlunun– ahlaksal üstünlüğü adına. Bütün bunlar da bilmem ne zaman ozon tabakasında ortaya çıkan ve doğru biçimde ne nedeni ne gelişimi bilinen bir "delik"ten yola çıkılarak yapılıyor...

Her ideolojik yapıyı ayrı kılan da kâhinlik ve bilgi arasındaki bu kaynaşma değil mi? Marx'ın mesihçiliğini ekonomi yerine koydurması gibi Lester Brown da aynı şekilde bir yeniden doğuş ütopyası öneriyor. Marksizm ekonomist ve işçiler arasında kuramsal bir ittifak kuruyordu; çevrecilik ise çağdaş iki mitos olan bilgini ve gençliği bağdaştırıyor.

Bu Yeşil'in sesi neden bu kadar iyi duyuluyor? Çevreciliğin çevresinde insanların harekete geçmesinin nedenleri ne? Kuşkusuz, ilerlemeden duyulan korku. Bu korku en az ilerleme kadar eski ve çevrecilik de buna görünüşte akılcı bir temel getiriyor. Daha akıllı ve daha modern de olan çevrecilik riskin sıfırlanması kavramıyla oynuyor. Çağdaş toplumlar riski sıfıra indirme ve özellikle de ölümü gözümüzün önünden kaldırma eğilimi taşıyor ve çevreciler risksiz bir toplum öneriyor: Yel değirmeni *a priori* tehlikesiz, kömür madeninin veya nükleer santralın tersine; bisiklet otomobilden daha az tehlikeli, tabii herkesin bisiklet kullanması koşuluyla. Riskin böylece sıfırlanması büyümeyi durduracak nitelikte ama bu en tutarlı çevrecilere uygun düşüyor.

Peki ya halklar bunu kabul edecekler mi? Başka bir deyişle, çevreci bir toplum demokratik bir düzenle uyuşuyor mu? Evet diye iddia ediyor, Lester Brown. Ama filozof Hans Jonas için yanıt hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde *hayır!*

Jonas'ın Kehanetleri

New York yakınlarındaki New Rochelle'de pazar günleri turist ve fotoğrafçılar Hans Jonas'ın evini kuşatma altına alıyor. Yoksa yaşlı filozof ünlü mü? Hiç de bile! diyor. Şans eseri, en ünlü Amerikan beysbol oyuncularından biri olan Lou Gehrig'in evinde oturmakta.

Hans Jonas'ın kişiliği, Alman aksanı bana Sigmund Freud'un 1907'de New York'a ünlü gelişini anımsatıyor. Amerikalı müritlerinin oluşturduğu kalabalık alkışlamak için limanda bekliyordu. "Onlara vebayı getirdiğimi henüz bilmiyorlar!" demiş Freud karısına. Hans Jonas da Nazilerden kaçmış ve Amerikalılara çevreci felsefeyi getirmiş.

1933'de diye anlatıyor, Göttingen Üniversitesi'nin Yahudi matematikçileri New Rochelle'e sığınmış; burada hiç durma-

dan kendilerine yeni bir evren yaratmışlar. New Rochelle yeni dünyanın Göttingen'i olmuş ve Jonas da göçleriyle bütün Amerika ve batıyı dölleyen sıradışı Alman ve Avusturyalı kuramcıların arasında ya da hayatta kalan en sonuncularından biri: Friedrich von Hayek, Bruno Bettelheim, Karl Popper...

Yeşiller Hans Jonas'ın eserini hatta adını biliyorlar mı? Başlıca eseri *Sorumluluk İlkesi* 1980'li yılların başında Almanya'daki kitapçılarda olağanüstü, beklenmedik bir başarı sağladı. Okundu mu? Keynes'in *Genel Teorisi*'nin sonuç bölümünde yazdığı gibi: "Siyasal yöneticiler sonunda her zaman, bilmeseler bile, uzun zaman önce ölmüş ve genellikle adlarını bilmedikleri ekonomistlerin kuramlarını uygularlar." Bu aforizma Jonas için de geçerli, bir nüans hariç: Hâlâ yaşıyor ve düşünürlerin iktidardan çok gerçeği aradıkları çağa gelmiş, seksen yaşında. Jonas çevreciliğin peygamberi olsa bile, rahatsız edici bir peygamber. Çünkü modernliğin doğaya reva gördüğü tehditleri söyledikten sonra, demokrasinin gezegeni kurtarmaya yetmeyeceğini düşünüyor.

Yani bize iyi bir dikta mı gerekiyor? Jonas'ın düşüncesi bu kadar basit değil: Alman bir filozofla karşı karşıya olduğumuzu unutmayalım! Her kelimenin tanımlanması, yeniden tanımlanması gerekiyor: "Doğanın tehdit altında olmadığını söylemeliyim; tehdit altında olan biosfer, dünyadaki yaşam. Doğa değil. Ayda hiçbir hayat yok, oysa ay son derece doğal. Doğa yok olamaz, ama doğanın uğradığı bir çeşit kaza olan yaşam yok olabilir" diyor.

Hayatı kim tehdit ediyor? Özünde *homo sapiens* değil, ama "doğa karşıtı" davranışlarıyla, teknoloji suiistimaliyle batılı insan. Jonas bu "suiistimal"i tartışılmaz bir veri olarak kabul ediyor.

Araştırma ve pazar sayesinde ekolojik dengedeki bozuklukları denetlemeye olanak sağlayacak teknik ve ekonomik çözümler düşünülemez mi? Jonas'a, belki CFC gazlarının yol açtığı ozon tabakasındaki "delik"i örnek veriyorum; bunların

yerini başka bir teknik aldı. Aynı şekilde sınaileşmiş toplumlar çevre kirlenmesini ve nüfus artışlarını da fakir toplumlardan daha iyi denetliyor. Doğanın kurtarılmasının yolu gelişmeden geçmiyor mu?

Hans Jonas benim iyimserliğimi paylaşmıyor. Demokrasi gibi kapitalist ekonomi de gezegeni kurtarmak için fazla kısa vadeli. Peki üçüncü dünyanın gelişmesi? Doğanın uğradığı zararların geri dönülmez olmaması için bu gelişmenin yeterince kısa bir vadede meydana geleceğini gösteren hiçbir delil yok.

Düşünürümüzün bizi nereye götürmek istediğini anlamak için bu varsayımı kabul edelim, teknoloji kullanımının kısıtlanması gerektiğini kabul edelim. Bu, diyor Jonas, basit bir bireysel karar üzerine olamaz. Bir birey kanaatkârlığı seçebilir ama bu seçim sadece kendisini tatmin eder, dünyanın sorununu çözmez. Yani Jonas, Lester Brown usulü anında manevi devrime inanmıyor. Peki bütün bir toplumu kanaatkârlığa kim zorlayabilir? Kuşkusuz bir elit tabaka ya da üstün bir otorite diye düşünüyor Jonas. Peki bunu kim seçecek? Jonas bilmiyor; sadece filozof olduğunu, siyasetbilimci olmadığını söyleyerek kendini savunuyor. Filozofun görevi bir "ret etiki"ni dile getirmek ve ne yapılması gerektiğini söylemek, bu "yapmak" siyasal olarak olanaksız görünse bile. "Önerdiğim," diyor Jonas, "bir tür tersine ütopya".

Bugüne kadar siyasal düşünce tarihinde sadece "şarkı söyleyen yarınlar" önerdiler, pozitif ütopyalar. Ama tarihsel deneyim gösterdi ki bu pozitif ütopyaların hepsi felaketle sonuçlandı. Jonas "anti-ütopya"sı herkesi reddetmeye, iktidarı da tevazuya davet ediyor. Bu da ancak iki kaynağa dayanabilir: Dinsel inanç veya zorbalık. Ama Jonas "bir inanç kendiliğinden ortaya çıkar, fermanla olmaz" diyor. Çevrecilik adına uygulanacak zorbalık kalıyor: Tercihan aydın ama kaba da olabilir. Jonas'ın istediği, toplumları bütün teknolojik kaynaklardan vazgeçmeye zorlayacak çevreci iktidar ille barışçı olmayabilir. Böylece gezegenin demografik patlamasını önlemek için

aydın zorba, bireysel özgürlükten üstün bir etik zorunluluk adına hareket etmek zorunda kalacaktır. Jonas'ın düşüncesinde demokrasi ve özgürlük ancak ikincil zorunluluklar veya geçici organizasyon biçimleri.

İkinci bir kez Jonas'ın mantığını kabul edelim ve anlağını izleyelim. Uluslararası kanaatkârlığı salık vermek gerektiğini kabul edelim... Üçüncü dünya ülkeleri de buna dahil mi? Kesinlikle, diyor Jonas ve hatta *önce* üçüncü dünya ülkeleri! Peki bu "gereken şey" olanaklı mı? Jonas gereklilik ile olanağın pek bir araya gelmediğini kabul ediyor ama er geç bir zorbaya da mesihinyeni bir toplumsal antlaşmayı kabul ettireceğine emin. "Savaş zamanında da demokrasiyi ve özgürlüğü feda etmek gerekir" diyor Jonas.

Çevreci mesihi bekleyeduralım, aydın zorba nereden gelecek? Jonas güçlüğü kabul ediyor: "Bir zorbanın iktidarı almasını sağlayan yollar, bu zorbanın bir kez iktidara geldiğinde aydın birisi olacağını teminat altına almıyor." Eğer mesih ortaya çıkarsa veya zorba gelirse, Jonas'a göre büyük olasılıkla Amerikan işletmelerinin *chief executive* yerinden gelecek. Alman ve Fransız yeşilleri bu noktada Jonas'a tamamen "üretkenlik dışı" görünüyor. Yeşiller elitleri korkutuyor; oysa Jonas'a göre çevreci hareketin içine çekilmesi gerekenler siyasal, entelektüel, dinsel, ekonomik elitler, kışkırtıcılar değil! Demokrat Parti'yi içerden ele geçirmeye çalışan Amerikalı Yeşillerin izlediği strateji de bu yöndeydi.

İnsanlık Jonas'ın kişiliğinde yeni Jeremiah'ını mı buldu? "Uzun bir geçmişi olan Yahudi kehanetçilik geleneğini izlediğimi kabul ediyorum. Bunun tiklerini paylaşıyorum ama bir farkla, ben sadece İsrail halkını değil, bütün insanlığı düşünüyorum!" diyor.

Yaşlı filozofyoksa korkutmaya mı çalışıyor? Elbette ki öyle, diyor, büyük bir gülümsemeyle. Bu arada Bayan Jonas çay ve *Strudel* vererek zaman ve mekânda Göttingen ve New Rochelle'i çakıştırıyor. "Filozofun ödevi," diye ekliyor Jonas, "korku uyandırmaktır, çünkü etikin temeli korkudur".

Amazonya Delileri

Manaus'tan bir kilometre kadar aşağıda, yatay bir güneşin altında, Rio Negro'nun kara ve kısır suları Amazon Nehri'nin sarı ve balığı bol sularıyla karşılaşıyor: *Lancha*'nın dümen suyunda yunuslar zıplıyor. Terra Nova adacığına doğru gidiyoruz. Kıyı boyunca, Avrupalı ve Hintli melezi *Caboclo*'lar manyoka bitkisi yetiştiriyor. Kelebekler ve papağanlar hintkirazı ağaçlarının gölgesinde dinleniyor. Irmak taşkınlarına karşı korunmak için kazıkların üzerine yükseltilmiş tahta evlerinin kenarına oturmuş boş bakışlı çocuklar kaju cevizi çiğniyor. Toptan bir yoksunluk içindeki bu aileler doğal halde yaşıyor ve doğaya zarar vermiyor: *Caboclo* ağacı kökten değil, insan boyundan keser, bu iklimde de bu ağaç hızla tekrar biter.

Gemimizin içinden *Caboclo*'lara bakıyoruz ama onlar bize bakmıyor: Duyarsızlar, bıkkınlar ya da sıcak ve salgın orman hastalıkları bunları geçici bir süre baygınlaştırmış. Doğru olan büyük olasılıkla son varsayım.

Her türlü çekicilikten yoksun bu cangıl ve bu hastalıklı halklar nasıl olup da ender birkaç yolcunun hayal gücü sayesinde evrensel mitos konumuna geldi? Amazonya, "gezegenin ciğeri", yıkımı bilmem hangi yıkımı getirecek olan orman... Bunun benzeri birçok başka orman da yüzyıllardan beri tarım için ortadan kaldırılmış ve bu ne özel bir üzüntüye ne de bir iklim değişikliğine yol açmıştı. Çevrecilerin Amazonya'yı siyasal bir mitos haline getirmelerine kadar orman açma daha çok bir uygarlık ilerlemesi, kültürün doğayı fethi gibi algılanıyordu. Ne tür bir simya bu mantığı tersine çevirdi? En azından zengin ülkelerde: Amazonya'nın içinde çevreciler pek hoş karşılanmıyor. "Ekonomik gelişmemizi engellemek için odun kartelleri tarafından desteklenen Brezilya düşmanları!" diye bağırıyor vali Roberto Mertinho. Enerji dolu bir topa benzeyen, kısa saçlı, altmış yaşlarındaki bu politikacı, Manaus'da bir çevreci bulursa piranhalara atacak kadar sinirli

görünüyor. Roberto Mertinho'ya bu komplo hakkında elinde kanıt olup olmadığını soruyorum. Hayır kanıtı yok ama pazar mantığının uluslararası bir komplo olduğunu gösterdiğine beni temin ediyor: Bu orman bilinen en büyük odun, metal ve değerli taş yatağı; akılcı bir şekilde işletildiği takdirde Malezya veya Endonezya'da olduğu gibi, bu maddelerin kurları düşecek ve karteller iflas edecekmiş. "Dolayısıyla bunlar da çevrecileri ellerinin altında tutuyor..."

Kuzey Amerikalı bazı işletmelerin CFC gazına karşı olan bazı çevreci lobileri desteklediği doğru, çünkü CFC'nin yerine geçebilecek maddeyi sadece kendileri üretiyordu. Ama Amazonya'ya gelince, korkarım ki gelişme çevreci bir "komplo"dan çok yerel kültür tarafından engelleniyor... Amazonya'da bireysel macera geleneği egemendir: *Seringuero*, kauçuk ağaçlarını çizmek için ormanın içine yalnız başına gidiyordu. *Seringuero* tek başına zenginleşirken, İngilizler ve Hollandalılar Malezya ve Endonezya'da kapitalist ve akılcı büyük tarım işletmeleri kuruyorlardı. Bu ekimlikler "kauçuk ateşi"ni sona erdirdi; Manaus'ta bu ateşten geriye kalansa sömürge yıkıntıları ve operası 1900. Amazonyalılar buna rağmen başlarına gelen kötü şeylerden hiç ders almamış: Çağdaş *garimpero*, *seringuero*'nun yerini almış, o da yakut veya altın bulmak için maceraya atılıyor; ama ormandan çoğu kez sıtma ya da kötü bir leishmanioz* ile dönecektir.

Vali ve komplo kuramı, ormana tapan çevreciler ve *garimpero*'nun av geleneği arasında kalan Amazonya'nın işi zor. Yeşillerin arasındaki başlıca iki olguyu bilmeyenler buna sevinecektir. Birincisi, bir yonca tarlasının da en az bir ekvator ormanı kadar oksijen ve daha az hastalık ürettiği; Amazon ormanlarının sömürülmesi hiçbir şekilde gezegenin "denge"sini bozmaz. Ardından, Amazonya sadece bir orman değil, çoğunluğu kentleşmiş on yedi milyon insan demektir ve insanların ekonomik gelişme haklarını reddedemeyiz; fantasmalarımız fakirliklerini haklı çıkarmaz.

Açmaz: Gelişme ve orman arasında nasıl seçim yapmalı? Samuel Benşimol bize birinin diğeriyle bağdaştığı yanıtını veriyor.

Nasıl hem Amazonyalı olup hem Samuel Benşimol adını taşır insan? Kauçuk ateşi elli yıl önce dünyanın bu ucuna Tunuslu bir Yahudiyi çekmiş. O, lateksten servet yapamayınca Manaus'un ilk parekende satış yapan tüccarı olmuş. Atalarının dinine sadık kalan, torunun torunu Samuel, "Bemol" mağazalar zincirini idare ediyor; aynı zamanda tamamıyla Amazonya'ya ayrılmış bir üniversite çalışması yürütüyor. Amazonya delisi olan Samuel Benşimol burası için tam otuz eser yazmış ve buradan yeni bir vaat edilmiş toprak bulmuş gibi söz ediyor. Bütün Amazonyalılar gibi Benşimol de çevrecilerden, buraya batılı önyargılarını getiren veya çabucak tropikal bezginliğe teslim olan şezlonglu "araştırmacılar"dan nefret ediyor. Amazon ormanı, diyor, şimdilik tehdit altında filan değil; toplam yüzeyin % 9'undan fazlasında ne işletme var ne yerleşim. Ama uzun vadedeki tehdit gerçek.

Benşimol'ün çözümü son derece basit: Diyor ki: "Üç bölge belirlemek gerekiyor: Korunacak bölge, saklanacak bölge ve kullanılacak bölge." Birincisinde doğanın hakları insanınkilerden üstün olacak. İkincisinde, doğanın hakları insanınkilerle eşit olacak ve araştırmacılar burada "sürer gelişme" adını verdikleri şeyi deneyebilecekler: Ağaçlandırmayla eşzamanlı olarak yapılacak bir orman işletmeciliği veya balık yetiştiriciliği. Üçüncü bölgede insanın hakları doğanınkilerden daha üstün olacak ve her tür kapitalist işletme yapılabilecek.

Bu üç bölge nasıl belirlenecek? Benşimol bilimsel verilerin eksik olduğunu kabul ediyor ama araştırmacılar (özellikle de bütün dünya tarafından parasal olarak desteklenen Amazon Ulusal Enstitüsü INPA'nın araştırmacıları) biraz daha az çevreci ve biraz daha işlevsel olsalar kıstaslar hızla belirlenebilir. O zaman Amazonya'da eksik olan tek şey girişimciler olurdu. Benşimol'e göre bunları ithal etmek yeter: Manaus

1960'lı yıllarda serbest bölge olduğunda Japon yatırımcıların hepsi Brezilya'ya satılan renkli televizyonlar için montaj tesisleri kurmak üzere buraya hücum etti. Orman kapitalizme açılırsa bütün Benşimoller, Lübnanlılar ve diğer Çinliler Manaus'a akın edeceklerdir. Kauçuktan bir yüzyıl sonra yeni bir ateş Manaus'u saracaktır.

Amazonya "delisi" Samuel Benşimol, işin doğrusu, orada rastladığım aklı başında tek kişiydi.

Balinaları Özelleştirelim...

Ultra-liberalizmin ne anlama geldiğini bilmeyenlere, kendisiyle karşılaşma olanağı bulamazsanız, Walter Block'un eserlerini okumayı salık veririm. Massachusetts'deki bir Cizvit kolejinde çevre ekonomisti olan Block'un kocaman bir gülüşü, Zebur'dan çıkma bir sakalı ve arkasında hiç taviz vermeyen bir kararlılığı sakladığı iri üniversiteli gözlükleri var. Çevreciliğin hizmetine konulan özel mülkiyete tam anlamıyla tapıyor.

"Eğer Lester Brown dürüstse bu, cahil olduğu anlamına geliyor" diyor Block. Birinci yanlışı, "bio-çeşitliliği" (balinaları ve tehlikedeki türleri kurtarmaya teşvik) korumak için insanların iyi niyetliliğine seslenmek. Ama iyi niyetlilik ender bulunan bir maddedir bu yüzden de sonuç almak için buna güvenmek saflıktır. Diğer hatası da sadece ortak değerlerin, ortak olduğu için tehlikede olduğunu anlamaması; mülkiyet müzelerin en etkinidir. "Hayal edin, ki" diyor Walter Block, "toprak da okyanus gibi, daha bölünmemiş olsaydı: İnsanlık hâlâ Neandertal çağında, avlanarak ve ot yiyerek yaşamaya mahkûm olurdu!" Yalnız özel mülkiyet tarımın gelişmesini ve beş altı milyar bireyi beslemeyi sağladı; oysa okyanuslar hâlâ tarih öncesi çağlardaki gibi idare ediliyor, sahipleri yok yani işletilmemeye veya sömürülmeye mahkûmlar. "Okyanuslar

ile ilgili olarak, zamanında Neandertal insanın toprakla kurduğu ilişkiye benzer bir ilişkimiz var" diyerek özetliyor Block, oysa ki ona göre toprak ve deniz arasında, mitolojik olanın dışında gerçek bir fark yok. İneklerin kaderiyle bizonlarınkini karşılaştırın, diyor. "Bizonlar kimseye ait olmadıkları için soyları tükendi; ineklerin sahibi olmasa onlar da yok olurdu."

Balinalar ineklerden veya bizonlardan farklı değil: Kimseye ait olamadıkları sürece ekonomik değerleri olmayacak, iyi niyet veya etkisiz bir bürokrasiden başka bekçileri olmayacak ve çıkarcıların soylarını tüketmesine mahkûm olacaklar. Eğer tersine, okyanuslar özel mülkiyetlere bölünse ve balinalar da sürü halinde yetiştirilse hayatta kalmaları da ineklerinkinden daha zor olmayacaktır. Balina yetiştirici-sahibini ne teşvik edecek? İyi niyet nedeniyle değil, çıkar nedeniyle hareket edecek çünkü sürüsünü akıllıca işletirse değer kazandıracağını bilecek: Balinanın eti, yağı için veya balina çiftliğine düzenleyeceği turistik gezilerle.

Walter Block balinaların böyle sahiplenilmesinin uygulamadaki yansımalarını ayrıntılı olarak değerlendirmiş: Hiçbir teknik engelin bulunmadığını düşünüyor. Okyanus mekânı elektronik sınırlar aracılığıyla kolaylıkla bölünebilir. Bu sınırlar da zaptedilemez dalgalar için, XIX. yüzyılda batının fethindeki dikenli tel işlevini görecek. Balinaların sahiplenilmesi de bundan zor değil: Biyologların yapmayı bildiği gibi her hayvanı bir manyetik sinyalle "işaretlemek" yeterli olacak.

Moby Dick'ten beri çevreciliğin simgesi olan balinalardan öte Block'un mantığı sahibi olmadığı için "tehlikede" olan her tür hayvan için geçerli: Kurtlar, filler, vb. Bir fil sahibi de sürüsünü korumak, fildişi satışı ve turizmden "yarar" sağlamak için akılcı bir işletmecilik yapmak durumundadır; bu noktada da özel mülkiyet uygulanmayan ve uygulanmaz durumdaki kaçak avcılık yasağından daha etkili olacaktır.

Ayrıca özel mülkiyet okyanusların kirlenmesini de bütün

uluslararası anlaşmalardan daha iyi biçimde önleyecektir. Bir okyanus sahibi bir petrol tankerinin kullanılmış yağlarını arazisine boşaltmasını kabul etmeyecek, bu yasağa uyulmasını da sağlayacaktır, çünkü çıkarı bu yöndedir. Aynı mal sahibi, her tankerin kirletme riski üzerinden hesaplanacak bir geçiş parası da alabilecektir. Bu geçiş ücreti de petrol şirketlerini, bütün uluslararası kurallardan daha radikal bir biçimde gemilerinin güvenliğini iyileştirmeye itecektir.

Walter Block'un söyledikleri tamamen akılcı görünüyor; ama bütün okuyucular, bu ekonominin akılcı olmaktan başka her şey olabileceği yönünde tepki vereceklerdir. Block bu konuda şöyle diyor: "Kapitalist yaklaşımımın dışlanmasının nedeni doğa aşkı değil, kapitalizme duyulan hıncın kendisi." Block'a göre zihinler çocukluktan başlayarak pazardan nefret eden öğretmen ve gazeteciler tarafından şartlandırılıyor. Hiçbir Amerikan dizisinin veya çizgi filminin artık kadınlarla, siyahlarla veya eşcinsellerle alay edemediği gözden kaçmamalı; hâlâ düzenli olarak negatif biçimde temsil edilen bir tek girişim sahipleri kaldı. Böyle biçimlendirilmiş bir insanlık nasıl kapitalizmi sevip "Doğa Ana"nın yaralarını sarmak için kapitalist bir ilaç kabul edebilir? İşte bu yüzden diye nokta koyuyor Walter Block, doğa, fiyatı olmadığı ve kimseye ait olmadığı için kirlenmeye, balinalar yok olmaya, kirlenmeler de artmaya mahkûm. Sadece bir mal sahibi doğaya bir fiyat biçip insanları böylece, "iyilikseverlik" yüzünden değil, çıkar sayesinde doğaya saygı göstermeye itebilir.

Çevreci uğraşlara Walter Block'un bulduğu kapitalist çözümler hayalci görünecektir. Kuşkusuz dile getiriliş biçimleri öyle, ama temelleri değil. Olgular bunu gösteriyor: En iyi korunan çevreler kapitalist ekonomilere ait; enerjinin pahalılığı buradaki kirlenme oranını önemli ölçüde azalttı ve gelecekte daha da azaltacak. Çevreciler ve devletçiler bu başarının kendilerine ait olduğunu söyleyeceklerdir: Kurallar ve kamuoyu hareketleri kuşkusuz doğaya yeniden saygı duyulmasına kat-

kıda bulunmuştur ama pazar oyunundan daha az belirleyici oldukları da kesin. Kapitalist girişimlerin daha az kirleten yöntemler bulması petrol fiyatının artışıyla başladı. Birleşik Devletler'deki, "temiz" işletmelerin "kirletme hakları"nı "kirli" işletmelere devretme hakkı, girişimcilerin çevreye saygı göstermesini "siyasal olarak düzgün" ve özellikle de ekonomik olarak verimli bir etkinlik haline getirdi. Bu pazar etkisinin *a contrario* örneğini sosyalist ekonomiler veriyor: Rusya ve Çin'de enerjinin neredeyse tamamen bedava olması ve pazar yokluğu zamanımızın tek gerçek çevre felaketlerine yol açtı. Hiç kimse Rusya'daki geniş arazilerin radyoaktif kirlenme yüzünden oturulmaz hale geldiğine, Aral Denizi'nin başka bir Ölü Deniz olduğuna, Pekin veya Wuhan atmosferlerinin tehlikeli biçimde solunmaz hale geldiğine itiraz etmiyor.

Çevrenin her doğal savunucusu mantıklı olarak sosyalist ekonomilerin kapitalizme dönmesi ve enerjinin de buralarda eski kapitalist dünyada olduğu kadar pintice idare edilmesi için ricada bulunmalı veya etkin çaba göstermeli. Çevrecilerin kapitalizme dönmesine gelince, büyük olasılıkla böyle bir şey olmayacak çünkü çevrecilik akılla değil mitosla ilgili: Bu da müritleri ciddiye almayı gerektiriyor çünkü deneyimle kanıtlandığı üzere mitoslar akıldan daha etkili...

Yeşil "Büyük Akşam"

26 Nisan 1998 günü, Çernobil felaketinden günü gününe tam on iki yıl sonra VVER tipi kaynar suyla işleyen nükleer bir reaktördan 3 numaralı Voronej istasyonu patladı. Birkaç yıldan beri Rus ve batılı uzmanlar Çernobil tipi grafitli RBMK reaktörlerinin güvenliğini iyileştirmişler, ama VVER modelini ihmal etmişlerdi. Bu santralların genel dikkatsizlikten yararlanan çalışanları güvenlik sistemlerini söküp yapıldıkları değerli metalleri karaborsada satıyorlardı. Voronej patlamasının kalıntıları binlerce kilometrelik bir alana yayıldı ve Orta Rus-

ya'nın nüfusunun en yoğun olduğu bölgeye radyoaktivite bulaştırdı. Batı rüzgârları tarafından itilen radyoaktif bulutlar Japonya'ya sonra da Birleşik Devletler'in batı kıyısına ulaştı. Güçlü radyoaktif yağınurlar Tokyo, Vancouver ve San Francisco'nun üzerine yağdı. Tehlikeli artıkları taşıyan Volga Karadeniz'e aktı; Türkiye kıyıları da etki altına girdi. Milyonlarca göçmen Almanya'ya doğru kaçıyor. Alarma geçen Alman ordusu sınırı geçmesini önlemek için kalabalığın üstüne ateş açıyor. Boş yere. Binlerce kurbana rağmen hastalık bulaşmış nüfus batı Avrupa'ya akın ediyor. Bütün dünya televizyonları günde yirmi dört saat programlarında göçler ve radyoaktif bulutların yönü hakkında bilgi veriyor. Avrupalılar gezegenin o ana kadar radyoaktivite bulaşmamış tek yeri olan Sahra'nın güneyindeki Afrika'ya kaçıyorlar.

Voronej'de, o ana kadar tanınmayan albay İlariyonov o kargaşa içinde hayal gücünü aşan bir cesaret ve örgütleme yeteneği gösteriyor. İlariyonov CNN'e bundan böyle söz konusu olanın yardım çalışmalarını örgütlemekten çok dünyayı değiştirmek olduğunu ilan ediyor Dostoyevskivari bir aksanla: "Bu gezegensel dramın derindeki nedeni Voronej santralı değil, üç kuşaktan beri komünistler kadar kapitalistlerin de ne pahasına olursa olsun izledikleri ilerleme saplantısıdır." İlariyonov'un karizması üç milyar televizyon izleyicisini büyülüyor. Albay kendini general ilan ediyor; *Zachtchita Prirody*'yi, "Rus Çevre Partisi"ni kuruyor, diğer adıyla "ZP". Çevreci yazar Valentin Rasputin bunun başkanı seçiliyor. Boris Yeltsin derin bir komaya giriyor; İlariyonov Kremlin'e yerleşiyor. Milyonlarca Rus yeni "ZP" rozetini taşıyor. Bütün nükleer santrallar diktatörün ilk ikazıyla duruyor; elektrik üretimi dörtte üç oranda azalıyor, fabrikaların çoğu kapanıyor, Ruslar mum ışığıyla aydınlanıyor ve toprağa geri dönüyorlar. Bütün Rusyaların patriarkı II. Aleksis, Kremlin Dormisyon Katedrali'nde görkemli bir ayin düzenliyor. Patriarkın yanındaki, alnında yara izi olan beyaz sakallı yaşlı bir adam kutsal kâse dolabının mumlarını öpüyor: Aleksandr Soljenitsin. Rusya

kurtuldu, sonunda ilerlemeden kurtuldu! Tören bütün dünyaya yayınlanıyor: Yeşil Moskova insanlığın manevi başkenti oldu. Dostoyevski'nin kehaneti gerçekleşti. Puşkin'in mezarı önünde şöyle diyordu: "Rus halkı bütün insanlığı kurtaracak tohumu içinde taşıyor."

Walesa yakasındaki Kara Meryem'i çıkarıp yerine "ZP"yi takıyor, Polonya da toprağa dönüyor.

Almanya'da, o zamana dek Frankfurt belediye başkanyardımcısı olan Daniel Cohn-Bendit oybirliğiyle şansölye seçiliyor: Çalışma haftası yirmi saate indiriliyor, Almanlar besinlerinin yarısını biyolojik tarım yöntemleri kullanarak kendileri üretmek durumunda artık.

Birleşik Devletler'de başkanlık seçimleri kampanyaları başladı; eski başkanın oğlu John Kennedy Junior Demokrat Parti'nin adayı; başkan yardımcısı olarak hâlâ formda olan seksen yaşındaki Lester Brown'ı seçiyor. Kampanyasının simgesi olarak Kennedy Junior "ZP"yi seçiyor: *Zero percent growth.*

Fransa'da Başbakan Dominique Voynet ülkeyi karanlığa daldırıyor, sentetik iplikten elbiseleri yasaklıyor ve mum üretiminde bir devlet tekeli kuruyor. Ölümcül hata: Anında bir yeraltı mum karaborsası oluşuyor, girişimci zihniyeti ve kapitalizmin yasadışı düşünü uyandırıyor.

1999 BM nüfus sayımı dünya nüfusunun üçte bir oranında azaldığını gösteriyor; beyaz ırk insanlığın artık sadece % 5'ini temsil ediyor.

2000 yılı 1 Ocakta Jacques Attali'nin geri dönüşlü kâğıda basılı bir kitabı çıkıyor: *İkinci Kıyamet*. Yazar, insanlığın çağımızdan önce XV. yüzyılda yaşanan bir felaketin tıpatıp aynısını yaşamakta olduğunu hatırlatıyor: Girit Adası'nın kuzeyindeki Santorini volkanının patlaması o zaman Doğu Akdeniz bilgileri ve uygarlıklarını sular altına gömmüş. Bu gerçek olaydan Atlantis mitosu doğdu. Yunanlıların ve Giritlilerin kaybettiklerine benzer bir düzeye kavuşmaları için bin yıl beklemek gerekti...

Sonsöz

Kapitalizm Nasıl Ölüyor?

Kapitalizm insanlığı bugüne kadar hiçbir ekonomik sistemin yapamadığı gibi ilerletti. Bu ilerlemeden ilk yararlananlar en fakirler oldu. İşte size, birçok okuyucuyu yerinden zıplatacak ve bir dolu itiraza yol açacak iki su götürmez iddia: Kapitalizm krizde değil mi? En zenginlere yaramıyor mu? Batı ahlaksal çöküntü içinde değil mi?

Bu itirazlar meşrudur ama kapitalizmin nesnel ve ölçülebilir ilerlemesini silemez. Kapitalist toplumlarda erkekler ve kadınlar bununla karşılaştırılabilir, önceki veya çağdaş bütün toplumlarda olduğundan daha rahat ve daha uzun yaşıyorlar. Peki ama, ilerlemeye dair, yaşamın kendisinden başka hangi kıstası alabiliriz?

"Zenginler" için kapitalizm kaderlerini ve varoluş biçimlerini pek az değiştirdi; kapitalist olmayan toplumlarda aristokratlar veya nomenklaturacılar zaten fakirlerden daha uzun ve daha rahat yaşıyorlardı; kapitalizm onlara pek az değişiklik getiriyor. Öte yandan kapitalizm sayesinde fakirler kitlesi binlerce yıldan beri ayrıcalıklılara ayrılmışa benzeyen bir yaşam kalitesine erişti. Kapitalist toplumlarda büyük fakirlik çizgi dışı kaldı, oysa kapitalist olmayan toplumlarda rahatlık bir istisnaydı.

Kapitalizmin bu pragmatik üstünlüğü kabul edildikten sonra, gelişmiş toplumların dış çizgisinde hâlâ fakirler olduğunu, üçüncü dünyada bunun daha da ciddi boyutlarda olduğunu kabul etmek zorundayız. Batıda çizgi dışı, oysa güneyde kitlesel olan bu fakirlik kuşkusuz tamamen soğurulamayacak; ama bunun giderilmesinin tek çaresi yine kapitalizm: Ka-

pitalizm kendi kusurlarını ancak daha yaygın, fazla olarak uygulanarak giderebilir, daha az değil. Bütün bu araştırma boyunca bunu göstermeye çalıştık.

Demek ki sadece kapitalizm nesnel olarak ilerlemeye götürüyor. Öte yandan herkesin buna bağlanacağını temin eden bir şey de yok. Bunun nedeni de kapitalizmin kusurları değil, insanları harekete geçiren pek az mitos yaratabilmesi. Hiç kimse kapitalizm için kendini öldürmez oysaki milyonlar, insanlığın koşulunu hiçbir zaman daha iyiye götürmemiş delice fikirler için ölüyor. Ayrıca demokratik kapitalizm bilinen düzenlerin en ilericisi olmasına rağmen çevresinde hiçbir zaman fikir birliği de oluşturamayacak. Eğer insanlık akılcı olsa gezegeni birleştirebilirdi ama insanlık ancak kısmen akılcı olduğu için bunu başaramayacak.

Dört Dünya

1989'dan önceki dünyanın reel kapitalizm ve reel sosyalizm arasındaki iki kutupluluğunun yerini başka bir paylaşım alıyor, dörde bölünmüş bir dünya:

Birinci dünya batı ve doğu karışık demokratik kapitalizm ülkelerini topluyor, çünkü Asya orijinal bir kapitalizm yaratmış değil: Bunu kabul ya da taklit ediyor.

İkinci dünya demokratik kapitalizme ulaşmaya çalışan ve bunu başaran ülkeleri barındırıyor, Orta Avrupa, Türkiye, Güney Amerika gibi.

Üçüncü bir dünya demokratik kapitalizme ulaşmaya çalışan ama bunu başaramayan ülkeleri barındırıyor, çünkü hükümetlerin stratejileri yanlış ya da oradaki halklar bu geçişe hazır değil. Bu üçüncü dünyanın başında Rusya var, Brezilya ve Mısır da buna katılıyor.

Dördüncü dünya demokratik kapitalizmin eşiğini aşmakta başarısız olmuş halklardan oluşuyor, çünkü bunların elitle-

ri iktidarı kaybetmekten korkuyorlar veya kapitalizm kültürleriyle radikal olarak uyuşmaz durumda. Orada köktendincilik başka türlü bir gelişme özlemi olarak sadece kapitalizmin üretmeyi bildiği bir ilerlemenin dublörü görevini görüyor. Bu dördüncü dünyadaki alternatif, zenginlik yaratmaktan çok sefaleti ortadan kaldırmayı hedefleyen bir kanaatkârlık ekonomisi olabilir: Hindistan'da Svadeşizm, Latin Amerika'da özgürleşme ekonomisi, Afrika'da ise saygınlık ekonomisi. Burada söz konusu olan, kabul ediyorum, sadece karizmatik lider arayan projeler; ama bugünün ütopyaları yarın gerçek olabiliyor.

Bu dört dünyanın arasındaki sınırlar hareketli ve geçirgen: Birinci dünyanın bazı gruplarının dördüncü dünya köktendincileriyle yakınlıkları olacaktır ve bu köktendincilerin de onlarla. İkinci dünyanın bazı grupları şimdiden birincinin içine yerleştiler bile; ikinci dünyadan bazıları üçüncüye doğru kayıyor. Ama bu üçüncü dünya istemi bütün olarak komünizm sonrası dünyayı yorumlamak için etkin bir bakış sunuyor.

Burada maddeci veya idealist herhangi bir determinizm belirtmekten kaçınacağız. Örneğin kapitalizmin *içindeki* bir krizin ne zaman *kapitalizmin* krizi olacağı bilinemez. Aynı biçimde bir kültürün –Rus kültürü örneğin– sonsuza kadar kolektivizme daha uygun olacağını ya da Konfüçyusçuluğun kapitalizme uygun olduğunu kesin olarak söyleyemeyiz. Konfüçyusçu ulusların deneyimi –bazen kapitalizm karşıtı, bazen hiper kapitalist– bizi daha çok belirli bir göreceliğe itmeli. Kültür kuşkusuz kapitalizme geçişte veya bu geçişin var olmayışında son sözü söyleyecek bir etken ama sadece diğer başka ekonomik ve tarihsel koşullarla, özellikle de batının müdahale etmesi ya da etmemesiyle ilintili olarak. Dün, batılıların kapitalizmi zorla kabul ettirdikleri Asya için geçerli olan bu müdahale, eğer batılılar barışı sağlamak için Rusya'daki kapitalizmi desteklemek gereksinimi duyarlarsa bugün yine tekrarlanabilir.

Bu dört dünya arasındaki tek yetki sırası, zorunlu olarak ilerleme; sadece değerlerin veya mutluluğun sırası değil.

İlerleme Mutluluk Değildir

Kapitalizm ilerleme üretir, değer ya da mutluluk değil. İlerleme ölçülebilir, mutluluk değil. Bazı kapitalizm savunucuları bir annenin küçük yaştaki çocuğunu kaybetmesini önleyen ilerlemenin bu ailenin mutluluğunu belki temin etmediğini ama mutsuzluğunu azalttığını söyleyerek itiraz edeceklerdir. Kapitalizmin sadece maddesel değil, ideal olduğunu söyleyen aynı çizgide; kapitalizmin bireylere kapitalist olmayan toplumlarda bulunmayan bir seçme özgürlüğü verdiği de anımsatılacaktır. Ama ilerlemenin mutlulukla aynı şey olmadığı gibi üzülerek kabul etmeliyiz ki özgürlük de zorunlu olarak mutluluğa götürmüyor.

Araştırmamız ayrıca kapitalizmin nasıl dayamşmadan çok bireycilik, dinden çok ruhçuluk, incelikten çok kitle kültürü ürettiğini ortaya çıkardı. Bu evrim mutlu mu? Bilmiyoruz. Dolayısıyla koşulsuz olarak kapitalizmi savunanlara katılmayacağız ve kapitalizmi manevi alanda savunmayacağız da. Sadece kapitalizmin ilerleme olduğunu söylemekle yetineceğiz. Bu da az şey değildir ve kapitalizm karşıtı yöntemlerle ilerlemeyi getireceklerini iddia edenlerin yanlış bilgilendirildikleri sonucunu çıkarmamızı sağlar.

Kapitalizm barıştır da. XX. yüzyılda hiçbir kapitalist ülke başka bir kapitalist ülkeyle savaşa girmedi; bu olgu sadece rastlantı sonucu olamaz. Büyük olasılıkla savaşçı dürtüler ekonomik etkinlikte değerlendirilerek, saldırganlığı savaştan çok ilerlemeye doğru yönlendiriyor: Japonlar, Almanlar, Güney Koreliler günümüzde bunu gösteriyor.

Ama bu psiko-sosyolojik açıklama yeterli değil. Buna, kapitalist toplumların bireysel haklar üstüne ve kapitalist olma-

yan toplumların da toplu haklar üstüne kurulu olduğunu eklemek gerekiyor. Oysa gruplar savaşa daha eğilimlidir ve bireylerden daha kolay harekete geçirilebilir. Deli bir diktatör için proleterleri silahlandırmak mal sahiplerini silahlandırmaktan kolaydır.

Kapitalist toplumlardaki bireysel haklar üstünlüğü bu toplumların neden ilkesel savaşlar için ender olarak harekete geçip savaşını verdiklerini de açıklıyor: Kapitalist barış ne yazık ki kapitalist olmayanlarda barış olmasını sağlamıyor.

Kapitalizmin İçindeki Bir Kriz

Buraya kadar kapitalizmden bir ilerleme etkeni olarak söz ettik, sanki krizde değilmiş gibi. Oysa krizde! Ciddi mi bu kriz? Kapitalizmi meşru kılan her şeyden önce ilerleme olduğuna göre ilerleme olmaması kriz olduğu anlamına gelir. Ama kapitalizmin *içindeki* bir kriz ille de *kapitalizmin* krizi demek değildir. Bunun günümüzdeki kanıtı da şu ki bütün kapitalist ülkelerin birlikte krize girdiği 1930'lu yıllardan farklı olarak 1980'li yılların başından beri ilerleme birçok kapitalist ülkede kendini göstermeyi sürdürüyor: Birleşik Devletler, Latin Amerika, Uzak Doğu.

Durgunluk diğer bazı kapitalist ülkelerde etkili. Hepsinden önce de kapitalizmin geleneksel olarak daha az "vahşi" olduğu, her yerde varlık gösteren bir devletin ve gelirler dağılımının kapitalizmi ılımlılaştırdığı Batı Avrupa'da. Bu kapitalist toplumlar güçlükteyseler bunun nedeni ultra-liberal kapitalizm değil sosyal demokrasinin veya idari kapitalizmin krizidir. Dolayısıyla yeniden ilerleme yoluna koyulmak için Batı Avrupa'da devlet ve pazar arasındaki dengeyi değiştirmek gerekir. Nasıl? Bazıları kapitalizmi "toplumsallaştıracak" biçimde daha çok devlet, daha çok korumacılık ve ulusal dayanışma istiyor; diğer bazıları ise tersine, ilerlemenin kuralsızlık

(dereglemantasyon), sınırların açılması, bürokrasinin azaltılması (Avrupalı olsa bile), daha çok bireysel hak ve daha az kolektif hak olması yolundan geçtiğini düşünüyor.

Bir seçim nasıl yapılmalı? Ve seçim yapılabilir mi?

Bazıları, sosyal demokrasi yandaşları, kapitalizmin ne tek ne çok biçimli olduğunu, çift olduğunu düşünüyor; iki "model"i karşı karşıya getiriyorlar: Biri Amerikan ve vahşiymiş; diğeri, devlet tarafından insancıllaştırılmış olanı, daha dayanışmacıymış, İsveçli veya Michel Albert'in yazdığı gibi "Rhinli". Bu iki model ana örnek olarak koyulduktan sonra biri ya da diğeri hakkında yargıda bulunmak daha kolay oluyor.

Seçimin dile getirilişindeki fazla usta yöntem, yanıtı da beraberinde getiriyor: Hiç kimse vahşi bir kapitalizme taraftar veya dayanışmacı bir kapitalizme karşı olamaz!

Ama gerçekte bu seçimi yapmak olanaksız: İki model de kapitalizmi kabul eden solun meşruiyetini yeniden kurmaya yönelik yapay yapılar. Sorun sadece iki basit kapitalizm modeli olmaması değil, ikisi arasında seçim yapmak da olanaksız: Bir yer ve zamanda yaşadığı andan itibaren hiç kimse iki tarih veya iki kültür arasında seçim yapamaz. Fransa'daki sosyalizm deneyimi de gösterdi ki sosyal demokrasi zamanın kültürü tarafından belirlenmiş bir modelin içindeki kapitalizmi idare etme biçiminden başka bir şey değildir.

Kapitalizmi az ya da çok vahşi yahut az ya da çok dayanışmacı kılan sadece siyasal bir seçim değil, kültürün de bir sonucudur. Amerikan kapitalizmi her şeyden önce Amerikalıdır, bireyci ve devletsiz bir toplumun mirasçısıdır; İsveç ya da Fransız kapitalizmi ise devletin sivil toplumundan önce ortaya çıktığı yerlerde doğdu. Amerikalılar kapitalist modellerini Japonlara zorla kabul ettirdiklerinde berikiler bunu çabucak "nipponlaştırdılar", o derece ki Amerikalılar kendi yarattıklarını artık tanıyamıyorlar. Rusya da eğer yarın kapitalist olursa bu siyasal iktidar şu ya da bu modeli seçtiği için değil, kapitalizmin evrensel ilkeleri Rus ulusal gelenekleriyle sentez yaptıkları için olacak.

Sosyal demokratlar isterlerse kapitalizmi yıkabilirler, sağ da öyle ama ne biri ne diğeri, sınırlar açık ve bireyler özerk kaldığı sürece kapitalizmi istedikleri gibi elden geçirebilir; sağ ve solun tek yapabileceği kapitalizmin içinde taşıdığı çelişkileri keskinleştirmek veya hafifletmek: Edonist değerler ve çalışma etiki arasındaki, siyaset pazarı ve ekonomi pazarı arasındaki, uluslarüstü kapitalizm ve ulus-devlet arasındaki çelişkiler.

Hareket alanı gerçekte çok kısıtlı.

Kapitalizmin bağrındaki her kriz sadece yerel bir düşünce ile aşılabilir, herhangi bir dış modeli ithal etmekle değil.

Batı Avrupa'da krizden çıkış stratejilerindeki ulusal kültürün bu etkisi Fransa-Almanya çiftinde çok açık biçimde gözlemlenebilir. 1994'te, Rhin'in iki yakasındaki ekonomik durumlar karşılaştırılabilir konumda ve siyasal hareketler de benzer durumdayken, Alman hükümeti daha çok çalışma ve sosyal korumayı azaltmayı öneriyordu, Fransız hükümeti ise tam tersini. Aynı kriz durumunda ulusal gelenek çözümlerin ne olacağına karar veriyor. Bu tabii iki çözümün eşdeğer olduğu anlamına gelmiyor. Alman çözümü kuşkusuz daha iyi: Kapitalizmin içindeki krize daha çok kapitalizmle yanıt veren Alman hükümeti ilerleme yoluna Fransız hükümetinden daha çabuk koyulacaktır. Ama bir Fransız hükümeti de Almanya'dakinden daha duyarlı bir toplumsal dokuyu yırtmayı göze almadığı takdirde, hiçbir hazırlık yapmadan Alman yolunu izleyemez.

Krizi hafifletmek için Fransa'da daha çok kapitalizm uygulaması kuşkusuz istenilen bir şeydir; ama bu, ancak toplumun çoğunluğunun liberalleşmeyi sadece kabul değil, ilerleme için gerekli koşul olarak isteyeceği noktaya kadar sürdürülecek geniş bir eğitim sonunda olabilecektir. Bu pedagojik çalışma olmadan Fransız kapitalizminin içindeki kriz Fransız kapitalizminin krizi ve ulusal bir gerilemenin gün doğuşu olacaktır.

En Büyük Tehlike: Dışlama

Dışlama konusu kapitalist rejimde kamu müdahalesini meşru kılan tek olay olarak kalmakta. Peki ama fakirliği en iyi kim soğurabilir? Kapitalizmin tarihi, kapitalizmin sadece etkisiyle nasıl fakir sayısını azalttığını gösteriyor. Kapitalistlerin çıkarı, eğer böyle bir sınıf varsa, ellerinin altında bir işsizler ordusu bulundurmak değil, her yurttaşı iyi durumda birer tüketiciye dönüştürmektir: Her ücretlinin bir Ford satın alabilmesini isteyen Henry Ford kapitalizmin doğasını Marx'dan daha iyi anlamıştı. Bu yüzden üçüncü dünyanın kapitalist olmayan ülkelerindeki dışlanmışlar nüfusun yüzde doksanını oluşturuyor, kapitalist toplumlarda ise bu oran yüzde on. Kapitalizm zenginlikleri yaratmasıyla aynı anda bunları üleştirir; bunları dağıtmasa, pazarı kalmayacağı için tükenirdi. Yani dağıtımı yapan korumacı devlet değil ya da pek az: Korumacı devletin zayıf ve kapitalizmin etkin olduğu yerlerde –Japonya ya da Kore'deki gibi– dışlanmışlar daha az; Fransa ya da Birleşik Devletler gibi devletin çok müdahale ettiği yerlerde ise dışlanmışların sayısı daha fazla. Dışlanma kapitalizmin sonucu değil, kusurluluğunun bir göstergesi.

Bu kusurluluğu nasıl azaltmalı? Daha çok devlet mi daha çok pazar aracılığıyla mı? Herkes yaptığı ideolojik ibadete veya çıkarlarına göre bulunacağı tarafı seçecektir. Ama olgular etkin yanıtı veriyor.

Olayların birçoğunda dışlanma devletteki bir işlev bozukluğunu gösteriyor, pazarınkinden daha çok. Her yerde dışlanmışların önemli bir bölümünü oluşturan göçmenleri ve çocuklarını ele alalım: Göçmenliği yasaklamakla birlikte bunun olmasına izin veren devlet değil mi göçmenleri yasadışılığa ve çizgi dışılığa iten? Eğer bir hükümet göçü yasaklasa ve bu yasağı gerçekten uygulasa dışlanmışların sayısı azalırdı. Bunun tersine bir hükümet iş pazarının akışı düzenlemesine izin vererek göçü serbest bıraksa göçmenler dışlanmaz, işleri aracılığıyla topluma kazandırılırlardı.

Başka bir dışlanmışlar kategorisini ele alalım: Okulun iş yaşamına kötü hazırladıkları. Bu, eğitimi tekelleştiren devletin suçu mu, kapitalizmin mi? Pazara açık özel okullar, ilkesi itibarıyla tek tip olan kamu okulundan daha iyi idare ederdi farklılıkları. Aynı saptama, devlet tarafından ayrım yapılmadan idare edilen "sosyal" konut için de geçerli.

Demek ki dışlanma her şeyden önce tekel ve etkisiz bir kamu müdahalesinden kaynaklanıyor; ilkel fakirlik adalarının hâlâ var olmayı sürdürdüğü yerler, kapitalizmin henüz devrimci üretkenliğini harekete geçiremediği alanlar.

İşsizler? Devletin iş sahibi olanların haklarını korumak için pazarı işi olmayanlara nasıl ulaşılmaz kıldığını daha önce gösterdik. Büyüme ağır olduğunda ve sadece ücretlerin belirli bir oynaklığı efektifleri korumayı sağlayabileceği zaman koruma devlet bu oynaklığı yasaklıyor ve artı işsizlik ortaya çıkarıyor: Siyasanın oy pazarıyla ekonominin mal pazarı arasındaki tipik çatışma bu. Kapitalizmin, aslında kendisinin olmayan bu yetersizlik tarafından gözden düşürülmesini önleyip bütün iş arayanları sisteme katmasını nasıl sağlamalı? İş pazarının kendiliğindenliğini bulamayacak kadar yıprandığı ve hükümetin çıkar grupları tarafından felç edildiği yerde kesin ekonomik gereksinimlerini kestirip dışlanmışların sisteme katılması için gönüllü bir ödevi yerine getirmeleri şart, yoksa serbest ekonomi her tür meşruiyetini kaybeder.

Bütün bunlardan pazarın her yerde ve her zaman çözüm olduğu sonucunu çıkarmayacağım: Pazarın bu üstünlüğünün mutlak olarak doğru olup olmadığını bilemeyiz. Öte yandan, ticari olmayan değerlere –demokrasi, dayanışma...– bağlılık da pazara bağlılık kadar doğrudur. Dolayısıyla mutlak kapitalizme kaşı çıkmak meşrudur. Öte yandan kapitalizmin yerine, deneyimin pazardan daha az etkili olduğunu gösterdiği müdahaleleri koymak için, etkinlik adına kapitalizme karşı koymak da çelişkili bir davranıştır. Daha yüce bir doğru adına kapitalizme karşı çıkmak temeli olan bir davranış biçimi-

dir; ama işe yaramadığı için kapitalizmin doğruluğunu tartışma konusu yapmak ve hiçbir zaman işe yaramamış kamu müdahalelerini bunun yerine koymak istemek şarlatanlıktan başka bir şey değildir.

Kapitalizmin Krizi

Bu eşiğe kadar tahlilimiz iyimserlik sonucu günah işledi, çünkü kapitalizmin birinci dünyadaki geleceğinin kapitalizm olduğunu varsaydı, oysa bu hâlâ kesin değil. Bireysel hakların yerine kolektif ödevleri geçirecek olan başka bir toplumsal örgütlenmenin kapitalizmin yerine geçmesi de gayet olanaklı. Bundan daha çok itilemeyecek olan ilerleme de o zaman durdu.

Kapitalizm "aşılamaz" değildir. Hiçbir imparatorluk sonsuz, hiçbir insan örgütlenmesi sınırsız bir geleceğe yazgılı değildir. Hiçbiri yok olmaya mahkûm da değildir. Tek yapabileceğimiz kapitalizmin tarihini yapıp bozan karşıt güçlere değer biçmek. Bunu yaparken de kaosa yatkın yönlerini ve bireysel "etki"nin önemini kabul etmeliyiz.

Bana kalırsa kapitalizmin karşısındaki en önemli tehdit ekonomik olmadığı gibi ahlaksal doyumsuzluktan ya da kapitalist sistemin anlaşılmamasından da kaynaklanmıyor.

Koskoca kıtalardaki gelişme yokluğu haklı olarak kapitalist ulusların içindeki elitleri kızdırıyor; bunlar da halklar arasındaki eşitsizliğin sürmesine yol açan bir sistemin geçerliği konusunda kendilerini sorguluyor. Öte yandan içerideki dışlanmışlar da marjinaller, yani göçmenler, gençliğin bir bölümü, egzotiklikleri ve ütopyalarından etkilenerek dışardaki köktendincilerle özdeşleşme eğilimi taşıyor. Böylelikle, kapitalist ülkelerde, söylemini ve siyasal gücünü bir dışlanmışlar toplumuna dayandıran bir "lümpen entelijensiya" oluşabilir. Barbarların imparatorluğu iç müttefikler aracılığıyla ilk ele

geçirişi olmazdı bu batı tarihinde: Konstantinopolis de oligarşisi kapıları Osmanlılara açtıktan sonra böyle alındı. Bunu yaparken haklı ya da haksız olduklarını söylemiyorum ve Bizans örneği de burada sadece eğretileme olarak anımsatılmıştır. Tarih hiçbir zaman aynı şekilde oluşmaz ama iş başındaki mekanizmaların karşılaştırılması bazen olanaklıdır.

Çağdaş bir senaryoda, "iç düşmanlar", "yeni sınıf" adını vermenin uygun düşeceği kişiler olacaktır. Girişimci mal üretirken bu yeni sınıf kelime üretiyor. Kapitalizm tahlilcileri 1930'lu yıllardan beri bu kapitalizm karşıtı entelijensiyanın ve bir "orta entelijensiya"nın yükselişinden kaygı duyuyor. Öğretmenler ve sosyal koruma sistemlerinin yönetmenleri bu yeni sınıfın alaylarının çoğunluğunu oluşturuyor. Bu sınıf pazar dışında, henüz pazarda olmayanların veya pazardan dışlanmışların yakınında yaşıyor. Yeni sınıfın varoluş deneyimi kendisini mantıklı olarak kapitalizmi anlamamaya ve karalamaya götürüyor. Bu karalama hep aynı iki konuda oluyor: Sağda ulusal kültür havası, solda toplumsal adalet havası. İki tema bazen karışıyor, örneğin yeni sınıfın büyük operası "Amerikan karşıtlığı"nda.

Kelime üreticilerindeki neredeyse reflekse dönmüş bu kapitalist karşıtlığı niye? Kuşkusuz yeni sınıf iyi ödüllendirilmediğini, pazarın yeterli ücret vermediğini ve dolayısıyla kapitalizmin adaletsiz olduğunu düşünüyor. Ayrıca, adaletsiz çünkü entelektüeli veya "orta entelijensiya"yı toplumsal basamağın en üstüne yerleştirmiyor. Bu maddeci veya idealist nedenlerden dolayı yeni sınıf daha kusursuz, daha iddialı bir sistem arayışında. Elbette yeni sınıfın bütün üyeleri bu durum mantığının etkisinde değil: Öyle olsa, liberal entelektüeller olamazdı. Toplumsal determinizm de yeni sınıfın bütün toplum üzerindeki etkisini anlamaya olanak vermezdi. Bu sınıfın etkisi önemliyse, kelime, konsept, tahlil ürettiği içindir. Yeni sınıf, çoğu kez söylemi kelime dalgaları altında boğan medyaların patentli müteahhitidir. Bu da özünde kötü bir şey değil-

dir. Kapitalizm, muhalefetin yıktığı sosyalizmin tersine bundan güç alır: Bir Saharof bizde işletme veya devlet başkanı olurdu.

Kapitalizm ve düşmanları arasındaki bu diyalektik kapitalizm üretken olduğu sürece zenginleştiricidir. Ama yeni sınıfın kapitalizm karşıtlığı, döngüsel bir krizin çukur yerinde kapitalizmin zayıflığıyla birleşerek buna ciddi bir darbe indirebilir. Kapitalizm savunucularının kendileri de artık buna inanmazlarsa ölümcül bile olabilir.

Kapitalistlerin Moral Bozukluğu

Bazı azınlıkların etikinin kapitalizmin ilerlemesine belirleyici bir katkıda bulunduğunu biliyoruz. Bunun ardından aynı moral, başarısı nedeniyle, kökenlerin ahlakını baltalayan bir edonizmi ortaya çıkardı. Bu çelişkiyi önceden hisseden Max Weber bunun ölümcül olmayacağını düşünüyordu; kapitalizm ona, temellerinden yoksun kalsa bile otomatik olarak sürecek gibi görünüyordu. Teknik ilerleme onun hissettiklerini belirli bir noktaya kadar doğruluyor: Sanayinin robotlaşması çalışma etikini eskisi kadar gerekli kılmıyor ve edonizm de kapitalizmin ateşini körükleyen yeni gereksinimler ortaya çıkarıyor. Peki ama bu sistem girişimciler olmazsa sonsuza kadar sürebilir mi?

Joseph Schumpeter süremeyeceğini ve kapitalizmin böylece can vereceğini düşünüyordu. Böyle düşünerek batılı toplumlardaki "girişimde bulunma arzusu"nu küçük gördü. Kamu girişimlerinin prestij kaybıyla ve ideolojilerin yıpranmasıyla yenilenen bir arzu. Bu girişim arzusu, girişimci yeni azınlıkların gelmesiyle de hayat kazandı: Şans eseri yeni göçmenler eski kapitalizme hiç durmadan yeni kan getiriyor. Dolayısıyla Schumpeter'in kötümserliği onaylanmıyor gibi: Kapalı kapitalist toplumlar için geçerli olabilirdi bu ve kapitalist toplumlar tanım itibarıyla kapalı değildir.

Yeni sınıfı tek belirleyenin toplumsal konum olmaması ve davranışının kapitalizmin kaderine tapu koymaması gibi, etik ve edonizm arasındaki kültürel çatışma da zorunlu olarak kapitalizmin sonunu getirmeyecektir. Buna rağmen, yeni sınıfın girişimcilere karşı sürdürdüğü savaş önemli bir çelişki oluşturmaktadır, edonist ve girişimci değerler arasındaki çatışma da öyle. Ama bu çatışmaların sonucunu kadersellikten çok toplumsal aktörler belirleyecek.

Medyalar Kapitalizmin Yardımına Koşuyor

Medyaların, gazetecileri ve sunucuları aracılığıyla bilinçsiz bir biçimde yeni sınıfın ürettiği kapitalizm karşıtı bir propagandayı yaydıklarını söyledik. Ama bu, kötümserlik ekolüne ait bir varsayımdan başka bir şey değil. Ters çevrilebilir. Televizyondan yayınlanan mesaj gerçekten de akla hitap eden basit bir söylem değil; bir gösteri. Marshall MacLuhan'dan alıntı yaparak, kapitalizm karşıtı "mesaj"ın sadece bir "masaj" olduğu söylenemez mi? Kalabalıkları kapitalizme karşı harekete geçirmek şöyle dursun, uyuşturan ve potansiyel saldırganlıklarını reel edilgenliğe dönüştüren bir zihin ve beden masajı? Sokaktaki kapitalizm karşıtı bir slogan, bir hükümeti devirebilir; ama televizyondaki slogan göstericiyi salonunun yalnızlığına hapsederek etkinsizliğe mahkûm eder ve huysuzluğunu da boşaltmaya yardımcı olur. Aynı katarsis işlevini televizyondaki rock veya futbol da görüyor: Bu pagan ve tribal ayinler gerçek savaşların yerine geçiyor. Şiddeti belirli saatlerde ve disiplinli bir şekilde âdetleştiren medyatik gösteriler kapitalizmin istikrarına inanılmayacak ölçüde katkıda bulunuyor. Lenin kapitalizmin savaşa yol açtığını düşünüyordu; medyalar sayesinde "belirli bir kanala yönlenen" şiddet barışı getiriyor.

Medyaların kapitalizme getirdikleri başka bir pozitif iş-

lev: İnsan ilişkilerini nesnelleştirip nesneleri özelleştiriyorlar. Bu, özellikle, tüketim maddesinin herhangi bir sunucu veya konuktan daha çok kişileştirildiği televizyon reklamlarında böyle. Zaten kapitalizmin bütün oyunu da burada yatıyor: İnsan ilişkilerinin utkusunu, maddeci, doğa karşıtı ve şiddetsiz bir toplum kurmak amacıyla tüketim maddelerine yönlendirmek. Medyalar işte böylelikle kapitalizmin ve kapitalistlerin nesnel müttefikleri oluyor ve onlar da medyaları cömert bir biçimde destekliyorlar.

Medyalar ve kapitalistler arasındaki, kapitalistlerin yararına çözülen çatışma, kapitalizmin sanatçılarla olan ilişkisinde de görülüyor. Sanatçı doğanın, tutkuların, muhalefetin yanındadır: Dolayısıyla kendiliğinden kapitalizm karşıtı, maddecilik karşıtıdır. Plastik sanatçılar tüketim toplumunun artılarını sergiledikleri zaman, çağdaş sanat tam da bunu gösteriyor. Ama sanatçının, medyalar gibi, kapitalizm karşıtı şiddeti yönlendirip kabul edilebilir bir biçim altında sunduğunu görmeyen var mı? Bir sanat eserinin saldırganlığı, sanatçıların hoşuna gitse de gitmese de dayanılabilir bir şeydir çünkü galeri veya müzenin dışına çıkmaz. Kapitalizme muhalif sanat eserinin kapitalist toplum tarafından kullanılması sanat "çoğul" olduğunda daha da görünür bir hal alır: Seri olarak üretilen eser tüketim maddesi olmuştur. Sanatçının doğal, pagan şiddetle kapitalist düzen arasındaki bu aracılığı plastik sanatlarla kısıtlı kalmaz: Her sanatçı, halk sanatçısı da dahil olmak üzere -şarkıcı, rocker, futbol oyuncusu, halk komedyeni- tüketim arzusuna dönüşen dürtülerin yönlendirilmesine katkıda bulunur: Sanat, yürek atışlarının Borsa artışlarına döndüğü barışçı bir pazar oldu.

Ulus-Devlet ile Kapitalizmin Çelişkileri

Kapitalizmin ancak devletin güvenliği ve hukukun akılcılığını

sağladığı yerde doğduğunu ve ilerlediğini gördük. Ama olgunluğa erişmiş kapitalizm devlete gittikçe daha az ihtiyaç duyar hatta stratejisinin ve etki alanının ulusun sınırlarıyla çakışmadığı anda buna karşı çıkar. Çokuluslu denilen girişimler bu ayrıklığı gösterir. Kapitalist örgütlenmelerin mantığı ile ulusal ve bürokratik mantık sonuçta kaçınılmaz olarak birbirinden uzaklaşır ve karşı karşıya gelir. Kapitalist girişimci kozmopolittir, bürokrat ulusaldır. Ele gelmez kapitalizm her tür devlet denetiminden kaçar, verimliliğinin en güçlü olduğu yerde yatırım yapar. Girişimlerin çıkarları yer değiştirme oyunları yüzünden şu ya da bu ulus-devletin çıkarlarıyla çakışabilir veya çakışmayabilir: 1950'lerin özdeyişinin tersine, General Motors için iyi olan artı zorunlu olarak Birleşik Devletler için iyi değil. Rhône-Poulenc için iyi olan artık zorunlu olarak Fransız devleti için iyi değil. Öte yandan, Rhône-Poulenc'in uluslararası stratejisi; hissedarları, müşterileri, genel olarak insanlık için kusursuz sonuçlar doğurabilir, örneğin daha etkili ilaçlar sayesinde.

Ama hiçbir hükümet bütün insanlık tarafından seçilmiyor. Devlet ve işletme arasından hangisi kamunun iyiliğini daha iyi temsil ediyor? Tarih yanıtlıyor: XX. yüzyılda totaliter hükümetler uluslararası çekişmelerin haricinde, kendi tebalarından 140 milyon kişiyi öldürdü.

Demokratik toplumlarda devlet en iyi koşullarda düzen üretir, girişim de mal. Bu karşılaşmadan kim galip ayrılacak?

İktidar mantığıyla hareket eden bir hükümet meşruiyet tekelini korumak için ulusal kapitalizmi yıkmayı deneyebilir. 1980'li yılların, sonu gelen sosyal demokrasisiyle İsveç ulusal kapitalizmin yok edilmesi riskine en çok yakınlaşmış olandır; bu riskin uzaklaşmış olması, geri dönmeyeceği anlamına gelmez.

Liberaller, toplumu yolundan çevirmemesi için devletin egemenliğini kısıtlamanın yolu üstüne hep kafa yormuşladır: Bu demokrasi mi?

Demokraside siyasal iktidarı ellerinde tutanlar oylarını "azamiye vardırmak" zorunda oldukları bir oy pazarında oynar. Demokratik olmayan kapitalist rejimlerde ise var olan tek pazar ekonomiktir: Şilililerin Pinoşe, İspanyolların Franko, Tayvanlıların Çan Kayşek egemenliğinde yaşadıkları bir zaman-mekân. Tarih bu zaman-mekânın kısıtlı olduğunu gösteriyor. Yine de, kralın filozof değil, ekonomist olacağı bir aydın zorbalığı düşleyen kapitalizm savunucuları eksik değil. Ama zorbalar ender olarak aydındır, ekonomistler de ender olarak zorba. Öte yandan demokrasinin kendisi bir değerdir ve değer olarak da kuşkusuz bir kapitalizm eder. Kapitalizm ve demokrasi arasında seçim yapmak gerekse kim neyi seçerdi? Bu kuramsal bir seçim çünkü deneyimin de gösterdiği gibi seçim*yapmamak* olanaklı. Üstelik seçim yapmamak önemli çünkü kapitalizmin muhalefete ihtiyacı olduğu gibi demokrasiye de ihtiyacı var: Sorumlu, demokrat ve girişimci bireyler olmadan kapitalizm otoriter rejimlerde görüldüğü gibi tükenir.

Kapitalizm ve demokrasi arasındaki kuramsal çatışma yine de var ama buna Hayek'in yaptığı gibi yaklaşmak gerekir: Demokrasinin yöntemleri üzerine düşünerek, ilkeleri üzerine değil. Demokrasinin ilkesi dokunulmazdır diye açıklıyordu İngiliz ekonomist, ama çeşitli örgütlenme biçimlerinde dile gelebilir. Kendisi de demokratik temsil özelliğinin, kapitalist girişimcilerle aynı zamansal ve coğrafi perspektifte yer alacak kadar istikrarlı olacağı anayasalar öngörüyordu: Uzun vade ve dünya. "Küreselleşmiş" bir ekonomide, kozmopolit girişimciler ve ulusal devletler arasındaki gerilimi aşmayı hangi anayasa sağlayabilir? Her zaman duyulmamış olsalar bile ekonomik düzende kanıtlayacak fazla bir şeyleri olmayan liberal ekonomistlerin önünde bu dev araştırma alanı var. Bu özgürlük anayasasını beklerken devletleri uzmanlık alanlarında tutmanın en iyi yolu devletlerin kendi aralarındaki rekabettir. Devlet dayanılmaz olduğunda yurttaşlar bundan kaçar, en yetenekliler en önce gider bu da ekonomiyi intihara

veya bürokrasiyi emekliliğe sevk eder. İşte bu yüzden bir dünya devleti karabasandır çünkü barışı sağlamak bir yana, barış çabasına hiçbir şey bunun kadar ket vuramaz.

Mitoslara Yenik Düşen Kapitalizm

Barışçılık ve maddecilik olgun kapitalizmin iki erdemidir. Kapitalizm bilimin nesnel egemenliğini kurmak için şiddetli ve aptal bir doğayı içinde tuttuğu veya kısıtladığı içindir ki insan kapitalist toplumlarda, kapitalist olmayan toplumlarda olduğundan daha özgür ve daha uzun zaman yaşıyor. Doğal sefalet ve şiddetten kurtulmuş olduğumuza göre artık rahat rahat kapitalizmin yol açtığı iyilikler ve yabancılaşma hakkında düşünebiliriz. Daha doyurucu örgütlenmeler düşünmeye bile hakkımız var! Ama kapitalizme karşı çıkmak için önce onun içine girmiş olmak gerekiyor. İşte bu yüzden bütün halklar onun içine girdiler, girecekler ya da girmek istiyorlar. Ama hepsi bunu başaramayacak ve birçokları da bu sistemden çıkacak.

Tarihin bu çembervari hareketinde maddeci determinizmler de en az kolektif mitoslar ya da bireylerin karizması kadar güçlü. Hepsi de kapitalizmin yararına veya kapitalizme karşı hareket edebilir. Mitosların bu gücünün karşısına kapitalizm yandaşlarının koyabildikleri tek şey akıl ve bu da yeterli olmayabilir. Kapitalizmin içinde özgür yaşayan bizler bile yakın veya uzak bir gelecekte bundan çıkmak zorunda kalabileceğimiz olasılığını göz ardı edemeyiz. O zaman ekonomiye değil, özgürlük düşüncesinden daha güçlü bir mitosa yenilmiş oluruz.

Bu tarihsel kesinsizlikler dokusu içinde, kapitalizm savunucularının elbette özel ödevleri var, Hayek'in kaybolmadan birkaç hafta önce verdiği ödevler. "Savaşmak zorundasınız" demişti bana. Fribourg'daki evinin eşiğinde, görkemli, basto-

nuna dayanmış, yeleğinin üzerinde altın bir zincir. "Siz" kelimesi benim ötemde, liberal entelektüellerin azınlıktaki ve dağılmış kabilesine sesleniyordu. O zamanlar, 1990'da Hayek'i rahatsız eden şey, Etiyopya'daki açlıktı: "Etiyopya komünist olmamış olsaydı" diyordu, "köylülerin mülkiyet hakkına saygı gösterilmiş olsaydı, açlıktan ölmeyeceklerdi". Kapitalizmi savunmak onun için ahlaksal bir ödevdi, gerçek savunucuları pek az kaldığı için daha da zorunlu olan bir ödev.

Bunlara şiar olarak Kant'ın sözlerini önereceğim: "Özgürlük bize verilen değil, bizim kendimizi vermemiz gereken şeydir." Başka bir deyişle, özgürlük bir hak değil, ödevdir.

Boulogne, Mart 1994

Ekler

Ek 1: Yöntem

Kapital, devamı ve amaçları, genelde ayrı olan üç biçimi karıştırmaktadır: Araştırma, düşünme, romansı kurgu. Yolculuk ve karşılaşılan insanlar eserin kaidesini oluşturmaktadır; bu noktadan sonra işlenen konular okumalar ve düşünme ile zenginleştirilmiştir. Okuyucunun kişilerin ve ikincil olayların kalabalığında kaybolmaması için birçok kişi veya durumu dramlaştırılmış bir tek sahnede toplama yoluna gitmek bazen gerekli olmaktadır. Araştırmama katkıda bulunan herkesin hakkını verebilmek için bölüm bölüm dizmek gereğini duydum: Aracılar (yolculuğu hazırlayan, bana eşlik eden ve yorumda bulunanlar), her zaman adı geçen kişiler bölümünde bulunmayan muhataplar –ki bu kişiler beni özellikle aydınlatmışlardır– ve başvurulan başlıca eserler. Bazıları unutulmuş olabilir, onlardan beni bağışlamalarını rica ediyorum; bazıları da onları ya da sözlerini betimleme ve yorumlama biçimimden tatmin olmayacaktır. En baştan eleştirilerini kabul ediyorum ve yazdıklarımın tek sorumlusu olarak da kendimi görüyorum ama başka hiçbir şeyin değil.

Giriş

Ulyanovsk'a ve Nijni Novgorod'a yaptığım yolculuk Novosti acentesi, Paris'te Vladimir Nedbayev, Moskova'da Nikolos Viklayev ve Fransız konsolosluğunda kültürel danışman olan Philippe Etienne sayesinde gerçekleşebildi.

Referans aldığı üç kitap şunlardır: *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, Joseph Schumpeter, Paris, Payot, 1990. *Protestan Etiği ve Kapitalizmin Ruhu*, Max Weber, Paris, Plon, 1964. *Bilimsel Keşfin Mantığı*, Karl Popper, Paris, Payot, 1973.

I/1 - Doğunun Fethi

Sophie Lorrain ve Annelie Löblich Doğu Almanya'daki araştırmamı düzenlediler.

Stanislav Mişalkiyeviç (Varşova), Marian Miszalki (Lodz) ve Marek Ledoşovski (Gdansk) 1989'dan beri Polonya'da rehberliğimi

yapmaktadırlar; Paris başkonsolosu Jerzi Lukaszevski ve birinci danışmanı Tomasz Orlovski tutumumu desteklediler; Diet'te milletvekili ve dışişleri komisyonu başkanı Pr. Bronislav Geremek düşüncelerimi aydınlattı.

Polonya kültürü hakkında, Stanislav Gomulka ve Antoni Polonski'nin *Polish Paradoxes* yapıtına başvurdum, Londra, Routledge, 1989.

I/2 - Kapitalizmden Düşkırıklığına Uğrayanlar

Macaristan'da Elisabeth Sükösd yolculuklarımı düzenleyip çevirmenliğimi yapmaktadır. Tungsram'ın idari müdürü olan Charles P. Pyepyer, özelleştirmeleri anlamam konusunda çok yardımcı oldu. Agnes Renyi genç kuşağın en yetkili sosyoloğu ve Laszlo Karsai de ırkçılık ve antisemitizm uzmanıdır.

Slovakya'da peder Jan Bernadik beni kardinal Jan Crizostom Korec'in huzuruna çıkardı; kendilerine haksızlık ettiysem bile ikisi de olağanüstü insanlar. Kardinal Korec anılarını İtalyanca olarak yayınladı, *La notte dei barbari*, (Piemme, Roma, 1993).

Budapeşte'de, Yanos Kornai komünizm sonrası ekonominin bütününü anlayabilmek için bulunabilecek en iyi muhatap; kitabı *Sosyalizmden Kapitalizme Macaristan Örneği*, Gallimard, Paris, 1990, reel sosyalizmden pazar ekonomisine geçiş biçimi hakkında anahtar bir eser.

I/3 - Yedinci Perestroyka

I/4 - Yedinciden Sekizinci Perestroykaya

Birbirini izleyen *perestroyka*'lar fikri sosyolog Andrey Bestuyev Lada'ya aittir. Gelecekteki Rusya, Paris'teki dostlarım İrina ve Vladimir Fedorovski tarafından canlandırılmıştır. Endişeli Rusya ise yedinci perestroykanın başarısız olacağı teşhisini borçlu olduğum İgor Rapoport tarafından. Nijni Novgorod'da Alexis de Suremain değerli bir rehber oldu. Tarihçi Yuri Afanasyef 1989'dan beri yolumu aydınlatıyor; ona bilhassa Stalinizmin Slavseverliğin bir ifadesi olduğu fikrini borçluyum. *Ma Russie F'atale* kitabının yazarıdır, Paris, Calmann-Lévy, 1993. Moskova ise iki olağanüstü ev sahibi olma-

dan aynı olamazdı. Fransız başkonsolosu Pierre Morel ve Olga Morel.

Pek az kitap Rus devriminin hızına dayanabilir; Walter Laqueur'ün sağ hakkındaki *The Rise of the Extreme Right in Russia, Black Hundred* (New York, Harper & Collins, 1993) kitabı eşsiz, özellikle de deccalın tarihteki rolü hakkında. Vitali Şentalinski'nin *La Parole ressusciteé*, Paris, Robert Laffont, 1993, adlı kitabında entelijensiyanın şanssız kaderi hakkında danışıldı. *Russia 2010*, New York, Random House, 1993, adlı kitabın yazarları Daniel Yergin ve Thane Gustafson senaryo fikrini ilham verdiler, benimki onların senaryosunun aksini söylese bile. Georges Sokoloff'un *La Puissance pauvre*, Paris, Fayard, 1993 adlı kitabı, Rusya'nın dış gücü ve ekonomik kansızlığı arasındaki sürekli karşıtlığı hayran olunası bir biçimde betimliyor.

I/5 - Asya Tarzı Üretim

I/6 - Bir Milyar Kobay

Her zamanın dostu, dışişleri bakanlığı genel sekreter yardımcısı Claude Martin'in inisyasyonu olmasaydı Çin'e hiçbir yolculuk mümkün olmazdı. Fransız büyükelçiliğinde bana yardım edenler: Gérard Chesnel, danışman bakan; Nicolas Chapuis, kültür danışmanı; Daniel Blaize, birinci sekreter; Bayan Li Qiaoyan; Fransız Kültür Merkezi'nde; Paul-Jean Ortiz, Kanton başkonsolosu; Michel Gélénine, Kanton'da kültür ataşesi. UIBE'den (University of International Business and Economy) Bayan Jia Liqun bana üniversitesinin ve birçok işletmenin kapılarını açtı. Pr. Dong Furen 1986 dan beri sabırla fenerimi aydınlatıyor ve Pr. Zhao Fusan ise (Oklahoma Üniversitesi'nde sürgünde) 1988'den beri.

Çin hakkında bibliyografi bol ama çağdaş ekonomiyi işleyeni kısıtlı. Anahtar eser, eski olmasına rağmen Etienne Balazs'ın *La Bureaucratie céleste*, Gallimard, Paris, 1969 adlı eseri; entelektüellerin kafa yapısı hakkında Perry Link'in *Evening Chats in Beijing*, New York, Norton, 1992 adlı kitabı; büyüme ve sınırları hakkında Vaclav Smil'in hayran olunası *China's Environmental Crisis*, East Gate Books, New York, Armonk, 1993 adlı kitabı bana yardımcı oldu.

I/7 - Far West Kapitalizmi

Bu bölüm tamamıyla Milton Friedman ile 1984'ten 1994'e kadar San Francisco'da yapılan görüşmelere ve *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press, 1962 adlı esere dayanmaktadır.

Liberal gericilik hakkındaki eleştirim Alain Touraine'in *Qu'est-ce que la democratie?*, Paris, Fayard, 1994 kitabından esinlenmiştir.

II/1 - Kapitalizm Dini

Fizikçi İlya Prigogine bana iktidarlar arasındaki "oyun"dan doğan özgürlük fikrini verdi; Laval Üniversitesi'nden Raymond Lemieux ve Louis O'Neill Québec'teki rehberlerim ve muhataplarım idi; başkonsolos Dominique de Combles de Nayves'in yardımı değerliydi. *Opus Dei*'ye François Gondrand ve Hervé Pasqua sayesinde ulaşabildim; Elder Charles Didier ve Don Lefevre bana Son Günlerin Azizleri Kilisesi'ni keşfettirdiler. Boston'daki Institute for the Study of Economic Culture'dan Peter Berger beni Latin Amerika'daki Protestanlığı keşfetmem için cesaretlendirdi; kitabı *La Révolution capitaliste*, Paris, Litec, 1992, Weberci düşüncenin klasiğidir. Latin Amerika'daki Protestanlık hakkındaki başlıca eser David Martin'in *Tongues of Fire* adlı kitabıdır. Oxford, Basil Blackwell, 1990 adlı kitabıdır. Japonya'da Ryuho Okava'nın bana söyledikleri Kan Miyabayaşi (Keio Üniversitesi) tarafından çevrildi. Kudüs'te Leon Askenazi'yi bana Addy Steeg tanıştırdı ve ikisi birlikte beni çoktanrıcılıktan vazgeçirdiler. Birçok tanrılı dinlere karşı tek tanrılı dinler hakkındaki varyasyonlar Edgar Morin'le yaptığım söyleşilere ve Morin'in Anne-Brigitte Kern'le birlikte yazdığı, *Terre patrie*, Paris, Le Seuil, 1993 kitabına dayanmaktadır. Bu bölüm, 1983'ten beri Louis Pauwels ile yaptığım söyleşilere çok şey borçludur.

Anahtar kitap, elbette, Harold Bloom'un *The American Religion*, New York, Simon and Schuster, 1992 adlı yapıtıdır.

II/2 - Kapitalizm Kültürleri Nasıl Değiştiriyor

Japon kültürü hakkındaki araştırma birçok yılda yapıldı; özellikle

Asahi'den Yasuo Akiyama'ya, Kan Miyabayaşi'ye, Foreign Press Center'dan Akira Suzuki'ye, yazarlar Şinişi Nakazava, Akira Asada, Yasuo Tanaka gibi birçok aracıya çok şey borçludur. Nagoya'ya yolculuk Hatsuo Yamanaka (Marubeni, Paris) ve Kiyuişi Nakatsuka (Marubeni, Nagoya) sayesinde gerçekleşti.

Çağdaş Japon kültürü hakkında hiçbir kitap bilmiyorum ama Nakagami Kenji'nin romanı *La Mer aux arbres morts*, Paris, Fyaard, 1989; ve Şiuişi Kato'nun *L'Histoire de la littérature japonaise*, Paris, Fayard, 1985 eserini okumak gerek.

II/3 - Hata Konfüçyus'un mu?

Bu bölüm, Collège de France'da öğretim görevlisi olan Pierre Etienne Will'e, Pekin ve sonra da Singapur'da Nicolas Chapuis'ye, Taibei'de René Vienet'ye, Alain Peyraube'a (Ecole des hautes études en sciences sociales), Çan Hing Ho'ya (CNRS-Paris), Tu Wei Ming'e (Harvard Üniversitesi), ve elbette bizim Taoculuk konusundaki öğretmenimiz Kristofer Schipper'e (CNRS-Paris, Leyde Üniversitesi) ve onun Tayvanlı kardeşi büyük usta Çen Yung-Şeng'e çok şey borçludur.

Araştırmamı desteklemek için, Léon Vandermeersch'in *Le Nouveau Monde sinisé* Paris, PUF, 1986, René Etiemble'ın *Confucius* Paris, Fayard 1993; Kristofer Schipper'in *Le Corps tuoiste* Paris, Fayard, 1993; Marcel Granet'nin *La Penseé chinoise* Paris, Albin Michel, 1968 yapıtlarından yararlandım. *Way, Learning and Politics, Essays on the Confucian Intellectual* adlı eserleriyle Tu Wei Ming'den (Albany Eyaleti New York Basın Üniversitesi, 1993), Benjamin Schawartz'ın *The World of Thought in Ancient China*, Cambridge, Mass., Harvard Üniversitesi Belknap Yayın, 1985 eserinden yararlandım.

II/4 - Kapitalizm Nasıl Demokrasi Üretir?

Singapur'da *Senior Minister* Lee Kuan Yew'la yapılan görüşme Paris'teki Singapur Cumhuriyeti Elçiliği'nde birinci sekreter olan Eric Teo sayesinde elde edildi; Güneydoğu Asya Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Çan Heng Çi ve Singapur Cumhuriyeti Dışişleri Ba-

kanlığı'ndan Kişor Mahbubani iyi devlet kuramının parlak avukatları oldular. Tayvan'da Bo Yang'la yapılan görüşme, Bayan Liang Çi-Çih ve Bayan Bo Yang tarafından çevrilerek anlam kazandı. Tayvan'daki araştırmam Paris'te Çin Cumhuriyeti temsilcisi Çiu Çung-Nan, Tayvan'la ticari ve turistik alışverişin geliştirilmesi derneğinin bilgilendirme servisi müdürü François Yin ve François Brugier tarafından kolaylaştırıldı; Tayvan'da da Fransa temsilcisi Jean-Paul Réau ve René Vienet tarafından. Kore yolculuğu Paris'te kültür danışmanı olan Ço Seong-Çang ve Seul'de kültür danışmanı olan Henri Lebreton tarafından organize edildi. Kültür Gazetesi'nin *(Munhwa İlbo)* başkanı Li Kyuhaeng ve Kore Ekonomik Araştırma Enstitüsü yöneticisi Kim Jinhyun, 1986'dan beri benim Kore'yi keşfime katkıda bulunuyorlar.

İyi devlet kuramı hakkında Çan Heng Çi'nin 1993'de Güneydoğu Asya Araştırmaları Enstitüsü tarafından Singapur'da yayımlanan *Democracy and Capitalism* adlı yapıtı okunabilir. Bo Yang'ın *The Ugly China Man*, Allen and Unwin, St. Leonards, NSW, Avusturalya kitabı İngilizce olarak okunabilir. Kişor Mahbubani'nin *"Asia and United States in decline"* adlı makalesi *The Washington Quaterly* (printemps, 1994) yapıtından okunabilir (Center for Strategic and International Studies, Washington D.C.).

II/5 - Pinoşe Olayı

Şili'de Oscar Godoy Arcaya (Şili Katolik Üniversitesi Siyasal Araştırmalar Enstitüsü) başlangıçtan beri bütün düşünce ve politika akımlarıyla aramdaki arabulucudur. Yazar Arturo Fontaine, romanı *Oye su voz*, Buenos Aires, Planeta Yay. 1992, sayesinde beni *Chicago Boys*'un düşünme biçimiyle tanıştırdı.

II/6 - Afrika ya da Kapitalizmi Düşünmenin Olanaksızlığı

Gana'ya yolculuk Washington'daki Uluslararası Para Fonu Genel Müdürü Michel Camdessus, Fransa Büyükelçisi Claude Brochenin, Kültür Danışmanı Jean-Daniel Neveu, IMF'nin Gana temsilcisi İkbal Zaidi sayesinde düzenlendi.

Fransız Büyüme Kasası Temsilciliği Müdürü Christian Fla-

mant, Ekonomi Bakanı Dr. Kwesi Botchwey, Volta River Authority Genel Müdürü Erasmus Kalisti, Aburi Kralı James Moxon, Legon Üniversitesi Öğretim Görevlisi Esi Sutherland-Addy, Gana Dans Topluluğu Müdürü Nii Yartey, Legon Üniversitesi Sahne Sanatları Okulu Öğretim Görevlisi Mohammed Ben Abdallah, Gana'daki diğer birçok muhatabımın arasında en cömert olanlarıydı.

Gana kültürü ve tarihine girişte rehberim Ayi Kwei Armah'ın *The Healers*, Londra, Heihemann, 1979 yapıtı oldu. Afrika kültürleri hakkındaki sözler, benim hatalarım hariç, tamamıyla Georges Balandier'ye aittir. Kültür ve büyüme arasındaki çelişki Axelle Kabou'nun *Et si l'Afrique refusait le développement*, Paris, L'Harmattan, 1991 adlı eserinden ilham almıştır. Afrika'dan umutsuzluğa düşmemek için Eric Fottorino, Christophe Guillemin, Erik Orsenna'nın *Besoin d'Afrique*, Paris, Fayard, 1992 adlı eserini okumak gerekir; güzel başlıklarını ödünç aldım. Sömürgeden çıkma davası hakkındaki bilgileri Bernard Lugan'ın *Afrique, bilan de la décolonisation* Paris, Perrin, 1991 ve yardım konusundaki bilgileri de Sylvie Brunel'in *le Gaspillage de l'aide publique*, Paris, Le Seuil, 1993 adlı kitabından aldım.

III/1 - Amerikan Kapitalizmi Vahşi mi?

Detroit'teki araştırmayı arkadaşım Thomas Bary *(Detroit News)* düzenledi. New York'taki *Wall Street Journal*'in müdürü Robert Bartley, Stanford Hoover Kurumu'ndaki ev sahiplerim, özellikle de Thomas Moore, Dennis Bark, Martin ve Annelise Anderson, Harvard'da Nathan Glazer ve Washington'daki Public Interest Müdürü Irving Kristol muhafazakâr tahliller hakkında bana her şeyi öğrettiler.

Konu hakkındaki bibliyografi devasa; eleyerek şunları seçiyorum: *Losing Ground, American Social Policy, 1950-1980*, Charles Murray, New York, Basic Books, 1984. *The Promised Land*, Nicholas Lemann, New York, Alfred Knopf, 1991. *The Dream and the Nightmare, The Sixties, Legacy to the Underclass*, Myron Magnet, New York, William Morrow, 1993. *The Content of Our Character*, Shelby Steele, New York, St Martin's Press, 1990. *Upon this Rock the Miracles of a Black Church*, Samuel Freedman, New York, Harper Collins, 1993. *The Seven Fat Years and How To Do it Again*, Robert Bartley, New York, The Free Press, 1992. *Revolution*, Mar-

tin Anderson, New York, Harcourt, Brace, Jovanovich, 1988. *Rethinking Social Policy: Race, Poverty and the Underclass*, Christopher Jencks, Harvard Universty Press, 1991.

III/2 - Pazar Her Şeye Cevap Verebilir mi?

Boston HMO'larındaki araştırma Steven Cohen ve İthaka'da Alfred Kahn'la buluşma Profesör Steven Kaplan tarafından ayarlandı.

III/3 - Yeni Liberal Çözümler

Hollanda'daki araştırma Utrecht Üniversitesi'nden Prof. Han Entzinger tarafından yönlendirildi ve Fransız Büyükelçisi Daniel Bernard ve Kültür Danışmanı Yves Martial tarafından kolaylaştırıldı.

III/4 - Tam İstihdam Medeniyeti

Almanya'daki araştırma Alman ticaret ve sanayi odalarının uluslararası ilişkiler sorumlusu Philipp von Walderdorff tarafından düzenlendi; Japonya'da da Kyuişi Nakatsuka tarafından (Marubeni, Nagoya).

III/5 - Fransa'da İşsizliğe Politik Bir Çözüm

Savlarımı; Başbakan Edouard Balladur, Senato Başkanı René Monory, ebedi hocam Raymond Barre, Ulusal İş Acentesi Genel Müdürü Michel Bon'un eleştirisine sundum.

İşletme tarafından kazanılma fikri Simon-Pierre Thiéry'nin kusursuz kitabına çok şey borçlu. *L'Emploi, changer les règles du jeu*, Paris, L'Harmattan, 1992 ve *L'urgence, le chômage n'est pas une fatalité*, Yann de L'Ecotais, Paris, Grasset, 1993.

L'Evénement du Jeudi ve *Le Figaro Magazine* önerilerimi okuyuculara test ettirmemi sağladı.

IV/2 - Hindistan'ı Fethe Çıkan Ram

Hindistan'a çok sayıdaki yolculuğum yıllardan beri şu kişilerin yardımları sayesinde oldu: Vazgeçilmez aracı Francis Wacziarg, André Lewin ve Catherine Clément, Philippe ve Anne-Marie Petit, Pierre Barroux, kültür dayanışması ve bütün eserlerimi Yeni Delhi'deki Vikas yayınları için çeviren Asha Puri.

Kerala yolculuğu ancak Mahé romancısı Bay Mukundan sayesinde gerçekleşebildi.

Hint köktendinciliği hakkındaki tek kitap, *Les Nationalistes hindous*, Christophe Jaffrelot, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1993. RSS Hareketinin ilkelerine ulaşmamı sağlayan kitap: *Bunch of Thoughts*, M.S. Golwalkar, Bangalore, Jagarana Prakashana, 1980. BJP Partisi'nin kökenleri hakkında, *Hindu Nationalism and Indian Politics* adlı kitabı okumak gerek: Bruce Graham, Cambridge, Cambridge University Press, 1990. Sudir Kakar, Catherine Clément ile birlikte Fransızca olarak *La Folle et le Saint* adlı kitabı yayınladı: Paris, Le Seuil, 1993. Fransızcada bulabileceğiniz, Keralalı bir kadın yazar: *L'Histoire de ma vie*, Kamala Das, Paris, Editions Kailash, 1992. Ernst Cassirer'den alıntı *Mythe de L'Etat* adlı kitaptan yapılmıştır. Paris, Gallimard, 1993.

IV/3 - Gelişmeye Yönelik Bir İslam İçin

Institut du Monde Arabe'ın başkanı Edgard Pisani, araştırmamı cesaretlendirdi ve yönlendirdi. Sudan yolculuğunu Paris'te büyükelçi Nureldin Satti düzenledi. Ev sahiplerim şunlardı: Kahire'de Fransa Büyükelçisi Patrick Leclercq, Kültür Danışmanı Gilles Gauthier; Ankara'da yazımı okuyup hatalarımı düzeltmek inceliğini gösteren Bernard Malauzat ve İstanbul'da Institut d'Etudes Françaises Müdürü François Neuville.

UNESCO Sosyal ve İnsan Bilimleri Uluslararası Geliştirme Bölümü Başkanı Ali Kazancıgil, bana Türkiye'de gerekli muhatapları gösterdi.

Nilüfer Göle'nin kitabı *Musulmanes et Modernes*, Paris, La Découverte, 1993 bütün araştırma boyunca rehberim oldu.

Mısır orta sınıfının ruh halini anlamak için Sonallah İbra-

him'in *Les Anneés de Zeth,* Actes Sud, 1993 adlı kitabını okumak gerek. Ve köy hayatı hakkında da Amitav Gosh'un *Un infidèle en Egypte,* Paris, Le Seuil, 1994 adlı kitabını.

Jacques Berque ile yapılan söyleşileri iki kitap tamamladı: *Relire le Coran,* Paris, Albin Michel, 1993 ve *l'Islam au défi,* Paris, Gallimard, 1980. Olivier Roy'un *L'Echec de l'islam politique* adlı eserinden de yararlandım; Paris, Le Seuil, 1992 ve Jean-Pierre Thieck'in *Passion d'Orient* Paris, Karthala, 1992 adlı eserinden de.

IV/4 - Özgürleşme İlahiyatı

Brezilya yolculuğunu Başkan José Sarney ve *Jornal da Tarde*'den Sâo-Paulo'daki arkadaşlarım Ruy ve Fernâo Mesquita, Napoleon Saboïa düzenledi. Fransız Büyükelçisi Michel Lévêque, Brezilya'da kültürel danışman Jean-Pierre Lafosse, Rio'da kültürel ataşe Romaric Sulger-Buel bana birçok kapı açtılar.

Leonardo Boff'un eserleri Editions du Cerf'de yayınlandı, özellikle *La Nouvelle Evangélisation,* 1992.

Sosyolog Gilberto Freyre *(Maîtres et Esclaves* Paris, Gallimard, 1978 kitabının yazarı) ve Helio Jaguaribe Brezilya'ya yaklaşmamda belirleyici bir katkıda bulundular. Jaguaribe'nin özellikle *Crise na republica* Thex Editora, Rio, 1993 adlı bir kitabı var.

IV/5 - Çevreciler ve Özgürlükçüler

Lester Brown'ın eserleri Worldwatch İnstitute tarafından Norton and Company'de yayımlanıyor (New York). Hans Jonas'ın *Le Principe responsabilité* adlı eseri Fransızca olarak Editions du Cerf, Paris, 1990 yayınevinden çıktı.

"Neden bu düşünme-araştırmada daha hoşgörülen *'Liberalizm'* teriminden destek almadım da bire bir *'kapitalizm'*i savunmayı seçtim?Kuşkusuz meydan okumak için :Daha hiç kimse "Pis liberal!" diye hakarete uğramadı;ama "Pis Kapitalist!" diye, evet!Öyleyse,kapitalizmi haklılığının tartışıldığı alanlarda açıklamaya çalışacağım, hasımlarının kelimelerini kabul ederek:Kapitalizm başarısız mı?Adaletsiz mi?Emperyalist mi?

Öte yandan, herkes kapitalizmin ne olduğunu biliyor: Bir hukuk devleti tarafından garantiye alınan, oyunun öngörülebilir kuralları uyarınca belirli bir pazarda rekabete giren özel girişimcilerin çalıştırdığı, zenginlikler biriktirmeye yarayan ekonomik bir makine.Basit tanımımız, en başta,kapitalizmin ancak *'kontrat'* olgusunu kabul eden, herkesin paylaştığı bir kültür içinde sürebileceğini varsayıyor. Kapitalist bir sistem, işveren ve işçi,üretici ve tüketici, devlet ve girişimci arasında yazılı ama çoğu zaman söylenmeyen kontratlara uyulması sayesinde işler; bu görünmez tokalaşmalar, milyonların katıldığı bu sessiz anlaşmalar, her an,her özgün kapitalizmin kültürel altyapısını oluşturuyor. Liberalizm, bu kapitalizme şekil veren felsefedir, ama burada tartışacağımız boyut, mekaniği.

Makine dairesini inceleyeceğimiz için fazla teoriye kaçmayacağımız ve olgular arcılığıyla kapitalizmin nasıl çalıştığını ya da çalışmadığını anlamaya çalışacağız. Bu karmaşık gerçekliğin anlaşılması neredeyse olanaksızdır yolculuk edilmezse. Gerçekçi tek yaklaşım 'mondiyoloji'dir -henüz kekeleyen ve kabul görmeyen bir bilim - çünkü kapitalizm artık ulusdevletlerle aynı değildir,bir dünya-sistemidir."

Guy Sorman

ISBN 975-414-343-9